

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА”**

На правах рукопису

Петречко Олег Михайлович

УДК 94:316.323.3(37)

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В I – НА ПОЧ. III СТ. Н. Е.: ВІД “ВІДНОВЛЕНОЇ” РЕСПУБЛІКИ
ДО СЕНАТСЬКОЇ МОНАРХІЇ**

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант:
Ситник Олександр Степанович,
доктор історичних наук, доцент,
завідувач відділу археології
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України**

Львів – 2010

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	4
Вступ.....	6
Розділ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження.....	14
1.1. Історіографія проблеми.....	14
1.2. Джерельна база дослідження.....	47
1.3. Методологія наукового пошуку.....	57
Розділ 2. Система державного ладу Ранньої Римської Імперії.....	61
2.1. Державне управління доби принципату. Контроль за фінансами.....	61
2.2. Політична пропаганда.....	99
2.3. Політичні репресії.....	114
2.4. Династична політика.....	128
2.5. Зміни у провінційній політиці. Римське громадянство.....	136
Розділ 3. Римське суспільство у період Ранньої Імперії.....	165
3.1. <i>Ordo senatorius (amplissimus)</i>	170
3.2. <i>Ordo equestris (secundus)</i>	185
3.3. Солдати.....	205
3.4. Селянство.....	220
3.5. <i>Plebs urbana</i>	232
3.6. Раби та лібертини.....	251
Розділ 4. Релігійна свідомість римського суспільства у добу принципату.....	268
4.1. Традиційні та чужоземні культу.....	268

4.2. Культ імператора.....	291
4.3. Ludi Saeculares.....	311
4.4. Рим та християнство.....	323
4.5. Релігійна самосвідомість і забобони.....	346
Висновки.....	356
Список використаних джерел та літератури.....	364
Додатки.....	450

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМА – Античный мир и археология

ВДИ – Вестник Древней Истории

ВИ – Вопросы истории

УІЖ – Український історичний журнал

АЕ – L'Année épigraphique

AJA – American Journal of Archaeology

AJPh – American Journal of Philology

BMCRE I – H. Mattingly. Coins of the Roman Empire in the British Museum, I : Augustus to Vitellius.

BMCRE II – H. Mattingly. Coins of the Roman Empire in the British Museum, II : Vespasian to Domitian.

BMCRE III – H. Mattingly. Coins of the Roman Empire in the British Museum, III : Nerva to Hadrian.

BMCRE IV – H. Mattingly. Coins of the Roman Empire in the British Museum, IV : Antoninus Pius to Commodus.

CAH – Cambridge Ancient History

CAH² – Cambridge Ancient History. – [2nd ed.]

CJ – The Classical Journal

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum

CN – Documents illustrating the reigns of Claudius and Nero / [Collected by M. P. Charlesworth]

Cohen – Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées, médailles imperiales

CPh – Classical Philology

CQ – Classical Quarterly

CR – Classical Review

CRE – Carson R. A. G. Coins of the Roman Empire

EJ – Documents illustrating the reigns of Augustus and Tiberius / [Collected by V. Ehrenberg, A. H. M. Jones]

GR – Greece & Rome

JHS – Journal of Hellenic Studies

JRA – Journal of Roman Archaeology

JRS – The Journal of Roman Studies

HSCPh – Harvard Studies in Classical Philology

IG, II² – Inscriptiones graecae. – [2nd ed.]

ILS – Inscriptiones Latinae selectae / [Ed. H. Dessau]

ILSAC (Orelli) – Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collection

MHIR – The medallic history of Imperial Rome / W. Cooke

RIC – The Roman Imperial Coinage : H. Mattingly, E. A. Sydenham

RICH – Herbert K. Roman Imperial coins

RMBM – Grueber H. A. Roman medallions in the British Museum

RSC – Seaby H. A. Roman silver coins

SC – Sukiennik G. Catalogue of Ancient coins in the Ossoliński National Institute

SG – Smallwood E. M. Documents illustrating the principates of Gaius, Claudius and Nero

SGP – Selections from the Greek papyri / [Ed. G. Milligan]

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Zwicker – Zwicker. U. Katalog der Münzen in der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Доба принципату була особливим періодом в історії Стародавнього Риму. Витоки системи принципату треба шукати у республіканському Римі: диктатурах Сулли та Цезаря, першому та другому тріумвіраті. Водночас суспільно-політичний розвиток I – поч. III ст. н. е. заклав підвалини для встановлення у Римі системи домініату. Отже, вивчення суспільно-політичного розвитку Римської Імперії у період принципату має важливе значення для дослідження вузлових проблем римської історії періоду кризи Республіки та всієї імператорської епохи.

Утворення у сучасній Європі єдиного економічного, політичного та культурного простору потребує ґрунтовного вивчення античної спадщини загалом та досягнень Римської цивілізації зокрема. Умисно чи мимохіть постають певні аналогії з формуванням федеративних держав у Стародавній Греції, державотворчими процесами доби еллінізму та, зрештою, об'єднанням усього Середземномор'я у межах Римської Імперії. Сучасну євროзону порівнюють із єдиним валютним простором Римської Імперії [621, р. 159].

Рим називають “вічним містом” (*urbs aeterna*), проблема дослідження появи та еволюції системи принципату також є “вічною”. Питання співвідношення у цьому процесі факторів правових та ідеологічних, суб'єктивних і об'єктивних були і залишаються у центрі уваги антикознавців. Як влучно відзначив О. Єгоров, “принципат немов зітканий із малосумісних чи зовсім несумісних принципів” [202, с. 161]. Тривалі дискусії щодо характеру влади римських імператорів того часу є виявом складності теми та актуальності її дослідження.

Зацікавленість історією та культурою *Стародавнього Риму* як частиною *античної історії* та культури сьогодні надзвичайно велика. Завдяки

кінематографу римська історія стала частиною сучасної масової культури. Цей інтерес, окрім певних суб'єктивних факторів, можна пояснити значущістю Римської Імперії для загально історичного процесу. Важко перебільшити вплив Римської Імперії на розвиток сучасної цивілізації. Чи не кожен сучасний державний, правовий та суспільний інститут більшою чи меншою мірою зазнав впливу римської традиції.

Антична культура стала основою формування сучасної європейської цивілізації. Україна з давніх часів є невід'ємною складовою загальноєвропейського культурного простору, вона не може стояти осторонь європейської інтеграції. При цьому, “європейськість” визначається не стільки географічним розташуванням, скільки історико-культурними факторами – спільністю історичної долі та схожістю історичних альтернатив [332, с. 3]. Індоевропейська мовна сім'я, грецька колонізація Північного Причорномор'я, християнство – неповний, але переконливий перелік чинників, що безпосередньо засвідчують “європейськість” України. Немає сумніву, що сьогодні на часі інтенсифікація досліджень проблем європейської історії. На жаль, коли мова йде про українську історіографію всесвітньої історії, доводиться констатувати, що стан справ тут ще далекий від бажаного. Частково для цього є об'єктивні причини. Національне відродження кінця ХХ ст. супроводжувалося зростанням інтересу до вітчизняної історії як у суспільстві загалом, так і в ідеологічних та наукових інституціях зокрема. Давню історію України сьогодні досліджує велике гроно вітчизняних науковців, антична історія Європи вивчена значно менше. Водночас важко перебільшити значення римської цивілізації для становлення європейської культури загалом та української – зокрема. Територія сучасної України зазнавала опосередкованого чи навіть прямого (Карпатський регіон) впливу римської цивілізації у добу принципату. Розвиток українського права відбувався під сильним впливом права римського. Перед сучасною українською наукою стоїть важлива проблема інтеграції її здобутків до європейського та світового контекстів.

Суспільно-політичний розвиток Ранньої Римської Імперії ще не був об'єктом детального дослідження у вітчизняному антикознавстві. У сучасній історіографії чи не кожен аспект еволюції системи принципату визначається контрверсійністю. Немає єдиної точки зору навіть щодо хронологічних меж принципату. Поряд з величезною історіографією проблеми можна говорити про фрагментарність її дослідження, виривання з контексту окремого питання, прагнення дослідити найдрібніші деталі без просування у напрямку осмислення системи принципату як феномену античного світу. Окремі сторони суспільного розвитку і до сьогодні залишаються поза увагою дослідників. Не вивчена еволюція релігійної самосвідомості римського суспільства у добу принципату. Водночас практично уся життєдіяльність віруючої людини визначається релігійною самосвідомістю, яка й складає сутність релігії, а римське суспільство було глибоко релігійним. Розглядаючи принципат через призму суспільно-політичного розвитку, ми не лише визначимо суть цього унікального явища, але зможемо збагнути природу свідомості римського суспільства доби Ранньої Імперії. Водночас це дозволить нам підійти до вирішення проблеми зворотного зв'язку: яким чином розвиток політичної системи впливав на розширення соціальної бази імператорської влади, соціальну мобільність, релігійну свідомість, місце культу імператора у суспільно-політичних процесах доби принципату та ін. Без глибокого розуміння суті цих явищ усі теорії щодо причин перемоги християнства чи трансформації принципату у домінат залишаються непереконливими.

Дослідження суспільно-політичного розвитку системи принципату дозволить вирішити низку нагальних питань як з історії принципату, так і Римської Імперії загалом. Наукова цінність проблеми та її недостатнє вивчення і визначають актуальність теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в контексті досліджень вузлових проблем античної історії, що здійснюються на історичному факультеті Львівського національного

університету імені Івана Франка, зокрема в рамках теми кафедри археології та історії стародавнього світу – “Культурно-історичні процеси у Карпато-Волинському регіоні у первісну та середньовічну добу” (державний реєстраційний № 0109U004345).

Об’єктом дослідження є Римська Імперія доби принципату як суспільно-політичний і культурний (релігійний та ідеологічний) феномен.

Предмет дослідження – римське суспільство, його релігійна свідомість у взаємозв’язку з розвитком політичної системи Ранньої Імперії.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є виявлення, систематизація, комплексний аналіз суспільно-політичного розвитку Римської Імперії у добу принципату та з’ясування його закономірностей. У роботі ретельно досліджено релігійну свідомість тогочасного суспільства, адже у Римі не було виразної різниці між релігією та політикою. Тому ба розв’язати такі **завдання:**

- проаналізувати ступінь опрацювання теми в історіографії, визначити рівень її теоретичного осмислення та виявити перспективи дослідження;
- виявити інформативні можливості основних видів джерел і обрати методикау їх використання;
- розробити оптимальну методологічну модель для досягнення поставленої мети;
- з’ясувати вплив держави на еволюцію релігійної свідомості римського суспільства;
- дослідити еволюцію релігійної самосвідомості римського суспільства;
- виявити закономірності функціонування системи принципату;
- з’ясувати особливості ідеологічного обґрунтування політичного режиму на чолі з імператором;

- простежити процеси трансформації римських суспільних інститутів у їх взаємозв'язку з розвитком політичної системи;
- дослідити основи імператорської влади;
- проаналізувати специфіку системи принципату як особливої форми правління.

Хронологічні рамки роботи обумовлені її метою і завданнями. Нижня межа дослідження фіксується добою правління Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.). Верхня хронологічна межа збігається з правлінням Олександра Севера (222 – 235 рр. н. е.), яким завершується доба Ранньої Римської Імперії. Необхідність з'ясувати природу системи принципату потребує вивчення суспільно-політичних явищ, починаючи од Августа. Водночас період, який розглядається у дисертації, обмежується смертю Олександра Севера, за якою у Римській державі настав період політичної нестабільності, котра переросла у тривалу політичну кризу.

Географічні межі дисертації обумовлені обраними об'єктом та предметом дослідження, його метою та завданнями, і співпадають в основному з тереном Середземномор'я.

Методи дослідження визначаються характером теми, метою та особливостями джерельної бази, яка покладена в основу дисертації. Обрано дослідницький підхід, що поєднує використання як загальнонаукових, так і спеціальних історичних методів дослідження. Методологічну основу роботи складають принципи історизму та об'єктивності. У роботі використано також спеціальні історичні методи: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, індуктивний, герменевтичний. На різних етапах пошуку значення методів змінюється. Зокрема, на етапі дослідження джерел важливе місце належить герменевтичному методу. Для з'ясування особливостей суспільно-політичних явищ доби принципату важливим є

системний підхід. Для розуміння принципату як цілісного суспільно-політичного феномену вирішальним є метод синтезу.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації зумовлена як цілокупністю визначеної мети і поставлених завдань, так і засобами їх розв'язання. Максимально повно поданий історіографічний аналіз проблематики засвідчив відсутність її цілісного вивчення.

На захист виносяться вагомі висновки наукової новизни:

- критичний аналіз основних здобутків світової історіографії у контексті державно-правової історії та правління окремих імператорів;
- дослідження системи державного ладу періоду принципату;
- додатковий аналіз вузлових моментів розвитку системи принципату у визначених хронологічних межах, зокрема: реформи 27 – 23 рр. до н. е., динаміки у структурі джерел рабства, зміни соціальної мобільності;
- з'ясування складових успіху політичної пропаганди;
- докази існування династичної політики у період принципату;
- дослідження особливості політичних репресій як невід'ємного складника політичної системи;
- аналіз основ провінційної політики Ранньої Римської Імперії;
- нове бачення еволюції римського громадянства;
- спростування оцінки системи принципату як Республіки чи діархії;
- комплексний аналіз суспільно-політичного розвитку Римської Імперії доби принципату;
- з'ясування взаємозв'язку елементів структури римського суспільства у I – на поч. III ст. н. е.;
- з'ясування впливу держави на еволюцію релігійної свідомості римського суспільства;

- докази важливості культу імператора для суспільно-політичного життя;
- визначення ролі *Ludi Saeculares* для ідеологічного обґрунтування імператорської влади;
- спростування низки історіографічних стереотипів у розумінні контроверз трикутника: уряд, суспільство, християнська релігія періоду Ранньої Імперії;
- з'ясування специфіки існування християнства у межах Римської Імперії;
- з'ясування особливостей релігійної самосвідомості римського суспільства.

Практичне значення результатів дисертації зумовлене новизною постановки дослідницьких завдань, авторською концепцією їх розгляду, відповідністю потребам сучасного історіографічного поступу. Її матеріали, положення та узагальнення можуть бути використані при написанні монографій та наукових і науково-популярних праць, зокрема з історії римських політичних, соціальних та релігійних інститутів. Проаналізовані в дисертації аспекти суспільно-політичного розвитку Римської держави у I – на поч. III ст. н. е. створюють базу для поглибленого дослідження генези системи доміанату та перемоги християнства у цивілізаційному просторі Римської Імперії. Висновки дисертаційної роботи важливі для підготовки підручників, курсів лекцій, спецкурсів, методичних посібників з історії Стародавнього Риму, для написання курсових, дипломних і магістерських робіт студентами, які спеціалізуються на історії стародавнього світу.

Особистий внесок здобувача. Викладені в роботі положення та висновки належать дисертантові одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та результати дослідження були апробовані при обговоренні дисертації на засіданнях кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського

національного університету ім. Івана Франка, у виступах з доповідями на наукових конференціях, симпозіумах, засіданнях “круглих столів” і семінарах різного рівня, серед іншого: на міжнародній конференції “Історія релігій в Україні” (Львів, 1999), Дрогобицькій міжнародній науковій історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового і 300-річчю переходу галицьких єпархій до унії (Дрогобич, 2000), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 100-річчю кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського університету (Львів, 2005), Міжнародному науковому Конгресі українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу” (Луцьк, 2006), Міжнародній науково-практичній конференції “Молодіжна політика: проблеми і перспективи” (Дрогобич, 2007), Міжнародній науковій конференції “Актуальні проблеми історії стародавнього світу” (Київ, 2007), Міжнародній науковій конференції “Проблеми історії та археології України” (Харків, 2008), Дев’ятнадцятій науковій сесії наукового товариства імені Шевченка (Львів, 2009), Міжнародній науковій конференції “Актуальні проблеми історії стародавнього світу” (Київ, 2009).

Наукові положення і висновки дисертаційної роботи апробовані автором у викладанні курсів “Історія стародавнього світу”, “Рецепція римського права у цивілізаційному просторі середньовічної Європи”, на теоретичному семінарі кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дисертацію рекомендовано до захисту на засіданні кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено у 27 публікаціях, у тому числі: 1 монографія, 26 наукових статей, у фахових виданнях. Загальний обсяг публікацій – 40 друк. арк.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури,

додатків. Текст дисертації – 363 сторінки, список використаних джерел і літератури – 85 сторінок (873 найменування), додатків – 3 сторінки.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

У світовій історіографії принципат – одна з найпопулярніших і водночас найбільш контроверсійних тем досліджень. Відправний етап її розвитку тривав до середини XIX століття і пов'язаний, в основному, з іменами французького вченого С. Тіллемона та англійського історика Е. Гіббона. Перший, у своїй шеститомній “Історії імператорів” (1637–1698), дивився на історію Імперії, як на історію імператорів, звертаючи велику увагу на ставлення того чи того правителя до християнства. Другий, у семитомній “Історії занепаду та зруйнування Римської імперії” (1776–1788), хоча і приділяє основну увагу політичній історії, але детально розглядає розвиток господарства, культури, релігії, у тому числі й християнства. На цьому етапі розвитку історіографії домінує думка про виникнення в Римі монархії ще од часів Августа та принципової близькості її до європейських монархій середньовіччя і Нового часу. Другий період у дослідженні принципату пов'язаний з ім'ям німецького вченого Т. Моммзена та його “Римською історією”, перший том якої побачив світ у 1854. Дослідник обґрунтовано виводив принципат із магістратур республіканського періоду і припускав існування політичної системи “демократичної монархії” чи діархії, тобто двовладдя імператора та сенату у I

ст. н. е. Висновки Т. Моммзена викликали жваву дискусію, яка окреслила існування трьох основних підходів до розуміння принципату. Перший, який висловив Ж. Міспуле, визнавав принципат монархією. Другий, який обстоювали Е. Мейер, Г. Ферреро, полягав у твердженні про “відновлення Республіки” у межах Римської держави, при чому принцепс був президентом цієї Республіки [506, р. 121-142]. Третій підхід зводився до підтримки теорії діархії (П. Віллемс). У другій половині XIX ст. М. Драгоманов здійснив перше вітчизняне дослідження – написав магістерську дисертацію – “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит” (1869) [191; 192]. В. Кузіщин охарактеризував цю працю як цінний історіографічний доробок із ґрунтовним аналізом давніх та новочасних поглядів на Римську імперію [209, с. 138].

Наприкінці XIX – у першій чверті XX ст. в історіографії принципату домінує думка про монархічний характер влади римських імператорів. Таку позицію обстоювали В. Герье та Е. Грім. Стверджувалося, що Август став монархом, навіть не прагнучи цього [791, р. 131]. Був також погляд на принципат як на діархію, яка будь-якої миті може стати неприхованою монархією [438, р. 32]. На думку Т. Тейлора, ще за життя Августа діархія перетворювалася на фікцію, а римська конституція від Августа до Веспасіана – це неухильна трансформація формальної діархії у монархію [835, р. 437, 473].

У 1937 р. вийшла монографія А. Премерштейна “Про становлення і сутність принципату”. Основою влади імператора історик вважає клієнтелу. А. Премерштейн стверджує, що імператор не мав чітко визначеного правового статусу, хоч в умовах принципату він був главою держави [737]. Цю концепцію підтримує сучасний російський дослідник Ф. Михайловський. Він наголошує, що найважливішою рисою правового оформлення влади принцепса стала відмова Августа від чітко визначеного статусу. Принцепс був першим громадянином, першим сенатором, але не був магістратом [259, с. 44]. Л. Омо розглядав Імперію як компроміс між старими інститутами та новими потребами. На його думку, управління Римом та Італією теоретично

залишалось у руках сенату, народних зборів і магістратів, але імператор, завдяки проконсульському імперію, мав військову, цивільну та судову владу на усій території. Ідея завершеного цезаризму, що прийшла з провінцій, була врешті-решт нав'язана Риму та Італії [590, р. 216-217]. Для Г. Вагенворта терміни *princeps* та *auctor* (особа з правом приймати рішення і діяти) були синонімами, він порівнював принцепса з “*Führer*” новітнього часу [846, р. 79].

Глибоким знавцем принципату був видатний російський вчений М. Ростовцев. На думку вченого, історія принципату має розглядатись у площині розвитку двох форм: полісного ладу та елліністичної монархічної системи. Він пише, що зовнішня форма влади Августа не має вирішального значення. Август не створив нічого нового і навіть цього не прагнув. Він узяв ту форму, яку підготували його попередники – Помпей і Цезар, причому його влада в її офіційному формулюванні за духом була ближчою до влади Помпея, аніж до влади Цезаря. Принципово важливо, що Август у формулюванні своєї влади уникав усього кричущого та зухвалоного, різко відмежувався від титулу диктатора та “начальника звичаїв”. Верховне командування військом він побудував за традицією Помпея. Воно базувалося на тривалій, щоп'ять чи щодесять років поновлюваній проконсульській владі, що поширювалась на територію усієї Імперії. Усю сукупність цивільної влади він зумів умістити у даровані йому трибунські повноваження, усе інше, на думку М. Ростовцева, було лише несуттєвими додатками [311, с. 131]. Позиція М. Ростовцева – це підтвердження висловленої раніше думки, що Август був імператором не більше за Цезаря [482, с. 738]. Але такий підхід не враховує запроваджені Августом зміни у релігійній політиці, формування династії, політичну пропаганду та ін.

М. Хеммонд продовжує “модерністську” лінію Е. Мейера і Г. Ферреро. Він стверджує, що влада Августа не виходить за межі республіканської конституції, а імператор діє на основі *imperium*, який був наданий йому сенатом і римським народом [566]. Ф. Шахермайр зазначав, що у заснованому

Августом ладі співіснували республіканські та монархічні принципи [350, с. 30]. На думку Е. Лютвака, принципат мав республіканську форму, але самодержавний зміст. Август був лише першим громадянином, але це був громадянин, який контролював вибори усіх магістратів та командував усією армією [664, р. 7]. Подібного висновку дійшов Ф. Марш: “Теоретично не було натяків на монархію чи монарха. Імператор був просто полководцем Республіки, якому на тривалий термін була вручена виняткова влада. Хоча жодні формальні зміни ніколи не були внесені у цю правову теорію, ще до своєї смерті Август став імператором у сучасному розумінні і абсолютним правителем усього римського світу... З точки зору права принцепс був полководцем Республіки, але покладені на нього повноваження були такі широкі, що перетворювали його на партнера сенату, а не на підпорядкованого урядового чиновника. Трансформація принципату на ледь прихований деспотизм викликана багатьма причинами, але серед найважливіших була сильна залежність імператора від республіканського апарату” [674, р. 237, 250]. К. Вержбицький вважає, що Август майстерно замаскував авторитарну сутність системи принципату, хоч вона рельєфно проступила у добу Юліїв-Клавдіїв – республіканізм перетворився на фікцію [181, с. 198]. В. Еренберг характеризує принципат як монархію у республіканській формі [493, р. 108]. Г. Роу аргументовано доводить, що принципат набув вигляду монархії, в якій імператор був не просто сумою формально переданих йому повноважень. Принципат зберіг республіканські інститути – сенат, народні збори, магістратури та жрецтво, а робочі зв’язки імператора з цими інститутами надали Римській монархії особливого характеру. Кожен імператор відіграв свою роль у розвитку монархічної системи [762, р. 114, 122]. У середині ХХ ст. окреслюється теорія принципової неможливості дати чітке визначення принципату. Таку концепцію обстоював німецький вчений Л. Вікерт. Цю лінію розвиває О. Єгоров, стверджуючи, що принципат – це унікальна політична система, яка не підпадає під жодну правову дефініцію [201, с. 183]. Розбіжності

у підходах до визначення суті системи принципату відображають багатогранність проблеми.

У сучасній історіографії також поширений погляд на принципат як Римську форму монархії, коли принцепс та сенат роблять вигляд, ніби монархії немає [544, р. 182]. На думку Д. Кроссана, Рим, започаткувавши республіканську форму правління, попереджає нас про несумісність демократії та імперії: “Ми можемо мати або демократію, або імперію, але не те й те водночас – принаймні вельми довго” [466, р. 7].

Вивчення проблем античності має давні традиції в Україні. Глибоким знавцем античної історії та літератури був Іван Франко [167]. Антична традиція пронизує усі його твори. Тривалий час у Харківському університеті на посаді професора працював академік АН УРСР В. Бузескул (1858 – 1931) [330]. Предметом його наукових пошуків була афінська демократія VII – IV ст. до н. е. [169; 170; 171; 210].

З Одеським університетом пов’язана творчість видатного дослідника античної історії П. Каришковського (1921 – 1988), який основну увагу приділив вивченню проблем античної епіграфіки та нумізматики, хоча торкався у своїх дослідженнях також питань античної історії [219; 220]. У 1950 – 1952 рр. в Одеському Інституті іноземних мов працював С. Лур’є (1891 – 1964). Од 1953 і до смерті він перебував на посаді професора кафедри класичної філології Львівського університету. С. Лур’є – автор понад 200 наукових робіт, у тому числі низки монографій [246; 247; 248; 249].

Пріоритетними напрямками сучасної української історіографії античності є розмаїті аспекти політичної, соціальної та економічної історії міст-держав Північного Причорномор’я [273], досліджуються проблеми історії Стародавньої Греції [332]. Україна має потужну школу класичної філології. Андрій Білецький, Мирон Борецький, Уляна Головач, Олександр Кислюк, Йосип Кобів, Дзвенислава Коваль, Володимир Литвинов, Тарас Лучук, Юрій

Мушак, Борис Тен, Андрій Содомора, Віктор Ставнюк здійснили бездоганні переклади багатьох античних творів.

Традиційно менший інтерес викликає дослідження історії Стародавнього Риму. Але і тут ми маємо перлини наукового пошуку. Зокрема М. Драгоманов читав лекції з історії стародавнього світу у Київському університеті і присвятив низку досліджень історії Стародавнього Риму: “Імператор Тіберій” (1864), “Державна реформа Діоклетіана та Костянтина Великого” (1865), “Палатинський пагорб за новітніми розкопками” (1872 – 1873)” (1874) [331]. Ми уже згадували Магістерську дисертацію М. Драгоманова “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит” (1869) та вказували на високу її оцінку у сучасній історіографії.

У 1863 р. М. Драгоманов успішно закінчив історико-філологічний факультет Київського університету і залишився при кафедрі загальної історії. Дослідження історії стародавнього світу він розпочав з традиційної для того часу тематики: римські імператори і Тацит. У 1864 р. молодий вчений захистив дисертацію на отримання права читати лекції (*pro venia legendi*) у своїй *Alma Mater*. Присвячена імператору Тіберію робота базувалася на свідченнях античних авторів, хоча, як зізнався М. Драгоманов у своїй автобіографії: “новітньої зарубіжної літератури по справі” він не знав [269, с. 342]. На думку дослідника, найкраще зобразив Римську Імперію Тацит [194, с. 38].

Досліджуючи політичну діяльність Тіберія, М. Драгоманов значну увагу звертає на саму особу імператора та його оточення. Дослідник розглядає Тіберія як людину запальну, вразливу що при всьому його скептицизмі робило принцепса забобонним [191, с. 53]. У питанні щодо репресій за Тіберія М. Драгоманов схиляється до думки, що перший поштовх належав Сеяну, який підвів Тіберія до знищення всіх, хто видавався йому підозрілим. Щоб відвернути підозри Тіберія, оточення намагалось продемонструвати свою “любов” до нього. В сенаті панувало відверте підлабузництво. Важко бути стриманим при раболіпстві, що оточує тебе. Не дивлячись на це, вважає

М. Драгоманов, Тіберій щадив республіканські форми і не користувався вигодами свого становища для себе особисто. При вирішенні справ, Тіберій голосував поряд з усіма, але ніколи не подавав голосу, а говорив, що, якби було потрібно, він сказав би “так”. Він навіть не брав собі відправлених йому, за заповітом, грошей; а його особисті господарські справи ставились нижче суспільних; наприклад, його збирачі податків не мали ніяких привілеїв [194, с. 4, 33–34]. Говорячи про репресії, М. Драгоманов підкреслює: не слід забувати те, що самі проскрипції та конфіскації збільшували приватну скарбницю Цезарів, давали їм також можливість годувати народ [195, с. 29]. Врешті-решт М. Драгоманов робить висновок про упередженість Таціта щодо Тіберія (критика В. Більбасовим М. Драгоманова за оцінку постаті імператора Тіберія (відмінну від Тацітової) є необґрунтованою [166, с. 294]).

Дослідник також не поділяє погляд Таціта на Августа і негативно оцінює постать засновника системи принципату: “Октавіан Цезар міг би привертати симпатію історика, як меткий суспільний діяч, як розумний консерватор, якщо б в усіх його діях не проглядав дріб’язковий, холодно обачний егоїзм” [194, с. 6-7]. Посилаючись на свідчення Светонія, М. Драгоманов наголошує на нерозбірливості Октавіана у засобах боротьби з політичними супротивниками: він не щадив ні суспільного спокою, ні справедливості. Вчений дає цікаві оцінки іншим імператорам: Клавдія він вважає космополітом, Нерона – демократом, Доміціана – добрим адміністратором для провінцій. Водночас зустрічаємо необґрунтоване твердження про божевілля Нерона [194, с. 2-3, 6-7, 45]. Ймовірно такий висновок був зумовлений специфікою дослідницького методу М. Драгоманова – використанням лише наративного матеріалу. Нехтування істориком епіграфічними джерелами стало головною підставою для негативної рецензії В. Більбасова на роботу “Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит” (цьому питанню рецензент присвятив чотири з неповних шістнадцяти сторінок тексту) [166, с. 296-299]. Цікаво, що й сам М. Драгоманов звертає

увагу на важливість так званих “монументальних джерел” – залишків споруд, вівтарів, статуй, ваз, дощок з написами, колон. За словами історика, залишені римськими легіонерами надмогильні пам’ятники і вівтарі богам та геніям з написами дозволяють доповнити багато сторін внутрішньої та зовнішньої історії стародавнього світу [196, с. 26-27].

Дослідивши історію Римської Імперії М. Драгоманов дійшов висновку, що Римська Імперія була не так занепадом римського світу після Республіки, як свого роду прогресом коли не політично, то соціально і культурно [269, с. 342]. Конституцію Римської Імперії М. Драгоманов уважав більш прогресивною за конституцію Республіки, бо вона ставила метою держави загальне благо для усіх, без привілеїв. Причини падіння Республіки, на думку історика, слід шукати в аристократизмі та придушенні плебсу, провінцій, рабів... імператори розпочали емансипацію пригноблених [195, с. 57]. Падінню Республіки сприяла філософія, яка напружувала ідеал ізольованої особистості, співпала з демократизмом, що підняв людей, котрі не мали політичного духу. М. Драгоманов визнає: час імператорів поступається республіканському часові рівнем політичної свободи, – але і з політичної свободи користало у Стародавньому Римі лише незначне число громадян, а свідомо лише невелике число аристократії [194, с. 51, 54]. Говорячи про негаразди у Римі імператорської доби історик частково вбачає їх причини у загрозі з боку варварів, – це змушувало утримувати велику кількість військ і сприяло внутрішньому деспотизму [193, с. 19]. Оцінку Римської Імперії як часу остаточного розбещення М. Драгоманов уважав хибною: не слід ототожнювати історію двору за деяких імператорів з історією народу за увесь період часу [194, с. 43]. Основою Римської Імперії історик уважав рівність, мир та загальне процвітання [193, с. 13].

М. Драгоманов виступив проти авторитету Таціта і Ювенала: уявлення першого про релігію євреїв він назвав дитячими, а уявлення Ювенала про релігію єгиптян – поверхнево некомпетентними. На думку дослідника, для

римських істориків, у тому числі й Таціта, мирний час був нецікавим. М. Драгоманов характеризує римських авторів як “консерваторів, ретроградів та вузьких націоналів” [196, с. 19, 38]. Водночас сформульоване дослідником кредо історика співзвучне із “*sine ira et studio*” Таціта: “ідеалом історичного твору слід вважати такий твір, який би ставив на першому плані об’єктивне вивчення фактів, пояснення кожної сторони життя кожного народу умовами, від яких воно залежить” [197, с. 4].

У 1870 р. М. Драгоманов отримав відрядження за кордон і відвідав найбільші університетські центри Австро-Угорщини, Італії та Німеччини. Вісім місяців він провів у Берліні, де мав можливість відвідувати лекції Теодора Моммзена і працювати у Берлінській бібліотеці. Там була написана перша глава монографії “Церква і держава у Римській Імперії”, яка, на жаль, не була опублікована і пропала у петербурзьких цензурно-редакційних архівах [269, с. 352].

У 1873 р. М. Драгоманов прочитав у Київському університеті вступну лекцію до курсу всесвітньої історії. Стародавню історію вчений розглядає не з хронологічної точки зору, а з культурно-історичної. Він обстоює порівняльно-історичний метод як один із основних в арсеналі історика: порівняльний метод є неминучим наслідком логічної, а не топографічно-хронологічної системи викладу [196, с. 31, 48]. М. Драгоманов схиляється до модернізації історії – тенденції, яка в другій половині ХІХ ст. дедалі відчутніше посилювалася в європейському антикознавстві [331, с. 48]. Він закликає розглядати факти стародавньої історії (особливо класичних народів) та нової паралельно: бо у стародавній історії можна бачити ті ж явища, що й у новій, але у більш простому, і що залежить частково від характеру греків і римлян, у більш рельєфному вигляді [196, с. 51]. Некритичне ставлення до античних авторів історик вважає методологічною помилкою. На думку Т. Троїцької, поради М. Драгоманова слід розглядати як антропологеми метатеоретичного рівня дослідження людських стосунків, які стверджують необхідність зміни способів

наукового мислення, обумовлених певними конкретними актами буття людської спільноти [338, с. 28].

М. Драгоманов був консультантом першого україномовного підручника з історії Стародавнього Сходу, який створила Леся Українка. Його опублікувала на свої кошти Ольга Петрівна Косач-Кривенко – рідна сестра Лесі Українки. Підручник був створений на широкій джерельній базі і принципово відрізнявся від більшості тогочасних підручників з історії стародавнього світу, що були зорієнтовані на античність і дуже мало на вивчення історії Стародавнього Сходу [234, с. 250]. М. Драгоманов один з перших заперечив “другорядне” значення історії так званих “некласичних” народів. Він наголошував на тому, що саме “некласичним” народам ми зобов’язані досконалою обробкою металів, будівельними машинами, системою лічби, календарем, азбукою [196, с. 16-18].

Дослідження давньоримської історії в Україні відновлюються після Другої світової війни. Одним із центрів вивчення римської історії стає Запорізький університет, де тривалий час працював О. Мальований [250]. У Чернівецькому університеті плідними були пошуки О. Дмитрієва. Його докторська дисертація “Соціальні рухи в Римській Імперії” (1949) розкриває народний, а не рабський характер соціальних рухів, їх зв’язок із вторгненням варварів. В Івано-Франківському університеті дослідження історії Стародавнього Риму пов’язані з іменем Я. Заборовського. Його кандидатська дисертація (1967) присвячена аграрній реформі Тіберія Гракха. Досліджував учений також інші проблеми античної історії [205; 206; 241]. В Ужгородському університеті талановиті науковці вивчають проблеми зовнішньої політики Риму у Карпато-Дунайському регіоні [229; 299]. У Чернівецькому університеті досліджуються проблеми пізньоантичної нумізматики [296], еволюції раннього християнства [158; 159; 172] написано вузівський підручник з історії Стародавнього Риму [160].

Важливим осередком вивчення античної історії завжди був Львівський державний, а тепер національний, університет імені Івана Франка [274]. Тривалий час завідував кафедрою історії стародавнього світу, археології та середніх віків І. Вейцківський (1900 – 1977) [245]. Його особливо цікавили проблеми соціально-політичного протистояння у Стародавньому Римі II – I ст. до н. е. та боротьба між Римом і Карфагеном за панування у Західному Середземномор'ї у III ст. до н. е. Остання тема була глибоко опрацьована вченим у докторській дисертації “Західне Середземномор'я у III ст. до н. е. (до історії міжнародних відносин в античному світі 282 – 219 рр. до н. е.)”. Цій же проблемі була присвячена і його монографія (1959). Низка статей І. Вейцківського присвячена проблемі соціально-політичної боротьби у Римі II – I ст. до н. е. [174; 175; 176; 177; 178].

У 1973 р. на кафедру прийшов І. Лісовий. Основним предметом його наукових зацікавлень була історія Херсонеса. Водночас І. Лісовий цікавився історіографією давньоримської історії [240, 241, 242; 243; 244]. Нині дослідження античної історії триває на кафедрі археології та історії стародавнього світу, яку очолює О. Ситник. Проблеми історії Стародавнього Риму вивчає О. Бандровський. Його кандидатська дисертація досліджувала стосунки Римської Імперії з племенами карпатського регіону в I – III ст. н. е. [161]; цікавлять його і питання історіографії Стародавнього Риму [162; 164]. Тепер наукові інтереси історика зосереджені на проблемах зовнішньої політики доби принципату. Він наголошує, що зовнішня політика за Імперії позбулася рис публічності. Справи розв'язання зовнішньополітичних проблем перейшли від сенату до особистого оточення принцепса. О. Бандровський вважає дещо упередженим твердження Таціта щодо зовнішньої політики Доміціана [163].

Потужним центром дослідження античної історії здавна був Харківський університет. У повоєнні роки на кафедрі стародавньої історії цього університету працював В. Гольденберг, кандидатська дисертація та монографія якого присвячені громадянським війнам періоду між правлінням династій

Юліїв-Клавдіїв та Флавіїв [187]. Сьогодні вивчення античної історії у Харківському університеті зосереджене на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків, яку очолює С. Сорочан, дослідник ранньосередньовічної Візантії. Біля витоків кафедри стояв В. Кадєєв, наукові зацікавлення якого зосереджуються на проблемах, пов'язаних із соціально-політичною історією та економічним розвитком держав Причорномор'я [339]. У цьому контексті вчений розглядає різні аспекти історії Римської Імперії [211; 212; 213; 214; 215].

На кафедрі працює знаний дослідник римської історії періоду Імперії І. Сергєєв. Його кандидатська дисертація 1983 р. – “Громадянська війна 193 – 197 рр. у Римській Імперії” – була присвячена проблемі боротьби за владу у Римі після вбивства Коммода та утвердження династії Северів. Темою докторської дисертації дослідник обрав “Соціально-політичний розвиток Римської Імперії у III ст. н. е.” [323]. Цю ж тему висвітлює монографічне дослідження, у якому викладено бачення істориком різних аспектів соціально-політичного розвитку Римської Імперії. Тут показана роль сенату та армії у соціально-політичному житті Римської держави у III ст. н. е., досліджується проблема провінційного сепаратизму в Імперії у кризове століття її історії. Відзначено суперечливі тенденції у становищі сенату як державного інституту. З одного боку, роль сенату зростає разом зі зменшенням ролі народних зборів; з іншого – значення сенату в управлінні державою зменшується разом із формуванням імператорського бюрократичного апарату і розширенням компетенції принцепса. Значною мірою роль і місце сенату зумовлювались ставленням до нього чинного імператора [322, с. 42-43].

Автор по-новому тлумачить проблеми кризи III століття у Римській Імперії. Тоді зросла роль окремих вершників у політичному житті Римської Імперії, що історик пояснює особливостями внутрішньо- та зовнішньополітичного становища держави. Але не йдеться про посилення політичної ваги та престижу усього вершницького стану [320, с. 57]. І. Сергєєв наголошує на складнощах економічного характеру, змінах у соціальній

структурі римського суспільства, ситуації на кордонах Імперії, змінах в ідеології та психології римлян [322, с. 156]. Основними рушіями кризи харківський учений вважає боротьбу між імператорською владою та армією [321, с. 62]. Він переконаний, що треба розглядати поняття “кризи” з урахуванням позитивного досвіду як історії, так і філософії. Автор упевнений, що майже за сто років римська держава пройшла не одну, а дві кризи. Перша – це громадянська війна 193 – 197 рр., а “справжня” криза почалася у 235 і закінчилася у 284 р. н. е. Він доходить висновку, що ця криза завершилася “поразкою структури системи принципату” [322, с. 159-162, 173].

Різні аспекти історії Стародавнього Риму досліджують харківські вчені С. Д’ячков, О. Мартем’янов, С. Літовченко, А. Токарев, А. Акімов [200; 237; 238; 239; 334; 335; 252].

Нині кафедра історії стародавнього світу та середніх віків Харківського університету – єдиний потужний науковий центр в Україні, де досліджується історія Стародавнього Риму. В інших ВНЗ окремі вчені заявляють про себе цікавими роботами чи виступами на конференціях [300]. Доводиться констатувати, що історія Стародавнього Риму не займає належного місця у наукових студіях сучасних українських істориків, а комплексний аналіз суспільно-політичного розвитку Римської імперії доби принципату в українській історіографії відсутній [278].

Одним із найпопулярніших об’єктів дослідження сучасних істориків є римська армія. При цьому суттєво відрізняються оцінки рівня її боєздатності, спроможності висувати власні політичні вимоги, зрештою навіть чисельності. К. Кріст вважає, що римські легіони, допоміжні з’єднання та флот у I – II ст. н. е. були високоефективною воєнною машиною з необхідним для найважчих військових операцій комплексним інструментарієм [231, с. 558]. Натомість Е. Лютвак твердить, що римська армія, порівняно з арміями, що їй протистояли, не відзначалася кращою тактикою на полі бою, талантом полководців чи досконалішим озброєнням. На його думку, римська тактика була правильною,

але не бездоганною. Римський воїн доби принципату не відзначався завзятістю – він прагнув відповідної винагороди після завершення служби, а не героїчної смерті. Озброєння римлян часто якісно поступалося озброєнню тих, кого Імперія регулярно перемагала [664, р. 1-2], а тилове забезпечення супроводжувалося зловживаннями [761, р. 275].

Передовсім на армію звертають увагу, коли намагаються зрозуміти, які фактори сприяли тому, що Рим, будучи на периферії цивілізованого світу, за короткий термін зумів підкорити усе Середземномор'я. Для формування Римської Імперії, як і будь-якої іншої, важливе значення мала організація військової справи. Армія була важливим елементом політичної структури Римської держави та інструментом влади і необхідним компонентом системи управління, що склалась у Римі. Є думка, що у період Імперії армія була єдиною реальною основою, на якій базувалася влада [365, р. 292]. Низка дослідників схиляється до того, що двома основними опорами імператорської влади були армія та великі фінансові ресурси [311, с. 131-132; 337, с. 74]. На думку М. Машкіна, принципат був свого роду військовою диктатурою. Він виник у результаті громадянських воєн, Август переміг, спираючись на військо, яке залишалось головною опорою і його влади [256, с. 507]. Е. Берлі вважає, що розданий Октавіаном у 43 р. до н. е. солдатам грошовий подарунок, який більш як удесятеро перевищив отримуване ними за рік, став основною інвестицією для заснування принципату [410, р. 380]. Проте створена Августом система управління не витримала б випробування часом, коли б опиралась лише на грубу силу. Безпідставно пояснювати тільки військовим фактором феномен Римської Імперії. На думку Ф. Грейнджера, секрет успіху Августа полягає у тому, що він зумів примирити потреби Імперії з потребами її підданих [553, р. 24].

Більшість сучасних досліджень щодо римської армії (наприклад, роботи А. Голдсуорсі) спрямовані на вивчення різних аспектів функціонування цього інституту виключно як військового інструменту Римської держави [545; 546].

Але римська армія – це не лише машина для ведення бойових дій. Її треба розглядати і як важливу складову римського суспільства, економіки та політики. З одного боку, зміни у римському суспільстві суттєво впливали на римську армію. З іншого, армія сама була визначальним фактором змін [501, р. 1]. Армія – це передовсім люди, а командний склад – сенатори та вершники. У цій площині проблема римської армії вивчена недостатньо.

У сучасному антикознавстві значна увага приділяється розвитку римського суспільства доби принципату, але увага зосереджується, переважно, на вищих верствах – сенаторах і вершниках – та армії. Досліджень, присвячених плебсу, особливо сільському, значно менше. О. Штаерман слушно зазначила: є необґрунтоване судження, ніби селянство виникає лише в епоху феодалізму. Прихильники такої концепції вважають, що стосовно попередніх періодів можна говорити про дрібних землеробів, землевласників, але не про селянство та селян [353, с. 21]. Однак світогляд селянської общини багато в чому визначив основи ідеології римської *civitas*. У своєму класичному аспекті вона передбачала рівність громадян та привілеї – пошану і славу – лише тим, хто їх заслужив подвигами на хвалу римського народу. Селянські чесноти – сувора мужність, працелюбність, простота вдачі та способу життя, уміння добре виховувати дітей і бажання залишити їм добрий спадок – стали набором чеснот громадянина. Можливості та захищеність селянства у I ст. н. е., порівняно з попереднім століттям, значно зросли. Остаточне утвердження принципу професійного війська з певним терміном служби, в основному на кордонах Імперії, зруйнувало нерозривний раніше зв'язок селянина з військовою службою, що на перших порах було для нього чималою перевагою. У період правління імператора Августа була відновлена економічна рівновага між сільським господарством і ремеслом, порушена кризою римської громадянської общини [353, с. 108, 181]. Ф. Ертель наголошує, що інтенсивний економічний розвиток у період принципату був обмежений аграрним характером та непрогресивним капіталізмом. Протягом I ст. н. е. відбувається

повільне утвердження державного соціалізму, який автор розуміє як орієнтацію соціальної та економічної системи на інтереси держави, а не особи [710, р. 232-233].

М. Ростовцев, один із провідних дослідників соціально-економічної історії Стародавнього Риму, стверджував, що громадянські війни наприкінці Республіки не вплинули суттєво на розвиток сільського господарства в Італії. Після їх завершення аграрні відносини залишились попередніми, але стали стабільнішими. Утворювались нові великі маєтки, причому в основному за рахунок селянських садиб. Поряд із великими господарствами дещо зростає значення середніх та дрібних. Цей процес значною мірою був пов'язаний із роздачею ветеранам земель конфіскованих великих маєтків. Загальною рисою великих та середніх маєтків було те, що господарство в них велось на капіталістичній основі, а їх власники жили не в селі, а в містах. До цього класу належали майже усі ветерани, що отримали землю від Сулли, Помпея, Цезаря та Августа [308, с. 72].

На думку В. Кузіцина, клас безпосередніх виробників, передовсім античних селян, був не другорядним, внутрішньо несамостійним класом, а таким же основним, як і класи рабів та рабовласників, і відігравав в історії античних суспільств важливу роль, маючи власні задачі та вимоги. У виробництві та суспільстві він протистояв як класові рабовласників, так і класові рабів, займав особливе місце у системі суспільного виробництва з власними інтересами щодо збереження у своїх руках землі, засобів виробництва, забезпечення свого становища у суспільстві та своїх політичних прав в управлінні, головним чином, общинними справами [233, с. 137, 142].

Сьогодні дискусійними залишаються окремі аспекти розвитку римського селянства та сільського господарства загалом. Немає однозначного підходу до проблеми колонату, функціонування сільської общини та ін. Ми не знаємо величини податку, який брали з сільського господарства. Дослідження римського селянства ускладнюється тим, що усі наші джерела стосовно

селянства написані не селянами: це твори античних авторів та епіграфічний матеріал, який відображує реалії міського життя.

У сучасній історіографії міський плебс переважно розглядають під кутом його взаємин з імператором та Імперією. За словами Т. Лопощко, політика імператорів щодо міського плебсу була двоякою: з одного боку – задоволення життєвих потреб непрацюючого плебсу, з іншого – готовність негайно вжити силу у разі зухвалих дій та непокори з його боку. Тобто це була політика “батоба і пряника”, яка дала очікуваний ефект [660, s. 71]. На думку М. Машкіна, внутрішня та зовнішня політика Августа здійснювалась на угоду класу рабовласників. Водночас автор вважає, що принципату доводилось маневрувати між різними групами рабовласницького суспільства, хоча жодна з цих груп не може вважатись єдиною соціальною опорою принципату [256, с. 605]. На відміну від М. Машкіна, Г. Ферреро вважав, що Август багато зробив для римського плебсу, а римській аристократії та середнім класам не дав нічого [507, р. 52]. Протилежну точку зору висловив С. Утченко: у політиці Августа відсутнє будь-яке прагнення створити собі серйозну опору у римському плебсі, який, ймовірно, навіть і не розглядався як реальна політична сила [340, с. 46–47]. За твердженням Р. Сайма, римський плебс, як і римська армія, підтримував монархію [826, р. 478]. Такої ж думки дотримується Ц. Явец, стверджуючи, що принципат не був важким тягарем для мас, які прийняли новий режим не через брак вибору, а як щось пристрасно жадане [871, р. 105].

Серед сучасних дослідників немає одностайності не лише щодо окремих аспектів розвитку римської релігії, але й щодо розуміння її генези та еволюції. Дискусійним є сприйняття того чи того феномену як приватного або суспільного у римській релігійності. Приватне чи суспільне було квінтесенцією римської релігії [504, р. 6]? Говорячи про римську релігію періоду Імперії, одні автори визнають її виродження, ослаблення зв'язку з рідними богами, поширення східної філософії та східних культів, нездатність римської релігії задовольнити релігійні почуття та потреби; інші вважають такий підхід

однобоким. М. Корелін наполягає, що основною причиною занепаду римської релігії став її тісний зв'язок із політикою [228, с. 14]. На думку Р. Гейнзе, твердження про занепад римської релігії наприкінці Республіки правильне лише частково. Головним для сприйняття римської культури є розуміння того, що культ приватний і культ державний у Римі існували окремо як *res private* і *res publica*. Незліченні вотивні написи свідчать, що за часів Августа і значно пізніше населення сіл та містечок Італії дотримувалося давніх релігійних практик. Натомість державний культ по суті був у занепаді або близький до занепаду. Ритуали та культу, святині та вівтарі були занедбані, ніхто не вважав за потрібне потурбуватися про їх утримання [579, s. 49-53].

А. Нок визнає, що стан почуттів народних мас наприкінці Республіки навряд чи можна оцінити. З творів Ціцерона та Варрона складається враження, що люди навколо них були схильні або до забобону (*superstitio*), або до руйнівного скептицизму [707, р. 468]. Г. Буасьє вважає, що спроби релігійного відродження Августа не можна відділяти від його реформ моралі. Релігійні і моральні реформи, які себе взаємно підтримували, були спрямовані на те, щоб повернути римлянам попередні звичаї та вірування. Август піклувався не про релігію загалом, а лише про релігію Риму і зробив лише те, що можна було зробити, – відновив культ, який був для неї усім. Римська релігія, яка наприкінці Республіки, здавалось, була на межі загибелі, за Імперії значно зміцніла. Протягом перших двох століть у Римі об'єднались усі релігії стародавнього світу. Це змішування вірувань відповідало взаємному зближенню народів. Східні культури сприяли оновленню римської релігії і не лише не прискорили її смерть, а ще й додали їй кілька століть життя [168, с. 84-85, 298, 301, 367-368].

Ф. Альтгейм вважає найважливішими релігійними принципами часу Августа негативне ставлення до богів Сходу та велику прихильність до чудових досягнень грецької і римської релігій. Він наголошує, що у період правління Августа було зупинено просування іноземних культів і визначено ставлення до

них протягом наступних двох століть; римська офіційна релігія була здатна захищати себе у своїх традиційних формах. Лише за Северів виникли нові можливості для богів Сходу [379, р. 350, 455]. В. Грін стверджує, що від початків Імперії за Августа римську державну релігію використовували для підтримки імператора. З цією метою Юлій Цезар, Август та наступні імператори були обожнені після смерті. Ще за життя правителів їм будували храми, якими опікувалися жерці, встановлювали розмаїті божественні почесті. Богів державної релігії поєднали з особою імператора та навіть підпорядкували їй [556, р. 86].

М. Машкін стверджує, що відродження римської релігії за Августа могло мати значення лише для Рима та Італії. Основний зміст політичної трансформації полягав у тому, що місто-держава поступалося місцем світовій монархії. Життя поліса було пов'язане із прадавньою національною релігією, Імперія теж повинна була отримати якусь релігійну санкцію. Єдиній Імперії потрібен єдиний культ, що і втілювалося спершу у культі Цезаря, а згодом – Августа [256, с. 563-564]. На думку А. Хаса, від битви біля мису Акцій (31 р. до н. е.) до заборони поганської релігії Феодосієм (392 р. н. е.) визначальними рисами релігійного розвитку були такі: єдність Імперії; велика кількість культів, доктрин та божеств, що співіснували один з одним чи боролись за домінування; зростання християнства спершу повільне, а потім швидко [603, р. 141]. О. Штаерман, опираючись на епіграфічний матеріал, вказує, що при всіх локальних варіантах релігія в основному залишалася римською, а коли йдеться про широкі народні маси, навряд чи можна говорити про її занепад [362, с. 209].

Сучасна історіографія розглядає різні аспекти римської релігії. Книга А. Стаплс присвячена участі у ній жінок. Автор досліджує, як римські культури і ритуали формували і відображали сприйняття суспільством жінок, що були однією з його складових. Вона пропонує розглядати римську релігію як систему взаємопов'язаних культів [807, р. 157].

Д. Норт вважає головними римськими богами Юпітера, Юнону, Марса та Аполлона. Водночас він звертає увагу на труднощі поділу богів на головних та другорядних. На його думку, центральну роль координатора у римській релігії відігравав сенат. Важливим фактом Д. Норт вважає те, що релігійна влада була розпорошена серед правлячої еліти: магістратів, жерців та senatorів [708, р. 28, 35]. На думку Д. Фіні, римська релігія наприкінці Республіки та у період Ранньої Імперії перебувала у занепаді. Він стверджує, що сприйняття релігії різними соціальними групами римського суспільства не було однаковим. Аналізуючи ставлення еліти до римської релігії, він наголошує її нещирість. На його думку, еліта підтримувала релігійні традиції лише для політичних цілей, щоб перехитрити своїх опонентів та одурити плебс [504, р. 3, 173]. Д. Норт не заперечує факту поширення серед окремих представників еліти певних філософських систем з критичним ставленням до релігії, однак вважає безпідставним висновок щодо наукового раціоналізму усієї еліти, яка експлуатує темні маси [708, р. 31]. Французький учений Д. Шайд погоджується з тим, що еліта маніпулювала ірраціональними страхами простого народу, щоб краще підкорити його своїй волі, але це, на його думку, можна сказати про всі релігії [349, с. 156]. На основі нумізматичного матеріалу М. Абрамзон доходить висновку, що основу консервативної релігійної політики Августа складала перш за все його *pietas* щодо Юлія Цезаря. Август, як і його супротивники, намагався підкреслити свою злитість із державною релігією, продемонструвати свою повагу до “звичаїв предків”. Основою релігійної політики імператорів I – II ст. була опора на традиційну римську релігію та імператорський культ. Проте од Флавіїв монети відображають появу східних культів [151, с. 367, 421].

Досліджуючи розвиток релігії у зв'язку із римською армією, Я. Хайнес доходить висновку, що релігійні зобов'язання – *sacramentum* (військова присяга), шанування імператора та, меншою мірою, *feriae publicae* (державні свята) – відігравали життєво важливу роль у Римській Імперії як доказ вірності. Солдати брали участь у цих ритуалах інтенсивніше за звичайних провінціалів

[577]. О. Стол наголошує, що релігія римської армії – складна структура. По-перше, це регламентована офіційна релігія римської армії, яка включає культ імператора, єдиний по всій Імперії та обов’язковий для усіх підрозділів, і культ державних богів. По-друге, це приватний культ солдатів (рідні боги з місць набору чи боги з колишніх або поточних місць дислокації), здійснюваний групами чи окремими військовослужбовцями, які прагнули здобути протекцію богів [813, р. 452]. Б. Севері звертає увагу на те, що Август (він очолив колегію понтифіків у 12 р. н. е.), підкреслюючи свою відповідальність за зв’язок Риму з богами, використовує як аналогію роль батька у сім’ї, що є посередником між сім’єю та богами. Він був першим, хто підкреслив бачення держави, у якій влада і відповідальність лягають на одну людину [782, р. 97-99, 138].

Окремою проблемою у дослідженнях римської релігії є культ імператора. У науковій літературі немає одностайної думки щодо його значення для формування нового політичного режиму взагалі та релігійного розвитку у добу принципату. Є думки і про перебільшення ваги цього культу, і про його важливість для римської релігії через здатність увібрати у себе різними шляхами традиційні язичеські культури [427, р. XIX-XX]. К. Скот слушно стверджує, що культ імператора відіграв важливу роль при формуванні Римської Імперії [777, р. 43]. Г. Буасьє вказує, що в Августа ще за життя були жерці, а його культ було запроваджено у багатьох важливих містах. На думку дослідника, римський *ἀποθέωσις* був більш містичним і більш людяним за *ἀποθέωσις* східних народів; цей культ передбачав, що людина особистими зусиллями та власними чеснотами може сама звеличитися до божественного стану, відкидаючи уявлення, нібито божество сходить на неї і втілюється у ній. У провінціях культ імператора стосувався не стільки особи імператора, скільки його імператорського достоїнства [168, с. 130-142, 150]. Водночас є думка, що культ імператора взагалі не був релігією. Д. Шайд називає його “рухом”, а сам термін “імператорський культ” вважає невдалим, бо імператора за життя ніколи не шанували як бога [349, с. 166]. І. Градел наголошує, що існував типовий

муніципальний культ чинного імператора [551, р. 97]. За словами О. Дель Мара, Август вірив у свою надприродність [474, р. 314]. М. Машкін вважає причиною виникнення культу імператора те, що єдина імперія повинна була мати єдиний культ. Схожу релігійну політику провадили майже усі елліністичні монархи. Втіленням єдиного культу став культ Цезаря, а згодом і Августа [256, с. 564]. Серед тих, хто започатковував культ правителя, окрім Цезаря та Августа, називають також Антонія [465, р. 134]. Д. Фіні вказує на нещирість римської еліти, яка підтримувала релігійні традиції лише для політичних цілей, щоб перехитрити своїх опонентів та обдурити плебс. Її позицію щодо культу імператора він ставить у один ряд зі спостереженням за годуванням курчат [504, р. 3]. На думку О. Штаерман, імператорський культ почався з обоження Цезаря і версії про комету як його душу, що піднеслася до богів. Аналізуючи праці, присвячені імператорському культу, дослідниця вказує на розбіжності у деталях, проте визнає загальну згоду, що, починаючи з правління Августа, імператорський культ набув широкої популярності незалежно від частки у його організації самого уряду та частки місцевої ініціативи і незалежно від наявності чи відсутності його зв'язку з культурами елліністичних царів [362, с. 171-175]. М. Абрамзон вважає, що Август не вніс нічого принципово нового у створення власного культу. Обоження правителя у районах, пов'язаних з елліністичними традиціями, і в країнах східної деспотії було звичайним явищем із давніх часів. Безсумнівним, на його думку, є зв'язок імператорського культу із елліністичними традиціями поклоніння правителю. Політична ідея культу, запозичена зі Сходу, домінувала над релігійною. Д. Сергєєв припускає, що у формуванні імператорського культу велику роль відіграла практика вшанування успішних полководців тріумфом: римляни вірили, що під час цього священного дійства Юпітер втілюється в людині – непереможному полководцеві [319]. Ф. Кумонт переконує, що апофеоз померлих імператорів, як за формою, так і за суттю, був навіяний доктринами Азії [468, р. 94]. І. Свенціцька проводить паралелі культу імператора з культом Олександра

Македонського і вважає, що вшанування успішних полководців зароджується у період громадянських війн [316, с. 240].

На думку І. Градела, важко чітко визначити приналежність культу імператора до релігії чи політики, а стародавній світ взагалі не знав такої категорії. Ні латинська, ні грецька мова не мали дохристиянського терміну для “релігії” чи “політики” у нашому розумінні слова. Джерела не дають чіткої відповіді на питання: імператора справді мали за бога, чи обряди треба інтерпретувати з політичної точки зору, бо його лише *вшановували* як бога. Для божественних почестей не важлива природа того, кому вони надаються, – це бог чи людина, але вони підкреслюють його *надлюдський статус* і силу щодо тих, хто йому вклоняється. Немає засадничої різниці між культом імператора і культом Юпітера [551, 28-30]. Ця проблема залишається дискусійною у сучасній історіографії [505, р. 374].

Важливою, хоча й недостатньо вивченою в історіографії принципату, є проблема *Ludi Saeculares*. Професор Варшавського університету О. Базінер, проаналізувавши відкриті наприкінці XIX ст. джерела, написав фундаментальну працю, присвячену Столітнім іграм. Автор не сумнівається у тому, що складовою *Ludi Saeculares* був іноземний, а саме грецький культ. Джерелом походження *Ludi Saeculares* дослідник вважає Тарент – грецьке місто, розташоване на півдні Італії. На його думку, вчення про 110-річну тривалість людського життя (*saeculum*) прийшло до римлян з Єгипту. Автор робить висновок, що засноване Августом свято, яке базувалось на первинному смислі інтегрованих ним релігійних культів, привело ці культури до повного природного розвитку і набуло нового характеру та настільки широкого значення, що лише частково було схоже на свій первісний зразок, тому більшості сучасників видавалось чимось новим [156, с. 24-27, 234-235, 281].

Г. Вагенворт пов’язував походження *Ludi Saeculares* з богом Марсом, культ якого племена італіків принесли зі своєї батьківщини. Етруски поєднали італійського Марса зі своєю секулярною системою. Він став богом, що живе

saeculum і помирає, щоб воскреснути знову. Згодом ігри були реорганізовані та поєднані з культом Діси і Прозерпіни [846, р. 231]. На думку Л. Тейлор, сценічний характер ігор свідчить про те, що датувати походження *Ludi Saeculares* треба після 364 р. і перед 338 р. до н. е. [832, р. 107-110].

Г. Буасьє наголошує, що Сівіллині пророцтва, на основі яких Август провів Секулярні ігри, були сфабриковані. Август повністю змінив характер Вікових ігор. Нічних богів він замінив богами дня. Аполлон та Діана зайняли місце Діспатера та Прозерпіни [168, с. 88-91]. На думку Р. Василенко, секулярні ігри у римлян виникають значною мірою під зовнішнім впливом, у тому числі й етруським [173, с. 21]. П. Цанкер твердить, що Римська держава потребувала міфу. Задовго до Августа римляни мріяли про близький початок нової “Сатурніанської” епохи. У 17 р. до н. е. сподівалися нової комети, і це був найкращий час проголосити настання довгоочікуваного нового віку. Саме це завдання і виконували *Ludi Saeculares* [872, р. 167]. На думку Ю. Чернишова, Август перетворив секулярні ігри з чисто релігійного свята на грандіозне загальнодержавне політико-пропагандистське дійство [347, с. 13]. Б. Севері акцентує, що у зв’язку з недавнім законодавством Август трансформував *Ludi Saeculares* у святкування відродження “*res publica*”, відродження Риму після громадянських війн та особливо відродження моралі у сімейному житті. Ігри вшановували сім’ю як єдине ціле. Однак у церемоніях не брали участь члени сім’ї принцепса [782, р. 57-59]. А. Токарєв звертає увагу на зв’язок, який римляни бачили між проведенням секулярних ігор та сімейним законодавством Августа. На думку автора, у 18 – 17 рр. до н. е. Август спробував підбити підсумок свого десятилітнього строку “надзвичайної магістратури”, хронологічно пов’язавши його закінчення з проведенням секулярних ігор і прийняттям сімейного законодавства. Це повинно було символізувати нову епоху миру і благоденства, проголошуючи настання “золотого віку” [334].

Д. Баркер вважає, що *Carmen Saeculare* не проголошує чітко ідею відновлення “золотого віку” [391]. *Carmen Saeculare* – і сьогодні один з

найбільш популярних сюжетів при дослідженнях *Ludi Saeculares* [745]. К. Галінський визнає, що літературні джерела свідчать про тверезе сприйняття нового “віку”. Уявлення про “Золотий вік” чи *saeculum* передбачало щоденну працю та духовні зусилля. Новий вік характеризувався поверненням не до утопічного раю, а до специфічних римських чеснот, які Горацій яскраво висвітлив у *Carmen Saeculare*, вживаючи термін “кращий вік” (*melius aevum*) [534, р. 105-106, 161].

С. Прайс зазначає, що ігри Августа, замість зосередження на похмурих богах пекла як знаменуванні завершення ери, концентрували увагу на народженні нового віку [741, р. 835]. Д. Фіні вважає, що Август змінив атмосферу та цілі Вікових ігор, повернувши їх від інфернальної спокути до прийдешньої родючості, але ритуал залишився у межах сфери компетенції квіндецемвірів. Август зберіг значення грецького компонента, додавши його у розмаїтість заплутаного багатоголосся нічних та денних церемоній [504, р. 29].

Попри тривалий науковий інтерес, сьогодні немає єдиного погляду на окремі аспекти ігор. Дехто твердить, що у секулярному гімні Горація помітні лише окремі сліди “Аполлонової лінії”, а на перший план виступають мотиви, пов’язані зі “звичаями предків”: відновлення давніх римських чеснот, військові перемоги на суші та на морі, легенди про божественне походження роду Юліїв. Ігри лише “пов’язані з Аполлоном та Діаною” [185, с. 168]. Натомість С. Прайс вважає, що Аполлон та Діана були у центрі Секулярних ігор [741, р. 833].

Важливою темою сучасних досліджень є взаємини римського суспільства та держави з християнством [154; 182; 183; 190; 199, с. 601-713; 216; 217; 222; 232, с. 201-230; 235; 263; 301; 305; 306; 315; 343; 395; 401; 538; 539; 572; 629; 631; 708; 815; 859]: публікуються документи для вивчення історії раннього християнства [155; 304; 405; 406; 648], висловлюються різні думки з приводу причин конфлікту між християнством та римською державою [344, с. 5-7]. На сьогодні майже ніхто з дослідників не

заперечує історичність Ісуса Христа [264]. Не зупиняючись на цій проблемі, зазначимо лише, що ми поділяємо позицію, викладену Е. Ямаучі. Навіть беручи до уваги лише нехристиянські джерела, доходимо висновків: (1) Ісус був іудейським проповідником; (2) багато людей вірило, що він проводив зцілення та екзорцизм; (3) його не визнали іудейські керівники; (4) він був розп'ятий на хресті за Понтія Пілата під час принципату Тіберія; (5) не зважаючи на цю безславну смерть, його учні, які вірили, що він все ще живий, розійшлися за межі Палестини, багато з них були у Римі у 64 р. н. е.; (6) різні люди з міст і сіл – чоловіки і жінки, раби та вільні – вклонялись йому як Богу на початку II ст. н. е. [870].

Предметом дослідження багатьох учених була проблема переслідування християн у Римській Імперії. Проте єдиної точки зору на окремі її аспекти досягнуто не було. Е. Гіббон, який присвятив один розділ своєї фундаментальної праці дослідженню політики римського уряду щодо християн від Нерона до панування Костянтина, робить врешті-решт висновок, що християни у своїх внутрішніх суперечках трактували себе навізаєм значно суворіше, ніж до того були трактовані зусиллями нехристиян [539, s. 106]. В. Рамсей вважав, що по усій території Римської Імперії політика щодо християн формувалася бажаннями та поглядами чинного імператора [748, p. 209]. К. Каутський називав нетерпимість язичників щодо християн реакцією на релігійну нетерпимість самих же християн [222, с. 170]. О. Лебедев виділив три групи причин переслідування християн: державні, релігійні та суспільні [235, с. 5-36]. Р. Віппер наполягав, що листування Плінія з Траяном щодо християн є фальсифікацією [182, с. 177-185]. Звідси висновок: переслідувань християн за Траяна не могло бути. І. Свенціцька висловила думку, що християни як такі не турбували Траяна, але публічна непокора повинна бути покарана, перш за все для остраху оточення [315, с. 165]. К. Кріст твердить, що зіткнення між Римською Імперією і християнством відбувалося на трьох різних рівнях адміністрації: спершу на рівні міст та їх

самоуправління, згодом на рівні намісників у провінціях, нарешті, на рівні самого принцепса. Що ж до Плінія та Траяна, то для них, на думку К. Кріста, першочерговим завданням була реінтеграція християн у римське суспільство [232, с. 220, 223]. К. Браян виділив три фактори, які зумовили ворожість Риму до християнства: місцеві економічні інтереси, персональна ворожість до членів малозрозумілої меншини та хибне трактування християнського вчення і культу [431, р. 116]. Висловлено також думку, що в основі конфлікту з християнами були суперечності, пов'язані з трансформацією античної системи світогляду [154, с. 90].

У сучасному антикознавстві немає єдиної точки зору на окремі аспекти розвитку раннього християнства та його взаємин з Римською державою доби принципату. Зокрема, В. Федосик вважає едикт Септімія Севера щодо іудеїв та християн антихристиянським, до того ж найсуворішим [343, с. 15]. Проте свого часу О. Лебедев обґрунтовував сприятливий характер цього едикту для християн [235, с. 236]. К. Кріст висловив сумніви щодо самого факту існування цього едикту [232, с. 345]. Т. Котула не визначився стосовно едикту [624, с. 134].

Сучасна історіографія розглядає питання політичної пропаганди у Римській Імперії здебільшого у контексті висвітлення правління окремих імператорів. Зокрема наголошується, що офіційна пропаганда за Августа широко використовувала усі можливості естетичного впливу мистецтва на масового глядача [185, с. 172]. М. Машкін показує, як широко залучав політичну пропаганду Август. Автор наголошує, що літературу ввели в обіг як засіб пропаганди ще з часів другого тріумвірату. Відтоді вона стала керованою. Образотворче мистецтво ще більше за літературу покликане було служити інтересам нових правлячих груп і пропагувати ідеї, вигідні для політичної системи Августа [256, с. 569, 589]. І. Шифман вважає найбільшим досягненням Августа перетворення найавторитетніших письменників епохи на рупор пропаганди потрібних режиму суспільних ідей та настроїв, що були його

ідеологічним фундаментом [351, с. 148]. М. Гаммонд називає Августа пропагандистом, який далекоглядно підтримував мистецтво та літературу, що прославляли його досягнення та звеличували його надлюдську особистість [568, р. 139]. С. Ленковський зазначає, що Август підтримував літературу з політичних мотивів, але після Августа підтримка літератури з боку імператора стає винятком [640, s. 115, 121]. Х. Батлер твердить, що безпосередній вплив принципату на літературу був незначним, натомість принципат опосередковано пригнічував літературу [439, р. 8]. Б. Левік досліджує використання з пропагандистською метою карбування монети Клавдієм [642, р. 73], звертає увагу на вплив пропаганди для сучасної оцінки принципату Веспасіана [646, р. 2]. Ф. Тейлор вважає пропаганду у Стародавньому Римі складовою загальноісторичного процесу розвитку пропаганди [834, р. 35-50]. А. Донаті вказує на використання імператорами та їх службовцями написів, зокрема на придорожних мильних стовпах [483, р. 111]. Засобом пропаганди була і будівельна діяльність імператорів [772, s. 338]. Пол Маккендрік назвав один із розділів своєї книги “Август: споруди як пропаганда” [667, р. 178-215]. У політичній пропаганді використовувались поняття, що асоціювались із певним божеством, як це показує Б. Спейс на прикладі Церери [804]. Т. Вайзман торкається зміни основи міфу про Рема для потреб пропаганди Августа [866]. О. Гекстер наголошує, що важливою складовою імперської пропаганди була армія, а одним із ключових її аспектів – демонстрація військового хисту та сили правителя [581, р. 351, 354]. В окремих роботах, доповідях на конференціях розглядається зв'язок між пропагандою та римською літературою [426; 641]. Усі дослідники одностайні щодо важливого значення монет як засобу пропаганди [151, с. 654; 256, с. 328-329; 321, с. 170-172; 789].

Проблема династичної політики у добу принципату не має однозначного трактування у сучасній історіографії. Є думка, що саме відсутність певної узаконеної процедури заміщення імператорського престолу була причиною потрясінь у Римській Імперії [260, с. 133]. Е. Гіббон вважав, що,

оскільки ніхто не міг претендувати на престол на основі права народження, то кожен міг це робити на основі особистих достоїнств. Сміливим задумам честолюбців було відкрите широке поле через відсутність будь-яких законних обмежень і найнікчемніший представник людського роду міг сподіватись, що хоробрістю та щастям він досягне такої високої посади у війську, на якій за допомогою одного злочинного діяння зможе вирвати скіпетр із рук свого слабкого та непопулярного повелителя [186, с. 202]. М. Машкін доводив, що у Римській Імперії не було жодних законодавчих актів для встановлення порядку престолонаслідування, бо офіційно принципат ніколи не прирівнювався до монархії. Однак фактичне визнання монархії вело до визнання права імператора передавати владу у спадок [256, с. 535]. І. Шіфман стверджує, що Август, який став фактичним монархом, повинен був подбати про наступника зі своєї сім'ї. Пошуки спадкоємців та призначення Тіберія, на думку автора, показали, що результатом діяльності Августа стало встановлення режиму спадкової монархії [351, с. 125; 135]. До такого ж висновку приходять і Д. Шоттер [790, р. 64].

Я. Межерицький це заперечує і визнає, що Август справді прагнув забезпечити передачу повноважень та свого виняткового становища у державі комусь із членів своєї сім'ї, але, на його думку, назвати це “династичною політикою” у повному розумінні слова не можна [258, с. 278]. Е. Лютвак вважає найбільшим недоліком принципату те, що спадкування влади не було ні династичним, ні справді виборним. Коли добрий імператор обирав здібного наступника і всиновлював його, усе було добре. Усиновлення задовольняло династичні почуття армії і народу і не викликало спротив сенату. Однак, якщо не було рідного сина і ніхто не був усиновлений, імператором ставав той, хто *міг зробити себе імператором, зазвичай силою* [664, р. 127].

Є думка, що засновник Римської Імперії започаткував спадкову монархію у найбільш аристократичній, консервативній та антимонархічній з усіх античних держав [849, р. 198]. Стверджується, що останні десять років свого довгого життя Август забезпечував формування династії [782, р. 194].

Г. Джоунс у розділі, написаному для першого видання “*The Cambridge Ancient History*”, присвячує вісім сторінок тексту параграфу “Династична політика та зміцнення принципату”. Він наголошує, що система принципату не була втілена у написаних документах, проте формувалась від прецеденту до прецеденту та усувала сумнів, де буде знайдено принцепса [612, р. 158]. Е. Уолас-Хедрілл вказує, що офіційним інструментом династичної політики був шлюб, бо визначав порядок престолонаслідування та об’єднував потенційно дивергентні групи [847, р. 304]. На думку Д. Крука, помилково розглядати Августа на початку кар’єри як вождя “партії”, завдяки якій він став одноосібним правителем і яка домінувала у політичному житті. Треба вести мову не про “партію”, а про династичний зв’язок [465, р. 116-117].

М. Абрамзон вважає, що культ Августа виникає як династичний у тому розумінні, що він став природним продовженням культу Цезаря та еволюціонував у вшанування усього роду Юліїв-Клавдіїв. Він підкреслює, що у збудованому Агріппою Пантеоні серед статуй покровителів Юліїв – Венери, Марса, Аполлона – були поставлені статуї Цезаря та Августа, що уподібнювало їх до інших богів та перетворювало їх сім’ю на державну інституцію. Поступово культ імператора стає культом династії, що відображається у монетних типах [151, с. 341, 347]. На думку К. Макея, династичний принцип був неминучим, і навіть протягом періоду “усиновленого” спадкування спадкоємець був як правило у певний спосіб пов’язаний з попереднім імператором. На думку автора, це просто випадковість, що близько століття Римом правила низка імператорів, змушених шукати спадкоємців через усиновлення. Убивство Олександра Севера означало кінець не лише династії Северів, але також династичної наступності, що характеризувала принципат [666, р. 224, 248].

Ґрунтовне дослідження провінційної політики доби принципату зробив Т. Моммзен. До V тому “Історії Риму”, присвяченого римським провінціям, автор не включив Італію, вважаючи, що її опис не можна відділити від

характеристики загальноімперського управління [261, с. 10]. Загальноприйнятою є думка, що провінції як правило насолоджувалися дуже високим рівнем добробуту під римським імперським управлінням [675, р. 150]. Характеристиці окремих провінцій традиційно багато уваги приділяють автори “*The Cambridge Ancient History*”. Зокрема, у першому виданні XI тому, присвяченому періоду Флавіїв та Антонінів, безпосередньо Римським провінціям відведено сторінки від 479 по 675, у другому – від 444 по 678. Сучасні дослідження здебільшого не аналізують провінційну політику як цілісність, а стосуються окремих провінцій [303; 457; 747; 749; 868].

У сучасному антикознавстві досліджуються різноманітні аспекти державного управління доби принципату. Новий аналіз функціонування уряду Римської Імперії пропонує Д. Лендон. Він наголошує на важливій ролі понять “*honor*”, “*dignitas*”, “*auctoritas*”, “*τιμή*”, “*δόξα*”, “*ἀξίωμα*” [638, р. 30-31]. К. Ніколе вказує, що Рим мав імперію перед тим, як став Імперією (ця ж думка пронизує монографію Елеонори Гузар [604, р. 8, 9, 10 etc.]), і розмірковує над зв’язком між географією та управлінням [705, р. 1, 73-74]. Учений вживає щодо принципату термін “завуальована монархія” (*veiled monarchy*) [704, р. 275], який і ми схильні прийняти як найбільш влучний. І. Д’яконов стверджує: найважливішою рисою Римської Імперії було те, що її завоювання здійснені не царями, як у деяких традиційних державах, а самим Римом-полісом (*Urbs*). Головні передумови для трансформації Рима як міста-республіки та залежних від нього територій у Імперію були створені завойовником та диктатором Юлієм Цезарем і його наступником Августом, фактичним засновником Римської Імперії. Обоє вони, як і їхні численні наступники, традиційно вважались республіканськими магістратами. Найважливіші середземноморські країни були завойовані Римом у республіканську добу, і навіть після створення Імперії Цезарем та Августом полісна система залишалась основою їхньої державної структури [477, р. 45].

Особливістю радянської історіографії було панування марксистсько-ленінської методології, що змушувало розглядати історичний процес через призму догматичних положень, висловлених століття тому [251, с. 6-14]. З одного боку це обмежувало потенціал радянського антикознавства, з іншого – сприяло поглибленому вивченню окремих аспектів давньоримської історії. Прихильником монархічної теорії був А. Ранович. Вчений вважав, що республіканська форма принципату – це лише юридична фікція. На думку А. Рановича, Імперія не може бути виведена з існуючих правових норм Республіки, а тому, встановлення принципату – це “переворот” [303, с. 7]. Тривалий час радянська історіографія принципату перебувала під впливом ідей одного з кращих знавців принципату свого часу М. Машкіна. Окремі положення його концепції цезаризму (військової диктатури) були піддані критиці С. Утченко, який, однак, поділяв марксистський погляд на принципат як диктатуру панівного класу рабовласників, матеріальною опорою якої була армія. С. Утченко доводив, що основою принципата був *imperium* ранньоримських магістратів, що єдиний міг ідеально відобразити у сфері державно-правових ідей реальний зміст режиму воєнної диктатури [340, с. 49, 235]. Вагоме місце в радянській історіографії принципату займає В. Сергєєв. Він багато уваги приділяв питанням соціального розвитку римського суспільства. Особливе зацікавлення історика викликали питання, пов’язані з диктатурою Цезаря, правлінням династій Юліїв-Клавдіїв, Антонінів та Северів. В. Сергєєв уважав, що за формою державний лад принципату був монархією, але по суті це “олігархічна держава”, де панівне становище належить сенатському стану [317, с. 82].

Г. Кнабе стверджував, що римська дійсність епохи принципата була насичена пережитками общинного укладу, і імператори не могли не брати до уваги суспільну стихію, що оточувала їх зусібіч. То були навіть не пережитки, говорить історик, а органічні елементи життя, розчинені у ній переконання, звички, традиції. Одне із головних завдань, яке повинна була виконати Імперія,

на думку вченого, полягало у приведенні державної системи, щосклалась у ході розвитку Рима як міста, у відповідність з потребами нового Риму – Риму як світової держави. Г. Кнабе відстоював ідею про компроміс, суть якого зводилась до збереження республіканських політичних форм, з одного боку, та опорі на сили, що виступали як руйнівники традиційних норм, – з другого. Вчений стверджує: “Принципат виник як... спроба примирення римської олігархії і нових соціальних сил – рабовласників Італії і провінцій – і тому мав компромісний характер” [224, с. 36-37].

Загалом характеризуючи історіографію принципату новітнього часу, треба відзначити, що значною мірою дослідники аналізують правління тих чи тих імператорів, зосереджуючи увагу на окремих аспектах внутрішньої політики [388; 411; 432; 490; 557; 732; 765; 781; 786; 787; 790; 831]. Найбільше уваги приділяється правлінню Октавіана Августа. У німецькій історіографії 30-х років ХХ ст. простежується ідеалізація Августа [346, с. 153]. Досліджуються так звані ірраціональні моменти правління Октавіана [532], робиться висновок про добрі організаторські здібності Августа, який умів підібрати належних помічників [783], у тому числі й кращі воєнні кадри свого часу [636].

Останнім часом з'являються роботи, автори яких значну увагу звертають на соціальну історію. У цьому контексті слід назвати монографію Г. Альфельді [373] та роботи К. Уеллса [857; 858]. Г. Альфельді присвятив п'яту главу своєї монографії соціальній системі ранньої Імперії [373, р. 94-156]. Дослідник розглядає особливості розвитку суспільних відносин у добу принципату, аналізує соціальну стратифікацію, окремо розглядає усі верстви римського суспільства. Дослідник стверджує, що принципат оберігав ідеологічні та етичні норми римського суспільства, що забезпечували когерентну ціннісну систему не лише провідним соціальним верствам, але також і ширшим групам населення [373, р. 154]. К. Уеллс приділяє багато уваги питанням політичного розвитку Римської Імперії, але також досліджує і соціально-політичні та господарські інститути. Вчений зображує Августа

реформатором, який, на його думку, “свідомо прагнув створити новий порядок та увічнити його інституційно і династично” [858, р. 90]. Однак постійне акцентування уваги на занепаді та приниженні сенату в добу перших імператорів [858, р. 122, 159, 260, 268] є недостатньо обґрунтованим.

Розбіжності у методах визначення суті системи принципату відображають багатогранність проблеми. З викладеного виводимо висновок, що логіка генези та еволюції дослідження проблеми потребує глибокого вивчення суспільно-політичного розвитку ранньої Римської Імперії через аналіз та синтез дискусій у цілісному контексті розвитку історіографії принципату.

1.2. Джерельна база дослідження

Доба принципату порівняно добре забезпечена історичними джерелами – це твори античних авторів, археологічні, епіграфічні та нумізматичні матеріали. Лише комплексне та критичне дослідження джерельної бази дозволяє робити обґрунтовані висновки.

Найважливішою групою джерел є твори античних авторів, сучасників принципату. На жаль не усе, що було створене, збереглося. Втраченими є праці Азінія Полліона, Кремуція Корда та низки інших авторів. Твори, що дійшли до нас, можна розділити на латино та грекомовні. У латиномовній традиції було багато спільних рис. Зокрема всі автори приділяли особливу увагу особистим якостям імператорів, а не їх політичним пристрастям та вчинкам. Навіть Тацит з його “об’єктивністю” ставить ці особисті риси на перше місце, вважаючи, що пороки правителів розбещують суспільство. Практично в римській історіографії, офіційній традиції, представленій вище названими авторами, суперечила лінія грекомовних авторів. Греки не поділяли негативного ставлення римлян до монархічних принципів. Саме завдяки грецьким авторам в римські джерела проникла ідея висвітлення проблеми “доброго царя”, або “ідеального правителя”.

Огляд джерел розпочнемо з латино мовної традиції. Серед усіх джерел своєю цінністю вирізняються праці Публія Корнелія Таціта (бл. 55 р. н. е. – бл. 120 р. н. е.). Походив він, ймовірно, з Нарбонської Галлії [827, р. 611-624], з патриціанського, але незнатного роду. Одержав добру освіту, вивчав риторику. Практиці ораторського мистецтва навчався у відомих ораторів – Марка Апра і Юлія Секунда. Приятелював з видатними представниками культури свого часу, зокрема з Плінієм Молодшим. У 78 р. одружився з донькою консула Агріколи, що воював у Британії та був намісником цієї провінції. За Веспасіана Таціт розпочинає свою кар'єру державного службовця, яку продовжує за наступних Флавіїв (*Dignitatem nostram a Vespasiano inchoatam, a Tito auctam, a Domitiano longius provectam*) [Тас., Hist. I, 1]. Історик досягнув найвищих державних посад: квестора (81 або 82 р. н. е.), претора (88 р. н. е.) [Тас., Ann. XI, 11], консула (97 р. н. е.) і проконсула провінції Азія (113 р. н. е.). До нас дійшло два великі твори історика: “Історія” (“*Historiae*”) та “Анналі” (“*Annales*”), а також три невеликі праці: “Життєпис Юлія Агріколи” (“*De vita et moribus Iulii Agricolae*”), “Про походження германців та розташування Германії” (“*De origine et situ Germanorum*”) та “Діалог про ораторів” (“*Dialogus de oratoribus*”). Широкою є джерельна база творів Таціта. Він використовував твори своїх попередників, які до нас не дійшли, офіційні документи, протоколи сенату, щоденні відомості, усні повідомлення. Таціт ретельно вивчав наявний матеріал: навіть зміст промов, які він навів у “Анналах”, підтверджується написами та даними археології.

У праці “Життєпис Юлія Агріколи” (98 р. н. е.) Таціт описує життя свого тестя, видатного полководця Агріколу. Постать Юлія Агріколи у Таціта ідеалізована і відображає погляд історика на те, яким повинен бути політичний діяч в умовах імператорської влади. Автор зосереджує свою увагу не лише на біографічних фактах, але наводить важливий географічний та етнографічний матеріал, описує Британію та її жителів. У творі дається цінна інформація щодо

політичної історії Римської держави за Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв та провінційного управління.

Дещо пізніше було опубліковано працю “Про походження германців”, яку можна вважати першою етнографічною монографією. У цій роботі Тацит розповідає про племена Германії, що мешкають на схід від Рейну, постійно порівнюючи їх з римлянами. Цей твір важливий для розуміння зовнішньої політики Риму на германському напрямку. Інформація Тацита про розміщення германських племен досить точна. Так, Тацит локалізує германські племена в районі Дунайського кордону. Разом з тим, у творі зустрічаються окремі географічні та хронологічні неточності. Ймовірно, Тацит ніколи не відвідував Германію. Серед джерел, якими він користувався, була і втрачена сьогодні праця Плінія Старшого “Германські війни”.

Між 102 і 107 рр. Тацит написав “Діалог про ораторів”. Він зобразив учасниками діалогу реальних історичних осіб часу імператора Веспасіана. Вони розмірковують щодо причин, які привели до занепаду ораторського мистецтва. Вказано на брак освіти серед молоді у граматиці, праві, філософії та ін. Проте наголошується, що за Імперії немає місця для високого красномовства. Мабуть, автор переконався у цьому особисто, знехтувавши кар’єрою оратора. Стиль “Діалогу про ораторів” нагадує стиль Цицерона і відрізняється від решти творів Тацита. Це дало підстави свого часу висловити застереження щодо авторства історика.

Протягом 104 – 112 р. н. е. було опубліковано велику історичну працю Тацита – “Історія”. Цей твір розповідав про події починаючи з 1 січня 69 р. н. е. і охоплював правління Гальби, Отона, Вітеллія, Веспасіана, Тіта і Доміціана. З 14 книг твору збереглись лише книги I – IV повністю і перша половина книги V, що розповідають про події 69 і 70 років. Описуючи громадянські війни так званого “року чотирьох імператорів”, Тацит зазначає, що стала відомою таємниця влади – імператором можна стати не лише у Римі, але й у провінціях, проявилась сила легіонів, що вирішували це питання.

Невдовзі після видання “Історії” Тацит розпочав роботу над іншою, ще більшою за обсягом історичною працею. Цього разу він зосередив свою увагу на більш давньому періоді історії Риму – від смерті Августа до кінця правління династії Юліїв-Клавдіїв. Ймовірно, цей твір закінчувався таким чином, що “Історія” продовжувала його, і разом вони склали одне ціле з 30 книг. Найстарший рукопис – так зв. Mediceus II у Флоренції від 1053 р. н. е. нумерує за “Анналами” книги “Історії” як книги XVII – XXX. Тацит розповідає про ці події у традиційному анналістичному порядку. Від попередників він запозичив і назву твору – “Аннали”. Цей твір дійшов до нас теж не повністю. Втраченими є ті його частини, де розповідалось про правління Калігули, початок правління Клавдія до 47 р. н. е., і кінець правління Нерона (66 – 68 рр. н. е.). У цілому, з двох великих історичних творів Таціта до нас дійшла лише половина тексту. Найбільше уваги Тацит приділяє проблемі боротьби за владу, перетворенню імператорів на тиранів. Описуючи конфлікт імператорів з сенатом, автор повністю на боці сенату, що стоїть на сторожі традиційної моралі та звичаїв. Історик з великою симпатією наводить приклади senatorів, що зуміли у важких умовах зберегти свою гідність та мужність. Натомість ті, що запопадливо служать імператорам, рятують своє життя та майно доносами – змальовані чорними барвами і викликають відразу. Тацит сформулював своє кредо історика: писати “без гніву та упередженості” (*sine ira et studio*) [Тас., Ann., I, 1]. Проте втілити цей принцип у життя історика не вдалось. Михайло Драгоманов, який вважав Таціта найбільш талановитим римським істориком, зазначає разом з тим, що у нього була власна позиція, самостійні переконання, яких він дотримувався, не зважаючи на прагнення бути неупередженим [191, с. 1]. У своїй творчості Тацит відображав погляди сенатської аристократії, проявляв прихильність до старих республіканських моральних засад, яким суперечили реалії життя тогочасного римського суспільства. Імператори, яких він вважає “поганими”, зокрема Тіберій, зображені однобічно. Не зважаючи на це твори Таціта – найважливіше джерело до історії Ранньої Імперії.

Молодшим сучасником Таціта був Гай Светоній Транквілл (бл. 70 – 140 рр. н. е.), твори якого є важливим джерелом по нашій темі. Перебуваючи на посаді очільника імператорської канцелярії (*ab epistulis*), історик мав змогу користуватись державними архівами. Светонія підтримував його старший товариш, консул 100 р. н. е. Пліній Молодший [Plin., Ep. I, 24; III, 8; X, 94-95]. Службова кар'єра Светонія в Римі тривала понад 20 років: від 100 – 101 до 121 р. н. е. [805, р. 112-113]. З великої спадщини Светонія до нас дійшли уривки творів “*De grammaticis*”, “*De rhetoribus*”, “*De poetis*”, а також найцінніша по нашій темі праця “*De vita XII Caesarum*” без вступної частини. Автор використав багатий, і часто незнаний іншими істориками джерельний матеріал. Особливо важливим є матеріал для років, про які бракує свідчень Таціта: час правління Калігули, перші роки принципату Клавдія, останні роки правління Нерона. Цінність твору Светонія зумовлюється великою кількістю унікального матеріалу та його високою достовірністю [702, р. 281-282].

Сучасником імператорів Августа та Тіберія був Веллей Патеркул, римський історик (бл. 20 р. до н. е. – після 30 р. н. е.). Автор походив з Капуї, із заможного вершницького роду, що належав до муніципальної знаті. Отримав хорошу освіту, вивчав риторику. Перебував на військовій та адміністративній службі. Під командуванням Тіберія воював у Германії та Паннонії. Увійшов у сенат, у 15 р. н. е. став претором. Загинув, можливо, під час репресій, що проводились після усунення Сеяна, якому історик присвятив у своїй праці кілька похвал. “Римська історія” Веллея складається з двох книг, причому друга починається подіями з середини II ст. до н. е. і завершується 30 р. н. е. Встановлення системи принципату історик розглядає як відновлення давньої форми правління. Хоча достовірність свідчень Веллея піддавалась у антикознавстві серйозній критиці, повідомлення цього історика заслуговують довіри. Велику увагу Веллей приділяє історичним постатям: Юлію Цезарю, Августу, Тіберію. Твір Веллея Патеркула – це свідчення очевидця про правління Тіберія, постать якого зображена у апологетичному світлі.

Одним із найважливіших джерел до вивчення принципату є листи Плінія Молодшого (62 – бл. 113 р. н. е.). Римський письменник та державний діяч, племінник Плінія Старшого, народився у маленькому містечку Комо, у Цізальпінській Галлії. Отримав добру освіту, вільно володів грецькою мовою. Займався адвокатською діяльністю, перебував на військовій службі, увійшов у сенат пройшовши шлях виконання державних магістратур від квестора до консула 100 р. н. е. Був членом жрецької колегії авгурів. Після 110 р. н. е. Пліній, як імператорський легат, керував провінцією Віфінія і Понт. У провінції йому довелося вести слідство щодо християн. Його звернення до Траяна за роз'ясненням з цього приводу привело до указу імператора у формі рескрипту, що став першим законом спрямованим проти християнства. До нас дійшло 10 книг його листів та “Панегірик Траяну”. Листи Плінія – це літературна робота, розрахована на читача, що враховує його враження; вони написані за планом, складені у продуманих висловах і ретельно підібраних словах. Цим вони відрізняються від листів Ціцерона. Листи адресовані друзям Плінія, зокрема Корнелію Таціту, Светонію. Десята книга – листи Траяну та відповіді імператора. Пліній володів почуттям гумору, його листи читаються надзвичайно цікаво, а цінна інформація щодо історії Риму, робить їх важливим джерелом для вивчення суспільно-політичного життя Імперії I – початку II ст. н. е. В одному листі Плінія до Траяна та відповіді на нього імператора містяться важливі відомості щодо раннього християнства. “Панегірик” – це промова, адресована, як велів звичай, імператору з висловленням подяки за доручення консулату. Пліній малює образ ідеального правителя. Цей твір є важливим історичним документом і разом з тим чудовим прикладом урочистого красномовства. Пліній помер у провінції, справедливому управлінню якою віддав усі сили.

Сучасна наука не має єдиної думки щодо часу створення збірки “*Scriptores Historiae Augustae*” та автора, чи авторів. Збірка об’єднує 30 біографій імператорів, узурпаторів та претендентів на трон від Адріана до

Нумеріана (117 – 284 рр. н. е.). Висловлюються серйозні застереження щодо цінності біографій як історичного джерела. Поряд із сумнівними даними збірник містить важливий фактичний матеріал, без критичного використання якого неможливо сьогодні уявити наші знання про Рим II – III ст. н. е. Для окремих років цей збірник є чи не єдиним історичним джерелом.

Грекомовну традицію в римській історіографії принципату започатковує історико-географічний твір Страбона (бл. 68 р. до н. е. – 26 р. н. е.) “Географія”. На відміну від іншого твору Страбона “Історичні записки”, “Географія” збереглась майже повністю. Твір складається з 17 книг, присвячених певним регіонам. В літературній діяльності Страбона поєднувались традиції давньогрецької географічної та історичної літератури, яку він сприймав критично, і нова традиція римської літератури, що проявилась в простому, виразному, інформативному стилі його “Географії” [188]. Подаючи географічний опис земель, Страбон викладає також історичні відомості. Щодо сучасності Страбон дотримується офіційної точки зору. Дещо критикуючи провінційну адміністрацію, автор з повагою, але без лестощів, говорить про Августа і вихваляє його офіційні доблесті – *clementia* та *liberalitas*. Страбон підкреслює конституційність походження влади принцепса [333, с. 22]. Інформація, яку подає Страбон, досить точна і важлива, вона має велике значення для вивчення раннього принципату.

Важливим джерелом до вивчення суспільно-політичного розвитку Римської Імперії є твори Плутарха з Херонеї (бл. 46 – бл. 125 рр. н. е.). Сучасні вчені виокремлюють у творчості Плутарха дві великі частини: “Порівняльні життєписи” та “Моралії”. Біографічний талант Плутарха складався частково з вміння знаходити яскраві деталі, що характеризують внутрішній світ його героїв, і з іншого боку, із вміння взаємно протиставити героїв у паралельних біографіях [840, р. 213-214]. З першої групи для нашої теми найбільшу значущість мають біографії діячів кінця Республіки, а також імператорів Гальби та Отона, цінність яких в тому, що Плутарх як сучасник громадянської

війни 68 – 69 рр. н. е. міг використовувати не лише письмові джерела, але і свідчення очевидців. Він був прихильником справедливої царської влади. Плутарх висловив думку, що з часів Помпея та Цезаря, римляни зрозуміли, що порятунком їх держави може стати самодержавство. Проте він говорить і про явне неприйняття римлянами зовнішніх атрибутів монархії, зокрема надзвичайних почестей. Важливі відомості містяться і в “*Scripta Moralia*”. В цьому творі, порівнюючи такі форми правління, як демократія, олігархія та монархія (*Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ολιγαρχίας*), Плутарх віддає перевагу останній. Причому автор має на увазі саме римську монархію, яка позбавила греків від тиранів елліністичних держав, розбещених необмеженою владою та розкішшю [Plut., De monar. (Mor. 827 B) 4].

Надзвичайно цінним джерелом по нашій темі є праця Діона Кассія Коккеяна (155 – 235 рр. н. е.). Історик народився у Нікеї (Віфінія). Батько був римським сенатором, намісником у Кілікії та Далмації. Діон Кассій отримав риторичну освіту. Досягнув високих посад: у 180 р. став сенатором, у 193 р. був претором, двічі виконував обов’язки консула. Протягом 22 років писав грецькою мовою “Римську історію” у 80 книгах. Твір охоплював період від Енея до 229 р. н. е. до нас дійшли книги 36 – 60, у яких викладаються події від 68 р. до н. е. до 47 р. н. е. Від перших книг збереглися уривки. Періоду Імперії присвячені 30 книг – з 50 по 80. З них книги 50 – 54 (до 10 р. до н. е.) збереглися повністю, а книги 55 – 60 (9 р. до н. е. – 46 р. н. е.) – значними фрагментами. Значні уривки збереглися і з книг 78 – 79, що розповідають про події від смерті Каракалли до усунення Геліогабала (217 – 222 рр. н. е.). Частина книг дійшла до нас у більш пізньому і скороченому викладі візантійських письменників Ксіфіліна та Зонари [683, р. 1-2]. Багато відомостей історика не викликають сумнівів. Проте, коли автор викладає факти I ст. н. е., трапляються неточності, викликані судженнями автора про події двохсотлітньої давнини. Діон був дуже зацікавлений особистими якостями правителів, оцінюючи імператорів через призму їх ставлення до сенату, війни

та миру, правосуддя. Він говорив про переваги монархії над демократією, використовуючи традиційні аргументи грецької історіографії. Діон зазначає, що монархія корисніша, бо важко знайти багатьох добродійників у демократичному суспільстві. Тому – навіть якщо до влади прийде негідник – це краще за натовп негідників [Dio Cass. XLIV, 2].

Важливим джерелом інформації про період кінця II – поч. III ст. н. е. є праця Геродіана (бл. 170 – бл. 245 рр. н. е.) “Історія імператорів після Марка Аврелія”. Твір описує події від смерті Марка Аврелія до вступу на трон Гордіана III (180 – 238 рр. н. е.). Кожна книга присвячена історії правління одного або двох імператорів. У праці Геродіана трапляються хронологічні та географічні неточності. Але “Історія імператорів після Марка” є цінним документом, особливо для періоду після 229 р. н. е., на якому переривається твір Діона Кассія. Геродіан наводить факти, невідомі нам з інших джерел.

Грецькою мовою писав єврейський історик Йосиф Флавій (37 – бл. 100 р. н. е.). Народився він у Єрусалимі. Батько був священиком, належав до знатного роду, мати походила з царського роду Асмонейів чи Маккавейів. Йосиф отримав чудову освіту, був прихильником античної культури. У 64 р. відвідав Рим з посольством у справі звільнення єврейських священнослужителів, що були звинувачені прокуратором та відправлені до Риму в оковах. Брав активну участь у єврейському повстанні 67 р., потрапив у полон, був звільнений Веспасіаном, якому передрік імператорську владу. Будучи лібертином отримав родове ім'я Флавій. Останні роки життя перебував при дворі римських імператорів, де займався літературною творчістю. Він написав низку творів. Для нашої теми найважливішими є останні книги “Іудейських старожитностей”. Йосиф Флавій чітко визначився щодо правлячого режиму, тому його твори тенденційні.

Окремий блок джерел складають літературні твори того часу. Серед них передовсім називаємо праці Сенеки Молодшого (близько 4 – 65 рр. н. е.). Луцій Анней Сенека народився у Кордубі в Іспанії. Його батько, теж Луцій Анней

Сенека (Старший), належав до заможного вершницького роду. Певний час Сенека віддав державній службі, обіймав посади квестора, урядника при скарбниці. За свідченням Діона Кассія, Сенека виголосив блискучу промову в сенаті, чим викликав таку заздрість Калігули, що той вирішив його знищити. Сенеку врятувала одна з наложниць при дворі імператора. Вона переконала Калігулу у тому, що Сенека важко хворий і на нього можна уже не зважати [Dio Cass. LIX, 19]. Імператор Клавдій, що прийшов до влади після вбивства Калігули, відправив звинуваченого у перелюбі Сенеку у заслання, на острів Корсику. Згодом Сенека отримав дозвіл повернутися у Рим. На нього було покладено обов'язки претора та наставника майбутнього імператора Нерона Клавдія Цезаря. У 56 р. н. е. Сенека став консулом, однак згодом був звинувачений у змові проти імператора Нерона і змушений був вдатись до самогубства. Твори Сенеки є важливим джерелом до вивчення суспільно-політичного розвитку Римської Імперії. “Листи до Луцілія” та низка трактатів і творів на сучасну для автора тему дають велику кількість цінної інформації. На думку Сенеки, Рим вступає у період монархії після повалення свободи в часи Деціма Брута і вступом Римської держави в стадію “старості” [Seneca, De Clem. I, 9].

Багато важливої інформації щодо суспільно-політичного розвитку Римської Імперії у II ст. н. е. містять твори Публія Елія Арістіда Феодора (117 – 180 рр. н. е.). Особливу цінність для нашої теми має одна із найбільш відомих його промов – “Похвала Риму” (“*Εἰς Ῥώμην*”). Важливим джерелом по нашій темі є також твори Ювенала, Марціала та ін.

Не менш важливий блок джерел складають епіграфічні матеріали. У роботі використані написи зібрані у виданнях Й. Кірхнера [13], В. Діттенберга [23; 24], Г. Дессау [14; 15; 16; 17; 18], Й. Ореллі [19; 20], О. Штаєрман [1; 2; 3], *Corpus inscriptionum Latinarum* [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11], тематичні збірки [4; 12; 13; 26 ;27], а також матеріали, що друкуються в *L'Année épigraphique* [21]. Окремі написи, як “*Lex de imperio Vespasiani*” [ILS 244] та “*Res Gestae divi Augusti*” [25],

своєю цінністю не поступаються творам античних авторів. Те, що автором “*Res Gestae*” є Октавіан Август, засновник системи принципату, з одного боку, збільшує цінність цього твору, з іншого – змушує сумніватись у достовірності викладених в ньому фактів. Однак зіставлення з іншими джерелами свідчить, що немає підстав говорити про Августову фальсифікацію, хоча варто погодитися, що цей документ тенденційний. Август підкреслює свої досягнення, але замовчує невідомі для нього факти.

Важливим джерелом по нашій темі є напис вирізаний на мідній дошці, що була знайдена в Римі ще у XIV ст. і містить т. зв. “*Lex de imperio Vespasiani*”. Це постанова сенату, прийнята після утвердження при владі імператора Веспасіана. Її зміст має надзвичайно важливе значення для розуміння правового підґрунтя влади римських імператорів доби принципату.

Вагому інформацію надають нам нумізматичні джерела та твори мистецтва. Особливо це стосується релігійного розвитку, політичної пропаганди та ін.

Отже, вивчення суспільно-політичного розвитку Римської Імперії у добу принципату спирається на широку джерельну базу, що дає можливість глибоко аналізувати події та явища і зробити обґрунтовані висновки. У цьому огляді ми згадали лише основні джерела використані у даному дослідженні. При роботі з античними авторами надавали перевагу *Loeb Classical Library*.

1.3. Методологія наукового пошуку

У сучасній історіографії принципату немає єдиної методологічної концепції як консенсусу істориків. Одні дослідники схильються до надмірного критицизму і готові ставити під сумнів значення Таціта як історика [226, с. 94-95], інші намагаються втиснути принципат у прокрустове ложе герменевтичного історизму, формаційної, цивілізаційної чи якоїсь іншої теорії. Нерідко у дослідженнях простежується упередженість, зумисна прихильність

автора до тієї чи тієї концепції. В історіографії співіснують вельми суперечливі тенденції: намагання сприймати принципат через призму сучасного світогляду, острах проведення будь-яких історичних паралелей [727, р. 1]. Звісно, антична цивілізація є унікальним явищем з особливим світосприйняттям, специфічними політико-правовими, суспільними та культурними категоріями. Водночас кількісні та якісні параметри джерельної бази, як і сучасний стан її вивчення, створюють передумови для проведення всебічного об'єктивного дослідження.

У сучасній історіографії спостерігаємо складання нової парадигми історії. Нове покоління істориків не знає безумовного авторитету тієї чи тієї теорії. Здається, що кожне покоління істориків створює “нову історію” [699, р. 185]. Однак потреба перегляду висунутих низкою авторів окремих положень та подолання надмірного впливу окремих теорій не означає безумовної відмови від вагомих досягнень як світової історіографії принципату, так і здобутків колишнього радянського та українського антикознавства. Теоретики Школи “Анналів” цілком справедливо перенесли головний акцент із цивілізаційного бачення суспільства на менталітет – суспільну свідомість. Вони стверджували, що у ментальності знаходить найповніше відображення уся різноманітність взаємин людського життя. У такому дослідженні зростає активна і конструктивна роль історика, його спроможність провадити “діалог” з джерелом, задавати щораз нові питання і отримувати відповіді [207, с. 207-208]. У цьому контексті слід підкреслити важливість вивчення свідомості римського суспільства, ключовою складовою якої є свідомість релігійна. Такий підхід, на нашу думку, дозволяє подолати певні недоліки сучасного антикознавства, породжені, окрім іншого, сцієнтизацією історії.

Історіографія античної історії, у тому числі й історіографія принципату, не може ігнорувати важливу роль мови у створенні та формуванні, чи за словами американського філософа Р. Рорті “вивіренні” (*making true*) [759, р. 4] історичного змісту. На це справедливо звертають увагу прихильники теорії так званого “лінгвістичного звороту” (*linguistic turn*) [699, р. 10]. Чимало римських

термінів передають зміст, який не має аналогів у сучасних реаліях: ветеран, лібертин, провінціал та ін.

У цьому контексті важливе значення має інтерпретація історичного тексту, методологічною основою якого є герменевтичний метод, тобто розуміння неминучої багатоманітності тлумачення писемного історичного джерела. Водночас герменевтичний метод передбачає намагання зрозуміти свідомість людини, яка створила той чи інший історичний текст. Іншими словами, аналізуючи історичний текст, слід брати до уваги політичні, економічні, соціальні та культурні умови в яких цей текст створювався. Окрім того, жодна інтерпретація не може вважатися остаточною і завжди передбачає можливість відмінного тлумачення [717].

Відтак найбільш придатною для реалізації завдань дослідження є теоретична модель нової культурно-інтелектуальної історії. Цей напрямок тяжіє до методологічного плюралізму, міждисциплінарності, орієнтує дослідника передусім на дослідження інтелектуальної діяльності і процесів у сфері гуманітарного, соціального та природничо-наукового знання в їх конкретно-історичному соціокультурному контексті. Це спонукає антикознавців враховувати широке історико-культурне тло становлення та розвитку системи принципату. Особлива увага в сучасній культурно-інтелектуальній історії звертається на з'ясування того, що з ідейних комплексів сприймалося та утримувалося масовою свідомістю. А з іншого, досліджуються способи поширення нових ідей, передусім у зламні періоди. З огляду на це, спеціальну увагу у нашій роботі звернуто на політичну пропаганду та релігійну свідомість римського суспільства.

Поряд з окресленими перспективами макро- та мікроаналізу, сучасна інтелектуальна історія значну увагу звертає на вивчення “безлюдної” історії ідей. У нашому випадку, наприклад, надзвичайно цікавим видається простежити те, яким чином концепція принципату, як оптимального

державного устрою з точки зору Октавіана Августа, абстрагувалася від свого творця.

Водночас культурно-інтелектуальна історія не може зайняти місце “єдино вірного вчення”. Треба враховувати позитивні надбання різних шкіл і теорій. Саме такий підхід покладено в основу даного дослідження. Залучення найширшого кола джерел, узагальнена історіографічна література, обґрунтована концептуальна модель дослідження та нова методологічна парадигма уможливають вирішення сформульованої у роботі мети та поставлених завдань. Це сприятиме, на нашу думку, не лише розширенню проблематики антикознавчих досліджень, але й дозволить інтегрувати українське антикознавство у більш широкі інтелектуальні контексти.

Сучасна історична наука тяжіє до методологічного плюралізму, що передбачає звернення дослідника до цілісного комплексу джерел. Потреба перегляду запропонованих низкою авторів окремих положень та подолання надмірного впливу деяких теорій не означає безумовної відмови від вагомих досягнень як світової історіографії принципату, так і здобутків колишнього радянського та українського антикознавства. Саме такий підхід покладено в основу цього дослідження.

РОЗДІЛ 2

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ РАННЬОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Перехід від Республіки до принципату у Римі розпочався та завершився на очах одного покоління та за одного правителя – Октавіана Августа. Навіть античні автори оцінювали результат цього процесу діаметрально протилежно. Веллей Патеркул говорить про відновлення давньої державної форми (*prisca illa et antiqua rei publicae forma revocata*) [Vell. Pat. II, 89, 4]. Натомість Тацит вважав, що стан держави зазнав глибоких змін (*verso civitatis statu*) [Тас., Ann. I, 4]. На думку Діона Кассія, за Августа була встановлена правдива монархія (*ἀκριβῆς μοναρχία κατέστη*) [Dio Cass. LIII, 17]. Проте трапляється у нього і не така категорична оцінка: у 56 книзі історик говорить про поєднання Августом монархії з демократією (*μοναρχίαν τῆ δημοκρατίᾳ μίξας*) [Dio Cass. LVI, 43, 4]. Розуміння суті системи принципату неможливе без аналізу змін в управлінні Римською державою, що відбулися з переходом до Імперії.

2.1. Державне управління доби принципату.

Контроль за фінансами

Традиційно відлік системи принципату ведуть від 27 р. до н. е. Імовірно, 13 січня цього року було офіційно припинено тріумвірські повноваження Октавіана, отримані ним у межах так званого “другого тріумвірату”. Сам Октавіан говорить про передачу Республіки з-під своєї влади у відання сенату та народу Риму: “*Rem publicam ex mea potestate in senatus populique Romani arbitrium transtuli*” [RG 34]. У промові перед сенаторами Октавіан заявив про передачу частини провінцій під управління

сенату. При цьому принцепс залишав собі провінції, які були менш надійні через схильність до заворушень чи ворогів на кордоні. Діон Кассій наголошує, що це дало можливість на законних підставах зосередити у руках імператора керівництво усіма збройними силами [Dio Cass. LIII, 12, 2-3]. Діючи в республіканських традиціях, Октавіан заявив, що обмежує час свого управління відповідними провінціями і встановлює термін десять років, за які там буде наведено лад [Dio Cass. LIII, 13].

Треба наголосити, що ще у добу Республіки військове командування відіграло важливу роль у політичній системі Риму. Римські воїни були одночасно і виборцями. Римські воєначальники були одночасно і магістратами, вибраними цими виборцями. Від Ромула до Августа Рим перебував у стані постійної війни. За весь цей час лише двічі було закрито ворота храму бога Януса, що символізувало мир у Римі та в довкіллі [RG 13; Suet., Aug. 22; Vell. Pat. II, 38, 3]. Тому контроль над легіонами мав не лише практичне, але і важливе символічне значення, пов'язуючи принципат з *res publica*. З огляду на викладене, видається цілком природною і дислокація військ у імператорських провінціях, і підпорядкування їх імператору. В очах народу імператор, який командував римською армією, неминуче асоціювався із республіканськими магістратами. К. Андо слушно наголосив, що принцепс успадкував чи навіть замінив вищих республіканських магістратів. Новим було те, що він намагався виконувати цивільну та військову функції одночасно [381, р. 363]. Щороку, 1 січня, легіони присягали на вірність своєму імператору [Tac., Hist. I, 55], – це було однією з визначальних рис принципату. Присягу на вірність імператору давали і цивільні. У написі з Лузитанії наведена присяга на вірність імператору Гаю Калігулі, у якій, поруч з іншим, сказано наступне: “якщо я свідомо порушу цю клятву, то нехай Юпітер Оптімус Максимус і божественний Август та інші безсмертні позбавлять мене та моїх дітей батьківщини, безпеки та всілякої удачі” (*si s[cie]ns fa[ll]o fefellerove tum me / liberosq(ue) meos Iuppiter Optimus*

Maximus ac / divus Augustus ceteriq(ue) omnes di immortales / expertem patria incolumitate fortunisque / omnibus faxint) [ILS 190].

16 січня 27 р. до н. е. Октавіану надали ім'я “*Augustus*” (Священний) [Vell. Pat. II, 91, 1]. З цього приводу було прийнято спеціальну постанову сенату [RG 34]. Підкреслимо, що “*Augustus*” – це не титул чи звання. Це ім'я (*cognomen*) несло велике смислове навантаження. Саме під ім'ям Августа в історію увійшов Октавіан. Воно було частиною титулатури і наступних імператорів, хоча не всіх [202, с. 166-167].

Утім, основи нового державного устрою почали вимальовуватися ще у період громадянських війн, що розпочалися після вбивства Гая Юлія Цезаря. Октавіан одержав право недоторканності та право надання допомоги, які раніше належали лише плебейським трибунам. За Діоном Кассієм датуємо ці події 36 та 30 роками до н. е. [Dio Cass. XLIX, 38, 1; LI, 19, 6-7]. За даними епіграфіки, у тому числі й *Res Gestae*, двадцять третім роком до н. е. датуємо повноцінну трибунську владу Августа [DIRAT, р. 36; RG 4]. Звичайно володіння *tribunicia potestas* ставило Августа в особливі умови, адже він був єдиним патрицієм у Римській державі, який, згідно зі своїми повноваженнями, мав обов'язок захищати інтереси плебеїв. Те саме стосується і наступних імператорів. Ця обставина особливо наголошувалася політичною пропагандою, підкреслюючи становище імператора як захисника інтересів простого народу. Трибунська влада, а значить права і обов'язки, які вона передбачає, були найбільш популярною складовою титулатури імператорів доби принципату, починаючи від Августа. Це чітко видно на прикладі знаменитих едиктів Августа з Кірени. У кожному з п'яти едиктів вказано *tribunicia potestas* [257, с. 180-182].

Імператор не був єдиним носієм трибунської влади. Плебейські трибуни (*tribuni plebis*) продовжують виконувати свої обов'язки. У присутності імператора Тіберія плебейський трибун Гатерій Агріппа запобіг прийняттю рішення сенату про дозвіл преторам карати акторів різками [Тас., Ann. I, 77].

Коли помер один трибун, його колеги по магістратурі скликали засідання сенату, щоб обрати його наступника, хоча консули у цей час перебували у Римі [Dio Cass. LX, 16]. Разом з тим, у руках імператора *tribunicia potestas*, як ми уже наголошували, посилювалась іншими повноваженнями, яких не було у плебейських трибунів. Водночас немає жодних свідчень, що Август хоч колись застосував *veto* [588, р. 39], яке було складовою влади плебейського трибуна. Однак потенційна можливість використання принцепсом трибунського *veto* безумовно усвідомлювалася суспільством.

Двадцять четвертим роком до н. е. Діон Кассій датує важливі зміни у справі державного управління. За його словами, сенатори звільнили Августа від усіх обмежень законів: він став “повністю необмеженим” (*αὐτοτελής ὄντως*) і не був об’єктом права для законів, у тому числі й власних (*ἀνοκράτωρ καὶ ἑαυτοῦ καὶ τῶν νόμων*) [Dio Cass. LIII, 28]. На наше переконання, це свідчення не можна вважати анахронізмом. Ми схильні прийняти його як правдиве. У *Lex de Imperio Vespasiani* чітко зазначено, що звільнення від обмежень законів та відповідальності перед ними мали імператори Август, Тіберій та Клавдій [ILS 244]. Лінгвістичний аналіз цього закону показує, що він був прийнятий як постанова сенату (*senatus consultum*) [697, р. 277], очевидно, дублюючи аналогічну постанову часу Августа. Це опосередковано доводить правдивість свідчення Діона Кассія. Страбон говорить, що батьківщина (*πατρίς*) обдарувала Августа пожиттєвою владою щодо війни та миру (*πολέμου καὶ εἰρήνης*) [Strabo XVII, III, 25]. Тацит однозначно стверджує законодавчі повноваження Августа [Тас., Ann. I, 2; III, 28]. Зміни 24 р. до н. е. дали можливість Августу наступного року відмовитись від консулату і завершити конституційне оформлення своєї влади.

У 23 р. до н. е. Август одержав *proconsulare imperium maius* [Dio Cass. LIII, 32, 5], що ставило усю провінційну адміністрацію у пряму залежність від нього. Це стосувалось усіх провінцій без винятку, у тому числі й тих, які формально вважалися під управлінням сенату. У вже згадуваних едиктах з

Кірени Август безапеляційно вказує, що треба робити в тому чи іншому випадку. Август одержав право доповідати в сенаті з будь-якої державної справи на кожному засіданні сенату і коли він побажає [Dio Cass. LIII, 32, 5]. Водночас як Август, так і наступні імператори до принципату Траяна, володіючи проконсульським імперієм (*imperium proconsulare*), не мали титулу “проконсул” [684, р. 262]. Отже підсумком реформи 24 – 23 рр. до н. е. стала концентрація у руках Августа повноважень плебейського трибуна з проконсульським імперієм. Це поєднання, разом із посадою *Pontifex Maximus*, було основою імператорської влади доби принципату [590, р. 221]. Зазначена реформа державного управління визначила основу імператорської влади протягом усього періоду принципату.

Втручання принцепса у справи сенатських провінцій тривало і за спадкоємців Августа. Недарма Нерон, прийшовши до влади, заявив, що розмежує свій дім і державу (*discretam domum et rem publicam*) та обіцяв розпоряджатися лише провінціями, які “управляються військовою владою” (*se mandatis exercitibus consulturum*) [Тас., Ann. XIII, 4]. Цим він вказав на відмову від практики попередніх правителів.

Одним із найбільш дискусійних моментів, пов’язаних із суттю системи принципату, є питання *auctoritas* імператора. Август розповідає про почесні, які йому дарував сенат у січні 27 р. до н. е.: “*Post id tempus auctoritate omnibus praestiti*” (Після того я переважав усіх своєю *auctoritas*) [RG 34]. Щодо цієї проблеми висловлено різні, часом діаметрально протилежні думки: від тверджень про істотне значення *auctoritas* імператора у системі римського державного права доби Імперії, до заперечення її суттєвого впливу на суспільно-політичний розвиток [256, с. 389-390; 341, с. 346; 826, р. 447]. Наша позиція зводиться до визнання вагомості ролі *auctoritas* імператора у конституюванні принципату. На нашу думку, абсолютно вірною є точка зору О. Єгорова, який вважає, що найважливішою опорою влади була *auctoritas*, за Флавіїв відбулися зміни, пов’язані з деяким посиленням статусу влади у

бік більш інституціоналізованої влади, що базується на *potestas* [204, с. 283]. Очевидно, *auctoritas* принцепса (*Pater Patriae*) у масштабах держави має ту ж природу, що й *auctoritas* глави сімейства (*Pater familias*) у масштабах сім'ї. Як слушно наголосила О. Штаерман, держава нерідко ототожнювалася з родиною [355, с. 31]. У римському суспільстві значну роль відігравав інститут патронату-клієнтели. Уже Август та члени його дому вважалися патронами ряду міст. Згодом патронами окремих міст могли бути приватні громадяни, а принцепс був і першим громадянином, і першим патроном, і його клієнтела поширювалася на усіх мешканців Імперії [723, р. 90; 853, р. 113]. *Auctoritas* принцепса посилювалася його позицією патрона щодо усіх общин, підконтрольних Римській державі.

Сенаторський стан відігравав за принципату дуже важливу роль. Сенат оберігав статус та привілеї окремих senatorів [645, р. 94]. Однак місце і значення сенату як інституту у системі принципату є одним із найбільш дискусійних питань антикознавства. В історіографії, з одного боку, висловлюються думки, що сенат був вищою установою держави у період принципату і брав безпосередню участь у законодавстві [256, с. 401; 780, р. 227], з іншого – що сенат виконує тепер не законодавчі функції, а адміністративні [680, р. 23]. Однак епіграфічний матеріал однозначно стверджує, що сенат був безпосереднім творцем законів. До нас дійшов текст едикту Августа, у якому імператор прямо вказує, що його розпорядження діє доти, доки він сам не знайде щось краще, або, можливо, сенат винесе якусь постанову з цього питання: “ἄχρι ἂν ἡ σύνκλητος βουλευῆται περὶ τούτου ἢ ἐγὼ αὐτὸς ἄμεινον εὔρω τι” [EJ, р. 139. № 311, I]. Безперечно, що сенат міг видавати закони, ці закони діяли, але часто справжнім ініціатором цих законів був імператор [780, р. 227]. Таким чином, імператори, як колись і республіканські магістрати, прикривались сенатом у тих питаннях, які могли б вирішити самостійно.

М. Ростовцев слушно зауважує, що формально становище сенату не змінилося і всі його права *de jure* залишилися неторкнутими. Але фактично перехід усіх цензорських функцій до Августа ставив особовий склад сенату у повну залежність від нього, бо лише він один фактично поповнював склад сенату і мав право виключати “недостойних” членів. Кваліфікація до отримання права голосу у сенаті, тобто виконання тих чи тих магістратур, також була у руках Августа в силу його права рекомендувати народу кандидатів на магістратури. Август мав право голосувати першим у сенаті в тих засіданнях, де він не головував, право головувати на будь-якому засіданні сенату і право касувати будь-яке рішення сенату в силу дарованої йому трибунської влади. Все це ставило сенат у повну залежність від принцепса [311, с. 121-122].

На думку І. Сергєєва, роль сенату у політичному житті Римської держави в епоху принципату була значно меншою, ніж у період Республіки. Однак, як справедливо зазначає історик, не варто її надто применшувати. І за принципату сенат обирав магістратів, що відали різними сферами виконавчої влади; під управлінням обраних сенатом промагістратів була частина римських провінцій; на засіданнях сенату обговорювались важливі повсякденні питання, приймались закони, затверджувались конституції імператора; сенат виконував функції однієї з вищих судових інстанцій держави; у віданні сенату була стародавня державна скарбниця – ерарій Сатурна; за його рішенням здійснювався випуск монети (хоча й за монополії імператора на випуск монети із золота та срібла). Протягом I – II ст. н. е. роль сенату збільшувалася разом із падінням ролі народних зборів, проте значення сенату в управлінні державою зменшувалось разом із формуванням імператорського бюрократичного апарату та розширенням компетенції принцепса [322, с. 42-43].

З переходом до принципату сенат продовжує формально затверджувати санкції у випадку офіційних звинувачувальних вердиктів (*damnationes*). Лівілла, Сеян, Мессаліна, Нерон, Доміціан, Коммод та Елагабал були офіційно

засуджені сенатом. У цьому могла проявлятися незалежність senatorів, як у випадку з Нероном, який був проголошений національним ворогом (*hostis*) ще до його смерті, чи з Доміціаном, засудженим всупереч чіткій позиції війська. Звичайно, імператор теж міг застосувати свій вплив у випадку *damnatio*. Одразу ж після *damnatio* Калігули, його наступник Клавдій не санкціонував формального оголошення сенатом пам'яті Калігули поза законом (заборонив уважати день його смерті святковим: *diem tamen necis... vetuit inter festos referri*) [Suet., Claud., 11, 3], але дозволив це неофіційно. Сенат міг видати розпорядження про знищення монументів та написів, встановлених раніше на честь тих, кого згодом визнали злочинцями (*hostes*) – офіційними ворогами Римської держави. У результаті, ім'я та титули засудженого вилучались з усіх офіційних списків (*fasti*), воскові маски (*imagines*) покійного були заборонені для демонстрації під час поховальних обрядів, книги, написані засудженими, конфісковувались і спалювались, власність конфісковувалась, заповіти анулювались, день народження засудженого проголошувався поганим днем для римського народу (*dies nefastus*), у той час, як роковини смерті святкувались немов час загальної радості, будинок засудженого руйнувався вщент, заборонялось використовувати преномен засудженого. У разі змови (*maiestas* або *perduellio*), як це було у випадку із Сеяном чи Мессаліною, ймовірно, імператор безпосередньо сприяв санкціям сенату [842, р. 1, 6].

Ми стверджуємо, що дискусії щодо місця сенату у системі принципату значною мірою викликані тим, що у період правління окремих імператорів створювалася ілюзія зростання його значимості. Протягом усього принципату Антоніна Пія імператор робив усе від нього залежне, щоб збільшити гідність сенату та senatorів [432, р. 104-106]. Однак жодні дії імператора не могли обернути видимість на дійсність. Під час обговорення питань у сенаті не всі бажаючі могли висловитися. Передовсім така можливість була у найбільш знатних – *primores*. Утім складається практика, коли принцепс, головуючи на засіданні, надає слово senatorам не за традицією, що склалася, а на власний

розсуд, нібито для того, щоб кожен був готовий і вирішував сам, а не приєднувався до думок інших [Suet., Aug. 35, 4]. Справжні мотиви такого нововведення очевидні: імператор отримав можливість контролювати перебіг обговорення, що безпосередньо впливало на прийняття рішень. Окрім того, імператор міг у будь-яку мить перервати виступ сенатора [Tac., Ann. IV, 6]. Після вбивства Калігули сенат не зміг відновити свою владу навіть за умов, коли імператора не було *de facto* і *de jure*. Не зміг сенат висунути і нового імператора.

Усе це вело до політичної апатії senatorів. Рішення у сенаті приймалися швидко, часто без справжнього обговорення. Після думки, висловленої *consul designatus*, інші обмежувались одним словом “схвалюю” (*ceteros unum verbum dicere “adsentior”*) [SG 367]. Це свідчення, що датується добою імператора Клавдія, підтверджується Плінієм Молодшим для принципату Доміціана: свою думку висловлював лише один, а до нього повинна була приєднатися решта (*Unus solusque censebat, quod sequerentur omnes*). При цьому, за словами Плінія, ніхто цієї думки не схвалював, і передовсім той, хто її висловив [Plin., Pan. 76]. Консули були позбавлені можливості висловити свою думку, якщо вона суперечила волі імператора. Приступаючи до виконання своїх обов’язків, консули складали присягу на вірність розпорядженням принцепса. Тацит розповідає про випадок, який стався у сенаті у 55 р. н. е.: коли магістрати присягали на вірність розпорядженням принцепса (*in acta principum iurarent magistratus*) Нерон не дозволив Антістію, який був його колегою по консулату, присягнути на вірність своїм діям (*in sua acta*) [Tac., Ann. XIII, 11]. Пліній Молодший висловлює здивування з приводу зовсім іншої ситуації: імператор Траян виголосив зазначену присягу перед другим консулом [Plin., Pan. 64]! У першому едикті нових консулів висловлювалась подяка на адресу імператора. Мабуть цю подяку має на увазі Фронтон у листі до Марка Аврелія, коли говорить: мушу повернути едиктом подяку моєму пану твоєму батьку (*At ego et edicto gratias agere Domino meo patri tuo debeo...*) [Front., Ep. Ad M. Caes. II, 1

(Vat. 160)]. Імператор міг на свій розсуд усунути з посади вищого магістрата. Марк Аврелій залишив на посаді претора (*non abdicare se praetura iussit*), який незадовільно виконував свої обов'язки, обмежившись лише тим, що передав розгляд судових справ його товаришу (*collegae iuris dictionem mandavit*) [НА, М. Ant. Philos. XII, 4]. З контексту очевидно, що за бажанням імператора цей претор міг бути позбавлений претури.

Хоча ми говоримо про суперництво між імператором та сенатом у боротьбі за владу, можна прийняти певне уточнення, що реальним суперником сенату був не принцепс, а імператорський позасенатський, а подекуди і власне сенатський апарат, який поступово витісняв сенатську адміністрацію. Створювати цей апарат почали Цезар та Август, уперше він заявив про себе за Клавдія, за Флавіїв став значною силою і продовжував утверджуватися за Траяна [201, с. 190]. З часу Августа посадовці почали отримувати заробітну плату [Dio Cass. LIII, 15, 4]. Це сприяло їх залежності від імператора, який повністю контролював фінанси.

Август заснував *consilium principis* [Dio Cass. LIII, 21, 4]. Светоній твердить, що функцією цього органу було готувати справи для подання на розгляд повному сенату [Suet., Aug. 35, 3]. Про функції цього органу можна судити на основі сталого звороту, який використовувався у сенаті: “Щодо справ, які імператор Цезар Август, наш принцепс, згідно з резолюцією обраного за жеребом зі складу сенату *consilium principis*, бажає винести на розгляд сенату...” [463, р. 183]. Радниками Тіберія у державних справах, окрім старих друзів та довірених, були двадцять осіб із перших громадян (*principum civitatis*) [Suet., Tib. 55]. За імператора Тіта *consilium principis* стає постійно діючим органом (*Amicos elegit, quibus etiam post eum principes ut et sibi et rei publice necessariis adqueverunt praecipueque sunt usi*) [Suet., Tit. 7, 2]. *Consilium principis* Траяна розглядав різні справи: про перелюб, фальшування заповітів та ін. [Plin., Ep. VI, 22; 31]. За Адріана *consilium principis* набув характеру офіційної державної установи [297, с. 172], до його складу було вперше

включено вершників [432, р. 111]. Розглядаючи судові справи (*cum iudicaret*), цей імператор залучав до обговорення не лише своїх друзів та приближених (*comites*), а також юристів, схвалених усім сенатом (*quos tamen senatus omnis probasset*) [НА, Нadr. XVIII, 1]. Імператор Марк Аврелій завжди перед тим, як що-небудь зробити, не лише у військових справах, але і щодо питань цивільного життя (*non solum bellicas res sed etiam civiles*), консультувався з *consilium principis* [НА, Marc. XXII, 3]. Зазвичай на розгляд *consilium principis* виносились питання державної ваги. Проте були й винятки. Ювенал розповідає, що Доміціан скликав знать (*proceres*) на *consilium* з приводу подарованої йому великої рибини [Juv. IV, 65-149].

У період правління Олександра Севера до складу *consilium principis* входило шістнадцять senatorів, які ухвалювали рішення після попереднього обговорення [Herodian. VI, 1, 2]. Зазвичай Олександр затверджував ці рішення, якщо тільки не мав з цього приводу окремої думки (*nisi quid novi etiam ipsi placeret*) [НА, Alex. Sev. XXIX, 4]. Жодна правова норма не була ним прийнята без згоди ради, у якій брали участь двадцять найбільш кваліфікованих правників та не менше п'ятдесяти вчених та красномовних людей (*sine viginti iuris peritis et doctissimis ac sapientibus viris iisdemque disertissimis non minus quinquaginta*), які подавали стільки ж думок, скільки вимагалось у сенаті для прийняття рішення (*ut non minus in consilio essent sententiae quam senatus consultum conficerent*). При цьому опитувалася думка кожного і записувалося усе, що він сказав. Але кожен, перед тим як висловитися, отримував час, щоб визначитися і щоб люди не були змушені висловлюватися щодо важливих справ непродуктивно (*et id quidem ita ut iretur per sententias singulorum ac scriberetur quid quisque dixisset, dato tamen spatio ad disquirendum cogitandumque priusquam dicerent, ne incogitati dicere cogerentur de rebus ingentibus*) [НА, Alex. Sev. XVI, 1-2]. Усе це дало підстави І. Нетушилу стверджувати, що після падіння сенатського режиму у другій половині правління Тіберія і за Калігули, ідея сенатського комітету зовсім затихла, і була здійснена знову лише за

Олександра Севера [248, с. 6-7]. У цьому контексті можна пригадати й інші свідчення про відновлення Олександром Севером традицій раннього принципату. Елій Лампрідій твердить, що цей імператор усіх консулів, як ординарних, так і суффектів, завжди призначав беручи до уваги думку сенату (*consules quoscumque vel ordinaries vel suffectos creavit, ex senatus sententia nominavit*), а терміни перебування на посаді визначив згідно із давнім порядком (*et nundinia veteri ex ordine instituit*) [НА, Alex. Sev. XLIII, 2]. Однак ці спроби відновити республіканський декор державного управління не впливали суттєво на монархічну сутність системи принципату.

Жоден монарх не може правити повністю одноосібно. Щоб реалізувати свою владу йому необхідний певний управлінський апарат. Не є винятком і римський імператор. Він потребує надійних помічників, які сподіваються на винагороду за свою лояльність [721, р. 122]. Варто звернути увагу на велику роль, яку античні автори відводять друзям імператора у справі управління державою. “Дружба” (*amicitia*) була одним із провідних елементів ідеології *ordo senatorius*. У добу Республіки кандидат на ту чи іншу посаду звертався до еліти суспільства за підтримкою і сам був готовий повернути цю підтримку у певній формі. “Дружба” була важливою складовою для функціонування політичної системи і її значення збереглося за Імперії [376, р. 164]. У 28 р. н. е. за постановою сенату було споруджено жертovníк “Дружбі” (*arae amicitiae*) [Тас., Ann. IV 74]. Однак нові реалії приводять до формування цілком нової групи політичної еліти – друзів імператора. У багатьох правителів у той чи інший період був свій Агріппа. Друзями імператора могли бути і вершники, як Меценат за Августа, і сенатори, як Муціан за Веспасіана, і префекти преторія, як Сеян за Тіберія, і лібертини імператора, як Паллант за Клавдія (Л. Фрідлендер не включив лібертинів Клавдія до списку друзів імператора [529, р. 64-65]). Загалом друзів імператора можна розділити на три групи. Перша – це провідні сенатори, консули та консуляри, пов’язані із домом імператора кровними зв’язками чи через одруження, а також кілька інших

найбільш авторитетних осіб. До другої групи входили інші сенатори та вершники, близькі до імператора. Впливовість третьої групи друзів імператора була меншою. Ця група складалася з артистів, учених, поетів, професійних блазнів [725, р. 154]. Відомо, що Смірна в Малій Азії (сучасний Ізмір) отримала від імператора Адріана привілеї, завдяки сприянню ритора Антонія Полемона [608, р. 138].

Біограф Олександра Севера стверджував, що держава, в якій принцепс поганий (*malus*), – щасливіша за ту, де друзі принцепса погані (*amici principis mali*) [НА, Alex. Sev. LXV, 4]. Схожа думка у Таціта: “Немає кращого інструменту чесної верховної влади за чесних друзів” (*nullum maius boni imperii instrumentum quam bonos amicos esse*) [Тас., Hist. IV, 7]. Друзі принцепса могли безпосередньо впливати на кадрову політику. Коли за Нерона постало питання про призначення командуючого для війни з парфянами, у Римі говорили, що вибір принцепса покаже: чесні чи ні у нього друзі [Тас., Ann. XIII, 6]. Багато друзів Траяна погоджувалось на те, щоб імператор залишив своїм спадкоємцем не Адріана, а Нератія Пріска [НА, Nadr. IV, 8].

Друзі імператора Тіта зберегли свій вплив на політику держави і за наступних правителів [Suet., Tit. 7, 2]. Антонін Пій не приймав жодних рішень без попередніх консультацій з друзями [НА, Ant. Pius VI, 11]. Через хворобу Гальби, майбутнього імператора, друга імператора Клавдія, було відкладено похід у Британію [Suet., Galb. 7]. Коли шкірна хвороба (*lichen*) вразила римського вершника Коссіна, друга імператора Нерона, для його лікування принцепс послав за лікарем у Єгипет. Друзі Олександра Севера могли приходити до нього без запрошення [НА, Alex. Sev. IV, 3]. Платорій Непот, друг імператора Адріана, дозволив собі не прийняти принцепса, коли той прийшов відвідати його під час хвороби. За це він не зазнав жодного покарання [НА, Nadr. XXIII, 4]. Оглядаючи будинок Гомулла, одного зі своїх друзів, Антонін Пій запитав, звідки у нього порфірові колони. У відповідь йому довелось вислухати таке повчання: “Коли приходиш до

чужого дому, будь німим і глухим” (*cum in domum alienam veneris, et mutus et surdus esto*) [НА, Ant. Pius XI, 8]. У кожному подорож чи похід імператори відбирали деяких друзів для свого супроводу (*comites*), і цей ескорт (*cohors amicorum*) повністю схожий із почтом проконсулів Республіки [527, р. 75].

Статус друга імператора не був гарантією щасливої долі. Впавши у немилість, можна було позбутися не лише високого становища, але і життя. Такий жереб випав друзям Августа Сальвідієну Руфу та Корнелію Галлу [Suet., Aug. 66]. Фульвій укоротив собі віку, коли стало відомо, що він розповів дружині про наміри імператора [Plut., De garr. 11]. Светоній твердить, що з усіх друзів імператора Тіберія вціліли двоє чи троє, решту він загнав у могилу (*perculit*) під різними приводами [Suet., Tib. 55]. У сатиричному творі Сенеки описана сцена зустрічі імператора Клавдія у підземному царстві. До нього звертаються: “Убивця усіх друзів” (*omnium amicorum interfector*) [Sen., Apscol. 13]. Коли майбутньому імператору Веспасіану довелося відпасти ласки Нерона, він запитав, що ж йому робити, і один з прислужників грубо наказав йому забиратись подалі: “ἐξ κόρακας” [Dio Cass. LXV, 11, 2], “*abire Morboviam iusserat*” [Suet., Vesp. XIV]. Багато друзів імператора Адріана згодом були репресовані [НА, Hadr. XV].

Потенційно небезпечною була для друзів імператора ситуація, пов’язана зі зміною правителя. Інколи траплялось, що за нового принципату вони залишалися на своїх місцях. Пліній передає цікавий епізод, що трапився на обіді в імператора Нерви. Заговорили про Катуллу Мессаліна, якого Ювенал називав “чудовиськом нашого часу” (*nostro quoque tempore monstrum*) [Juv. IV, 115]. Усі теревенили про ницість Мессаліна. Нерва запитав присутніх: “Що з ним було б, коли б він був живий?” На це один із присутніх відповів: “Він обідав би разом із нами” (*Nobiscum cenaret*) [Plin., Ep. IV, 22].

Проте переважно траплялось навпаки. Друзі Марка Аврелія втратили своє становище, через кілька років після того, як влада перейшла до його

сина [НА, Comm. III, 1; Herodian, I, 8]. Друзі колишніх імператорів Веспасіана та Тіта зазнали переслідувань від Доміціана [Dio Cass. LXVII, 2, 1]. Друзі Дідія Юліана за Септімія Севера були засуджені до конфіскації майна та страти (*amicos Iuliani incusatos proscriptioni ac neci dedit*) [НА, Sev. VIII, 3].

Можливо, уже в період Антонінів “друг імператора” перетворюється на титул. Другом імператорів Марка Аврелія та Луція Вера названо легата провінції Сирія Юлія Вера [ILSAC (Orelli) 4997]. Те саме у написі періоду Северів, знайденому на території сучасної України, а тоді провінції *Moesia inferior*, у Білгород-Дністровському: *legatus et amicus noster v[ir] c[larissimus]* [ILS 423].

Наступники Августа зберігають створену ним систему, вдосконалюючи її. Імператор Тіберій продовжує політику Августа щодо сенату, радячись із ним часто навіть із незначних питань – про податки, будівництво та ремонт будівель тощо [Suet., Tib. 29-31; Tac., Ann. I, 52]. На думку В. Сергєєва, Тіберій хотів зробити сенатський стан пануючим [317, с. 89]. У цьому ж плані можна розглядати і найважливішу конституційну зміну Тіберія – перенесення виборів посадових осіб у сенат [367, р. 291]. До того ординарних магістратів обирали народні збори (*comitia*). Після перенесення цієї процедури в сенат основна маса римських громадян, у тому числі вершники, були усунуті від виборів посадових осіб. Ця реформа, яку Тацит датує 14 р. н. е., не викликала протесту народу, а сенатори сприйняли її охоче, оскільки тепер вони були звільнені від “принизливих домагань” та необхідності “щедрих роздач” (*largitionibus ac precibus sordidis exsolutus*) [Tac., Ann. I, 15]. О. Єгоров вважає, що реформа стала результатом подвійного тиску на народні маси – з боку старої аристократії та з боку монархії [203, с. 139]. М. Літинський наголосив, що передача виборів посадових осіб сенатові була кроком уперед у зміцненні монархічної влади і перетворенні тодішнього державного устрою [647, s. 45]. Оскільки імператор пропонував сенатові для схвалення частину кандидатур (наприклад,

чотирьох із дванадцяти преторів) і ті проходили з певністю (*sine repulsa et ambitu designandos*) [Tac., Ann. I, 15], то можемо дійти висновку, що ця реформа була спрямована не стільки на піднесення значення сенату, скільки на зміцнення позицій самого принцепса. Справді, проходження *cursus honorum* неможливе без підтримки з боку імператора. Отже, доступ до вищих магістратур та командування легіонами можливі лише як дарунок принцепса, на що звернув увагу Д. Шоттер [790, р. 26]. У період Республіки право рекомендації (*commendatio*) того чи іншого кандидата мали усі. Це право не мало жодного законного підґрунтя. Ф. Хеллемс слушно розглядає трансформацію такої підтримки у визнану законом рекомендацію принцепса як один із символів переходу від Республіки до монархії [583, р. 14]. Імператор міг також дозволити претенденту на магістратуру здобути її раніше визначеного терміну. Уже Флавії, Веспасіан та Доміціан, на свій розсуд роздавали командування та прокураторство (*Πολλοῖς γοῦν ἀρχὰς τε καὶ ἐπιτροπείας αὐτὸς καὶ ὁ Δομιτιανὸς ἔδοσαν, καὶ ἐπάρχους ἄλλους ἐπ' ἄλλοις καὶ ὑπάτους ἀπέδειξαν*) [Dio Cass., LXV (LXVI), 2, 2]. Пліній Молодший у листі до Плінія Фабата вказує на те, що імператор дозволив йому зайняти посаду претора на один рік раніше, ніж цього вимагав закон (*mihi Caesar annum remisisset*) [Plin., Ep. VII, 16]. У написі з Тібура (суч. Тіволі) вказано, що Тіберій Плавт Сільван Еліан був зроблений повторно консулом імператором Цезарем Августом Веспасіаном: *...Imp(erator) Caesar / Aug(ustus) Vespasianus iterum co(n)s(ulem) fecit* [SG, р. 66-67, № 228].

Імператор Калігула намагався відновити вибори магістратів народними зборами [Suet., Calig. 16], проте вони виявились нездатними виконувати ці функції. Тому Калігула повернувся до встановленого Тіберієм порядку [Dio Cass. LIX, 20]. За Калігули напружені взаємини склались між імператором та сенатом і армією, такими важливими інститутами. Врешті-решт Калігула став жертвою змови.

Принципат Клавдія відіграв важливу роль у розвитку імперського апарату. Він започаткував створення апарату управління з лібертинів імператорської канцелярії. Вони були радниками імператора з різних питань і, ймовірно, мали якийсь штат помічників-рабів. За Клавдія дальшого розвитку набуває концентрація фінансів у руках імператора. Прокуратори імператора контролювали збір податку на спадщину обсягом 1/20 (*vicesima hereditatum*) навіть у сенатських провінціях, а податок на звільнення з рабства, теж обсягом 1/20 від вартості звільненого раба (*vicesima libertatis*), який раніше надходив до ерарію, тепер поповнював імператорську скарбницю [455, р. 687]. У епіграфічних джерелах згадуються прокуратори збору податку на спадщину: *T(ito) Aelio Aug(usti) lib(erto) / Agathopo proc(uratori) XX / heredit(atium) Sulpicia / Thallusa coniugi / bene merenti et / heredes / fecerunt* [ILS 1547]. Засвідчено також наявність певного штату службовців у відомстві по стягуванню податку на спадщину, зокрема диспенсатора (*D(is) M(anibus) / T(ito) Flavio / Apollonio / a libellis f(isci) f(rumentarii) / Secundus / Caesaris / nostri ser(vus) / Crescentianus / disp(ensator) XX / hereditat(ium)*) [ILS 1542], табуларія (*D(is) M(anibus) M(arco) Ulpio Cadmo Aug(usti) lib(erto) / qui fuit princeps tabularius / in statione XX hereditatium...*) [ILS 1551], аркарія (*D(is) M(anibus) / Quintino / vernaе Aug(usti) / vilico et / arcario XX / her(editatium)*) [ILS 1557] і навіть слідчого – аудитора (*D(is) M(anibus) / T(ito) Flavio Aug(usti) l(iberto) / Ianuario / adiutori tabul(arii) / XX hereditatium...*) [ILS 1552]. Епіграфічний матеріал засвідчує також посаду прокуратора відомства збору податку на звільнення рабів: *...pr(ocurator) XX / lib(ertatis) Bithyniae Ponti...* [AE 1962, +00062]. У цьому відомстві теж був штат службовців, зокрема аркарії: *Loc(us) sepulturae / familiae XX lib(ertorum) / reg(ionis) Transpad(anae) / Theopompus ark(arius)* [ILS 1870], *pub. XX lib. p. R. ark. p. H. c. (Publici vicesimae libertatis populi Romani arkarius provinciae Hispaniae citerioris)* [ILS 1868].

З метою посилення влади принцепса імператор Клавдій, що, за словами Орозія, намагався показати себе корисним державі (*utilem rei publicae ostentare*

se) [Oros. VII, 6, 9], змінив управління на рівні магістратів. Було усунено двох *quaestores classici*, а їх обов'язки покладено на префектів флоту в Мізені та Равенні [687, р. 51]. Клавдій доручив колегії квесторів влаштування гладіаторських ігор замість будівництва доріг. У квесторів відібрали управління Цисальпінською Галлією та важливим для постачання Риму портом Остія [Suet., Claud. 24, 2]. Їхнє місце зайняли прокуратори імператора. Натомість квесторам було доручено завідування скарбницею при храмі Сатурна, як це було до Августа, який передав цю справу чинним та колишнім преторам [Dio Cass. LX, 24, 1; Suet., Aug. 36; Claud. 24, 2]. Тепер квестори скарбниці повинні були вести списки державних боржників і стягувати з них заборгованість [Tас., Ann. XIII, 28]. Щоб вони сумлінно ставились до своїх обов'язків, незважаючи на чиєсь незадоволення, Клавдій постановив, що вони не змінюватимуться щороку, а ті самі два квестори обійматимуть свої посади упродовж трьох років. Потім вони по чергово будуть висунуті на посаду претора. Правда, деякі з них лише одержували грошову винагороду, передбачену для преторів [Dio Cass. LX, 24, 2; Tас., Ann. XIII, 29]. Замість попередніх обов'язків преторам було передано різні судові справи, які раніше підлягали суду консулів [Dio Cass. LX, 24, 3]. Клавдій ретельно стежив за тим, щоб судові рішення його прокураторів виконувались неухильно [Tас., Ann. XII, 60].

Але кадрова політика Клавдія, як і інших принцепсів, не завжди була вдалою. Можна констатувати хибний підбір кадрів, як це було з призначенням Вара у Германію за Августа. Але частіше проблеми виникали через надання важливих посад випадковим людям, що мали впливових протекторів або були улюбленцями принцепса. Зокрема прокуратор Каппадокії Юлій Пелігн, нищий тілом та душею, потрапив на посаду через те, що свого часу байдикував із майбутнім імператором Клавдієм [Tас., Ann. XII, 49].

Визначальним був вплив імператора на судочинство. Імператор Калігула після приходу до влади дуже переймався своїм іміджем. Він дозволив магістратам розглядати судові справи, не звертаючись до нього із запитами

[Suet., Calig. 16, 2]. Зі слів Светонія можна зробити висновок, що це був відхід від усталеної практики. У судовому засіданні як аргумент у спорі використовували відсутність прецедентів “з того часу, як Август почав керувати державою” (*ex eo tempore inquit ex quo Augustus rem publicam obtinere coepit*) [AE 1980, 37; AE 2004, +31]. Вертикаль судової влади очолював особисто імператор, на ім'я якого можна було подати апеляцію на рішення міського чи провінційного суду. Як твердить Елій Арістід, імператор завжди візьме до уваги справедливий вимогу. Тому той, хто виніс несправедливий вирок, боїться результату розгляду апеляції не менше, ніж засуджений [Aelius Aristides XIV, 208 (ΕΙς Ῥώμην 37-38)]. Імператору скаржились також на дії його прокураторів. Відома скарга імператору Коммоду на дії прокуратора його сальтуса у Африці. Імператор заборонив вимагати щось від орендарів “всупереч встановленому порядку” (*contra perpetuam formam a vobis exigatur*) [ILS 6870].

Уже за Юліїв-Клавдіїв (як мінімум за Нерона, але можливо і за Клавдія) у адміністрації імператора був спеціальний чиновник з лібертинів (*a cognitionibus*), що займався підготовкою судових справ. Найбільш ранню згадку про цю посаду знаходимо в Апоколокінтосі Сенеки: *Is Menandro liberto suo tradidit, ut a cognitionibus esset* [Sen., Apocol. 15]. Згадуються ці чиновники і у написах: *Diis Manibus / T(iti) Flavi Aug(usti) lib(erti) / Abascanti / a cognitionibus / Flavia Hesperis / coniugi suo / bene merenti / fecit /...* [ILS 1679]; *Dis Man(ibus) / Flaviae Nysae / Astectus Aug(usti) lib(ertus) / a cognitionibus / libertae bene de se meritae* [CIL, VI, 8629]; *L(ucio) Cominio Vipsanio Salutari / domo Roma p(erfectissimo) v(iro) a cognitionib(us) / domini n(ostri) / Imp(eratoris) L(uci) Septimi Severi Pertinac(is)* [AE 1981, 00494; ILS 1406].

Від імені імператора правосуддя здійснювали префекти преторія [НА, Sev. IV, 3]. Їм допомагала особлива канцелярія під орудою чиновника, що належав до *ordo equestris* [266, с. 4]. Коли імператор брав участь у судовому процесі, він одноосібно приймав рішення після ретельного розслідування обставин справи, а присутні на засіданні магістрати, наближені імператора та

правники мали лише дорадчий голос [НА, Hadr. VIII, 9; XVIII, 1; XXI; XXII, 11]. Під час опитування думок (*sententiae perrogarentur*) присутніх дотримувались певної процедури, що давала можливість висловлюватись “твердо і сміливо” (*constanter... et fortiter*) [Plin., Ep. IV, 22]. Пліній Молодший перелічує судові справи, які розглядались за його присутності імператором Траяном: справа по доносу на ефеського магістрата Клавдія Арістона, справа про перелюб, справа про заповіт. Кожного дня розглядалася лише одна справа, після чого імператор запрошував своїх супутників на обід (*Adhibebamur cotidie cenae*), а останнього дня усім були вручені подарунки (*Summo die abeuntibus nobis... xenia sunt missa*) [Plin., Ep. VI, 31]. Антонін Пій немало уваги приділяв питанням права: він запровадив багато положень консультуючись у юристів (*Multa de iure sanxit ususque est iuris peritis*) Віндія Вера, Сальвія Валента, Волузія Меціана, Ульція Марцелла і Діаболена [НА, Ant. Pius XII]. Уже за Антонінів судові повноваження були у компетенції преторіанських префектів. Марк Аврелій завжди мав біля себе префектів (*habuit secum praefectos*) і згідно з їх авторитетними судженнями він завжди виносив свої вироки (*quorum et auctoritate et periculo semper iura dictavit*). Переважно він користувався вказівками правника Сцеволи (*usus autem est Scaevola praecipue iuris perito*) [НА, Marc. XI, 10].

Важливий крок у розвитку імперського адміністративного апарату зробив імператор Вітеллій. Посади, які раніше обіймали лібертини імператора, він передав вершникам (*ministeria principatus per libertos agi solita in equites Romanos disponit*) [Тас., Hist. I, 58]. Остаточо ця практика була затверджена імператором Адріаном, який призначив вершників на посади у свою канцелярію (*ab epistulis et a libellis primus equites Romanos habuit*) [НА, Hadr. XXII, 8]. Тепер втрачається безпосередній зв'язок між службовцями імператора та його сім'єю, а посади при імператорському домі стають переважно державними. Прихід до влади династії Флавіїв призупинив процес усунення сенату від управління. Імператор Веспасіан походив з італійської

муніципальної аристократії і не був пов'язаний ні з династією Юліїв-Клавдіїв, ні з давніми родами нобілів у Римі. Однак у складних обставинах того часу Веспасіан зрозумів, що врівноважити владу армії може лише сенат. На думку Л. Омо, якщо б не вдалося приборкати армію, неминучим був би воєнний абсолютизм, до якого вже почав схилитись Нерон, ігноруючи декорум влади сенату [591, р. 159]. Водночас Веспасіан не мав наміру відмовлятися від владних повноважень, якими були наділені попередні імператори. Це чітко прописано у згаданому *Lex de Imperio Vespasiani*. О. Єгоров вважає, що прихід до влади династії Флавіїв супроводжувався посиленням статусу влади (найважливішою опорою якої була *auctoritas*) у бік більшої інституціоналізації влади, що базується на *potestas* як вираженні більш офіційного характеру управління [204, с. 283, 292].

Наступний етап у справі державного управління пов'язаний із Септімієм Севером. Він понизив статус Італії до рівня провінції і замінив сенаторів вершниками в адміністрації Імперії. Його влада відверто опиралася на військо, яке він обдарував грошима та привілеями. На думку М. Хеммонда, Септімій Север замінив принципат Августа, при якому сенат був номінальним главою та реальним співправителем в Імперії, військовою та династичною монархією, де уся влада була сконцентрована у руках правителя [567, р. 137]. Подібної думки дотримуються й інші дослідники [514, р. 335]. І. Сергеев вважає, що засновник династії Северів “удосконалив” систему принципату. Вчений розглядає його військову політику не як прагнення віддячити солдатам за допомогу у боротьбі за владу, а як намагання посилити позиції центральної влади та зміцнити лояльність солдат до імператора [322, с. 56]. Імператор Каракалла порушив тодішні традиції і прийшов на засідання сенату у супроводі воїнів [Herodian IV, 5, 1]. В. Енслін справедливо розцінює це як трансформацію першого громадянина на автократичного монарха [499, р. 367]. Каракалла відновив політику імператора Доміціана, який демонстрував абсолютизм, надаючи становищу імператора духу божественності та помпезності деспота

[456, р. 43]. За свідченням Геродіана, звичним явищем для періоду правління династії Северів стало падати ниць перед імператором [Herodian III, 11, 8]. Цей звичай – *προσκύνησις*, характерний для східних монархій, був відомий у імператорському Римі ще за принципату Калігули та Доміціана [Dio Cass. LXVII, 13; Sen., Ven. II, 12].

Джерела передають думку про відновлення принципату Августа Олександром Севером [НА, Alex. Sev. XV]. Було обрано раду, до складу якої увійшли сенатори та юристи і до думки якої Олександр охоче дослухався [НА, Alex. Sev. XVI; Herodian VI, I]. Водночас ні Геродіан, ні Діон Кассій нічого не говорять про зміни в державному устрої [472, р. 59]. Немає достатніх підстав розглядати принципат Олександра Севера як відхід від політики династії, приналежністю до якої він пишався.

Принципат став результатом симбіозу римських традицій і засад управління елліністичних держав. Од встановлення принципату відбулися суттєві зміни у державному устрої. Провінції були поділені на імператорські, якими управляє імператор через посланих туди легатів, та сенатські. Було декларовано суверенітет сенату над окремими провінціями із суто цивільним управлінням (за винятком Африки) і управлінням колишніми магістратами не як легатами імператора, а як повноважними носіями влади, яку дарував народ [311, с. 121]. Це сприяло збереженню наступності системи принципату. Сенат відіграв важливу роль у процесі державних перетворень, але спостерігалось неухильне усунення сенату від управління і концентрація останнього в руках імператора. Поруч зі старими республіканськими магістратами, котрих обирає сенат, розвивається система імператорських чиновників, що діють від імені імператора і за його дорученням. Зосередивши командування військом, контроль над фінансами, імператор стає центральною фігурою у системі управління державою. Суспільство загалом позитивно сприйняло новий режим. Змови, що виникали проти того чи того імператора, здебільшого мали на меті не ліквідацію принципату, а заміну одного імператора іншим. Спроба

відновити Республіку після вбивства Калігули не була підтримана ні у Римі, ні у легіонах. Далматський легат Фурій Камілл Скрібоніан, оголосивши намір реставрувати Республіку [Dio Cass. LX, 15], був невдовзі вбитий власними солдатами [Suet., Claud. 13].

У середині II ст. до н. е. Полібій, розглядаючи форму правління у Римі, доходить висновку, що тут існують три види державної влади, причому все настільки рівномірно розподілено між ними, що ніхто навіть з місцевих жителів не зміг би визначити, яким є державний устрій: аристократичним, демократичним чи монархічним [Polyb. VI, 11, 6]. Те саме про форму правління у Римі говорить Елій Арістід трьома століттями пізніше: вона є поєднанням усіх форм, але без їхніх недоліків. Якщо народ легко домагається усього, чого хоче і просить, – це демократія, але без притаманних народу недоліків; коли сенат приймає постанови та володіє владою, – немає правдивішої аристократії; коли ж є ефор та притан (*ἔφορον τε καὶ πρύτανιν*, тобто – імператор) – це досконала монархія [Aelius Aristides XIV, 222-223 (Εἰς Ῥώμην 90)]. Отже, можна говорити про формальну схожість державного управління доби Республіки та принципату.

Важливим аспектом системи державного управління у Римській Імперії був контроль за фінансами. На думку М. Ростовцева, Август не мав своєї економічної політики, а лише пристосовувався до тодішніх умов. Домінував принцип невтручання – *laissez faire*. Імператори з повним правом могли брати під свій контроль управління державними фінансами, бо несли тягар суспільних видатків. Одним із джерел доходів імператорської скарбниці була видача грошей під відсотки. А сенат боявся величезних фінансових зобов'язань, пов'язаних із державним управлінням [308, с. 82-83, 87, 98, 172]. Август і його наступники брали у свої руки фінансове управління за допомогою адміністративних заходів [307, с. 71].

Вивчення питань, що стосуються державних фінансів Риму у I – II ст. н. е. пов'язане з певними труднощами. П. Гарнсей та Р. Саллер звертають увагу

на нестачу відомостей щодо розвитку економіки римського світу. Немає звітів уряду, офіційних даних про виробництво, торгівлю, професійний поділ населення, оподаткування. Дослідники вважають, що римська економіка була малорозвинена, а імператори та чиновники мали обмежене емпіричне розуміння економічних явищ та роботи економіки [537, р. 21, 43]. М. Таліаферро наголошує, що подробиці римських фінансів і сьогодні нез'ясовані [415, р. 88].

За Республіки фінансові питання залежали від волі сенату. Він затверджує закони, прийняті народними зборами, призначає намісників провінцій, планує зовнішню політику, наглядає за релігійною практикою і завідує фінансами держави. Полібій пише, що у віданні сенату перебуває скарбниця (*τᾶμιεῖον*). Без рішення сенату (*συγκλήτου δογμάτων*) квестори (*ταμίαι*) не можуть оплачувати жодні потреби. Скоєні в Італії злочини підлягають розслідуванню держави, ними відає сенат. Він же вирішує питання щодо окремих осіб чи міст в Італії, відряджає посольства до народів за межами Італії, приймає посольства, що прибули до Рима [Polyb. VI, 13]. Ціцерон вживає формулу: “Сенат постановив, і народ ухвалив” (*senatus censuit populusque iussit*) [Cic., pro Plancio XVII, 42]. Ту ж формулу бачимо на пам'ятнику плебейського едила Гая Бібула: “За постановою сенату та ухвалою народу” (*senatus / consulto populi que iussu*) [ILS 862]. Датувати цей напис, точніше, його реставрацію, можна серединою I ст. до н. е. [523, р. 78]. Поєднання “сенат-народ” зберігається і в офіційних документах доби принципату. У 29 р. до н. е. “сенат і народ Риму” (*Senatus populusque Romanus*) спорудили арку на честь Октавіана за збереження держави (*re publica conservata*) [ILS 81]. Описуючи події 27 р. до н. е., Август вказує, що передав (*transtuli*) державу зі своєї влади (*ex mea potestate*) під владу сенату та римського народу (*in Senatus populi que Romani arbitrium*) [RG 34]. Гальба, виступивши проти Нерона, проголосив себе “легатом сенату та римського народу” (*legatum senatus ac populi Romani; στρατηγὸς δὲ συγκλήτου καὶ δήμου Ῥωμαίων ὀνομαζόμενος*) [Plut., Galb. 5, 2; Suet., Galb. 10]. “Сенат і

народ Риму” посвятили дві арки (одна з них не збереглася) імператору Тіту за перемогу над іудеями [ILS 264; 265].

Хоча за Республіки посадові особи обирались народними зборами, сенат міг ефективно впливати на їх діяльність. Формально римські магістрати були самостійними при розв’язанні питань у межах своєї компетенції, проте щодо важливих справ вони намагалися заручитись ухвалою сенату. Тим самим вони знімали з себе відповідальність і могли не остерігатись переслідувань після складання повноважень [873, s. 1].

Число senatorів не було сталим. Від 100 осіб за Ромула воно зросло до 900 за Цезаря. Список senatorів (*album senatorium*) складався з числа колишніх вищих магістратів, моральність яких не піддавалась сумніву. До цього списку претендента вносили цензори; при укладанні нового списку вони могли з нього і вилучити.

Вплив senatorів на політичне життя був значно більшим за їх питому вагу у складі римського населення. Senatorи розпоряджались великими матеріальними ресурсами. Пліній Старший передає, що за Нерона шестеро власників володіли половиною Африки [Plin., NH, XVIII (VII), 35]. Майно Квінта Вібія Кріспа, до якого був прихильний імператор Веспасіан, становило триста мільйонів сестерцій [Tac., Dial. 8]. Середній статок senatorа був, звісно, значно менший. Майно деяких senatorів не відповідало розміру нового цензу, який Август підвищив з вісімсот тисяч до мільйона. Це була значна сума: інколи у державній скарбниці залишався лише один мільйон сестерцій [NA, Pert. VII, 6].

Ще одним фактором, який збільшував вплив senatorів у державі, був інститут клієнтели. Практично усі римляни були у зв’язках клієнтели, що накладало на них певні обов’язки [NA, Pert. VII, 6]. Повага до патрона проявлялась у вшануванні клієнтом його генія [360, с. 81]. Відомі випадки порятунку клієнтом патрона під час проскрипцій, хоча це загрожувало серйозним покаранням [Suet., Aug. 27].

Звісно, патрони мали підстави очікувати від клієнтів узгодженого голосування у народних зборах. Особливо важливо це було у трибутних коміціях, де голос кожного був рівним незалежно від майнового становища. Більша частина населення Риму, що мала право голосу, була зареєстрована у чотирьох міських трибах. У кожній з них брало участь у голосуванні значно більше осіб, ніж у будь-якій із тридцяти однієї сільської триби. Однак голос кожної міської триби був рівнозначний голосу будь-якої сільської триби. Рішення за яке у трибі проголосувала більшість оголошувалося рішенням триби. Епіграфічні дані дозволяють стверджувати, що сенатори прагнули перевести своїх клієнтів і лібертинів у сільські триби, щоб забезпечити собі там бажаний результат голосування [833, р. 50-55].

Як бачимо, на кінець I ст. до н. е. сенат був важливим компонентом політичної системи. Саме він передовсім міг протидіяти концентрації влади у руках спершу тріумвірів, а згодом Октавіана. Однак після тривалого періоду громадянських війн склад сенату зазнав глибоких якісних змін. За словами Таціта, “найвідважніші загинули у битвах чи у проскрипціях” (*ferocissimi per acies aut proscriptione cecidissent*) [Тас., Ann. I, 2]. Проте і такий склад сенату не влаштував Октавіана. Виконуючи цензорські повноваження, він тричі переглядав його список (*Senatum ter legi*) [RG 8]. При цьому були використані різні процедури із врахуванням думки самих сенаторів [Dio Cass. LII, 42; LIV, 13; LV, 13]. Светоній пише, що Октавіан навчений сумним досвідом Цезаря, контролював цей процес у панцирі під одягом і постійно був оточений десятьма найсильнішими своїми друзями-сенаторами [Suet., Aug. 35; 37]. Август планував радикально зменшити чисельність сенату, що перевищувала тисячу: “Він хотів, насправді, обмежити число сенаторів трьомастами, як у минулі часи” (*Ἐβουλεύσατο μὲν γὰρ τριακοσίουσ ἀντοῦσ κατὰ τὸ ἀρχαῖον ποιῆσαι*). Проте йому вдалося довести це число лише до шестисот [Dio Cass. LIV, 14]. Напевно, до виключених із сенату потрапило багато тих, чиї політичні погляди викликали сумнів у їх лояльності новому режиму.

З переходом до принципату відбулися зміни щодо контролю за фінансами держави. Уже наприкінці Республіки право карбування монет було узурповано воєначальниками, починаючи від Сулли. Юлій Цезар усунув сенат від контролю не лише за карбуванням монети, а й за державними податками і віддав їх під оруду своїм рабам [Suet., Iul. 76]. Ніщо так яскраво не характеризує зміни у системі управління Римською державою у добу принципату, як контроль за карбуванням монети. Саме тут проявилася повною мірою сила імператорської влади.

Імператори взяли під свій повний контроль карбування монети з благородних металів. Мідну ж і бронзову монету могли карбувати провінційні міста [627, s. 3]. Цікаво, що майже на усіх римських бронзових монетах, випущених за Імперії, ми бачимо літери *S.C.* (*Senatus Consulto*), що символізують владу сенату [CRE, Pl. 1. № 5-9]. Водночас літери *S.C.* трапляються на провінційних монетах, до яких сенат не мав жодного відношення [419, p. 150]. Тут маємо ще один приклад приховування справжньої суті принципату. Близько 15 р. до н. е. у Лугдуні було створено імператорський монетний двір [Strabo IV, 3], який од 11 р. до н. е. стає єдиним центром карбування золотої та срібної монети на заході Імперії [RICH, P. VIII]. Його охорону забезпечувала дислокована у місті когорта [ILS 2130]. На аверсах майже усіх монет періоду Імперії зображено імператора чи членів його сім'ї. Немає жодної монети номіналом понад чверть римського аса, випущеної за принципату Августа, на якій не було б його зображення чи частини його імені або посилання на його досягнення [809, p. 197]. За Імперії монети з благородних металів карбувалися сенатом як виняток за надзвичайних обставин [543, p. 118, 139].

Одразу після вбивства Цезаря Октавіан спорядив військо на власні кошти (*private impensa*) [RG 1]. Відтоді його політична діяльність спиралась на військову силу. Водночас окреслилась тенденція використання приватних коштів імператора для розв'язання державних питань та змішування

державного і приватного майна. Поряд з державною скарбницею (*aerarium*) Август створює власну (*fiscus*). Напевно, *fiscus* завжди був власністю імператора, хоча є думка, що спершу він належав державі [632, р. 51]. У будь-якому разі, уже за Августа у державі було дві скарбниці. У провінціях утворили місцеві *fisci*, куди надходили кошти на утримання війська, як це можна припустити зі свідчень Таціта [Тас., Hist. IV, 74]. Страбон вважає недоцільним брати податки з Британії, бо вони не покрили б видатків на утримання необхідного для забезпечення їх збору війська [Strabo IV, 5]. Зберігся напис про раба імператора Тіберія, що завідував імператорською скарбницею у Лугдунській Галлії: “Музіці Скуррану, рабу Тіберія Цезаря Августа, скарбнику Галльської скарбниці у провінції Галлії Лугдунській... (*Musico Ti(beri) Caesaris Augusti | Scurrano disp(ensatori) ad fiscum Gallicum | provinciae Lugdunensis...*) [ILS 1514]. Інші виплати також здійснювали з імператорської скарбниці: “Посаги (*προϊκας*), що належать іншим людям і не є власністю чоловіків, які їх отримали, божественний Август (*θεός Σεβαστός*) та префекти (*ἐπαρχοι*) наказали виплатити з імператорської скарбниці (*φίσκου*) їхнім жінкам, чие право має бути збережене” [SG, P. 113–118. № 391, 25].

Облік доходів та видатків ерарія і фіску вели окремо, проте імператор повністю контролював обидві скарбниці. Діон Кассій вказує, що на словах Август відокремив державне майно від особистого (*λόγῳ μὲν γὰρ τὰ δημόσια ἀπὸ τῶν ἐκείνου ἀπεκέκριτο*), але насправді він завжди витрачав перше також на свій розсуд (*καὶ ταῦτα πρὸς τὴν γνώμην αὐτοῦ ἀνηλίσκετο*) [Dio Cass. LIII, 16]. Утім неодноразово Август змушений був поповнювати ерарій власними коштами. У 57 р. н. е. імператор Нерон вніс до ерарію сорок мільйонів сестерцій (*sestertium quadringenties aerario inlatum est*) [Тас., Ann. XIII, 31]. З 54 по 62 рр. н. е. щорічно цей імператор давав до ерарію зі своїх особистих коштів по шістьдесят мільйонів сестерцій [Тас., Ann. XV, 18]. Імператор Адріан вибачив величезні суми боргу приватних осіб і перед фіском, і перед ерарієм [Dio Cass. LXIX, 8; HA, Hadr. VII, 6]. Таціт описує

історію ерарію від заснування принципату. За Августа префектів ерарію обирав сенат (*Nam Augustus senatui permisit deligere praefectos*), згодом їх почали обирати за жеребом з числа преторів (*sorte ducebantur ex numero praetorum qui praeessent*). Імператор Клавдій знову поклав ці обов'язки на квесторів скарбниці (*Claudius quaestores rursus imposuit*) [Тас., Ann. XIII, 29]. Напис із Рима засвідчує, що ці чиновники (*quaestores aerarii Saturni*), яких тепер знову призначає імператор, перебували на посаді три роки – *per triennium* (*[T(ito) Do]mitio T(iti) f(ilio) Vol(tinia) Decidio / [III]viro capitali / [elect]o a Ti(beri) Claudio Caesare / [Augus]to Germanico qui primu[s] / [quaes]tor per triennium citra / [sorte]m praeesset aerario Saturni / praetori*) [АЕ 2000, 129]. Імператор Нерон призначив для виконання цих обов'язків колишніх преторів, що мали великий досвід (*Igitur Nero praetura perfunctos et experientia probatos delegit*) [Тас., Ann. XIII, 29].

Зі свідчень Светонія та Діона Кассія про тяжку хворобу Августа у 23 р. до н. е. видно, що саме в імператора зберігалася інформація щодо фінансового стану Імперії (*rationarium imperii*). Перелік військових сил та доходів, записаних у книзі (*ἐς βιβλίον ἐσγράψας*), він передав Пізону, колезі по консулату [Dio Cass. LIII, 30; Suet., Aug. 28]. Сенатори змогли ознайомитися зі станом обох скарбниць лише після смерті Августа, коли у сенаті було оголошено його заповіт [Suet., Aug. 101]. У написаному ним власноручно документі, окрім іншого, наведені відомості щодо державного майна, прямих чи непрямих податків (*tributa aut vectigalia*), обов'язкових виплат та роздач [Тас., Ann. I, 11]. Отже, контроль за збором податків, як і контроль за державною скарбницею був у руках імператора. Уже з часу Клавдія імператорський контроль над ерарієм був практично абсолютним [821, р. 169]. Пліній Молодший, звертаючись до Траяна, однозначно свідчить, що принцепс розпоряджається як фіском, так і ерарієм: “*At fortasse non eadem severitate fiscum, qua aerarium, cohibes*” [Plin., Pan. 36]. Імператори інколи зверталися до сенату за санкцією щодо видатків з ерарію, як, наприклад, Марк Аврелій у 178 р. н. е., але це не може ввести нікого в оману. Імператор, за словами Діона

Кассія, проголошував, що усі кошти належать сенату та народу, хоча насправді вони були у розпорядженні принцепса [Dio Cass. LXXII, 33]. Коммод, зажадавши грошей на поїздку до Африки, витратив їх на бенкети та гру у кості [НА, Comm. IX, 1] і аж ніяк не переймався з цього приводу. Од часу Септімія Севера ерарій втрачає будь-яке значення [732, р. 183].

Перші імператори розширили республіканську систему сенатської адміністрації, створили для senatorів більше посад і вперше залучили на невиборні посади державної служби вершників та навіть своїх рабів і лібертинів. Частина провінцій була у безпосередньому управлінні імператора. Там фінансову адміністрацію очолювали або прокуратори з вершників, якщо ця провінція була проконсульська чи пропреторська, або віце-прокуратори з вершників чи навіть лібертинів у інших провінціях. У провінціях, які управлялись сенатом, фінансову адміністрацію очолювали квестори – магістрати на державній посаді та прокуратори з вершників [537, р. 20, 22-23; 729, р. 141].

Наприкінці Республіки, особливо у час громадянських війн, збір податків вийшов з-під контролю держави. Усім учасникам конфлікту були потрібні великі кошти на утримання війська. Під час війни тріумвірів з Брутом та Кассієм одні грабували східні провінції, викликаючи ненависть населення [Plut., Brut. 30], інші вигадували нові податки в Італії [App., Bel. Civ. V, 132]. Населення було вдячне Октавіану уже за саме припинення громадянських війн, що значно полегшило долю провінцій та Італії. Тепер уряд спромігся забезпечити верховенство права на усій території держави та упорядкувати збір податків.

Податки у Римській державі були прямі (*tributa*) та непрямі (*vectigalia*). Прямі податки збиралися правителем провінції та його службовцями, для збору непрямих залучалися так звані “публікани” (*publicani*), переважно римські вершники. Ця система не захищала від різноманітних зловживань. Встановлення принципату не зменшило податків, а для деяких груп населення

вони навіть збільшилися. Проте система збору податків поліпшилась [308, с. 62; 429, р. 46]. Імператор Доміціан ретельно стежив за наповненням державної скарбниці, як це видно на прикладі податку з іудеїв. Однак римські магістрати та провінційні намісники за його правління виконували свої обов'язки чесно і справедливо [Suet., Domit. 8; 12]. Що ж до податку з іудеїв, то він, був уведений Веспасіаном. Як розповідає Йосиф Флавій, імператор наклав подушний податок на іудеїв розміром дві драхми, які вони повинні сплачувати Капітолію замість того, що вони сплачували Єрусалимському храму (*φόρον δὲ τοῖς ὀπουδηποτοῦν οὔσιν Ἰουδαίοις ἐπέβαλεν δύο δραχμὰς ἕκαστον κελεύσας ἀνὰ πᾶν ἔτος εἰς τὸ Καπετώλιον φέρειν, ὥσπερ πρότερον εἰς τὸν ἐν Ἱεροσολύμοις νεῶν συνετέλωνν*) [Joseph., VJ. VII (218), 6, 6].

Поступово функції публіканів переходять до імператорських чиновників та місцевих органів влади. Частина податків сплачувалась до ерарію, частина – до фіску [Tac., Ann. II, 47]. Була тенденція до збільшення надходжень фіску коштом ерарію. За правління імператора Клавдія податок на відпуск раба на волю у розмірі 1/20 від вартості звільненого раба (*vicesima libertatis*), що до того надходив до ерарію, поповнює фіск [455, р. 687]. Та й сам ерарій переходить під контроль імператора. За Августа ерарієм завідували обрані сенатом префекти. Згодом їх почали обирати за жеребом з числа преторів. Клавдій доручив завідування ерарієм квесторам, яких сам же й призначав. Нерон поклав ці обов'язки на колишніх преторів [Dio Cass. LX, 24; Suet., Claud. 24; Tac., Ann. XIII, 29]. Теоретично сенат зберігав право контролю за ерарієм, однак це право у нього було лише з ласки імператора. На час правління Септімія Севера ерарій був не більший за скарбницю міста Рима [675, р. 18-19].

Податки сплачувались натурою і грошима. Наприклад, жителі одного з міст Тінгітанської Мавританії (*Mauretania Tingitana*) сплачували податки “хлібом та грошима” (*sive in frumento seu in pecunia*) [AE 1948, 109], британці

теж платили хлібом та грошима [Тас., Agr. 19, 4], а от фрїзи – шкірами биків [Тас., Ann. IV, 72].

За принципату встановлення та скасування прямих чи непрямих податків зосереджується в імператорській адміністрації. Імператор Тіберій удвічі знизив податок з торгового обороту [Тас., Ann. II, 42]. Його наступник Калігула скасував один із податків – “τὸ τέλος τῆς ἑκατοστῆς” [Dio Cass. LIX, 9]. Імператор Нерон зменшив окремі податки, деякі незаконно встановлені публіканами побори скасував [Suet., Nero 10; Тас., Ann. XIII, 51]. Доміціан звільнив солдат-ветеранів від усіх податків та торгових мит (*veterani milites omnibus vectigalib[us] / portitoribus publicis liberati immunes esse deben[t]*) [AE 1910, 75]. Імператор Адріан звільняв від податків міста [НА, Hadr. XXI, 7]. Олександр Север передав непрямі податки місцевим общинам з цільовим призначенням для їх власного будівництва (*vectigalia civitatibus ad proprias fabricas deputavit*) [НА, Alex. Sev. XXI, 1]. Імператори могли вибачити громадянам чи окремим общинам борги перед скарбницею, як ми це бачимо на прикладі принцепсів династії Антонінів: *remittendo sestertium novies / milies centena milia n(ummum) debitum fiscis* [ILS 309]; *obsequium et fidem vestram remunerans omnia quaecumque sunt debita fis/calia frumentaria sive pecuniaria pendentium* [AE 1948, 109].

Коли марнотратство Калігули спорожнило скарбницю, він запровадив “податки нові та нечувані” (*Vectigalia nova atque inaudita*) [Suet., Calig. 40]. Податки Веспасіана були “нові і важкі” (*nova et gravia*). Оскільки період громадянських війн ускладнив фінансове становище держави, Веспасіану довелося вживати заходів для поповнення скарбниці. Він стягнув недоїмки, які Гальба свого часу пробачив, наклав нові важкі податки, збільшив і подекуди навіть подвоїв данину з провінцій. Скуповуючи речі, він потім продавав їх з прибутком, не вагаючись, торгував посадами і виправданнями підсудних. Вважали, що найбільш жадібних чиновників він навмисно просував на найвищі посади, щоб дати їм нажитись, а потім засудити;

подейкували, що він використовує їх як губки: сухим дає намокнути, а мокрі вижимає [Dio Cass. LXV, 14; Suet., Vesp. 16, 1-2]. Веспасіан і сам сміявся з прибутків, здобутих у такий спосіб [Suet., Vesp. 23]. Подекуди прямі податки з провінцій зросли удвічі [Suet., Vesp. 16]. Однак імператори також доповідали сенатові про податки і дослухалися до його думки з цього приводу [Suet., Tib. 30]. Імператор Нерон хотів скасувати усі непрямі податки, але сенатори зуміли переконати його у недоцільності такого кроку [Tac., Ann. XIII, 50].

Особливе місце у системі управління провінціями займав Єгипет. Він перебував під особистим контролем імператора. Управляв Єгиптом не прокуратор імператора, а префект, що належав до римських вершників. Йому підпорядковувалось дислоковане тут військо [Tac., Hist. I, 11]. Усі жителі Єгипту мали право звернутися до префекта з петицією, як до царя чи цариці у період Птолемеїв [533, р. 66]. Префект Єгипту залишався єдиним префектом-вершником з підпорядкованими йому легіонами аж до кінця II ст. н. е., коли Септімій Север анексував Месопотамію і призначив туди префекта, передавши під його командування два легіони [429, р. 57]. Август і його наступники зайняли у Єгипті місце обожнених Птолемеїв. Проте доходи з цієї провінції разом з іншими коштами накопичувалися в центральній скарбниці для потреб Імперії [404, р. 284]. Од часу Веспасіана імператорське майно у Єгипті було в управлінні не фіску, а особливого департаменту – *ratio usiaca*, на чолі якого стояв *procurator usiacus*. Підпорядковані йому службовці відповідали за управління окремими маєтками та збір ренти з індивідуальних орендарів [502, р. 222].

Август не міг чітко розмежувати своє особисте майно та гроші, які він отримував як вища посадова особа Римської Республіки. Його сімейна, чи домашня, скарбниця (*arca*) дуже швидко перемішалася з фіском і для їх управління було введено однаковий порядок та передано їх до одного відомства. Імператорські раби, його особисті секретарі, об'єднували у своїх руках фінансовий нагляд за веденням господарських справ імператора з

наглядом за бюджетом Єгипту та інших провінцій. Оскільки майже усі легіони дислокувалися в імператорських провінціях, можна припустити, що зібрані там податки не покривали видатків на їх утримання. Ймовірно, дефіцит перекривався із особистих коштів імператора [308, с. 68-69]. Імператор Нерон обіцяв, що його дім та держава будуть розмежовані (*discretam domum et rem publicam*) [Тас., Ann. XIII, 4]. Адріан і перед народом і перед сенатом “часто” (*saepe*) говорив, що буде вести державні справи, не забуваючи про те, що це справи народу, а не його власні [НА, Hadr. VIII, 3]. Однак сам факт таких обіцянок вказує на те, що реальність була іншою.

Кошти, якими міг розпоряджатися сенат, обмежувалися надходженнями від прямих податків із сенатських провінцій. Коли цих сум не вистачало, ерарій, як ми вже згадували, поповнювався коштами імператора. Податковий тиск на населення у сенатських провінціях був вищий, аніж у імператорських [Тас., Ann. I, 76]. Пояснюється це більшими видатками на чисельнішу свиту правителів, різноманітні подарунки проконсулу, квестору та їх службовцям. Подарунки були неофіційні, але санкціоновані тривалою традицією [706, р. 211]. У сенатських провінціях імператори мали своїх прокураторів, які управляли там імператорським майном, відповідали за збір непрямих податків і були джерелами інформації щодо реального стану справ на місцях. Службовці імператора виконували важливі обов’язки і в самій Італії. Вони захищали узбережжя Апеннінського півострова та пильнували за належним станом доріг, забезпечували Рим хлібом і водою. За імператора Клавдія у Ахайї, що була сенатською провінцією, прокуратор відав збором податку на спадщину у розмірі 1/20 (*proc(uratoris) XX here(ditatum) / provinciae Achaiae*) [ILS 1546].

Важливе значення для функціонування фінансової системи держави мав контроль імператора за збором мит. Одна або декілька провінцій утворювали митні округи. Таким чином римська держава не була єдиним цілим щодо митних зборів. М. Ростовцев обґрунтовано вважав, що це склалось історично: кожна з країн, які поступово входили до складу римської Імперії, мала свої

мита. Римляни при поступовому завоюванні окремих держав, задовольнялися перетворенням їх у митні округи [307, с. 76–77]. Найпізніше була утворена митна округа Іллірик, як вважає М. Ростовцев – за імператора Адріана. Вона складалася з восьми провінцій. Дослідивши епіграфічний матеріал з цієї митної округи історик приходять до обґрунтованого висновку: за Імперії відкупники мит перетворюються на осіб залежних від імператора, тобто чиновників – *conductores* [307, с. 84]. Кондукторес засвідчені епіграфічним матеріалом: *Dis Man(ibus) / Q(uinti) Saeni Q(uinti) fil(ii) Fab(ia) / Pompeiani / cond(uctoris) III p(ublicorum) Afri(cae)...* [ILS 1463].

Усіх намісників призначав імператор: у імператорські провінції безпосередньо сам, а у сенатські – формально через сенат [308, с. 89]. При цьому до уваги бралися компетентність та знання справи. Сульпіції, Гальби та Валерії Мессали мали давню традицію служби на Сході, потужну клієнтелу, тому імператори охоче використовували на східному напрямку представників цих родів. Однак компетентність та досвід не були головними критеріями відбору. Багато римлян супроводжували Брута, Кассія і особливо Антонія під час їхнього перебування на Сході і мали можливість тісно ознайомитися з місцевою практикою, що дало їм незрівнянний досвід. Окремі з них пережили громадянські війни, але ніколи не побачили цю частину Імперії знову. Вони знали східні провінції добре, але були ненадійними у очах принцепса [423, р. 14-17].

Ми зазначали, що окремі сенатори володіли значними статками. Однак вони не могли зрівнятися у цьому з імператором, майно якого, по суті, не було відокремлене від державного. Імператор Тіберій залишив спадок у розмірі два мільярди сімсот мільйонів сестерцій [Suet., Calig. 37]. Імператор Нерон витратив два мільярди двісті мільйонів сестерцій на подарунки (*bis et viciens miliens sesteritum donationibus Nero effuderat*) [Tac., Hist. I, 20]. З нагоди десятої річниці приходу до влади імператор Септімій Север роздав дарунків на суму

п'ятдесят мільйонів драхм (*πεντακισχίλιαι μυριάδες δραχμῶν*) [Dio Cass. LXXVII, 1], тобто двісті мільйонів сестерцій.

Контроль імператора за фінансами держави означав також і контроль за забезпеченням населення продовольством. Імператор турбувався про хліб для столиці та війська. На місцях цими питаннями відала місцева адміністрація. Уже Август, окрім грошових виплат, роздає плебсу також хліб, куплений за власні кошти. Число тих, що отримували цю допомогу, перевищувало двісті п'ятдесят тисяч осіб [RG 15]. Септімій Север залишив після своєї смерті запас хліба на сім років, притому, що кожного дня можна було споживати по сімдесят п'ять тисяч модіїв (656 550 літрів). Маслинової олії (*olei*) він залишив стільки, що вистачило б для потреб не лише Рима, але й Італії на п'ять років [HA, Sev. XXIII, 2].

Майно імператора було спершу приватною власністю Августа та його наступників. Його розміри поступово збільшувались через анексії, конфіскації та успадкування. Для окремих категорій населення стає правилом включення імператора до числа спадкоємців. Імператор Калігула, за якого державні видатки суттєво перевищували доходи, не цурався брати навіть те майно, яке йому “забували” заповісти. Зокрема, він привласнив усе майно, яке центуріони заповіли іншим особам, а не імператору [Dio Cass. LIX, 15]. Заповіти решти громадян, у яких не згадувався імператор, він оголошував недійсними на тій підставі, що чув, ніби вони мали намір залишити свій спадок йому. Після цього навіть незнайомі люди почали оголошувати його спадкоємцем разом зі своїми родичами [Suet., Calig. 38].

Нерон був спадкоємцем не лише усіх володінь Юліїв-Клавдіїв, але й отримав обширні володіння через конфіскації майна таких заможних людей, як Сенека, що за маєтками у Єгипті поступався лише самому Нерону. Цей імператор конфіскував і володіння згаданих нами шести землевласників Африки, що, за словами Плінія, становили половину цієї провінції. Зі смертю Нерона приватні володіння Юліїв-Клавдіїв були перетворені на *patrimonium principis*, що був не стільки приватною

власністю принцепса, скільки був долучений з того часу до формально визнаної посади принцепса. Імператор Веспасіан перейняв контроль над накопиченими багатствами усього дому Юліїв-Клавдіїв, а також власністю Гальби, Отона та Вітеллія [502, р. 221]. Пертінакс, прийшовши на короткий час до влади, заявив, що імператорські володіння – це суспільна власність Римської держави (*ἀλλὰ κοινὰ καὶ δημόσια τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς*), а не його особиста [Herodian II, 4, 7]. Однак провести таке розмежування на практиці було дуже важко. Величезні земельні володіння імператора були джерелом поповнення імператорської скарбниці, вони забезпечували Рим дешевим збіжжям. Якщо в Єгипті був неврожай, імператор не лише задовольняв потреби держави у хлібі з інших джерел, але мав можливість допомогти і цій провінції, що була однією з житниць Імперії [Plin., Pan. 31]. Поступово стирається грань між власністю імператора та суспільною.

У період принципату декілька інновацій суттєво збільшили розмір державних позик. Володіючи величезним майном, імператор через своїх рабів та лібертинів позичав великі суми грошей для тих чи тих комерційних проєктів. Відомо про здійснення такої операції між імператорським рабом та торговцями у ПUTEОЛАХ: сума склала 94 000 сестерцій. Ще одним важливим нововведенням щодо державних позик були *alimenta*, запроваджені Нервою та Траяном. Ці гроші позичалися регулярно землевласникам ряду італійських міст під 5 відсотків річних [382, р. 118-119]. Такі умови позик слід розглядати як дуже вигідні, бо приватні позикодавці зазвичай видавали позики під 12 відсотків річних, як про це говорить Пліній Молодший: *praesertim duodenis assibus, quanti a privatis mutantur* [Plin., Ep. X, 54]. Ці заходи сприяли інтенсифікації грошового обігу в Італії. Загалом фінансова система доби принципату функціонувала без суттєвих збоїв. Аж до принципату Северів можна констатувати сталість купівельної спроможності грошей [694, р. 136].

Отже, з переходом до принципату сенат втрачає контроль над фінансами Римської держави. До рук імператора переходить контроль за збором податків та

карбуванням монети з благородних металів. Імператори встановлюють нові та скасовують чи змінюють чинні податки. Як уже зазначалося, поряд із державною скарбницею (*aerarium*) запроваджується власна скарбниця імператора (*fiscus*). Із фіску фінансувалося утримання війська, чиновників, організація видовищ, роздачі, будівництво. Імператори взяли під свій контроль також ерарій, тільки формально радячись із сенатом щодо використання його коштів. Сенат мав лише опосередкований вплив на державні фінанси. Право рекомендації (*commendatio*) того чи іншого кандидата на магістратуру, яке у період Республіки мали усі і яке не мало жодного законного підґрунтя, трансформувалось у визнану законом рекомендацію принцепса. Од часу Августа влада імператора була санкціонована сенатом і базувалася на відповідному законі. Водночас не було закону, який окреслював повноваження імператора у принципі. Уже влада Тіберія базувалася на традиції, що склалася за Августа. Повноваження Августа були базою для влади усіх наступних принцепсів. Участь сенату в управлінні державою визначалася, в основному, характером правління імператора. Одні імператори, яких просенатська історіографія зараховує до “поганих”, прагнули необмеженої влади, інші, “добрі”, допускали видимість свободи (*Quomodo pessimis imperatoribus sine fine dominationem, ita quamvis egregiis modum libertatis placere*) [Тас., Hist. IV, 8]. За “доброго” імператора сенат задовольнявся формальною причетністю до справи державного управління, за “поганого” – чекав кінця його правління і сподівався, що наступний буде “добрим”. Формальне зростання значимості сенату у період правління окремих імператорів було лише ілюзією. Принципат був реальністю, яка не залежала від волі не лише пересічного римського громадянина чи сенату, але й самого принцепса.

Август використав тривалий досвід трансформації республіканських інституцій, який базувався на традиціях диктатур Корнелія Сулли та Юлія Цезаря. Можна говорити про формальну схожість державного управління доби Республіки та принципату. Магістратури, сенат та народні збори стали

інструментами політики принцепса. Усі імператори від Августа до Олександра Севера, за незначним винятком, ретельно стежили за збереженням республіканської форми та її монархічного змісту.

2.2. Політична пропаганда

Важливою складовою системи принципату стала політична пропаганда. Не усі її зразки сьогодні доступні нашому аналізу. Окремі засоби пропаганди майже повністю втрачені для нас, наприклад, театральні вистави. Можна припустити, що театральна сцена використовувалась для пропаганди імператорської влади [165, с. 168]. Не так просто розмежувати пропаганду і звичайну інформацію. На нашу думку, треба погодитися, що пропаганда – це визначені заходи чи інформація, які стають доступними вибраній аудиторії для забезпечення певної лінії поведінки цієї аудиторії чи її згоди з позицією, бажаною певній групі осіб [503, р. 1]. Пропаганда чітко вказує аудиторії, як діяти і як думати [753, р. 209].

Не буде перебільшенням твердження про значний вплив еллінізму на Рим загалом і на принципат зокрема. За словами Ціцерона, у Рим із Греції приплив не малий струмок, а “повноводна ріка наук і мистецтв” [Cic., De Rep. II, 34]. Між принципатом та елліністичними царствами зауважуємо багато спільного. Значною мірою саме вплив елліністичної традиції сприяв формуванню монархічної по суті, але республіканської за формою політичної системи, що склалась у Римі наприкінці I ст. до н. е. Чітко простежується наступність монархічного культу доби еллінізму та Римської Імперії. Свого часу Олександр Македонський знехтував релігійними заборонами, започаткував карбування у Греції монети з портретами правителя [262, с. 70-71, 87], зрештою перетворив греків на підданих царя. Основою автократичного режиму був культ царя, що походив із пошуків грецької філософської думки та

монархічних тенденцій Сходу [236, с. 12]. Олександра справедливо вважають першим великим політичним пропагандистом. Римські полководці та імператори прагнули наслідувати його у цьому [834, р. 33]. На думку С. Утченка, не викликає особливих сумнівів фактичне обоження Цезаря [341, с. 321]. Навіть якщо цю тезу і прийняти (із застереженнями), слід погодитись із тим, що римське суспільство не могло без боротьби відмовитися від “свободи”. Завданням спадкоємців Цезаря було затушувати дилему “цар” чи “свобода”, що надзвичайно спритно зробив його наступник Октавіан [311, с. 72]. Без застосування політичної пропаганди він не досягнув би бажаного результату.

Першу масштабну пропагандистську кампанію Октавіан, засновник системи принципату, провів ще у період громадянських війн. Важко сказати, чи був він її ініціатором, чи лише адекватно відреагував на певні дії Антонія. Тацит вичерпно передає суть ворожої Октавіану позиції [Тас., *Ann.* I, 10]. Проте, саме пропаганда Октавіана значною мірою вплинула на оцінку римською історіографією політики Антонія [610, с. 188]. Треба наголосити, що використання політичної пропаганди полководцями було обов’язковим аспектом їхньої діяльності. В епоху громадянських війн та при зміні правителів у період Імперії у промовах, які виголошувались на військових зібраннях, на перший план висувуються агітаційно-пропагандистські політичні завдання [255, с. 46]. При цьому усі сторони конфлікту підкреслюють, що лише вони є виразниками прагнень римського народу. В. Рязанов, порівнюючи Секста Помпея з Октавіаном, його непримиренним противником у громадянській війні, стверджує, що вони використовували однакові методи, прагнули тієї самої цілі. Секст Помпей, як і Октавіан, переконував громадян, що саме він є захисником Республіки. Обое використовували у пропаганді мотиви дубового вінка, що символізував врятування ними римських громадян від небезпек громадянських війн [312, с. 132-134].

Під час війни проти Антонія пропаганда Октавіана, окрім іншого, підкреслює контраст між Клеопатрою та Октавією, сестрою Октавіана, яку

Антоній покинув заради цариці Єгипту [782, р. 39]. Несправедливо скривджена цнотлива Октавія протиставляється збудливій чужинці Клеопатрі [869, р. 39]. Не сприйнявши союз Антонія з Клеопатрою, на бік Октавіана переходить Мессала, що мав доти дружні взаємини з Антонієм [App., B.C. IV, 38]. Протягом пропагандистської війни, що передувала битві біля мису Акцій, перо Мессали служило Октавіану. Октавіан ототожнював Антонія з Клеопатрою. Горацій говорить, що воюючи на боці Антонія, римляни служать Клеопатрі, виконують накази її євнухів [Hor., Epod. IX, 11-14]. Вергілій твердить, що сила Антонія у варварах та богах Сходу [Verg., Aen. VIII, 685-698]. За словами Проперція, пошлюбивши Антонія, Клеопатра намагається підкорити сенат своїй владі та зрівняти Анубіса з Юпітером. Антоній, опоєний вином, повів на абсурдну смерть своїх воїнів [Propert. II, XVI, 38-39; III, XI, 30-32; 41; 56]. У складних обставинах того часу пересічному римлянинові було важко зрозуміти реальний стан справ. Римські громадяни побоювалися втратити свої привілеї у разі перемоги Антонія. Веллей Патеркул переконував, що цілі Антонія не мають нічого спільного з інтересами Риму [Vell. Pat. II, 85]. Зрештою, перемога над Антонієм подавалась як перемога над Єгиптом. Карбуються монети з легендою *AEGYPTO CAPTA* та зображенням Себека-крокодила [RSC I, P. 132, № 2] – одного з головних богів єгипетського пантеону.

Треба наголосити, що Горацій, Вергілій та інші митці були одночасно і провідниками офіційної політичної пропаганди, і об'єктами її впливу, але не сліпим знаряддям у руках принцепса. Горацій відмовився від пропозиції Августа стати його персональним секретарем [503, р. 5]. Постать Енея набуває своєї поетичної сутності не як доробок політичної пропаганди, а як символ здатності людини вижити, подолати випробування, плекати надію на краще [614, р. XVII]. Разом з тим, сучасні Августу поети натякають на його родову схожість з Енеєм [503, р. 43].

Ідеологічна битва між Октавіаном і Антонієм продовжувалась після смерті Антонія і навіть після смерті Октавіана. Імператори Калігула та Клавдій,

нащадки Антонія, підтримували позитивний образ Антонія. З приходом до влади Нерона акцент офіційної пропаганди змістився на рід Юліїв.

У 28 р. до н. е. в Ефесі карбуються срібні тетрадрахми, на яких пропагується Октавіан як захисник “свободи” римського народу: “*LIBERTATIS P. R. VINDEX*” [BMCRE I, P. 112, № 691-693. Pl. 17. № 4]. Це перегукується зі словами Августа у *Res gestae divi Augusti (rem publicam a dominatione factionis oppressam in libertatem vindicavi)* [RG 1]. Імператор Клавдій, прийшовши до влади, намагався дистанціюватися від зловживань Калігули. На реверсі його монет зображалась *Libertas*, що тримала у правій руці пілос (*pileus* – так звана “фригійська шапка” – символ свободи, право носити його мали лібертини). Зображення супроводжувалося легендою “*LIBERTAS AVGVSTA*” [BMCRE I, P. 185, № 145-146. Pl. 35. № 3]. Легенда “*LIBERTAS AVGVSTI*” трапляється на монетах Вітеллія [BMCRE I, P. 383], Веспасіана [BMCRE II, P. 118, № 547] та Марка Аврелія [RIC III, P. 342, № 1605]. Усе це приклади пропаганди свободи, яку дає Август, а не *res publica*. *Libertas* пропагується і на монетах інших імператорів, зокрема Траяна, Антоніна Пія, Комода [BMCRE III, P. 135, № 684. Pl. 22. № 21; RIC III, P. 139, № 908; 141, № 920; 144, № 950; 357; 360].

На реверсі згаданої монети Октавіана зображено *Pax*, тим самим поєднано свободу і мир. Саме завершення громадянських війн дало підстави Октавіану проголосити гасло – “*Pax Romana*”, яке разом з “*res publica restituta*” стало ключовим у системі політичної пропаганди нового політичного режиму. Символом “*Pax Romana*” стало закриття двох брам храму Януса Квіріна, як говорить Вергілій, на сто мідних замків та залізні забори [Verg., Aen. VII, 601-622]. Цей акт символізував те, що Рим перебуває у стані миру. За весь час, до встановлення принципату, лише двічі брами храму Януса були зачинені. Водночас за Августа це здійснювалось тричі [RG 13; Suet., Aug. 22; Vell. Pat. II, 38, 3]. Закриття храму Януса з метою пропаганди згодом використовуватиме імператор Нерон. На реверсі його монети, що датується 64 – 65 рр. н. е., зображено храм Януса із зачиненими дверима та напис: *PACE P. R. TERRA*

MARIQ. PARTA IANVM CLVSIT S. C. (після встановлення миру на суші та на морі для римського народу, закрив храм Януса за рішенням сенату) [SG, P. 33, № 53]. Пропаганда *Pax Romana* відгукувалась у серцях римлян. І лише з середини II ст. н. е. “римський мир” зазнає ерозії. Імператор Марк Аврелій змушений був провести значну частину свого правління на кордонах, стримуючи ворогів, не зважаючи на так звану “морвицю Антонінів”, епідемію, яка розпочалася у середині 60-х років II ст. н. е. і спалахувала час від часу аж до початку III ст., забравши життя до 20 відсотків населення [582, p. 6, 11].

За рішенням сенату на Марсовому полі (*campus Martius*) між 13 та 9 рр. до н. е. було споруджено Вівтар Миру Августа (*Ara Pacis Augustae*). Овідій говорить про Вівтар Миру в контексті припинення війн і загального миру [Ov., Fast. I, 709-712]. Прихід миру пропагували і монети Августа, на яких зображалась богиня Миру [239, Табл. IV, № 3а; 11; EJ, P. 58, № 18]. Тема миру була популярною у періоди нестабільності. На монетах Оттона зображався персоніфікований мир із легендою *PAX ORBIS [TERRAR]VM* [RICH, P. 26, № 347]. Веспасіан, що як і Август прийшов до влади після періоду громадянських війн, теж активно пропагує свої досягнення у даруванні людям миру [778, p. 25]. Він збудував храм Миру (*templum Pacis*) поблизу форуму [Suet., Vesp. 9], зачинив двері храму Януса [Oros. VII, 3, 7]. Монети Веспасіана пропагують гасла “*PAX AVGVSTI*”, “*PAX ROMANI*” [VMCRE II, P. 187, № 771-773]. Монети Септімія Севера з легендою “*PACATOR ORBIS*” наголошують на його досягненнях у справі відновлення миру [RSC III, P. 34, № 356]. Окремі мотиви декору *Ara Pacis* будуть використані іншими імператорами для пропаганди їхніх власних досягнень, як ми це бачимо на прикладі Арки Тіта [818, p. 125]. Використання окремими правителями спадщини своїх попередників у власних цілях не завжди обмежувалось лише запозиченням ідей. Так, Арка Костянтина була прикрашена скульптурами, взятими з ранніх монументів епохи Антонінів [818, p. 329].

При зміні правлячої династії пропаганда прагне переконати громадян у наступності та законності принципату. На монетах Нерви з легендою *DIVVS AVGVSTVS* портрет Августа схожий на самого Нерву [789, р. 156]. Нерва наголошує на відновленні ним свободи після тиранії Доміціана. На реверсі монети Нерви зображено *Libertas*, що тримає скіпетр і шапку свободи (*pileus*), навколо напис “*LIBERTAS PVBLICA*” (свобода народу) [BMCRE III, P. 3, № 16]. Легенда “*Providentia Senatus*” (прозорливість сенату) на монетах Нерви підкреслює законний характер його принципату [BMCRE III, P. XLIX]. Портрети Септімія Севера, схожі з портретами Антонінів, пропагують його як спадкоємця Антоніна Пія та Марка Аврелія [803, р. 29]. Відверте звеличення Плінієм Молодшим Траяна у його Панегірику та вихваляння Тацитом принципату Нерви і Траяна на початку його “Агріколи” та “Історії” [625, р. 179-180] можна розглядати у цьому ж контексті.

Імператори активно використовували у пропагандистських цілях усе, що було пов’язане з релігією. *Ludi Saeculares*, про які уже була мова, найбільш детально та майстерно ілюстрували синтез Августової пропаганди та помпезності [402, р. 162]. У період Імперії складовою частиною римської релігії став культ імператора як важливий засіб пропаганди. За словами А. Рановича, у культі імператорів світова імперія намагалась реалізувати світову релігію [303, с. 53]. Піддані стикалися з релігійною пропагандою у повсякденному житті постійно, коли дивились на монети, вівтарі, храми чи тріумфальні арки [362, с. 213]. Популярними сюжетами монетних зображень є боги, вівтарі, сакральні предмети, релігійні церемонії [256, Табл. VIII, № 10-11; IX, № 1-2; 4; 8-9; X, № 6-7; 11; 424, р. 337].

Ми уже звертались до написів, які були важливим засобом пропаганди у Римській Імперії. Виконані за наказом імператора, державного інституту чи будь-якої посадової особи, вони інформували населення про військові перемоги, досягнення уряду чи особисто імператора. Один із багатьох типових написів говорить про приборкання або винищення імператором Марком Аврелієм

найбільш войовничих племен (*bellicosissimis gentibus deletis et subactis*) [ILS 374]. Інколи цілі пропаганди змушували коригувати раніше зроблені написи. Зокрема, на тріумфальній Арці Септімія Севера ім'я Гети було стерте після того, як його убив Каракалла [733, р. 43]. Одним із найважливіших написів, відомих сучасній науці, є “*Res gestae divi Augusti*”. Е. Петерсон наводить визначення історичної пропаганди, якому повністю відповідає зміст “*Res gestae*” [728, р. 33]. Справді, на перший погляд, випадковий перелік досягнень Августа покликаний підкреслити весь позитив його правління. Яскраво це ілюструють глави, присвячені зовнішній політиці. Август наголошує, що він часто проводив громадянські та зовнішні війни по усьому земному доквіллю, на суходолі і на морі, отримавши перемогу, дарував прощення усім громадянам, що просили про це (*victorque omnibus veniam petentibus civibus peperci*), очистив море від розбійників, розширив територію Римської держави і т. д. [RG 3; 25-33]. Факти, які не вписуються у визначену автором схему, просто оминаються. Жодним словом не згадано про трагедію 9 р. н. е. у Германії, де херуски на чолі з Армінієм знищили три легіони разом з полководцем – Квінтілієм Варом, легатами і всіма допоміжними військами [Dio Cass. LVI, 18-24; Flor. II, 30 [IV,12], 31-38; Suet., Aug. 23, 1; Vell. Pat. II, 117-119]. Дізнавшись про поразку Вара, Август наказав розставити містом караули, щоб уникнути заворушень, намісникам провінцій він продовжив владу, щоб компетентні люди тримали союзників у покорі [Suet., Aug. 25, 2].

Твердження Августа про милосердя щодо своїх противників мало довести його прихильність до запровадженої Гаєм Юлієм Цезарем політики “милосердя”. Справді, Цезар виказав милосердя багатьом знатним римлянам, серед яких був і Брут, його майбутній убивця [Plut., Caes. 46], і Квінт Лігарій, на захист якого у вересні 46 р. до н. е. виголосив промову Ціцерон. Демонструючи милосердя, як це мало місце у справах Юнія Новата, Кассія Патавіна, Емілія Еліана [Suet., Aug. 51, 1-2], Октавіан брав на себе ті функції, які раніше були прерогативою народних зборів. “Милосердя (*clementia*)

Августа”, поруч із доблестю, справедливістю та благочестям, було зафіксоване на золотому щиті у курії Юлія [RG 34]. Копія цього напису дійшла до нас на мармуровому щиті з Арелати (Нарбонська Галлія, суч. *Arles*): *Senatus / populusque Romanus / Imp(eratori) Caesari divi filio Augusto / co(n)s(uli) VIII dedit clupeum / virtutis clementiae / iustitiae pietatis erga / deos patriamque* [AE 1952, 165]. Горацій свідчить про повернення у Рим традиційних римських чеснот:

“Спокій (*Pax*), Вірність (*Fides*), Честь (*Honos*), Соромливість (*Pudor*) давня

Й Мужність (*Virtus*), хоч вона й верталась довго,

Йдуть вже, йдуть до нас...” [Hor., *Carm. saec.* 57-59] (укр. переклад

Андрія Содомори)

Virtus означало і доблесть, і чесноту взагалі. Пропаганді *Virtus* приділялось багато уваги. Ця тенденція відобразилась у монетних типах з написами “*CL.V.*” чи “*C.V.*” – “*Clipeus virtutis*” на аверсі та головою імператора Августа на реверсі. До нас дійшли чисельні монети із зазначеними зображеннями, що датуються починаючи з 18 р. до н. е. [EJ, p. 59, № 24-25]. Богиню доблесті (*Virtus*) було піднесено до рівня божества. Її зображали монети Августа [256, с. Табл. VIII, № 2], медальйони Комода [RMBM, P. 22, № 8] та ін. Вважалось, що *virtus* притаманна саме римлянам, інші народи володіють нею лише незначною мірою, якщо не позбавлені її взагалі. На протипагу жіночій слабкості (*impotentia muliebris*), *virtus* є пануванням над собою, моральною та інтелектуальною дисципліною, почуттям гідності [525, s. 297-298]. У Римі будували храми *Virtus*, як і *Honos* та *Pietas* [362, с. 112]. Широка пропаганда *Virtus*, республіканської чесноти, повинна була переконати громадян у єдності традицій, правових та особливо моральних норм “Республіки” і “принципату”.

Серед перелічених на щиті з Арелати чеснот Августа бачимо “*iustitia*” (справедливість, правосуддя). Близьким до *iustitia* поняттям є *aequitas* – рівність перед законом, справедливість, неупередженість. Вергілій закликає: “Вчіться на

прикладах правди (*discite iustitiam moniti*) й не важтесь богам не вклоняться” [Verg., Aen. VI, 620] (укр. переклад Михайла Білика). Згадка про *iustitia* як одну з чеснот Августа свідчила, що він як правитель піклується про своїх підданих, гарантуючи їм рівність перед законом, разом з тим має моральне право карати порушників законності, і таке покарання буде справедливим. Легенду “*IUSTITIA AVGVST*” бачимо на монетах імператора Нерви (BMCRE III, P. 8, № 59).

Pietas – це набожність, любов у поєднанні з пошаною, патріотизм. Той, хто належно дотримувався *pietas*, володів безумовно цією чеснотою, той одержував епітет *pius* – благочестивий, цнотливий, відданий. Імператор Антонін Пій отримав цей агномен за рішенням сенату: *Pius cognominatus est a senatu* (НА, Ant. Pius II, 3). Олександра Севера, як і Антоніна Пія, називали благочестивим (*pius*) та добродішним (*sanctus*) [НА, Alex. Sev. IV, 5]. Імператора Коммода за життя теж називали цим ім'ям: *Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) [Aur(elius) [[Commodus]] An]tonius Aug(ustus) Pius* [AE 2001, 1685b]. Коммод прийняв титул “*Pius*” у 183 р. н. е. [BMCRE IV, P. XXV]. Те ж стосується і Каракалли, який мав погану вдачу та був жорстоким [НА, M. Ant. Carac. IX, 3]. У написі з Мавританії, що датується 215 – 216 рр., читаємо: *Marcus Aurelius Antoninus Pius Aug* [AE 1948, 109]. У написі з Нумідії від 202 р. *pius* вживається щодо Септімія Севера та Каракалли: *Imp(eratoribus) Caes(aribus) L(ucio) Septimi/o Severo III et M(arco) Aurelio / Antonino Aug(ustis) Pius* [AE 1966, +547].

Розуміння окремих чеснот за принципату зазнавало певних змін. М. Машкін твердив, що “*pietas*” епохи Августа – це не бунтівливий клич часів Перузінської війни, а політичне гасло умиролюбивого Риму [256, с. 570-571]. *Pietas* передбачала точне виконання обов'язків, належну поведінку щодо богів і вітчизни, родичів і друзів, а в період Імперії – і щодо імператора. У написі від 1 р. н. е. (Рим) серед низки богів, яким посвячено вівтар, згадується і *Pietas* [AE 1891, 110; 1980, 45; 1981, 76; 1991, 278]. *Clementia* – чеснота, яка стає загально-

визнаною лише за Імперії. Плебс надзвичайно прихильно ставився до імператорів, що демонстрували милосердя [871, р. 34].

Август відновлював традиційні релігійні культу та моральні норми [279] і водночас дав підстави характеризувати його поведінку як вільнодумство [568]. Імператор Доміціан наприкінці I ст. н. е. поновив законодавство, спрямоване на зміцнення сім'ї [Mart. VI, 2; 7; 91]. Він покарав авторів сатиричних творів, які у грубій формі висміювали знатних чоловіків та жінок. Жінкам поганої репутації він заборонив користуватися паланкіном, претендувати на спадок та набувати майно за заповітом. Римського вершника він вилучив зі списку суддів (*erasit iudicum albo*) через те, що той знову одружився з колишньою дружиною, покараною за перелюб [Suet., Domit. 8]. Але сам Доміціан не був еталоном моральності: він звабив Юлію – дочку свого брата Тіта, яка у 90 р. н. е. померла при спробі перервати вагітність [Juv. II, 28-33].

“Милосердя Августа” тісно перепліталось зі “згодою (*concordia*) Августа” – прямим продовженням “однодумності” (*ὁμόνοια*), що пропагувалася грецькими філософами [303, с. 17]. Богиня згоди (*Concordia*) вшановувалась у римських сім'ях 22 лютого [Ov., Fast. II, 631-632]. Засновник династії Флавіїв – Веспасіан на початку свого правління випустив серію монет з легендою “*concordia exercituum*”. Ці монети були засобом пропаганди при виплатах війську, лояльність окремих підрозділів якого, мабуть, викликала занепокоєння нового правителя [659, р. 191]. Нерва, засновник династії Антонінів, пропагує те ж гасло на своїх монетах: *CONCORDIA EXERCITVVM* [BMCRE III, P. 1, № 4]. На початку короткого правління Вітеллія були випущені монети, що пропагували “вірність армії” (*FIDES EXERCITVVM*) та “вірність преторіанців” (*FIDES PRAETORIANORVM*) [BMCRE I, P. 306, № 65]. На монетах Марка Аврелія зображено його рукостискання з Луцієм Вером, що супроводжується гаслом “*CONCORD AVGVSTOR*” [RICH, P. 72, № 1043]. Монети Дідія Юліана містять зображення богині згоди із орлом легіону та штандартом [RSC III, P. 3,

№ 2]. Програмною засадою правителів початку III ст. стало гасло суспільної згоди – *concordia ordinum*. Найчисельніша серія гем “Згода Августів” датується часом правління династії Северів. Можливо, має рацію О. Неверов, вбачаючи тут нестійкість політичного становища цієї династії [262, с. 86]. Підтвердженням можуть бути медальйони часу Олександра Севера із легендою “вірність воїнів” (*FIDES MILITVM*) [RMBM, P. 41, № 3, Pl. I, fig. 1-2].

Отже, наступники Августа, йдучи за його прикладом, пропагують розмаїті чесноти. За Калігули його чесноти оспівувались публічно [Suet., Calig. 16, 4]. Веспасіан подавав свою владу як зразок чеснот [450, p. 54]. *Honos* та *Virtus* зображені на медальйоні імператора Гальби з написом: “*HONOS ET VIRTVS*” [MHIR II, P. 5, Pl. XXI, № 10]. Милосердя (*liberallitas*) пропагувалося на монетах Траяна [659, p. 214].

Імператори часто використовують лозунги, запозичені у своїх попередників. Проте інколи проголошуються гасла, властиві конкретному принцепсу. Прикладом може бути *moderatio* (поміркованість) Тіберія. Д. Шоттер, аналізуючи монету Тіберія з легендою “*MODERATIONI S C*” (16 – 22 pp. н. е.), припускає, що *moderatio* демонструє тут примирливу позицію імператора щодо сенату [790, p. 36, Fig. 5]. Р. Роджерс звертає увагу на те, що пропагована Тіберієм “*moderatio*”, на відміну від інших чеснот, ніколи більше не фіксувалася на монетах імператорів [757, p. 88]. Імператор Клавдій запроваджує пропаганду “Надії” (*Spes*) поруч з іншими персоніфікованими чеснотами [RICH, P. 17, № 223]. На монетах Траяна читаємо: “Найкращий принцепс” (*OPTIMO PRINC*) [BMCRE III, P. 84, № 395], “Сенат та народ Риму найкращому принцепсу” (*S.P.Q.R. OPTIMO PRINCIPI*) [BMCRE III, P. 98, № 484]. Пліній Молодший вважав, що цей когномен був наданий Траяну сенатом цілком обґрунтовано: “*Iustisne de causis Senatus Populusque Romanus OPTIMI tibi cognomen adiecit*” [Plin., Pan. 88]. За словами Плінія, він уперше тепер дізнався, що “не принцепс над законами, а закони над принцепсом” (*non est princeps supra leges, sed leges supra principem*) [Plin., Pan. 65].

Імператор Август переконував сучасників, що держава після припинення громадянських війн була передана під владу сенату та римського народу (*rem publicam ex mea potestate in senatus populique Romani arbitrium transtuli*) [RG 34]. Бачимо пропаганду гасла “*res publica restituta*”. Перегукується з цим сентенція, часто повторювана імператором Тіберієм: “Я – пан для рабів, імператор для воїнів та принцепс для решти” (*Δεσπότης μὲν τῶν δούλων, αὐτοκράτωρ δὲ τῶν στραιωτῶν, τῶν δὲ δὴ λοιπῶν πρόκριτός εἰμι*) [Dio Cass. LVII, 8]. Слушно М. Фінлі наголосив: важливо не те, чи Август відновив республіку, а те, чи достатнє число римлян та італійців переконали себе у тому, що він це зробив [510, р. 25]. Згодом популярним гаслом політичної пропаганди стає “відроджений Рим” (*ROMA RENASCENS*), що видно на прикладі монет Нерви [VMCRE III, P. 21, № 118]. Наступні імператори теж підкреслюють важливе місце сенату у державі. У написі на арці Тіта, спорудженій за Доміціана, слово “*SENATVS*” не лише передує іменам Тіта і Веспасіана, але й виконане літерами більшого розміру [270, ил. 174].

Як ми переконалися, важливим засобом політичної пропаганди були монети. Більше того, вони були першою реальною формою масової пропаганди [616, р. 54], важливим засобом поширення ілюстрацій тріумфів Риму по всій Імперії [834, р. 45]. Звісно, основним призначенням монет була оплата війську та сприяння збору податків [793, р. 114]. Проте імперські монети були не лише валютою, а й свого роду медаллю. Пам’ятник та скульптура доступні лише у якомусь конкретному місці. Монета цього обмеження не має. Щодня вона проникає у кожен будинок і у кожне домогосподарство у Римі чи у найвіддаленішій провінції.

Кожен новий імператор поставав перед необхідністю випуску нової монети з метою досягнення певних пропагандистських цілей. Правителі Римської Імперії контролювали величезні обсяги потрібного для карбування монети металу. Якщо металу не вистачало, можна було повторно використати наявні монети [488, р. 127]. М. Абрамзон показує важливе значення монет для

пропаганди зв'язку між армією та владою [151], особливо за часів принципату. Майже кожен главу *Res gestae* можна ілюструвати зображеннями та легендами на монетах Августа. Вони демонструють програму внутрішньої і зовнішньої політики, династичні прагнення, релігійну політику. Такі події, як повернення парфянами знамен римлянам та успіхи у Вірменії, відзначаються на монетах протягом двох років [256, с. 329]. У 23 р. до н. е. монетна система Імперії відійшла від традицій Республіки та тріумвірів. Одна сторона монети могла стосуватися відповідального за карбування монети чи актуальної події, на лицевій стороні майже завжди було зображення імператора [681, р. 36].

Звичайним є широке зображення на монетах будівельних програм імператорів. Ціцерон поділяв будівельну активність на дві групи. З одного боку – будівництво мурів, корабельних гаваней, водогонів і всього того, що служить на користь державі. З іншого – театри, портики та нові храми [Сіс., *De Off.* II, 60]. Монети передають зображення обох груп. Так, монети Августа пропагують відновлення ним доріг в Італії [588, р. 150-153, Pl. XIV, № 95, 96]. Монети Траяна зображають будівництво доріг (*Via Traiana*), роботи у гавані в Остії, Триумфальну Арку, храми, Форум із Базилікою Ульпія і Колону Траяна [789, р. 156]. Монети імператора Тіта зображають Колізей [VMCRE II, Pl. 50, № 2; 69, № 8; CRE, Pl. 7, № 98; Cohen I, P. 461, № 399]. Велична триумфальна арка зображена на монетах Септімія Севера [RSC III, P. 23, № 104]. Уже йшлося про те, якого важливого значення надавали імператори забезпеченню плебсу достатньою кількістю хліба за доступною ціною. Цей аспект політики також відображений на грошових знаках. На монетах імператорів Гальби, Оттона, Вітеллія та ін. з написом “*CERES AVGVSTA*” зображалась Церера – богиня землеробства та родючості [VMCRE I, P. 332, № 140-141, Pl. 57, № 8; P. 364; P. 381, № 71, Pl. 64, № 5]. Пропагуються також роздачі зі стандартною формулою “*cong dat pop r*” (*congiarium datum populo Romano*) [MHIR I, P. 471-472, Pl. XVIII, № 15]. Щоб додати громадянам впевненості у завтрашньому дні, пропагуються спокій та безпека. На

медальйоні імператора Отона читаємо легенду: “*SECVRITAS P R*” (*securitas populi Romani* – безпека римського народу) [МНІР II, Р. 2, РІ. XXI, № 11]. Окремим напрямом пропаганди є династична ідея, про що мова буде згодом.

Імператори намагаються якомога активніше використати архітектурні споруди для цілей пропаганди. Уже за Помпея і Цезаря для будівництва храмів імпортують мармур із каменоломень Греції та Північної Африки [806, р. 105]. Більшість мармурових каменоломень були не лише в управлінні імператора, але навіть, ймовірно, у власності імператора. Відомості про ці каменоломні ми отримуємо винятково з написів: частково це написи чиновників, що були задіяні при цих каменоломнях, частково відмітки цих чиновників на мармурових блоках. Аналізуючи управління мармурових каменоломень, М. Ростовцев доходить висновку, що ми зустрічаємося тут з поступовим переходом державного майна до рук імператора і з поступовим доведенням управління цим державним майном під норми, вироблені імператорами в управлінні їхньою особистою власністю [307, с. 127, 140]. Серед нижчих службовців, що забезпечували роботу каменоломень, у написах згадані табуларії (*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Neptuna/lis Aug(usti) lib(ertus) / tabul(arius) aur(ariarum) / Dacicarum / v(otum) b(ene) m(erenti) p(osuit)*) [ILS 1594]. Активна будівельна політика Августа дала йому підстави пишатися тим, що він прийняв Рим дерев'яним, а залишає мармуровим [Suet., Aug. 28, 3]. М. Портер назвала “надмірною” наполегливість, з якою Август заміняв використання цегли мармуром [734, р. 22]. Х. Пуллен стверджує, що за принципату кожна суспільна споруда і кожний приватний будинок, хоч якось претендуючи на розкіш та вишуканість, всередині та зовні сяяв мармуром [743, р. 2]. Напевно, це перебільшення [838, р. 147]. Водночас будівельна діяльність Августа вражала сучасників. Тріумфальні споруди – арки, колони, ростри – зводились на честь історичних подій і стверджували ідею могутності римської зброї та римської держави [270, с. 76]. Арка Траяна у Беневенто з одним прогоном, арки Септімія

Севера та Костянтина у Римі з трьома прогонами – усі вони поєднують грандіозні архітектурні форми та великий простір для різьблення поверхні імперською пропагандою. Зображення можуть бути пов'язані з актуальними на час спорудження арки політичними подіями. Наприклад, на фризі арки Септімія Севера у Римі вирізьблений його триумф 202 року [496, р. 78]. При цьому підкреслюється роль імператора як командувача.

На одному з барельєфів зображено імператора, що стоїть на рострах в оточенні лікторів і промовляє до натовпу, який піднятими руками вітає одягнутого у тогу імператора. Натовп складається з плебсу, про що свідчить короткий, до колін, одяг, характерний саме для цієї суспільної групи. Зміст промови передає друга група цього барельєфу: на підвищенні (*suggestus*) сидить імператор на курульному кріслі, у лівій руці тримає берло, права витягнута до жінки, яка підходить до нього з двома дітьми (одну дитину несе на лівому плечі, другу веде за руку), щоб вшанувати його за опіку над італійськими дітьми. Ідеться про державну допомогу на дітей, запроваджену імператором Траяном [Plin., Paneg. 26-27]. Інший барельєф зберігся лише частково; він зображує імператора, що дає якийсь знак вищому магістрату зі свого супроводу. Ймовірно, тут зображено акт публічного спалення боргових списків. Їх, у вигляді диптихів – складених удвоє дерев'яних табличок, зносять чоловіки, мабуть, урядові службовці (*apparitores*), і складають у стос, який за наказом імператора мають підпалити. Ця сцена зображає едикт імператора Траяна, за яким мешканці провінцій звільнялися від несплачених податків [713, s. 24-24. Рус. 10-11]. За Северів навіть клейма на цеглинах прямо пов'язують з імператорською пропагандою [362, с. 292-293].

Отже, пропаганда стала важливою складовою політичної системи, що сформувалась у Римі наприкінці I ст. до н. е. Од часу Августа вона набула рис державної політики і охопила не лише всю територію Римської Імперії, але через релігію, монети, написи, архітектуру, літературу, твори мистецтва вийшла далеко за її межі – як географічно, так і хронологічно. Успіхові

пропаганди сприяли очікування суспільства, актуальність проголошених гасел. Закладена Октавіаном Августом база політичної пропаганди була активно використана наступними правителями. Основні її риси залишались незмінними від Августа до Северів. Пропаганда покликана була забезпечити Імперії суспільно-політичний спокій, а імператорському режиму широку соціальну базу. Поза дією політичної пропаганди не залишався жоден римлянин, жодна верства населення, жоден політичний чи соціальний інститут. Можна констатувати тотальний характер політичної пропаганди доби принципату. Значною мірою саме успішна пропаганда сприяла непохитності політичного режиму I, II і першої третини III століття н. е.

2.3. Політичні репресії

Не усі переслідування доби принципату мали політичний підтекст. Наприклад, граматист Селевк був доведений до самогубства за те, що, прагнучи бути готовим до бесід з Тіберієм, випитував у його слуг, книги яких авторів читає імператор [Suet., Tib. 56]. Однак саме політичні репресії стали одним із проявів трансформації політичної системи Риму у добу принципату [286]. Наукових досліджень цієї проблеми мало. Здебільшого ця тема розглядається при висвітленні правління окремих імператорів [180; 267; 317; 375; 385; 393; 555; 580; 611; 690; 763; 781; 796; 854]. Популярними сюжетами є змови періоду правління імператора Тіберія [272; 407; 758], заслання Овідія [184; 864].

Політичні репресії за принципату не були для Риму новим явищем. Досить пригадати репресії Марія, Сулли чи тріумвірів. Це залишалося в історичній пам'яті римського суспільства, створюючи сприятливий ґрунт для функціонування репресивного механізму. Ми поділяємо думку Д. Лендона, що в основі деспотизму лежить сила та страх: “Страх – це дуже економний шлях

управління: багато страху може бути створено дуже малою силою” [638, р. 4]. Проте зміна політичного режиму призвела до нової якості функціонування репресивного механізму.

Ще у період Республіки було розроблене законодавство, що стало правовою основою для використання імператорами політичних репресій: *lex Apuleia de maiestate*, *lex Varia*, *lex Cornelia* та *lex Iulia de maiestate*. Ці закони спрямовані на захист інтересів Римської держави та народу. Вони повинні були не допустити якихось дій проти римських магістратів чи осіб, наділених *Imperium* чи *Potestas* [658]. Август вводить нову практику застосування цього законодавства. Обурений змістом творів якогось Кассія Севера, імператор провів слідство на основі *lex maiestatis*. За вироком сенату звинуваченого було вислано на Крит, а згодом засуджено до конфіскації майна та позбавлено вогню і води (*igni atque aqua*) [Тас., Ann. I, 72; IV, 21]. Оскільки в Римі не було державної служби для розслідування політичних злочинів, ініціативу з розслідування таких справ брали на себе донощики (*delatores maiestatis*) [Тас., Ann. II, 50; IV, 30]. Деятори повинні були існувати і за Республіки, але термін *delator* не засвідчений до встановлення Принципату [755, р. 212].

Отже, саме Август ініціював використання репресій у політичній боротьбі. Наступним імператорам залишалося лише скористатися його досвідом. Тіберій був мало не педантичний у дотриманні закону. На питання претора, чи притягати до суду за образи величі, імператор Тіберій відповів, що закони повинні виконуватися (*exercendas esse leges*) [Suet., Tib. 58]. Важко визначити кількість тих, що зазнали переслідувань з політичних мотивів. Підрахунки сучасних дослідників дають різні результати [203, с. 147, 150; 797, р. 180-181]. У всякому разі мова йде, як мінімум, про десятки жертв.

У період правління Клавдія, за словами Светонія, було страчено 35 senatorів і понад 300 вершників [Suet., Claud. 29, 2]. Сенека подає те саме число страчених senatorів, але щодо вершників його дані дещо менші – 221,

зате він додає, що інших осіб було страчено “скільки є піску” [Sen., Arosol. 14]. Т. Рут запропонував таку класифікацію страт за Клавдія: 1) – страти змовників за наказом самого Клавдія; 2) – страти батьковбивць, рабів та лібертинів, визнаних винними у змові проти своїх панів, або у здирництві та лжесвідченні, також за наказом Клавдія; 3) – страти за наказом самого Клавдія, але через підбурювання його дружин, лібертинів чи близьких радників, 4) – страти за наказом його дружин, лібертинів чи службовців без відома самого Клавдія [765, р. 83].

Не припиняються репресії і за Нерона. Тацит твердив, що потоки пролитої крові пригнічують душу та сковують її смутком. Одних засуджують до страти, інших висилають [Тас., Ann. XVI, 16; 21-35]. У 62 р. відбувся перший, з часу приходу до влади Нерона, процес за *lex maiestatis* [Тас., Ann. XIV, 48]. З багатьма розправлялися без суду. Юній Сілан, проконсул провінції Азія, був прилюдно отруєний на банкеті. Про причетність Нерона до цього злочину свідчить те, що серед його виконавців був лібертин імператора, який відповідав за майно принцепса у цій провінції [Тас., Ann. XIII, 1]. Є підстави вважати, що саме за допомогою отрути Нерон розправився з Британіком – рідним сином попереднього імператора Клавдія [Joseph., Ant. XX, 8,2; Suet., Nero 33, 2-3; Тас., Ann. XIII, 16]. Діон Кассій розповідає, що на шкірі Британіка почали з’являтися сліди від отрути, і Нерон вкрив її гіпсом. Але коли тіло проносили через Форум, гіпс був змитий сильним дощем. Тому злочин став відомий через те, що люди чули і що вони бачили [Dio Cass. LXI, 7].

Небезпека чекала на будь-кого, хто був потенційною загрозою владі принцепса. Підставою для переслідування були знатні предки, великий маєток, висока духовність та слава. Але Меммій Регул, який славою та особистими чеснотами міг змагатися з Нероном, не був репресований, бо не мав знатних предків та великого маєтку [Тас., Ann. XIV, 47].

З приходом до влади династії Флавіїв ситуація не змінилась. У сенаті ще були залишки республіканської опозиції, яку очолював Гельвідій Пріск. Коли Веспасіан повернувся з Сирії, Гельвідій був єдиним, хто вітав його не як імператора, а як приватну особу, а потім у всіх своїх преторських едиктах жодного разу не висловив йому належної шани. Не зважаючи на відсутність принцепса, Гельвідій наполіг на розгляді у сенаті важливого питання щодо обмеження державних видатків. Лише вето народного трибуна завадило прийняти рішення з цього приводу. Врешті-решт, коли Гельвідій дозволив собі неприховані випадки проти принцепса, Веспасіан вислав його, а згодом наказав стратити [Suet., Vesp. 15; Tac., Hist. IV, 9]. За Доміціана репресії стають масовими. Великою милістю, Доміціана був дозвіл засудженим самим обрати собі смерть [Suet., Domit. 11, 2].

Не припиняються політичні репресії і за Антонінів. Імператор Траян, звертаючись до Плінія, вказує, що хотів би здобувати повагу не страхом, терором чи процесами про образу величі (*non ex metu nec terrore hominum aut criminibus maiestatis reverentiam nomini meo acquiri*) [Plin., Ep. X, 82]. Проте уже Адріан багатьох позбавив життя чи відкрито, чи підступно (*vel aperte vel per insidias*) [НА, Hadr. XXIII, 8]. За Антоніна Пія сенат оголосив поза законом (*proscriberetur*) Атілія Тиціана – консула *ordinarius* 127 р. н. е. [623, р. 63] – за звинуваченням у прагненні до тиранії (*affectatae tyrannidis reus*) [НА, Ant. P. VII, 3]. Його ім'я було затерте у *Fasti Ostienses* [844, р. 49]. Добровільно пішов із життя Прісціан через таке звинувачення [НА, Ant. P. VII, 4]. З *Fasti Ostienses* під 145 р. дізнаємось про винесений сенатом вирок (*de Cornelio Prisciano in sen(atu) [iud(icium)] [cor]am factum*) за те, що він “вороже турбував” провінцію Іспанію (*quod provinciam Hispaniam hostiliter [in-] [q]uietaverit*) [844, р. 50]. Марк Аврелій відповів репресіями на заколот Авідія Кассія, хоча вони були меншими, ніж можна було очікувати [НА, M. Ant. Philos. XXVI, 11]. Імператор Коммод багатьох наказав убити, багатьох вислав, у тому числі консулів. Серед убитих його сестра, чоловік сестри, дружина, префект преторія, багато

сенаторів, у тому числі й консулярів [НА, Commod. IV; V, 7-12; VI, 11-12; VII; IX, 2].

Режим відповідав репресіями на реальні загрози. Ідеться і про республіканську за духом опозицію, і про спроби узурпації влади. Не дивно, що імператори намагаються перестерегти змови усіма доступними засобами. У Римі здавна існувала військова розвідка. Шпигунів (*speculatores*) згадують Светоній, Тацит та інші історики [Suet., Aug. 27, 3; Tac., Hist. II, 73]. Свого часу Траян організував службу, що повинна була сприяти постачанню продовольства [Aug. Vict., De Caesaribus XIII, 5]. Подорожуючи серед провінціалів, ці службовці – *frumentarii* – мали можливість, окрім збору хліба, збирати також інформацію. Усе, що на їх думку було варте уваги, вони повідомляли своїм командирам чи безпосередньо імператору. Інколи справа про звичайний перелюб привертала увагу імператора [НА, Macrin. XII, 4]. Епіграфічний матеріал підтверджує, що *frumentarii* входили до штату розквартированих у провінціях легіонів [ILSAC (Orelli) 74; 3491; 4922]. За Адріана ця служба трансформується на справжню “службу безпеки”. Таємні агенти імператора стежили навіть за тим, що робили його друзі [НА, Hadr. XI, 4]. Об’єктом стеження є не лише провінціали, а й римські аристократи. Якщо змова проти імператора викрита вчасно, іноді твердять про несправедливі переслідування. Доміціан говорив, що коли правителі розкривають змови, їм не вірять, доки їх не уб’ють (*quibus de coniuratione comperta non crederetur nisi occisis*) [Suet., Domit. 21]. Змови бували ще в період принципату Августа. За законом про образи величі були притягнуті до відповідальності Фанній Цепіон та Варрон Мурена [Suet., Tib. 8; Vell. Pat. II, 91, 2]. Повідомляють джерела і про інші змови проти Октавіана Августа [Dio Cass. LV, 14, 1; Suet., Aug. 19; Vell. Pat. II, 91, 3-4].

Дві змови проти імператора Тіберія сталися на початку його правління. У центрі однієї стояв онук Августа – Агріппа Постум, іншої – Скрибоній Лібон Друз. Небезпечними були змови онуки Августа Агріппіни з двома її старшими

синами та префекта преторіанців Сеяна. Останній був таким могутнім у Римі, що навіть познайомитися з його лібертинами чи рабами вважалось великим щастям [Тас., Ann. VI. 8]. У змові Сеяна брали участь багато senatorів та лібертинів. Змовники заручились також підтримкою частини війська. Лише вчасне викриття їхніх планів врятувало імператора, якому довелось розробити обережні та довготривалі заходи, що привели до арешту та страти Сеяна. При цьому Тіберій не був упевнений у сприятливому для себе завершенні цих подій. Очікуючи на Капрі відомостей з Рима, Тіберій тримав наготові кораблі для втечі під захист легіонів, які ще залишалися йому вірними [Dio Cass. LVIII, 13; Joseph., Ant. XVIII, 6, 6; Suet., Tib. 65]. Тіберій часто повторював, що “тримає вовка за вуха” (*lupum se auribus tenere*) [Suet., Tib. 25]. Неодноразово організовувались змови проти Гая Калігули. Одну з них видав Аніцій Церіал [Dio Cass. LIX, 22; Тас., Ann. XVI, 17]. Врешті-решт чергова змова була успішною [Dio Cass. LIX, 29, 5-7; Joseph., Ant. XIX, 1, 14; Suet., Calig. 58-59].

Один римських вершник, звинувачений у змові проти імператора Клавдія, був скинутий з Капітолія трибунами та консулами [Dio Cass. LX, 18]. У 48 р. н. е. був схоплений римський вершник Гней Ноній: озброєний мечем, він перебував серед натовпу, що зібрався вітати імператора [Тас., Ann. XI, 22]. Про двох вершників, які намагались убити цього принцепса, говорить і Светоній. Якийсь озброєний плебей був схоплений уночі біля спальні Клавдія [Suet., Claud. 13].

У 42 р. н. е. повстання проти Клавдія підняв далматський легат Фурій Камілл Скрібоніан. Через чотири дні легіонери убили його за нез'ясованих обставин [Suet., Claud. 13, 2]. За участь у повстанні Скрібоніана був засуджений до смертної кари Цеціна Пет, консул-суффект 37 р. н. е. З ним разом пішла з життя і його дружина Аррія, викликавши захоплення своєю мужністю [Martial. I, 13]. У 46 р. н. е. змову проти Клавдія організували Азіній Галл і Статілій Корвін, онуки ораторів Полліона і Мессали. У змові брала участь велика кількість імператорських лібертинів та рабів [Dio Cass. LX, 27, 5; Suet., Claud.

13, 2]. Клавдій загинув не від меча чи кинджала, а від отрути [Dio Cass. LX, 34; Suet., Claud. 44, 2; Tac., Ann. XII, 67].

Імовірно у 65 р. н. е. складається змова Пізона проти імператора Нерона, хоча точно датувати її важко [716, р. 74-75]. За словами Таціта, учасниками її були сенатори, вершники, воїни, жінки [Tac., Ann. XV, 48]. Нерона нажахали розміри змови, і він рішуче покарав усіх учасників, яких удалось викрити. Було страчено багатьох сенаторів і значну частину командного складу преторіанців [Suet., Nero 36; Tac., Ann. XV, 48-71]. Светоній розповідає також про змову, організовану Вініціаном у Беневенті [Suet., Nero 36]. Цікаву розповідь про організацію якогось замаху на Нерона читаємо у Плутарха [Plut., De garrulitate 7]. Закінчився цей принципат усуненням імператора від влади. Зі смертю Нерона (а він покінчив життя самогубством [Suet., Nero 49, 4]) припинилось у Римі правління династії Юліїв-Клавдіїв.

У 79 р. н. е. була розкрита змова проти Веспасіана. У ній брав участь Епрій Марцелл, двічі консул, що кілька років керував провінцією Азія. Справу Марцелла розглядав сенат і визнав його винним. Змовник перерізав собі горло бритвою [Dio Cass. LXV (LXVI), 16]. За Тіта якісь двоє патриціїв намагались захопити владу [Suet., Tit. 9]. У 88 р. н. е. повстання проти імператора Доміціана розпочав намісник Верхньої Германії Луцій Антоній Сатурнін, під командуванням котрого перебувало два легіони [Suet., Domit. 6, 2]. Проти Нерви змову організував Кальпурній Красс, нащадок знаменитого тріумвіра. Нерва холоднокровно посадив змовників позаду себе під час одного з видовищ, демонструючи тим самим свою зневагу до смерті. Через рік після приходу Нерви до влади преторіанці, підбурені своїм командиром Касперієм Еліаном, зажадали видати їм на розправу осіб, якими вони були незадоволені. Не зважаючи на рішучий спротив Нерви, який під впливом емоцій навіть підставив шию під меч бунтівників, ті, на кого вказав Еліан, були убиті. Преторіанці добре знали свою політичну вагу та силу, саме вони були інструментом звеличення

Клавдія у 41 р. н. е. та Отона у 69 р. н. е. [552, р. 18]. Щоб зміцнити своє становище, імператор усиновив Траяна після цих подій [Dio Cass. LXVIII, 3].

Змова була організована і проти імператора Адріана [НА, Hadr. VII, 1-2]. Адріан підозрював Лузія Квіета у прагненні захопити владу [НА, Hadr. V, 8]. У період правління Марка Аврелія заколот підняв Авідій Кассій. Сенат оголосив Кассія ворогом (*hostis*) і конфіскував майно. Невдовзі Кассій був убитий [НА, M. Ant. Philos. XXIV, 9; XXV, 2]. Змови вчинялися і проти імператора Коммода. М. Ростовцев зазначав, що саме невдала змова сенату проти Коммода поклала початок періоду террору [309, с. 110]. У змові проти нього брала участь його старша сестра Аннія Луцілла, префект преторія та інші впливові особи. Більшість була страчена, деякі заслані [НА, Commod. IV, 1-4]. Префект преторія Перенніс по суті перебрав на себе усе управління державою і задумав усунути Коммода. Він переконав імператора доручити командування іллірійськими військами своїм синам, а сам розпочав збирати кошти, щоб прихилити на свій бік військо. Зрештою змова була розкрита і сам Перенніс та його сини були страчені [Herodian, I, 9]. Чергова змова з участю наближених до імператора осіб досягла мети. Спершу його пробували отруїти, але коли це не дало результату, Коммода задушив атлет, із яким він зазвичай вправлявся у боротьбі [НА, Commod. XVII, 1-2].

Практика застосування *lex maiestatis* показала, що поряд зі справжніми злочинами карались і абсолютно невинні речі. Людину могли покарати за те, що вона принесла у сортир чи будинок розпусти монету або перстень із зображенням Августа. Не можна було перед статуєю Августа бити раба чи переодягатися, несхвально відгукуватися про якесь слово чи справу принцепса. Донощики підхоплювали розмови п'яних і звичайні жарти. Якийсь чоловік загинув, дозволивши у своєму місті вшанувати Тіберія у той день, у який колись було вшановано Августа [Suet., Tib. 58]. У добу принципату встановлюється заборона на будь-яке використання зображень імператора з

метою підсилити чи сформулювати звинувачення (*invidia*) проти когось (*in invidiam alterius*), іншими словами, приносити зображення щоб просити захисту імператора [617, р. 98].

За Калігули людей жорстоко карали навіть за негативний відгук про влаштовані ним видовища. Якийсь чоловік був спалений на вогнищі посеред амфітеатру за віршик із двозначним жартом [Suet., Calig. 27, 3-4]. Прийнятий у Римі з великими почестями цар Мавританії Птолемей був страчений через те, що під час бою гладіаторів привернув до себе загальну увагу блиском свого пурпурового плаща (пурпуровий одяг асоціювався з імператорським домом, існувала державна монополія на торгівлю пурпуровою фарбою, яку добували з молюска *murex*) [692, р. 38; Suet., Calig. 35, 1]. Часто-густо розправа над жертвою проводилась навіть безвидимості судового розгляду [Dio Cass. LIX, 26; Suet., Calig. 28]. За Доміціана багато загинуло без будь-якої провини [Suet., Domit. 10, 2-4]. Пліній Молодший говорить, що серед його друзів троє були убиті, а четверо – вислані [Plin., Ep. III, 11, 3].

Високе становище не гарантувало від репресій. Консулів, які забули опублікувати едикт про день народження імператора Калігули, було позбавлено посади. Калігула наказав шмагати (*flagellavit*) звинуваченого у зраді квестора Бетілієна Басса, зірвавши з нього одяг [Sen., De ira III, 18]. Лентула Гетуліка, який 10 років був легатом Верхньої Германії, стратили за добре ставлення до нього воїнів [Dio Cass. LIX, 22].

Окремі імператори відзначалися винятковою жорстокістю. Так, Калігула багатьох громадян вищих станів затаврував розпеченим залізом, кинув диким звірам, посадив у клітки, перепиляв навпіл пилкою, використовував спеціальні канати, черевики для тортур та інші пристрої [Sen., De ira III, 19; Suet., Calig. 27, 3-4]. Цьому правителю подобалось піддавати людей моральним тортурам [Sen., De ira II, 33, 3-4]. Доміціан, щоби змусити своїх противників назвати імена спільників, вигадував нові тортури [Suet., Domit. 10, 5]. Коммод

на дванадцятому році життя зажадав, щоб служителя лазні кинули у піч, бо вода, у якій його мили, видалася йому гарячою [НА, Comm. I, 9].

Імператор мав вирішальний вплив на кар'єру політика чи воєначальника. Але він прямо або опосередковано впливав також на кар'єру юриста та оратора. Чи не єдиним місцем у Римській Імперії, де зберігалось реальне значення політичного красномовства, були *contiones militares*, на яких полководці звертались до солдат з агітаційно-пропагандистськими промовами [255, с. 46]. Водночас багатьох приваблювала література, де ці тенденції проявлялися менше [861, р. 327]. Однак опозиційність могла дорого коштувати і поетам. У часи принципату Августа зазнав репресій відомий поет Овідій. Творчість Овідія, як видалось принцепсу, вступила у суперечність із законодавством, спрямованим на відновлення моралі у Римі. Овідій постраждав через свій твір “Мистецтво кохання” (“*Ars amatoria*”), хоча, можливо, поема була лише приводом [198, с. 21]. Покарав його особисто Август. У другій книзі “*Tristia*” поет зазначає, що не був визнаний злочинцем ні за рішенням сенату, ні особливим судом не був засуджений до заслання (*Nec mea decreto damnasti facta senatus, nec mea selecto iudice iussa fuga est*) [Ov., Trist. II, 131-132]. Овідія доправили у заслання, проте не позбавили майна та громадянських прав – *relegatus, non exul* [Ov., Trist. II, 137]. У період Імперії “вигнання” (*exsilium*), яке практикувалось за часів Республіки, було замінене засланням (*deportatio*). Воно супроводжувалось втратою політичних і громадянських прав та конфіскацією майна. Засудженого позбавляли можливості обирати місце проживання у засланні, як це практикувалось за часів Республіки [525, s. 312, 315]. Інколи суворіша кара наздоганяла уже покараних засланням. Так, імператор Калігула послав на острови солдат з наказом повбивати своїх засланців, остерігаючись, що вони моляться про його смерть [Suet., Calig. 28]. Така ж доля спіткала Рубеллія Плавта, якого Нерон заслав у провінцію Азію, а згодом послав військових стратити його [Tac., Ann. XIV, 57-59].

Щодо Овідія: репресії стосувались не лише самого поета, а й творчості. Після вигнання Овідія його твори були вилучені з бібліотек, причому, мабуть, було заборонено їх зберігати і приватним особам [Ov., Trist. III, 1, 60-80]. Твори Овідія імператор потрактував так само вороже, як і твори своїх політичних противників Лабієна і Кассія Севера [Sen., Controv. X, Praef. 8]. Влада насправді мала лише два варіанта дій щодо творів своїх критиків: застосувати репресивні заходи або не робити нічого [767, p. 252]. Перевага була віддана активним діям. Спалювали книги засуджених до страти поетів та істориків за Тіберія [Suet., Tib. 61, 3; Tac., Ann. 35]. Така ж доля чекала твір Фабріція Вейєнтоні, засудженого Нероном до вигнання [Tac., Ann. XIV, 50]. У період правління Доміціана Арулен Рустик та Геренній Сенеціон були страчені за те, що у своїх творах вихваляли Тразею Пета і Гельвідія Пріска. Їхні книги були спалені [Tac., Agric. 2; Plin., Ep. VII, 19, 5-6].

Утім Овідій мав підстави славити милосердя (*clementia*) принцепса [Ov., Trist. II, 125]. Серед наступних правителів мало хто залишав репресованому майно. Як велику милість розглядали римляни дозвіл депортованим за Марка Аврелія вільно вибрати місце заслання та зберегти частину свого майна [HA, M. Ant. Philos. XXVI, 11].

Багатьох було заслано за Нерона [Tac., Ann. XVI, 33]. Одного з них, Максима Цесонія, згадує Марціал у двох епіграмах [Mart. VII, 44; 45]. Філософ Сенека, друг Максима Цесонія, згадує його в одному з листів до Луцілія [Sen., Epist. Mor. LXXXVII, 2]. Доля Максима Цесонія була типовою для того часу. Марціал згадує про нього лише тому, що здивований поведінкою Квінта Овідія, який попри гнів Нерона зважився супроводжувати засланого друга. У заслання, із позбавленням маєтку, був відправлений Кассій Асклепіодот за те, що не відмовився шанувати репресованого Барею Сорана [Tac., Ann. XVI, 33].

Доміціан не відступав від наміченого ще Августом курсу. Були заслані Сальвідієн Орфіт та Ацилій Глабріон [Suet., Domit. 10]. Пліній Молодший говорить, що Ліцініан, визнавши свою провину, отримав заслання від Доміціана

немов винагороду – йому було дозволено взяти дещо зі свого майна [Plin., Ep. IV, 11, 13]. Страчуючи чоловіків, Доміціан відправляв жінок у заслання [Plin., Ep. IX, 13, 5].

Як бачимо, не лише Август, але й наступні імператори ставилися з усією серйозністю до тих, хто підривав їхню владу словом. Один із листів Сенеки ілюструє сприйняття шанувальників філософії, які “через свою впертість і незгідливість зневажають державних урядників, володарів і взагалі всіх, хто зайнятий суспільними справами” [Sen., Epist. Mor. LXXIII, 1] (український переклад Андрія Содомори). Саме філософи-стоїки були ідеологами сенатської опозиції I ст. н. е. [362, с. 255]. Г. Бакер стверджує, що стоїцизм став останнім притулком давнього римського духу [388, р. 297-298]. З цим важко погодитись, бо стоїки, як і представники інших філософських течій того часу, ставили під сумнів засади традиційної римської релігії, що ніяк не може поєднуватись із давнім римським духом. Для стоїків не було складно прийняти принципат у впорядкованій формі, яку йому надав Август. Доктрина стоїків не вимагала опозиції до нового державного устрою [669, р. 85]. Прихильність до стоїцизму не завадила Сенеці стати впливовою фігурою в оточенні імператора Нерона. Марк Аврелій використовував стоїцизм, щоб знайти для себе духовну опору при виконанні визначеної йому ролі у провіденціальному світі [656, р. 208]. Філософи-стоїки не закликали до спротиву, визнаючи наявний стан речей за необхідність [328, с. 10]. Опозиція стоїків була пасивною і стосувалася принципату конкретного імператора – Калігули чи Нерона, а не принципату взагалі. У 39 р. н. е. імператор Калігула заслав оратора Каррината Секунда, який для риторичної справи обрав промову проти тиранії [Dio Cass. LIX, 20]. Юлію Кану, який зважився сперечатися з імператором, доводячи, що філософ повинен бути самим собою, Гай заявив, що наказав його стратити, за що отримав іронічну подяку від філософа: “Дякую тобі, найкращий принцепсе” (*Gratias, inquit, ago, optime princeps*) [Sen., De tranquill. animi, XIV, 4].

За Нерона, претора Антістія було звинувачено в складанні та публічному читанні віршів, що ображали принцепса. Його засудили до конфіскації майна і заслання [Тас., *Ann.* XIV, 48-49]. Доміціан, незадоволений змістом твору Гермогена Тарсійського, стратив історика, а писців, які переписували його книгу, наказав розіп'яти [Suet., *Domit.* 10, 1]. За цього імператора філософи були вигнані з Рима [Plin., *Ep.* III, 11, 2; Тас., *Agric.* 2]. Коли актори пантоміми дозволили собі нешанобливе слово щодо Коммода, він їх вигнав [НА, *Commod.* III, 4]. Влада вважала підривним елементом не лише філософів та акторів, але й тих, хто намагався передбачити майбутнє. Тацит, Светоній та Діон Кассій неодноразово говорять про вигнання астрологів чи інших пророків. З приходом до влади династії Антонінів ставлення до філософів змінюється. Проте з'являється новий об'єкт для переслідування – християни.

Уже античні історики намагались з'ясувати причини політичних репресій доби принципату [Suet., *Tib.* 61; Тас., *Ann.* IV, 1]. Мотиви їх шукали у суб'єктивних чинниках. Терор Калігули пояснювали психічною хворобою цього принцепса [Dio Cass. LIX, 10, 2-3; Joseph., *Ant.* XIX, 2, 4; Juv. VI, 616-617; Suet., *Calig.* 50, 2]. Адріана вважали хворим на якусь внутрішню хворобу. Говорили, що, потерпаючи від різкого болю, він у роздратуванні стратив багатьох сенаторів [Aug. *Vict.*, *Epit.* XIV, 9]. Подібні засади визнають також сучасні дослідники. Ф. Еббот говорить про зміну характеру Тіберія під впливом Сеяна як про загальновизнаний факт [367, р. 289]. С. Берін-Голд звертає увагу на те, що число доносів, страт і самогубств збільшується після від'їзду Тіберія на острів Капрі і пояснює це тим, що присутність імператора тепер не стояла між жертвами та їхніми суддями [390, р. 371]. М. Драгоманов схилився до того, що Сеян зробив лише перший поштовх, який підвів Тіберія до знищення всіх, хто видавався йому підозрілим [195, с. 33]. Домінує точка зору про божевілья Калігули. К. Кріст називає його садистом [231, с. 286]. Репресії Нерона та Коммода теж можна якось обґрунтувати постатями імператорів – чого чекати від

того, хто віддав наказ убити рідну матір (Нерон) чи сестру, дружину і племінника (Коммод)? Окремі вчинки Доміціана теж не піддаються логічному поясненню. Так, під час одного з видовищ розпочалась сильна злива. Однак імператор нікому не дозволив залишити виставу чи переодягнутися, хоча сам міняв свій плащ кілька разів. Через це чимало глядачів захворіло та померло [Dio Cass. LXVII, 8, 3]. Можна було б пояснити політичні репресії окремих імператорів суб'єктивними факторами. Проте ситуація була такою ж і за інших правителів.

Не можна погодитися з твердженням про відсутність опозиції за Антонінів [324, с. 247]. Якщо у тоталітарному суспільстві не лунає гучно голос протесту, це ще не означає, що всі задоволені політичним режимом. У опозиції до влади були християни, які не сприймали культ імператора. Опозиційні настрої були й серед представників вищих прошарків суспільства. Про згадуваного уже Авідія Кассія говорили, що він таємно ненавидів принципат (*oderat tacite principatum*) і самé слово “імператор”. Дехто називав його Катіліною, а він сам прагнув, щоб його іменували Марієм [НА, Avid. Cass. I, 4; III, 5; 8]. Так звана сенатська опозиція і за Юліїв-Клавдіїв, і за Флавіїв, і за Антонінів домагалася, як це сформулював Г. Кнабе, щоб поважались привілеї сенату та його роль в управлінні державою [224, с. 22]. Разом з тим дивною була б відсутність відмінності між опозицією I і II ст. н. е. М. Ростовцев зазначав, що уже в часи Нерона виникає нова, філософськи обґрунтована опозиція, одним із головних представників якої був Тразея Пет. Філософи-кініки починають усе більше протиставляти себе принципату. Проте не варто перебільшувати різницю між стоїками і кініками. За словами Ювенала, одні від інших відрізняються тунікою (*a Cynicis tunica distantia*) [Juv. XIII, 122]. Опозиція, за незначними винятками, визнавала принципат, але прагнула, щоб він наближався до ідеалу “басилеї” (*βασιλεία*), а не тиранії [308, с. 116, 122-123]. К. Кріст вважає винятком опозицію проти принципату, а не проти окремого правителя [231, с. 343]. Годиться вважати стоїчну опозицію не стільки політичною, скільки моральною. Засуджуючи поганих

правителів, представники цієї опозиції малювали у своїй уяві образ милосердного принцепса [347, с. 57]. Те, що за Антонінів масштаби політичних репресій були менші, ніж за Юліїв-Клавдіїв чи Флавіїв, не свідчить про зміну характеру влади. Століття інтенсивного терору неминуче призвело до зменшення числа готових ризикувати життям заради ідеалів Республіки чи заради того, щоб замінити одного імператора іншим. Проте чи не кожен правитель Римської держави у I – II ст. н. е. використовував репресивний механізм для придушення політичних противників.

Як бачимо, репресії, більш чи менш інтенсивні, тривали у Римській державі протягом першого, другого та першої третини третього століття нашої ери. Їх посилення чи послаблення лише частково можна пояснити якимись особливостями того чи того принцепса. Цілковито обґрунтована думка, що спокій у державі за Антоніна Пія пояснюється не стільки індивідуальними рисами імператора, скільки міжнародною та внутрішньою ситуацією і заслугами його попередників [325, с. 159]. О. Єгоров, групуючи імператорів за стилем правління, об'єднує принцепсів різних династій: Калігулу та Нерона – з Коммодом; Августа і Тіберія – з двома першими Флавіями, а також Траяном, Адріаном і Олександром Севером; Доміціана – з Септімієм Севером; Гальбу – з Антоніном Пієм та Марком Аврелієм. Говорячи про різні відтінки у правлінні окремих імператорів, він наголошує на спільній тенденції [201, с. 189-190]. Спільним для усіх імператорів I – II ст. н. е. було прагнення силою державного механізму придушити будь-яку опозицію, відкриту чи приховану. Вирішувалось це значною мірою за допомогою політичних репресій.

2.4. Династична політика

Сформована наприкінці I ст. до н. е. у Римі система принципату формально зберегла, чи, якщо вірити офіційній пропаганді, – відновила давню державну форму – *“res publica”*. Проте зміст цієї форми був іншим і чинні

форми передачі владних повноважень – вибори магістратів – не були реальним механізмом передачі влади в нових умовах. Теоретично зі смертю правлячого імператора завершувався принципат. Доти, доки владні повноваження не будуть покладені на нового принцепса, не було навіть формального *interregnum*, що передбачало б необхідність обрання нового правителя, як це було у період Республіки за відсутності консулів [557, р. 189]. Розв’язання цієї проблеми лежало у площині формування правлячої династії, що надало владі принцепса монархічних рис.

Основи династичної політики доби принципату заклав Август [276]. Це був діяч, який ретельно планував усі свої справи, як державні, так і приватні, що були тісно переплетені. Він не лінувався ні підготувати обширний звіт про свої дії для прийдешніх поколінь, ні скласти короткий конспект для розмови з дружиною. Звісно, така людина не могла залишити напризволяще проблему спадкоємця. М. Пічін стверджує, що одним із принципів встановленої Августом монархії (хоча, як більшість принципів Августа, він ніколи не був чітко сформульований) був пошук правителів у межах сім’ї, тобто “імператорського дому” [724, р. 129]. Спадкоємець повинен був перебрати контроль не лише над особистим майном Августа, але й над усією державою. Серед потенційних наступників Августа – його найближчі родичі: Марцелл – небіж та зять, Агріппа – друг, що пошлюбив дочку Августа Юлію після смерті Марцелла, Тіберій – пасинок, що одружився з тою ж Юлією після смерті Агріппи. Серед можливих спадкоємців Октавіана були його онуки – Гай Цезар, Луцій Цезар та Агріппа Цезар Постум. Важливість місця, яке посідає сім’я Августа у державі, було публічно задекларовано у вигляді *Ara Pacis*. На північній та південній стінах вівтаря зображено релігійну процесію з членами дому Августа. Немає впевненості в ідентифікації окремих членів сім’ї імператора, але безсумнівно, що маємо справу із грандіозним династичним портретом [394, р. 126]. Обранці Августа займали місце його зятя

(Марцелл, Агріппа, Тіберій); всиновлювалися ним (Гай, Луцій, Агріппа Постум, Тіберій), отримували доступ до найвищих магістратур та різноманітні почесті: трибунську владу, консулат, посади у жрецьких колегіях та ін. [Тас., *Ann.* I, 3]. Август підкреслював свою безпосередню зацікавленість у їхній долі, особисто звертався до сенату з проханням підтримати його протеже. За Августа складається нагородження тріумфальними відзнаками лише членів правлячої династії [822, р. 192-193]. Після 19 р. до н. е. не було тріумфів senatorів [826, р. 402]. Наступні правителі не відійшли від цього правила.

Потенційні спадкоємці фігурують на монетах. Зокрема, з 20 по 10 рр. до н. е. карбуються монети із зображенням прикрашених лавром голів Августа та Агріппи [CRE, Pl. I. № 13]. У 13 р. до н. е. карбуються монети із зображенням Августа на аверсі та Агріппи на реверсі [EJ, P. 72, № 70]. Карбувались монети з головою Августа на аверсі та зображеннями Гая і Луція Цезарів на реверсі [Cohen I, P. 69. № 42; EJ, P. 69, № 66; RSC I, P. 134, № 43; Zwicker VIII. T. 6. S. 124-125. Z3690]. На інших монетах разом з Гаєм та Луцієм зображалась їхня мати Юлія – дочка Августа [Cohen I, P. 186. № 1-2; RSC I, P. 141]. У Малій Азії карбувались монети із зображеннями Августа та Агріппи Постума [EJ, P. 73. № 77a]. Наступні імператори продовжують послуговуватися монетами для пропаганди династичної ідеї. Монети Септімія Севера пропагують його синів Гету та Каракаллу [RSC III, P. 50-51].

Показовою для пропаганди династії може бути знаменита Віденська “Тема Августа”, яка, на думку О. Неверова, продовжує традицію династичних камей еллінізму [262, с. 82]. На камеї зображено Августа в оточенні низки богів, що вінчають його лавровим вінком, а також Тіберія та Германіка, його ймовірних спадкоємців [667, р. 199. fig. 6.10]. Незадовго до смерті Августа карбуються монети із його зображенням на лицевій стороні та зображенням Тіберія на зворотній [EJ, P. 74. № 81; RSC II, P. 1, № 2]. Зображення Гая і Луція Цезарів як *principes iuventutis* карбуються також на монетоподібних тессерах,

які використовувались під час роздач плебсу. На таких тессерах карбувалися також зображення Тіберія [310, с. 49]. Саме Тіберій став наступним імператором. Хоча оформлення його влади відбувалося на засіданні сенату, з опису цієї процедури Тацитом очевидно, що рішення сенату було визначене наперед [Тас., *Ann.* I, 11-13]. Схоже на те, що для Таціта Тіберій був принцепсом од моменту смерті Августа [781, р. 217].

Здобувши імператорську владу, Тіберій, як раніше Август, постав перед проблемою забезпечення її спадковості. Серед імовірних претендентів були племінник Тіберія Германік та син імператора Друз Молодший, зображення яких карбувалися разом на монетах [Cohen I, P. 216. № 2; RIC, P. 10. № 136]. Після смерті у 19 р. н. е. Германіка Друз залишився єдиним реальним наступником Тіберія. Зображення Друза карбуються на монетах 21–23 рр. н. е. [SC, Part II, P. 23-24. № 73, 77-81; RIC, P. 11. № 147; Zwicker IX. T. 7. S. 6-7. Z3825], однак у 23 р. н. е. він помер, що ускладнило династичну ситуацію. Важко пояснити, чому наступним імператором не став рідний онук Тіберія – Тіберій Гемел. Як передає Діон Кассій, імператор нехтував Гемеллом як через його юний вік, так і через підозру, що він не син Друза [Dio Cass. LVIII, 23]. Г. Маренон припускає, що вирішальну роль могли відіграти чутки про любовну інтригу між Сеяном та невісткою імператора Лівіллою [673, р. 142].

До початку так званого періоду кризи III ст. н. е. у Римі змінилося чотири династії. Август та чотири імператори після нього склали династію Юліїв-Клавдіїв. Усі вони – від Тіберія до Нерона – були пов'язані із засновником династії. Август, Тіберій та Калігула належали до роду Юліїв, Клавдій та Нерон – Клавдіїв.

Після смерті Нерона за відсутності претендентів на одноосібну владу за правом походження найкращим стартовим майданчиком до імператорської влади було становище легата сенату [373, р. 109]. Гальбу проголосили імператором тоді, коли він управляв Тарраконською Іспанією, Вітеллій – командував військом у Нижній Германії, Веспасіан – очолював військо, що

приборкувало повсталих іудеїв. Траян був оголошений наступником Нерви, коли управляв Верхньою Германією. Адріан отримав імператорську владу зі смертю Траяна, коли очолював військо, послане проти парфян. Септімій Север почав боротьбу за імператорську владу намісником Паннонії.

Претендентам-високопосадовцям, які не мали під своїм командуванням реальної військової сили, важко було утриматись при владі, якщо вона навіть потрапляла до їх рук. Пертінакс, на момент убивства Коммода його колега по консулату та префект міста Рима, правив менше трьох місяців – дуже короткий час (*ἤρξε δὲ πάνυ βραχύν τινα χρόνον*), як висловився Діон Кассій [Dio Cass. LXXIII, 1,1]. Не було легіонів, яким він був зобов'язаний владою і котрі відчували б, що це їхній імператор. А оскільки скарбниця була порожня, Пертінакс став першим імператором, усунутим від влади через незадоволення військових, тому що не міг реалізувати сподівання своїх військ [442, р. 2].

Гальба, не належачи до дому Юлів-Клавдії, для легітимізації свого становища намагається підкреслити зумовленість власного принципату республіканським минулим. На монетах Гальби було відтворено реверс монет Брута зі святкуванням вбивства Цезаря [762, р. 124]. Проте Гальба не може запропонувати нічого нового і змушений закласти основи нової династії. Він започаткував новий порядок спадкування імператорської влади: усиновив Пізона, віддавши йому перевагу перед своїми родичами. Свого часу Тіберій був усиновлений Августом, а Нерон – Клавдієм. Однак, як передає Тацит, Гальба вважав своєю заслугою те, що шукав наступників у межах усієї держави, тоді як Август – у межах своєї сім'ї (*Augustus in domo successorem quaesivit, ego in re publica*) [Тас., Hist. I, 15].

Проте вибір спадкоємця виявився невдалим [855, р. 19], і закладений Гальбою принцип спадкування утвердився лише за Антонінів. Веспасіан відкрито вимагав від сенату: або його наступниками будуть його сини, або ніхто (*ut filios sibi successuros aut neminem*) [Suet., Vesp. 25]. На монетах Веспасіана зображені обидва його сини та потенційні наступники: Тіт і

Доміціан [RICH, P. 28, № 383]. На думку О. Єгорова, династичний принцип за Флавіїв був виражений ще яскравіше, ніж за Юліїв-Клавдіїв. Старший син Тіт зосередив у своїх руках найважливіші посади і фактично став співправителем батька [204, с. 293].

На відміну від Гальби, Веспасіан для легітимізації свого принципату не звертається до республіканської традиції. Посилаючись на зміст *Lex de Imperio Vespasiani*, М. Гріффін стверджує, що з приходом до влади династії Флавіїв було проголошено наступність із принципатом Юліїв-Клавдіїв у його кращих формах, тобто з Августом, Тіберієм та Клавдієм. Веспасіан прагнув виглядати продовжувачем традицій принципату, заснованого Августом [558, р. 11, 13]. Будівельна програма Веспасіана повинна була підкреслити наступність його принципату з принципатом Августа. Представляючи будівництво Колізею як реалізацію задуму Августа, Веспасіан наголошує, що він є спадкоємцем Августа як засновник нової династії і нового міста [589, р. 56].

Імператори від Нерви до Коммода складають династію Антонінів, хоча цей термін є правильним лише од часу Антоніна Пія. Зміна правлячої династії супроводжувалася намаганням переконати римлян у наступності та законності принципату. На монетах Нерви портрет Августа схожий на самого Нерву [789, р. 156]. Як ми зазначали, за Антонінів утверджується спадкування імператорської влади через усиновлення. Ранні монети Адріана підкреслюють законність його принципату, наголошуючи на всиновленні (*adoptio*) його Траяном [RICH, P. 55, № 787]. Згодом на його монетах зображено всиновленого ним Луція Елія. У період правління Антоніна Пія карбуються монети із зображенням усиновленого ним Марка Аврелія [153, с. 86, 97-98. № 51, 64]. Фриз вівтаря Антонінів у Ефесі відтворює сцену усиновлення Луція Вера Антоніном Пієм і підкреслює династичну природу Імперії [740, р. 158].

Від Нерви до Марка Аврелія жоден імператор не мав спадкоємцем рідного сина і спадкування імператорської влади відбувалося через

усиновлення. Ми погоджуємося з К. Макеем: це не було наслідком свідомого рішення, а єдина причина – жоден із цих імператорів не мав сина [666, р. 224]. За словами Аврелія Віктора, Антонін Пій, сподівання якого на сина виявились марними (*maribus frustratus*), доручив турботу про державу чоловікові своєї дочки [Aug. Vict., Caes. XV, 6]. Марк Аврелій – перший імператор, у кого був син, залишив владу йому, Коммоду. Уже у віці 5 років останній був проголошений Цезарем, згодом був колегою батька по консулату та у жрецьких колегіях [НА, Marc. XII, 8; XVI, 1; XVII, 3]. Карбуються медальйони із зображенням на лицевому боці бюстів Марка Аврелія та Коммода, обернених один до одного [RMBM, P. 15, Pl. XXIII, fig. 1].

Септімій Север турбувався про формування власної династії, і водночас докладав значних зусиль, щоб підкреслити легітимність свого принципату і поєднати себе з попереднім правлячим домом. Пишність поховальних обрядів Пертінакса, описану Діоном Кассієм, треба розглядати саме в цьому контексті [Dio Cass. LXXIV (LXXV), 4-5]. Будівельна діяльність Севера підкреслювала, що боги благословляють нову династію і що він та його спадкоємці є легітимними наступниками Антонінів [663, р. 541]. Портрети Септімія Севера, подібні до портретів Антонінів, пропагують його як спадкоємця Антоніна Пія та Марка Аврелія [802, р. 29]. Він покарав убивців Коммода, проголосив себе сином Марка Аврелія – імператора, чия діяльність та моральність високо цінувалися римлянами. Север прагнув перевершити цей зразок доброчесності і в експансіоністській прикордонній політиці та прихильності до війська, і у важких трудах та династичних планах [411, р. 289]. До імен своїх синів – старшого Бассіана та молодшого Гети – Север додав імена “Цезар” та “Антонін”, прирівнюючи останнє до традиційного “Август” [Eutr. VIII, 19, 3; НА, Sev. X, 3-6; XIV, 1-3; XIX, 3; Herodian III, 10, 5]. По суті, Север проголосив світові намір заснувати другу династію Антонінів [803, р. 35]. Проблемою залишався лише факт, що серед його предків тепер був Коммод, чия пам’ять була проклята сенатом. Север розв’язав це питання, наказавши

обожити Комода [НА, Comm. XIX, 1; Sev. XI]. Він запитував сенаторів, що засуджували Коммода за виступи на арені: “Чи ніхто з вас не бився як гладіатор? Якщо ні, як і для чого деякі з вас купували його щити та знамениті золоті шоломи?” [Dio Cass. LXXV (LXXVI), 8]. Пам’ять Коммода була офіційно реабілітована, що підтверджують посвяти на його честь у провінціях [563, р. 184]. Цими заходами Септімій Север вирішив ще одну проблему. Вцілили кілька потенційних претендентів на спадщину Антонінів, які перебували з попередньою династією у родинних зв’язках. Одному з них – Клавдію Помпеяну – імператор Пертінакс, що отримав владу після Коммода, всіляко демонстрував свою повагу [Dio Cass. LXXIII, 3]. Однак тепер зв’язок самого Септімія Севера з династією Антонінів став найтіснішим [453, р. 306], позаяк той був братом (*frater*) божественного Коммода (*divi Commodi*) [ILS 420].

Зміцнюючи становище свого старшого сина, більш відомого як “Каракалла”, Септімій дає йому титул *imperator destinatus* [НА, Sev. XVI, 3; ILS 447, 4134; ILSAC (Orelli) 923]. З цього приводу карбуються монети з легендою “*DESTINATO IMPERAT*” [Cohen IV, P. 147. № 53] (*destinato imperatori* – визначений бути імператором). Саме щодо Септімія Севера склалась думка, що він змінив принципат Августа, при якому сенат був номінальним главою та реальним співправителем в Імперії, військовою та династичною монархією, у якій уся влада сконцентрована у руках правителя [567, р. 137]. Важко визначити мотиви Септімія Севера, що спонукали його запланувати подвійний принципат своїх синів [837, р. 102]. Зрештою його плани були перекреслені, старший брат убив молодшого.

Марк Опеллій Макрін, правління якого Р. Сайм назвав короткою інтерлюдією в історії династії Северів [825, р. 275], прийшов до влади після вбивства Каракалли і намагався заснувати власну династію. При цьому, вагаючись, кого з минулих імператорів вважати своїми попередниками, він привласнив собі ім’я Севера, а свого дев’ятирічного сина Діадумена наказав вважати Антоніном [НА, Macr. V, 7; Diad. I, 3]. Це підтверджується епіграфічним [ILSAC (Orelli) 943] та нумізматичним [Cohen

IV, Р. 290. № 1, 5; 312. № 2, 7] матеріалом. Елагабал – наступний імператор – прийняв ім'я Антоніна, а Олександр, після нього, – Севера, щоб підкреслити свій зв'язок із Септімієм Севером. Олександр називає Каракаллу своїм батьком (*pater meus*) і проголошує себе наймолодшим і справжнім нащадком династії Северів [498, р. 58].

Далеко не завжди династичні плани вдавалось реалізувати. Макрін та Гальба були не єдиними, хто зазнав невдачі у реалізації задуманого. Немає сумніву, що заснувати династію намагався Вітеллій [691, р. 149]. Наявність династії давала римлянам і самому принцепсу відчуття певної стабільності. Той же Елагабал мав перевагу над Макріном у тому, що легіонери сприймали його як позашлюбного сина Каракалли [606, р. 171]. Перехід влади до наперед визначеного легітимного спадкоємця давав можливість уникнути жорстокої боротьби між кількома, нехай і достойними, претендентами. Ведучи боротьбу за принципат, Вітеллій та Отон мали під своїм командуванням по вісім легіонів кожний, не рахуючи загонів преторіанців, міських когорт та ін. [585, р. 35].

Отже, хоча законодавчих актів щодо упорядкування передачі влади у Римі доби принципату не було, династична політика, що сформувалась уже за Августа, стала важливою складовою системи принципату, надала системі монархічних рис та у своїй природі не змінилась до Северів. Суть її полягала у забезпеченні передачі влади бажаному для правителя спадкоємцю, який переважно був пов'язаний з імператором родинними узами. Коли цей порядок порушувався, держава здебільшого переживала серйозні потрясіння, як це трапилось після смерті Нерона, Коммода, Каракалли, Олександра Севера.

2.5. Зміни у провінційній політиці.

Римське громадянство

Провінційна політика Риму якнайкраще віддзеркалює зміни у суспільно-політичному розвитку, які відбулися у Римській державі з переходом

до принципату [288]. Важливим моментом у провінційній політиці Риму було те, що вона проводилася із врахуванням перспектив зовнішньої політики Імперії. Наприклад, політика Риму на Сході наприкінці Республіки відображала прагнення створити певний плацдарм для майбутньої боротьби з Парфією [238, с. 45-46]. Реалізація цієї мети була неможлива без максимального використання ресурсів східних провінцій. У структурі провінційного управління чітко проявилась складність співіснування традиційного республіканського управління і монархічних традицій. Кожна провінція (на початок принципату Коммода їх було 37) складалась із мішанини територій, які поділялись на три категорії: землі міст, імператора та римського народу. Питома вага земель кожної з цих груп в окремій провінції залежала від часу, коли ця територія опинилась під римським управлінням. У тих регіонах, що стали римськими до Августа, було багато суспільних земель (*ager publicus*), у тих, що після Августа, такої землі було мало або не було взагалі [736, р. 39]. Така строкатість провінційної території зумовлювала особливості римського провінційного управління у добу принципату.

Новим моментом у провінційному управлінні був поділ провінцій на імператорські і сенатські. Після перемоги над Антонієм Октавіан перебрав контроль над усіма провінціями. Однак у промові перед сенатом 13 січня 27 р. до н. е. він заявив, що буде правити лише тими провінціями, які менш надійні, мають на кордоні ворогів або самі схильні до заворушень. Тож сенат отримав контроль над низкою провінцій: Африкою, Нумідією, Азією та Елладаю з Епіром, Далмацією, Македонією, Сицилією, Критом, частиною Лівії навколо Кірени, Віфінією, Понтом, Сардинією і, можливо, Бетікою [Dio Cass. LIII, 12; Strabo XVII, III, 25]. Овідій теж датує цю подію 13 січня: “повернуті провінції нашому народу” (*redditaque est omnis populo provincia nostro*) [Ov., Fast. I, 589]. На решту провінцій продовжував поширюватись імперій Октавіана, легітимність якого не викликала жодних сумнівів.

Поділ провінцій на імператорські та сенатські мав велике значення для подальшого розвитку системи принципату. Практично усі війська дислокувались в імператорських провінціях. Там намісники призначались із числа сенаторів і мали титул *legatus Augusti pro praetore*. У деяких імператорських провінціях гарнізон складався лише з допоміжних військ. У такому разі намісником призначався римський вершник у ранзі префекта чи прокуратора. Намісники усіх сенатських провінцій – як консулярних, так і преторських – мали титул *proconsul*. Єдиною сенатською провінцією, у якій дислокувався легіон, була Африка; там стояв *legio III Augusta*. Проте імператор Калігула розділив цю провінцію на дві частини, відібрав у проконсулів командування легіоном і передав його спеціально призначеному легату імператора [Dio Cass. LIX, 20; Tac., Hist. IV, 48]. У сенатських провінціях, напевно, дислокувались якісь невеликі військові підрозділи для підтримання громадського порядку. І хоча формально влада проконсулів таких провінцій від імператора не залежала, мізерність їхніх військових ресурсів унеможливлювала будь-яку їхню військову активність. Якщо ж виникала потреба, допомога приходила від підрозділів найближчих легіонів.

Після поділу провінцій з'явилась потреба нової організації провінційного управління. Невелика чисельність провінційної адміністрації, коли на одного імперського чиновника припадало 350 000 – 400 000 осіб [596, р. 121], засвідчує високу ефективність системи управління римськими провінціями. У провінціях, що були передані сенату, могла бути збережена попередня фінансова адміністрація – квестори. Управління в імператорських провінціях потребувало цілком нових підходів. Формується система прокураторів, підзвітних особисто імператору. Від імператора намісник міг отримати широкі повноваження, аж до права життя і смерті над римськими громадянами, як про це говорить Йосиф Флавій: “Володіння Архелая були перетворені на провінцію і правителем туди було відправлено римського вершника Копонія, якому навіть було надано імператором право життя та

смерті над римськими громадянами” (Τῆς δὲ Ἀρχελάου χώρας εἰς ἐπαρχίαν περιγραφείσης ἐπίτροπος τῆς ἵππικῆς παρὰ Ῥωμαίοις τάξεως Κωπώνιος πέμπεται μέχρι τοῦ κτείνειν λαβὼν παρὰ Καίσαρος ἐξουσίαν) [Joseph., BJ. II (117), 8, 1]. Право життя і смерті над римськими громадянами мав Гай Велій Руф, як про це вказано у написі із Сирії: *C(aio) Velio Sal/vi f(ilio) Rufo p(rimo) p(ilo) leg(ionis) XII / Fulm(inatae) / praef(ecto) vexillari/orum leg(ionum) VIII I Adiut(ricis) II Adiut(ricis) / II Aug(ustae) VIII Aug(ustae) VIII Hisp(anae) XIII Ge/m(inae) XX Vic(tricis) XXI Rapac(is) trib(un)o co/h(ortis) XIII urb(anae) duci exercitus Africi et / Mauretanicis ad nationes quae / sunt in Mauretania comprimendas do/nis donato ab Imp(eratore) Vespasiano et Imp(eratore) / Tito bello Iudaico corona vallar(i) / torquibus ...a[le]ris armillis item / donis donato corona murali / hastis duabus vexillis duobus et bello Marcomannorum Quadorum / Sarmatarum adversus quos expedi/tionem fecit per regnum Decebali / regis Dacorum corona murali has/tis duabus vexillis duobus proc(uratori) Imp(eratoris) Cae/saris Aug(usti) Germanici provinciae Panno/niae et Dalmatiae item proc(uratori) provinciae / Raetiae ius gladi(i)... [ILS 9200].*

До компетенції провінційних намісників могло бути також віднесено право проведення цензу, що був основою оподаткування провінціалів. Ценз проводився за окремим дорученням імператора, як про це сказано у написі з Лугдуна (суч. Ліон): *Tib(erio) Antistio Faus/ti fil(io) Quirina Marci/ano domo Circina / praef(ecto) coh(ortis) II Hispanae / trib(un)o leg(ionis) XV [Apo]llinaris / Piae Fidelis praefecto a/lae Sulpic[i]ae c(ivium) R(omanorum) secun/dum mandata Imp(eratorum) do/minor(um) nn(ostorum) Augg(ustorum) inte/gerrim(o) abstinentissimo/que procur(atori) tres provinc(iae) / Galliae primo umquam / eq(uiti) R(omano) a censibus accipi/endis ad aram Caesa/rum statuam equestrem / ponendam censue/runt [ILS 1390].*

Судові справи розглядалися намісником за участі його найближчих помічників, які складали *consilium*. Напис із Сардинії показує хто входив до складу цієї ради: *...in consilio fuerunt M(arcus) Iulius Romulus leg(atus) pro*

pr(aetore) T(itus) Atilius Sabinus q(uaestor) / pro pr(aetore) M(arcus) Stertinus Rufus f(ilius) Sex(tus) Aelius Modestus P(ublius) Lucretius Clemens M(arcus) Domitius / Vitalis M(arcus) Lusius Fidus M(arcus) Stertinus Rufus signatores Cn(aei) Pompei Ferocis Aureli / Galli M(arci) Blossi Nepotis C(ai) Cordi Felicis L(uci) Vigelli Crispini C(ai) Valeri Fausti M(arci) Luta/ti Sabini L(uci) Coccei Genialis L(uci) Ploti Veri D(ecimi) Veturi Felicis L(uci) Valeri Pepli [ILS 5947; AE 2004, +00123]. Бачимо, що мова йде про найближче оточення намісника: легат, квестор та ряд інших осіб.

Схема організації системи адміністрації в провінціях виглядала таким чином: у провінціях сенатських намісниками були проконсули (*Proconsul* – сенатор, консуляр чи пропретор), фінансовою адміністрацією завідував *Quaestor*. У провінціях імператорських управління було організоване двома способами: або провінцією керував *legatus Augusti pro praetore* (сенатор, консуляр чи пропретор), у такому разі фінансову адміністрацію очолював *Procurator* (вершник). Або провінцією керував *Procurator-praesides praefectus* (вершник), а фінансову адміністрацію очолював *Vice-procurator* (лібертин чи вершник) [610, s. 141]. Отже бачимо, що у імператорських провінціях проконсула (тобто імператора, який користується у провінції проконсульською владою) заміняє або легат, або прокуратор-презес, у всіх питаннях, крім фінансових. За фінансові питання у таких провінціях відповідає або прокуратор, або віце-прокуратор, який заміняє квестора. У сенатських провінціях квестор безпосередньо підпорядковується своєму проконсулу. Натомість у провінціях імператорських фінансове керівництво здійснює свої повноваження паралельно до легата чи прокуратора-презеса. На відміну від проконсулів сенатських провінцій, імператорські легати залишались у першу чергу військовими. Проконсули не носили на поясі меч і не уживали військового одягу [Dio Cass., LIII, 13, 3]. До нас дійшла велика кількість епіграфічного матеріалу, де вказані прокуратори конкретних провінцій, зокрема прокуратор провінції Британії: (*Sex(to) Vario Marcello / proc(uratori) aquar(um)*

c(entenario) proc(uratori) prov(inciae) Brit(anniae) [ILS 478], Мавританії Тінгітани (*D(is) M(anibus) / Acasto Aug(usti) lib(erto) / procuratori / provinciae / Mauretaniae T(ingitanae)...*) [AE 1995, 00267], Верхньої Паннонії та Африки (*D(is) M(anibus) / M(arcus) Ulp(ius) Augg(ustorum) lib(ertus) / Probus proc(urator) / provinciae Pannoniae / super(ioris) et Africae*) [ILS 1484], Бельгії (*D(is) M(anibus) / T(ito) Ael(io) Augg(ustorum) lib(erto) Saturnin(o) / pr[oc(uratori) provinc(iae)] Belgicae...*).

Єдиним винятком був Єгипет, яким управляв префект вершницького звання; Єгипет був особистою власністю принцепса. Ось як Тацит пояснює цей стан речей: *Aegyptum copiasque, quibus coerceretur, iam inde a divo Augusto equites Romani obtinent loco regum: ita visum expedire provinciam aditu difficilem, annonae fecundam, superstitione ac lascivia discordem et mobilem, insciam legum, ignaram magistratum, domui retinere* [Тас., Hist. I, 11]. Фінансова адміністрація Єгипту була настільки важливою, що oprіч префекта були задіяні декілька прокураторів вершницького рангу [533, р. 67]. Префект Єгипту безпосередньо виконував обов'язки провінційного прокуратора [Dio Cass., LVII, 10]. За Септімія Севера фінансове управління сенатської провінції Африка було передано від квестора у спеціальне відомство імператорського прокуратора [732, р. 192]. Ефективність адміністрації імператорських провінцій підтверджується тим, що у період принципату багато провінцій клопотали про перехід із розряду сенатських у число імператорських і жодна не ставила питання про зміну статусу з провінції імператорської на сенатську [374, р. 6]. К. Андо вважає, що провінціали бажали мати всемогутнього імператора керівником усієї імперської адміністрації і гарантом їхніх прав [380, р. 338].

Багато провінцій, які до того очолювали легати, імператор Олександр Север перевів у розряд тих, якими управляють президи (*Provincias legatorias praesidales plurimas fecit*) [НА, Alex. Sev. XXIV, 1]. Таким чином цивільна влада була відмежована від військових повноважень легатів. Як зазначає Елій Лампрідій: Олександр Север часто говорив, що лише тих слід просувати по

службі, хто може самотійно керувати державою, а не через помічників, додаючи, що військові мають свою власну сферу діяльності, а освічені – свою, і тому обов'язком кожного є робити те, що він може (*saepe dixerit eos esse promovendos qui per se rem publicam gerere possent, non per adessores, addens militares habere suas administrationes, habere litteratos, et ideo unumquemque hoc agere debere quod nosset*). Для підвищення якості управління Олександр Север запровадив грошову винагороду поміщикам посадових осіб: *adessoribus salaria instituit* [НА, Alex. Sev. XLVI, 1].

Після встановлення принципату послаблюються зв'язки між римськими сенаторами та провінційними містами. Різко зменшується число зв'язків патронату-клієнти, встановлених між провінційними містами та патронами. Сімдесят сенаторів-патронів, переважно провінційні намісники та інші посадові особи, засвідчені за сімдесят п'ять років до смерті Августа; але лише п'ятнадцять за аналогічний період після закінчення його принципату. Натомість зв'язки патронату-клієнти встановлюються між провінційними містами з одного боку та імператорами і членами імператорського дому – з іншого [494, р. 161, 284-286]. Це засвідчує неухильність послаблення впливу у провінціях не лише окремих сенаторів, але й сенату загалом.

1 липня 23 р. до н. е. Август відмовився від консульства, яке він утримував од 31 р. до н. е. Натомість сенат надав йому проконсульський імперій і право першості над провінційними магістратами [Dio Cass. LIII, 32, 5]. Як наслідок цього, у Рим було перенесено проконсульську ставку (*praetorium*) Августа з усією світою, що перебувала при ньому як проконсулі ряду провінцій. Отже, влада імператора тепер мала під собою інший ґрунт. Особливо треба наголосити, що мова йде про провінції не лише імператорські, а й сенатські. Ми уже звертались до едиктів з Кірена, яка у 27 р. до н. е., разом з Критом, утворила сенатську провінцію. В едиктах, адресованих проконсулу цієї провінції, Август безапеляційно вказує, як чинити у тому чи тому випадку. Те саме можна сказати щодо втручання Октавіана у справи Кіпру, як це очевидно з

напису із Самнія (м. Васто, східне узбережжя Італії): *P(ublius) Paquius Scaevae et Flaviae filius Consi et Didiae nepos Barbi et Dirutiae pronepos / Scaeva quaestor decemvir stlitibus iudicandis ex s(enatus) c(onsulto) post quaesturam quattuorvir / capitalis ex s(enatus) c(onsulto) post quaesturam et decemviratum stlitium iudicandarum tribunus plebis / aedilis curulis iudex quaestionis praetor aerarii proconsule provinciam Cyprum optinuit / viar(um) cur(ator) extra u(rbem) R(omam) ex s(enatus) c(onsulto) in quinq(uennium) proco(n)s(ule) iterum extra sortem auctoritate Aug(usti) Caesaris / et s(enatus) c(onsulto) misso ad componendum statum in reliquum provinciae Cypri fetialis...* [ILS 915]. Таким чином бачимо справедливість тверджень С. Утченко, що *imperium proconsulare* Августа поширювався на усю територію Римської держави за межами Рима та Італії, як на імператорські, так і на сенатські провінції. У сенатських провінціях, поряд з імперієм проконсула, співіснував *imperium maius*. Можна погодитись із твердженням, що прецедентом цього імперія був імперій, який Помпей за законом Манілія мав у східних провінціях [340, с. 224]. Водночас можна повністю погодитись із твердженням Т. Тейлор, що сенат не мав *locus standi* в імператорських провінціях [835, р. 433].

Запроваджена Августом система провінційного управління зазнала лише незначних змін у подальшому. За наступників Августа вплив імператора у сенатських провінціях посилюється. Так, Гай Калігула, остерігаючись проконсула Африки Марка Сілана (тесть Калігули, консул 19 р. н. е.), відібрав контроль над дислокованим у цій провінції легіоном від проконсулів – представників сенату і передав його спеціально призначеному легату [Тас., Hist. IV, 48]. У добу принципату імператори могли на свій розсуд вирішувати важливі для будь-якої провінції питання. Зокрема, імператор Нерон під час Істмійських ігор 67 р. н. е. звільнив Грецію від прямих податків. Натомість імператор Веспасіан це скасував. Аполлоній Тіанський назвав цей крок уярмленням Греції, звинувачуючи засновника династії Флавіїв у тому, що він перевершив Ксеркса, і впав нижче Нерона [Philostr. Vita Apollonii V, 41].

Важливим фактором стабілізації ситуації в провінціях було те, що з припиненням громадянських війн провінціали могли користуватися перевагами, які забезпечувала Імперія. Перші два століття нашої ери були найбільш мирним та успішним періодом, порівняно з попереднім [601, р. 9]. Склалась сприятливі умови для розвитку торгівлі. Були уніфіковані міри та грошова система. Діон Кассій у так званій “промові Мецената” передає, що жодне з міст не мало права на власну окрему монету та систему мір і ваги [Dio Cass. LII, 30]. На Заході уже від початку принципату введено стандартні римські монети. Натомість на Сході Імперії міста продовжують карбувати монету аж до III ст. н. е. Цим підтверджувалася не їхня політична автономія, а культурна та адміністративна відмінність у межах Римської Імперії [598, р. 42-43, 58]. Відмінності можна простежити в адміністрації західних областей – більш одноманітних – і східних – більш строкатих, з великою кількістю автономних общин [183, с. 107]. Еталони мір були на Капітолії, а самі міри розсилались по всій імперії: *Mensurae ad exemplum earum quae in Capitolio sunt auctore sanctissimo Aug. n... nobilissimo Caes. per regiones missae cura[n]te D.Simonio Iuliano pra[ef.] urb.c.v.* [ILS 8627]; *Imp. Caesare Vespas. VI T.Caes. Aug. f. IIII cos. mensurae exactae in Capitolio p.X* [ILS 8628]. Безумовно, це сприяло розвитку торгівлі. Тому не дивно, що провінційні торговці роблять посвяти імператорам: *Tib. Cae[sar.] divi Aug. f(ilio) divi Iuli n(epoti) Aug(usto) pontif(ici) max(imo) cos.III imp. VIII trib pot(e)st. XXII (n)eg(octiatores) (q)ui co(usistunt) vico...* [CIL, XIII, 4481]. Під контролем держави була торгівля лише окремими видами товарів, наприклад – спеціями [650, р. 10-11]. Цей товар, а також сіль та метали, були стратегічними у добу принципату.

Імператори багато уваги приділяли інтеграції провінційних міст і перетворенні їх на складові Римської держави. Уже Гай Юлій Цезар приділяв багато уваги впорядкуванню міського життя [520, р. 355]. У східній частині Імперії принцепси дотримувались елліністичних традицій управління. І Птолемеї, і Селевкідиди, свого часу, засновували нові міста, які ставали центрами

їхнього впливу у тому чи тому регіоні. Римляни ж не так закладали нові міста, як створювали їх через дарування муніципальних прав уже існуючим поселенням. При цьому вони звертали увагу на те, щоб не створювати надто великих міських центрів [314, с. 19-20]. Така політика зменшувала загрозу провінційного сепаратизму. Вона лежала у руслі тих реформ, які проводилися ще у Греції Архаїчного періоду і були спрямовані на підрич впливу родової знаті. Для римлян тут йшлося про підрич племінної єдності [749, р. 5]. Окремі міста не підлягали юрисдикції провінційних намісників і для контролю за суспільно-політичною ситуацією та для розв'язання якихось господарських питань туди направлялись спеціальні представники імператора. Зокрема Максим, друг Плінія Молодшого, був направлений імператором у провінцію Ахайю, щоб упорядкувати становище у вільних містах (*missum ad ordinandum statum liberarum civitatum*) [Plin., Ep. VIII, 24].

Імператори багато уваги приділяли добробуту та спокою провінційних міст [356, с. 115]. За підтримку центральної влади міста могли розраховувати на певні привілеї, зокрема мова йде про податкові пільги, права громадянства. Імператор Адріан багато подорожував Імперією, відвідував найвіддаленіші провінції, вникаючи у місцеві проблеми та розв'язуючи їх. Ці подорожі справляли велике враження на провінційне населення, що пишалось такою увагою імператора. Велика увага Адріана до провінційної політики відобразилось у так званій *провінційній* серії монет [BMCRE III, P. CLXXIV-CLXXVII]. Жоден імператор, за винятком, можливо, Августа, не дбав так багато про провінційні міста, як Адріан [415, р. 12]. Населення провінцій мало вагомі підстави оцінювати імператора як монарха, що турбується про добробут своїх підданих.

Водночас не можна забувати, що провінції були завойовані римськими легіонами та зберігали вірність Риму значною мірою завдяки силі римської зброї. Саме римськими легіонами забезпечувалось панування у провінціях римських законів. У період громадянських війн позиція провінції щодо

підтримки тієї чи тієї сторони визначалась настроями армій, що стояли неподалік. За словами Таціта, провінції, де не було військ, і передовсім сама Італія, були приречені зберігати рабську покірність переможцю, бути воєнною здобиччю [Тас., Hist. I, 11]. Забезпечуючи стабільність римського панування у провінціях, легіони були також центрами економічної активності. Римські солдати часу принципату належали до найбільш оплачуваної професії, відомої перед промисловою революцією. Їхнє життя мало високий рівень монетизації [750, р. 176] і їхні кошти працювали на економіку провінцій. Проте лише легіони не змогли б забезпечити панування Риму у Середземномор'ї. Легіони були надто дорогим фундаментом для Імперії, і вже Август шукав альтернативний метод зміцнення влади Риму над різними країнами та їх народами. Його завданням було зменшити роль римських легіонів як головного гаранта лояльності провінцій. Август прийняв політику культурного імперіалізму, що передбачала вливання по краплі греко-римських смаків, звичок, звичаїв та культури в цілому у не-елінізовані частини Імперії. Створення спільного культурного простору повинно було легітимізувати римське правління [792, р. 91]. Процес романізації, що супроводжував римську експансію, був спрямований на зменшення гостроти конфліктів з підкореними народами, у тому числі на культурному ґрунті [271, с. 111]. У північній та центральній Галлії менше, ніж за два покоління після встановлення тут римської влади, місцева знать і населення загалом користувалися римським столовим посудом, жили у римських будинках та одягалися, як римляни. Ті ж процеси відбувалися і на Балканах [626, р. 25]. В іспанській Бетіці місцева еліта, повністю приймаючи римські цінності та римський спосіб життя, перейняла також і традицію тривалого проживання у своїх заміських маєтках [564, р. 189]. Отже, важливим елементом провінційної політики Риму була романізація, яка проходила паралельно з урбанізацією. Так романізація у Малій Азії була переважно пов'язана з містами Галатії, особливо з Анкірою, столицею провінції і вузловою точкою комунікацій на Римському Сході [817, р. 133]. Те саме і в

Палестині, Сирії та Аравії [403, р. 170]. У римській літературі міста зображаються як важливий символ вишуканості і цивілізації, особливо *римськості (romanitas)* [548, р. 10]. Г. Вулф переконаний, що романізація – це не просто відмова від однієї культури на користь іншої, а значно складніший процес. Він твердить: важко пояснити, чому зміни у одних районах проходили швидше, ніж у інших, чому едуї перейняли схильність римлян до вина, але не перейняли римські табу щодо небіжчиків. На думку дослідника, для усвідомлення суті процесу романізації ключовим є розуміння природи зв'язку між імперією та культурою. Характерною рисою цього зв'язку була роль, яку відіграла римська культура в об'єднанні місцевих еліт Імперії у єдиний правлячий клас [868, р. 10, 18]. Висловлено думку, що завдання римлян у новозавойованих землях полягало лише в тому, щоб керувати щойно підкореними людьми, докладаючи мінімум зусиль, а не в тому, щоб їх романізувати [414, р. 67]. Однак романізацію варто розглядати не як мету, а як засіб, за допомогою якого провінції інтегрувалися у Римську імперію. Початок цьому процесу поклало завоювання Італії. Об'єднувчим фактором для нового італійського суспільства, що складалося з різних етнічних та культурних елементів, стала приналежність до римської військової машини. Той самий чинник діяв і щодо провінцій. Залучення провінціалів до римської армії та романізація йшли пліч-о-пліч. Вплив римської армії на зміну дієти місцевого населення дав підстави говорити не про *романізацію їжі*, а про її *мілітаризацію* [460, р. 82].

Важливим фактором романізації провінцій стало наділення ветеранів землею. Така політика проводилась уже Августом. У *Res Gestae* він говорить, що на вірність йому до присяги було приведено близько п'ятсот тисяч громадян. З них більше як 300 тисяч він вивів у колонії чи відправив у їхні рідні міста після завершення терміну їхньої служби. Усі вони отримали землю чи гроші як винагороду за їхню службу (*Millia civium Romanorum sub sacramento meo fuerunt circiter quingenta. Ex quibus deduxi in colonias aut remisi in municipia*

sua stipendis emeritis millia aliquanto plura quam trecenta, et iis omnibus agros adsignavi aut pecuniam pro praemiis militiae dedi) [RG 3, 3]. Наступні імператори продовжували політику наділення ветеранів землею. Звичайно ветерани були важливим фактором романізації провінцій. Без романізації не було б і Римської Імперії, якою ми її знаємо.

Важливо наголосити, що місцеві жителі латинізувались у мовному плані і приймали римську матеріальну культуру не через примус, а через власне бажання [856, р. 132-133]. Провінціали як в Італії так і будь-де на Заході зазнавали певної романізації у лінгвістичному сенсі протягом тривалого періоду і через ігнорування рідної мови та заміною її латиною, і, особливо якщо вони належали до освіченої частини суспільства, наслідуванням особливостей мови Рима. Лінгвістична романізація не була нав'язаною з центру продуманою політикою. Це було шанобливе ставлення самих провінціалів до Риму, який заохочував такий розвиток подій. Водночас буде гіперболізацією стверджувати, що усі провінціали приймали ідею вищості латини Рима. У окремих частинах Імперії були люди, які нічого не знали про вимову Рима, і регіональний характер їхньої латини зазнав незначного впливу чистої латини (*latinitas*) [372, р. 696–697]. Романізація відбувалась через художню та наукову літературу. Пліній Старший розповідає, що найвищий рівень води у Нілі був зафіксований за правління імператора Клавдія, а найнижчий – в час битви біля Фарсалу. Тобто географія Плінія об'єднує усі країни в межах однієї Римської Імперії [445, р. 36]. Сьогодні романізацію часто розуміють як “самороманізацію” [413, р. 3]. Коли Імперія Селевкідів чи Птолемеївський Єгипет проводили реорганізацію піхоти за римським зразком, це була “самороманізація” [639, р. 154]. Водночас латинська мова була успішнішою за римську армію. Значною мірою успіх процесу латинізації визначався певними об'єктивними факторами. Населення підкорених Римом територій, що виявилось вразливим для латинізації, не мало власної літератури. Водночас у Індії, яка таку літературу мала, навіть після 150 років панування англійців лише один відсоток населення

міг читати і писати англійською мовою [369, р. 3-4]. Римський уряд підтримував у провінціях функціонування шкіл, які були провідниками латинської мови, а отже і Римської цивілізації [473, р. 279]. Вчителі початкових класів з латинської мови навчали у всіх більших містечках, в той час як у містах були школи вищого ступеню, а у великих містах, таких як Карфаген, можна було отримати освіту еквівалентну університетській [451, р. 119-120]. Адміністрація стимулювала запозичення провінціалами римських традицій у будівництві, одязі, кулінарії. Романізація подавалась як освіченість (*humanitas*) [Тас., Agr. 21]. Під римським впливом трансформувалися імена місцевих богів та богинь, храми та міфологія. Ім'я кельтської богині Суліс вживається разом чи замість Мінерви [586, р. 43]. За словами Діона Кассія, якщо романізація відбувалася поступово, варвари не розуміли змін, що з ними відбуваються, і не чинили опору. Проте вони не забули своїх давніх звичаїв, вільного життя, сили зброї. Правитель Германії Квінтілій Вар намагався пришвидшити цей процес, але нашоувхнувся на рішучий опір [Dio Cass. LVI, 18].

Сусідні з Римською Імперією території теж зазнавали впливу римської культури. У наганарвалів, що проживали у північно-східній частині Германії, існував культ двох божеств, яких вони називали “Алки” (*Alcis*). Самі ж германці знайшли для них римський еквівалент – Кастора і Поллукса [Тас., Germ. 43]. Романізація проявлялась і у зростанні привабливості римського громадянства у прилеглих до римських провінцій землях [200, с. 75-76]. Однак за межами Римської Імперії вплив римської культури був значно меншим, ніж у країнах, що мали статус римських провінцій. Континентальні кельти були майже повністю асимільовані Римською Імперією упродовж трьохсот років, після того, як їхню культуру змінила римська окупація. Археологічні джерела засвідчують, що опір романізації відбувався серед кельтів у прикордонних з Імперією землях чи навіть у межах імперської території, де контроль Риму був слабким, наприклад, у віддалених заболочених районах Східної Англії.

Острівні кельти за межами Римської Імперії і у добу Середньовіччя зберегли свої мови, традиції та художні стилі [668, р. 142-143].

Латинізація посилювалася в результаті перемішування населення, що було наслідком природних процесів, а не цілеспрямованої політики Риму. Поряд із проникненням у провінцію носіїв латинської мови у самому Римі зростає число іноземців. Частково це відбувалось через відпуск рабів на волю, які, отримавши відповідний статус, залишалися у Римі. Водночас тривав імпорту у Рим кваліфікованої робочої сили зі Сходу [764, р. 239]. Напевно, ці “остарбайтери” зрештою були латинізовані. Епіграфічним матеріалом засвідчує домінування неіталійців в Італії та значний відсоток чужинців у провінціях [225, с. 131].

Водночас треба наголосити, що для східних провінцій, де превалювала грецька мова і грецька культура, романізація ніколи не була продуманою політикою. Широка колонізація Сходу починається за Гая Юлія Цезаря. Проте виведені колонії не лише не ставали форпостами римських звичаїв та латинської мови, але колоністи самі переймали грецьку мову [323, р. 66]. Грецькі міста були мало відкриті для романізації на лінгвістичному рівні; латинською мовою користувались лише у адміністративній та військовій сферах [403, р. 179]. У межах Римської Імперії грецькою мовою спілкувалося біля 30 мільйонів людей [570, р. 31], понад третини населення. Навіть у південній Італії грецькі колонії зберігали свою самобутність аж до II ст. н. е. [653, р. 93; 654, р. 108]. Грецькою мовою імператор Марк Аврелій написав свої “Роздуми”. Прихованою ідеєю грецьких авторів доби принципату є захоплення еллінізмом і сум з приводу того, що греки тепер піддані варварів [571, р. 172]. Можна погодитися з тим, що Рим міг небагато запропонувати еллінам і термін “романізація” описує те, що відбулося у певних регіонах на Заході Імперії і чого не було на Сході. Водночас панування Риму суттєво вплинуло на добробут східних провінцій, засновувались нові міста, розвивались уже існуючі [380, р. 50-51].

Опір романізації з політичних мотивів можна помітити серед іудеїв. Романізація захопила в основному еліту іудейського суспільства. Це можна пояснити потребою значних коштів, щоб запровадити певні римські звичаї. Лише дуже багаті люди мали можливість оплатити такі символи високого статусу, як викладена мозаїкою підлога, оброблені штукатуркою та розписані фресками стіни, басейни у римському стилі. Однак не потрібні були додаткові витрати, щоб дати дітям римські імена. Дані ономастики засвідчують, що з другої половини I ст. до н. е. і до першої половини II ст. н. е. в іудеїв домінують єврейські імена [865, р. 182]. Говорячи про Іудею вживають також термін греко-романізація [403, р. 169].

Римська провінційна політика вела до утворення нового типу “світової держави”. Була тенденція зберегти традиції провінційного управління, якщо це не загрожувало інтересам Риму. До певної міри зберігається дія місцевих законів, як це показав Г. Кантор на прикладі провінції Лікія [218]. У грецьких містах зберігалися місцеві органи управління і більшість судових справ розглядалася місцевими судами. У Спарті продовжує функціонувати *герусія* [450, р. 146]. У Єгипті зберігається наступність в адміністративному управлінні від Птолемеївського періоду. За Лагідів посадовець високого рангу (*διοικητής*) виконував функції міністра фінансів. У період принципату значне число матеріалів також стосується посади *διοικητής* – імператорського прокуратора високого рангу, що мав справу з управлінням фінансами [386, р. 49]. До компетенції провінційних міст належав збір місцевих податків. На засланні у Томах Овідій був звільнений місцевою адміністрацією від сплати податків (*Nec mihi credideris: extant decreta quibus nos laudat et innumes publica cera facit*) [Ov., ex Ponto IV, 9, 101-102]. При розгляді розмаїтих питань життя провінцій римський сенат та чиновники імператора брали до уваги аргументи провінціалів, що базувались на привілеях, отриманих ними від царя Македонії Амінти [AE 1913, 855], Олександра Македонського чи царя персів Дарія [Тас., Ann. III, 63]. Водночас треба наголосити, що саме у Римі вирішувались важливі

для життя провінцій питання. Для будівництва храму, запровадження культу імператора та ін. необхідно було отримати дозвіл Риму. Житель близької чи далекої провінції з дитинства усвідомлював, що усі дороги ведуть до Рима. Не було провінційного сепаратизму. Патріотичні почуття провінціалів були скеровані не на провінцію, а на їхні рідні міста, як це можна бачити на прикладі провінції Африка [563, р. 175].

Починаючи од принципату Адріана, адміністрація Імперії взяла на озброєння ідеологію уніфікації. Імперія творилась як єдиний колектив із мінімальними класовими та культурними відмінностями, підкреслювалась схожість особистого зв'язку кожного підданого з імператором і особливо всеохоплюючі вигоди римського правління [380, р. 40-41]. Будівництво у провінціях доріг та мостів символізувало єдність Імперії та переваги римської інженерної майстерності [470, р. 110].

Отже, зміни у провінційній політиці Риму в період Ранньої Імперії сприяли розв'язанню двох завдань: 1) інтеграція всіх контрольованих Римом земель і формування Середземноморської держави; 2) посилення влади принцепса, яка поступово набуває рис абсолютизму “східного” типу. Успіх провінційної політики доби принципату зумовлювався тим, що суспільство Римської Імперії сприйняло як законний та справедливий той порядок, що визначався існуванням імператора як вищого арбітра над провінціями та містами, політичними інститутами та суспільними верствами.

Процес романізації був тісно переплетений із поширенням римського громадянства. Проблема римського громадянства – одна з ключових при вивченні історії Римської Імперії [287]. Оминувши її, неможливо зрозуміти, як, говорячи словами Полібія, майже вся ойкумена (*σχεδὸν ἅπαντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην*) потрапила під владу римлян [Polyb. I, 1, 5]. У середині II ст. н. е. Елій Арістід зазначав, що на світі немає нічого схожого на римське громадянство (*ὡς οὐδὲν ἕοικὸς αὐτῇ τῶν πάντων*) [Aelius Aristides XIV, 213 (Εἰς Ῥώμην 59)].

У римському праві правосуб'єктність (*caput*) визначалася трьома статусами: свободи (*status libertatis*), громадянства (*status civitatis*) та сімейного стану (*status familiae*). Поняття громадянства у Римі передавалось терміном “*civitas*”. Авл Геллій говорить, що *civitas* – це і місцевість, і місто, а також загальне право і великий колектив людей (*civitatem et pro loco et pro oppido, et pro iure quoque omnium, et pro hominum multitudine*) [Gell., NA, XVIII, 7, 5]. Відомий напис, у якому говориться про *Civitas* як божество: *Civitati / sacrum / A(ulus) Aemilius / Artema / fecit* [CIL VI, 88]. За статусом громадянства вільна людина могла належати до однієї з таких груп: римські громадяни (*cives Romani*), латини (*latini*), іноземці (*peregrini*). Саме такі категорії лібертинів виділяє Гай – юрист II ст. н. е.: “Є три категорії лібертинів: вони або римські громадяни, або латини, або дедитиції” (*libertinorum tria sunt genera: nam aut cives Romani, aut Latini, aut dediticiorum numero sunt*) [Gai., Inst. I, 12]. Водночас не можна поставити знак рівності між *peregrini* та *dediticii* [756, р. 18-19]. Дедитиції – це ті іноземці (*peregrini dediticii*), які зі зброєю у руках чинили опір римлянам і, переможені ними, підкорились [Gai., Inst. I, 14]. Кожен статус був наповнений певним обсягом прав. Зміна статусу громадянства вела не до втрати правосуб'єктності, а лише до набуття більших прав чи обмеження в правах. Римське громадянство не залежало від місця проживання, майнового становища чи соціального статусу – це був правовий статус. Римський громадянин мав повну правоздатність у політичній, майновій та сімейній сферах. Відсутність римського громадянства означала відсутність не лише політичних, але й цивільних прав. Цивільна правоздатність римського громадянина лежала у двох основних площинах: *jus commercii* – право бути учасником цивільного обігу, та *jus connubii* – право укласти законний римський шлюб. *Jus commercii* та *jus connubii* складали разом *jus privatum*. Статус латина був проміжним між іноземцями та римлянами. Усі латини, як і римські громадяни, мали повне *jus commercii*, а *jus connubii* лише тоді, коли воно було комусь із них спеціально надане. *Jus Latii* дарувалося особливими

спеціальними актами окремим общинам, а інколи навіть цілим провінціям (*latini coloniarii*) [297, с. 271-272].

Римське громадянство виникало з народження дитини у римських громадян, що перебували у законному шлюбі. Народжена у такому шлюбі дитина набувала статусу свого батька у момент зачаття. Дитина, народжена поза шлюбом, за законом набувала статус матері. Крім того, римське громадянство набувалося пожалуванням цього звання чужинцю, звільненням римським громадянином свого раба і всиновленням чужинця.

Від початку римське громадянство мало особистий характер, що визначався лише правом. За Законами XII таблиць, якщо боржник не сплатить борг, то третього базарного дня його могли стратити або продати за кордон, за Тібр, тобто у Етрурію: “*Tertiis autem nudinis capite poenas dabant aut trans Tiberim peregre venum ibant*” [Gell., NA, XX, 1, 47]. Так громадянин втрачав і свободу, і громадянство. Цього не сталося б, якби він був посланий до союзних латинів, де його захищало *ius migrandi* та *ius commercii* [326, с. 3].

Надання римського громадянства, повного чи неповного (без політичних прав), використовувалось як інструмент винагороди (саме так його отримав Арміній) [Vell. Pat. 118, 2], тоді як його позбавлення було покаранням. Неповні права громадянства не повинні були сприйматись римлянами як щось неповноцінне. Адже у Римі ніколи не було рівного доступу усього суспільства до почестей та посад. Проте, як заявив британський дослідник А. Шервін-Уайт, він ніколи не відмовиться від британського громадянства через те, що він не є герцогом Норфолським і не може ним стати [784, р. 265].

Важливий етап у поширенні римського громадянства пов'язаний із Союзницькою війною (91-88 рр. до н. е.). У 90 р. до н. е. консул Луцій Юлій Цезар провів закон, за яким усі італійці, що зберегли вірність Риму, отримували права римського громадянства (*lex Julia*) [App., BC. I, 49]. У 89 р. до н. е. за *lex Plautia Papiria* було надано громадянські права тим італійцям, які склали зброю протягом 60 днів [Cic., pro Archia IV, 7]. У 49 р. до н. е. було

прийнято закон Цезаря, за яким жителі Транспаданської Галлії стали римськими громадянами (*lex Iulia de civitate Transpadanis danda*) [Dio Cass. XLI, 36]. Як зазначив С. Утченко, для цивільно-правової політики Цезаря були характерними дві тенденції. З одного боку, небувалий доти масштаб поширення громадянських прав (римського та латинського права) поза Італією. З іншого – у цивільно-правовій політиці Цезаря спостерігається певне гальмування процесу поширення громадянських прав. Це наслідок традиційного шляху дарування прав, дарування “вибіркового” як нагороди (*praemium*) [341, с. 310-311]. Поширення громадянських прав поза межами Італії бачимо на прикладі Апостола Павла, який походив з Тарсу – у римський час столиці провінції Кілікії. На пряме запитання: “Чи ти римлянин? Він сказав: Так” (*εἰ σὺ Ῥωμαῖος εἶ. ὁ δὲ ἔφη· Ναί*) [Act. 22, 27].

Наповненість римського права була різною, залежно від того, де жив громадянин – у Римі чи за його межами. Громадяни у муніципіях, окрім прав римського громадянства, мали також певні права, отримані від місцевої общини, де вони проживали. За словами Ціцерона, у всіх жителів муніципій є дві батьківщини: “Одна за народженням, друга за громадянством” (*unam nature, alteram civitatis*). При цьому перша менша за другу і входить до її складу [Cic., de leg. II, 5]. У перегрінській общині римські громадяни володіли подвійним правом – римським і перегрінським.

У період Республіки поширення римського громадянства контролювалось “величчю римського народу” (*maiestas populi Romani*), оскільки прийняті на коміціях закони у кожному окремому випадку надавали магістратам або імператорам (*imperatores*) право дарувати римське громадянство за якісь заслуги: у 90 р. до н. е. (*lex Iulia*), у 89 р. до н. е. (*lex Plautia Papiria*), у 72 р. (*lex Gellia Cornelia*), у 42 р. (*lex Munatia Aemilia*).

Встановлення принципату супроводжувалось наповненням політичної системи Римської держави новим змістом. Уособленням “величі римського народу” стає імператор, який, окрім іншого, перебирає контроль і над

даруванням громадянства. Перші імператори у цьому були дуже обережні. Август не пішов шляхом Сулли, Помпея і Цезаря, тобто наділенням міських елементів Імперії правами римського громадянства. Навпаки, він застерігав від щедрої роздачі громадянських прав, щоб не зменшилась різниця між громадянами та провінціалами [Dio Cass. LVI, 33]. З часу Августа були введені суттєві обмеження на отримання римського громадянства лібертинами. За жодних обставин не міг отримати громадянства раб, який колись був закутий чи тортурований [Suet., Aug. 40].

Як зазначає М. Ростовцев, Август здобув свою перемогу завдяки підтримці римських громадян Італії, котрі ревно оберігали свої привілеї і панівне становище у Римській державі. Саме цим, на думку історика, пояснюється поміркованість Августа і Тіберія щодо надання прав громадянства жителям провінцій [308, с. 90-91]. Важливо, що імператори беруть на себе функції, які раніше виконували народні збори. Імператори надавали громадянство як окремим особам, так і цілим групам. Не сумнівається у праві Тіберія це робити навіть опозиційний щодо імператорської влади оратор Кассій Север. Коли один із підлабузників заявляє принцепсу, що навіть невластива латинській мові фраза, висловлена імператором, стане латинською, Кассій Север стверджує: “Ти справді, Цезар, громадянство можеш дати людям, слову – не можеш” (*tu enim, Caesar, civitatem dare potes hominibus, verbo non potes*) [Suet., Gram. 22]. Імператор Клавдій роздавав громадянство так щедро, що після смерті був висміяний Сенекою сатиричним побажанням залишити кількох іноземців на сім’я: “*Aliquos peregrinos in semen relinqui*” [Sen., Apocol. 3]. Зокрема, у 44 р. н. е. римське громадянство отримав Волубіліс, де з цієї нагоди на честь імператора Клавдія було встановлено пам’ятну табличку. Напис на табличці засвідчує, що місто отримало Римське громадянство, право укладати законний римський шлюб та звільнення від обов’язкових державних повинностей (*impetrare c(ivitate) R(omana) et conubio, et oneribus remissis*) [SG 407a]. Особливо значущим було одержання громадянства окремою особою.

Такі випадки були винятковими і тому вважались високою почесною [345, с. 101].

До політичних прав римського громадянина, окрім права голосувати у народних зборах (*jus suffragii*) та доступу до магістратур (*jus honorum*), що сукупно складало *jus publicum*, належало також право служити у війську (*jus militiae*). Водночас, служба у допоміжних підрозділах та на флоті була доступна усім вільнонародженим чоловікам. Командування менше дорожило допоміжними підрозділами, ніж легіонами і використовувало їх у битвах на тих ділянках, де сподівалось більших втрат [592, р. 167]. Воїни-провінціали, що відслужили у допоміжних військах, як правило (а з часу правління імператора Клавдія – обов’язково) отримували римське громадянство [540, р. 187]. Часто цілі села, особливо в дунайських та рейнських провінціях, брали участь у комплектуванні римських допоміжних загонів [227, с. 70]. Частина рекрутів мала обмежені права римського громадянства, і служба у легіонах давала їм можливість цих обмежень позбутись [541, р. 81]. Привабливість римського громадянства доведена практикою безпідставного ствердження такого статусу окремими особами, навіть під загрозою суворого покарання. Тим, хто самочинно привласнив привілеї римського громадянства (*civitatem R. usurpantes*), стинали голову на Есквілінському полі (*in campo Esquilino securi percussit*) [Suet., Claud. 25, 3].

Римська політика щодо громадянства (як і політика провінційна) вела до утворення нового типу “світової держави”. Імператор Веспасіан поширив на усю Іспанію право латинського громадянства [Plin., NH, III, 30] і поповнив списки вершників та senatorів достойними представниками з числа італіків та провінціалів [Suet., Vesp. 9, 2]. Багатьом общинам латинське право було надане імператором Адріаном (*Latium multis civitatibus dedit*) [HA, Nadr. XXI, 7]. Як уже зазначалось, неухильно зростала питома вага senatorів провінційного походження.

Втручання імператорської адміністрації та юристів призводить до зменшення сили права та звичаїв місцевих громад. У II ст. н. е. у літературних та юридичних текстах постає доктрина *Origo* (синонім *Patria*). *Origo* позначала місце, де особа була записана як громадянин, і радше відображала почуття місцевої еліти, а не була юридичною категорією. З цього часу більше не розглядається приналежність римського громадянина до колонії, муніципії чи вільного та автономного міста, а також його місце проживання, але буде мати значення місто, з якого походить його сім'я [326, с. 9].

Інститут громадянства був важливим інструментом романізації та забезпечення стабільного розвитку Римської Імперії. Інтеграція провінцій та провінціалів проходила різними шляхами – через будівництво системи шляхів сполучень, через запровадження чіткої адміністрації, через доступ провінціалів на римську військову службу, однак понад усе через поширення римського громадянства (для чого, в принципі, було необхідне знання латини) та урбанізацію [373, р. 104]. Римляни вибирали тих, кого хотіли ввести у свою общину, розбещуючи керівну еліту союзників, котрим римське громадянство надавалось як певного роду компенсація за надані послуги. На початку II ст. н. е. з тридцяти шести членів уже згадуваної асоціації хористів храму Роми та Августа у Пергамі тридцять два мали римське громадянство. Те, що це були представники місцевої еліти, засвідчує факт високого вступного внеску для нових членів – усемеро вищий за будь-яку іншу асоціацію [740, р. 90]. Римське громадянство нав'язували, щоб придушити слабкі тенденції до незалежності серед завойованих [326, с. 3]. А провінційні міста уже од часу Цезаря поступово втрачають ознаки самостійних полісів і усе більше перетворюються просто на складові Імперії (*membra imperii*) [341, с. 312].

В Імперії окремі атрибути римського громадянства втрачають своє практичне значення (наприклад – *jus suffragii*). За Августа нові закони все ще потребують схвалення народних зборів, які також обирають і магістратів.

Є. Великанова, проаналізувавши наративну традицію та епіграфічний матеріал, дійшла висновку, що у період правління Тіберія та Калігули лише 30% консулів були “ставлениками” принцепсів [179, с. 15]. Однак, як говорить Діон Кассій, ніщо не робилось проти волі імператора, що прямо називав кандидатів, яких він підтримував і стежив за тим, щоб були обрані люди достойні [Dio Cass. LIII, 21; LL, 34]. Переніс Тіберій вибори магістратів у сенат, не втративши контролю за виборами.

Поширення римського громадянства призводило до його “знецінення” [364, с. 304]. Д. Брайс вважає, що од часу Антонінів (138–180 рр. н. е.) практично не було відмінності між римським та провінційним громадянином [433, р. 39]. Однак вона була. Суспільство цю різницю відчувало дуже гостро. Важливу інформацію для розуміння політики Риму щодо громадянства дає нам творчість Елія Арістіда – видатного представника грецького красномовства римського часу. За його словами, усі у Римській державі розділені на два класи, один – це римські громадяни, інший – їхні піддані. Усе людство розділене на римлян та не-римлян (*ἀλλὰ εἰς Ῥωμαίους τε καὶ οὐ Ῥωμαίους ἀντιδιείλετε*). Під римлянином тепер розуміють не жителя міста, а цілий народ. Як зазначає Арістід, римляни не визнають чужоземцями нікого, хто може і хоче бути їм у чомусь корисним. Оратор наголошує, що інститут римського громадянства зробив можливими шлюби між громадянами різних міст, а вся ойкумена була об’єднана як одне домогосподарство (*ὥσπερ ἓνα οἶκον ἅπασαν τὴν οἰκουμένην*) [Aelius Aristides, XIV, 213, 214, 217, 226 (Εἰς Ῥώμην 59, 63, 74, 102)]. Римські общини у провінціях од часу Республіки мали статус колоній (*coloniae*) чи муніципій (*municipia*). Щодо общин місцевих народів вживали термін *civitas*. Колонії могли мати римське чи латинське громадянство. Як правило, при виведенні колонії з *римським* громадянством було задіяне менше число осіб – 200 чи 300, водночас колонія з *латинським* громадянством налічувала кілька тисяч осіб. Зазвичай більшість посланих у латинську колонію були латинами чи італійськими союзниками

римлян. Муніципії, на відміну від колоній, були не новими поселеннями, а інкорпорованими у Римську державу завойованими містами. Водночас, починаючи од Цезаря та Августа, термін *colonia* вживається і щодо міст, які не були колоніями у традиційному розумінні цього слова [751, р. 135]. Варто пригадати плани Коммода щодо перейменування Рима у “*colonia Commodiana*”. У II ст. н. е. починають використовувати термін *civitas* і до римських, і до не-римських общин та поселень. Зв’язок окремого муніципія із столицею Імперії здійснювався через провінційні збори, куди кожен муніципій делегував свого представника [370, р. 3-10, 166]. Отже, суть римської внутрішньої політики у II ст. н. е. може бути визначена терміном “уніфікація”. Уряд намагається нівелювати соціальні та культурні відмінності у межах *Pax Romana*.

На початок III ст. н. е. процес романізації провінцій зайшов так далеко, що у 212 р. н. е. імператор Каракалла, за більшістю джерел надав повне право римського громадянства усім вільним жителям Імперії [Dig. I, 5, 17; Dio Cass. LXXVII, 9; НА, Sev. I, 2]. Однак епіграфічний матеріал дає підстави твердити, що і після 212 р. н. е. у Римській Імперії були вільні мешканці, але без прав римського громадянства. У 1910 р. у Єгипті було знайдено так званий Гіссенський папірус 40, що містив пошкоджений текст відповідного едикту. Хоча висловлювалися різні думки щодо інтерпретації найбільш принципового фрагменту, все ж можна погодитися, що громадянство не було надане дедитиціям [302, с. 70-71]. Індивідуальний та колективний статус перегріна був задокументований протягом двох наступних століть після 212 р. н. е., хоча окремі дані непевні [784, р. 387]. На думку О. Штаерман, виняток стосувався головним чином тих територій, які давали найбільше число солдат, а метою цього винятку було забезпечити певну привабливість військової служби, що давала римське громадянство [354, с. 88]. Можливо, громадянства не отримали християни [475, р. 136].

Діон Кассій твердить, що в основі видання *Constitutio Antoniniana* було бажання імператора розповсюдити на ширше коло людей ті податки, які сплачували римські громадяни. До речі, Каракалла ще й збільшив розмір цих податків [Dio Cass. LXXVII, 9]. Мова йде зокрема про податок на спадщину. Кошти були потрібні імператору перш за все на військові видатки.

На думку М. Ростовцева, окрім фіскальних цілей, були й інші. Надаючи права римського громадянства муніципальним чиновникам та особам з верхніх шарів сільського населення (увівши в такий спосіб *συνοικισμός* сільського та міського населення), а також надавши цю перевагу деяким людям із низів, Каракалла збільшив число пов'язаних міськими літургіями. Набуття нового правового статусу, позбавляло римських громадян приводу ухилитися від цього важкого тягаря [309, с. 132-133]. Д. Хітер справедливо зазначає, що політику Каракалли не варто розглядати як процес зрівнялівки. На той час посилюються відмінності між вищим класом (*honestiores*) та нижчими прошарками (*humiliores*) суспільства. Вони були не лише обмежені у юридичних правах, але й зазнавали покарань, які у попередні століття застосовувались лише щодо негромадян [578, р. 37].

Таким чином, за Северів практично було прирівняно Італію до провінцій. В Італії з'являється посадовець з правами, схожими до прав намісників провінцій – *corrector*. Одним з перших коректорів Італії був Гай Октавій Аппій Сабін, консул 240 р. н. е. [623, р. 102]: *C(aio) Octavio App(io) S[ue]/trio Sabino c(larissimo) v(iro) po[n]/tif(ici) et auguri co(n)s(uli) ordin[ar(io)] / legato Aug(usti) pr(o) pr(aetore) Pannon(iae) i[nf(erioris)] / elect(o) ad corrig(endum) statum Ita[l(iae)]...* [ILS 1159], *C(aio) Octavio App(io) Suetrio Sabino c(larissimo) v(iro) co(n)s(uli) ordina]rio pontifici / [auguri comiti Aug(usti) n(ostri) electo a]d corrig[en]dum statum Italiae...* [CIL X, 5178] (консульство Гая Октавія Сабіна згадане також у написі з Реції: *In ho(norem) d(omus) d(ivinae) / I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / aram alt(eram) p(osuit) ex / iussu ips(ius) / Aur(elius) Perv(incian(us)) / eq(ues) leg(ionis) III / Ital(icae) d(onum) d(edit) / VIII Kal(endas)*

Augustas) / Sabino et Ve/musto co(n)s(ulibus)) [CIL III, 5942]. Таким чином була реалізована програма, вкладена Діоном Кассієм в уста Мецената, як поради Августу: всю Італію (*τὴν τε Ἰταλίαν πᾶσαν*), тобто землі, розташовані на відстані 750 стадіїв (сто римських миль) від Рима, і всі інші території, що належать нам і на островах, і на материку, включаючи усі міста, розділи повсюди за племенами і народами [Dio Cass. LII, 22, 1]. Донині тривають дискусії щодо політичних, фінансових та юридичних наслідків *Constitutio Antoniniana* [435, р. 271-272]. Наше дослідження дає підстави стверджувати, що едикт Каракалли (*Constitutio Antoniniana*) усунув правові диспропорції мешканців Риму та провінцій і відіграв визначальну роль у просуванні Риму до утворення “світової держави” нового типу.

* * *

Отже, незважаючи на формальну схожість державного управління доби Республіки та принципату, Рання Римська Імперія у своєму розвитку пройшла шлях від “відновленої Республіки”, коли більшість вірила, що завдяки Августу було відтворено давню традиційну форму державного устрою, до “сенатської монархії”, коли сенат залишився останньою ланкою, що поєднувала Рим Северів із Римом часу Республіки. За цей час постав імперський управлінський апарат, підпорядкований не сенату та римському народу, а виключно імператору. Формування основ імператорської влади доби принципату було закладене реформою державного управління, що розпочалася у 27 та завершилася у 24 – 23 рр. до н. е. Імператор, зосередивши у своїх руках командування військом і контроль над фінансами держави, стає центральною фігурою у системі управління державою. Право рекомендації (*commendatio*) того чи іншого кандидата на магістратуру, яке у період Республіки мали усі і яке не мало жодного законного підґрунтя, трансформувалось у визнану законом рекомендацію принцепса. Од часу Августа влада імператора була

санкціонована сенатом і базувалася на відповідному законі. Водночас не було закону, який окреслював повноваження імператора у принципі. Принципат був реальністю, яка не залежала від волі не лише пересічного римського громадянина чи сенату, але й самого принцепса.

Важливою складовою політичної системи принципату стала політична пропаганда. Од часу Августа вона набула рис державної політики і охопила не лише всю територію Римської Імперії, але через релігію, монети, написи, архітектуру, літературу, твори мистецтва вийшла далеко за її межі – як географічно, так і хронологічно. Успіхові пропаганди сприяли очікування суспільства, актуальність проголошених гасел. Закладена Октавіаном Августом база політичної пропаганди була активно використана наступними правителями. Основні її риси залишались незмінними від Августа до Северів. Пропаганда покликана була забезпечити Імперії суспільно-політичний спокій, а імператорському режиму широку соціальну базу. Поза дією політичної пропаганди не залишався жоден римлянин, жодна верства населення, жоден політичний чи соціальний інститут. Можна констатувати тотальний характер політичної пропаганди доби принципату. Значною мірою саме успішна пропаганда сприяла непохитності політичного режиму I, II і першої третини III століття н. е.

Репресії, більш чи менш інтенсивні, застосовували представники усіх династій – від Юліїв-Клавдіїв – до Северів. Посилення чи послаблення репресій лише частково можна пояснити якимись особливостями того чи того принцепса. Велике значення для формування та розвитку системи принципату мали зміни у трактуванні правових норм і судовій практиці. Спільним для усіх імператорів I – II ст. н. е. було прагнення силою державного механізму придушити будь-яку опозицію, відкриту чи приховану. Вирішувалось це значною мірою за допомогою політичних репресій.

Хоча законодавчих актів щодо упорядкування передачі влади у Римі доби принципату не було, династична політика, що сформувалась уже за

Августа, стала важливою складовою системи принципату, надала системі монархічних рис та у своїй природі не змінилась до Северів. Суть її полягала у забезпеченні передачі влади бажаному для правителя спадкоємцю, який переважно був пов'язаний з імператором родинними узами. Коли цей порядок порушувався, держава здебільшого переживала серйозні потрясіння, як це трапилось після смерті Нерона, Коммода, Каракалли, Олександра Севера.

Час становлення принципату став часом консолідації *Pax Romana*. Провінції з об'єкту дії *imperium* римського народу, реалізованого через магістратів та про-магістратів, перетворюються на територіальні складові Імперії, на які поширюється адміністративне управління, система оподаткування та оборони. Політика максимального визиску провінцій була замінена політикою їх інтеграції у Римську Імперію. Важливим інструментом провінційної політики стало римське громадянство. Його еволюція завершилася едиктом Каракалли, що підтвердив встановлення поділу суспільства не за критерієм громадянства, а за приналежністю до *honestiores* чи *humiliores*. Романізація стала засобом інтегрування провінцій у Римську Імперію. Початок цьому процесу поклало завоювання Італії. Без романізації не було б і Римської Імперії, якою ми її знаємо. Загалом римське суспільство доби Ранньої Імперії зуміло скористатися усіма перевагами принципату і консолідуватися довкола ідеї відродження традиційних римських цінностей та імператорської влади як гаранта реалізації цієї ідеї.

РОЗДІЛ 3

РИМСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПЕРІОД РАННЬОЇ ІМПЕРІЇ

Дослідження будь-якої проблеми античної історії ускладнюється відсутністю однозначного трактування окремих фундаментальних понять, наприклад, “рабовласницьке суспільство”, “Augustus”, “*auctoritas*” etc. Такі об’єктивні труднощі існують і при вивченні римського суспільства, окремі інститути якого – скажімо, *ordo*, *census* – невідомі у сучасному світі. Окрім того, античні історики приділяли порівняно небагато уваги питанням соціального розвитку, зосереджуючись на військових, політичних та державних справах [554, р. 55].

Значною мірою вектор соціального розвитку Римської держави доби Імперії був з’ясований у попередній період. Як пише Г. Альфельді, лише два нові фактори були пов’язані із соціальним розвитком. Вони зародились за Пізньої Республіки, а не виникли разом із Августом. Перший – це встановлення імперської монархії як найбільш відповідної політичної форми для римського суспільства. Другий виходив від інтеграції провінцій та провінціалів у систему Римської держави та римського суспільства. Соціальна структура Ранньої Імперії відображала економічну структуру і залежала від соціальних, політичних та правових факторів, які не були безпосередньо пов’язані з економікою [373, р. 94, 98].

Римське суспільство доби принципату складалося з різних груп населення, які відрізнялись правовим становищем, майновим критерієм, політичним статусом та ін. Суспільство було мобільнішим порівняно з періодом Республіки. Імператор міг посприяти зміні соціального статусу особи, надавши громадянство, доступ до певної посади, грошову субсидію для досягнення певного майнового цензу тощо. Здобути вищий соціальний щабель можна було і відслуживши належним чином у римській армії. Од середини II ст. н. е. виразно окреслюється поділ вільного населення на *honestiores* і

humiliores (додаток 2). Представники першої групи мали вищий соціальний, економічний та політичний статус, їм була доступна адміністративна кар'єра. До *honestiores* зараховували сенаторів, вершників, командний склад армії, ветеранів та декуріонів. Решта суспільства належала до другої групи. Значення поділу на *honestiores* та *humiliores* зростає од часу едикту Каракалли (*Constitutio Antoniniana*), яким права римського громадянства були поширені майже на все вільне населення Римської Імперії.

Велику роль у справі піднесення Риму і трансформацію його у найпотужніше державне утворення стародавнього світу відіграла римська сім'я з її стандартами моралі. Найвищою оцінкою прожитого римлянкою життя була епітафія: “Оберігала дім, пряла вовну” (*domum servavit lanam fecit*) [ILS 8403]. Проте римська сім'я зазнала серйозних випробувань, коли Рим почав успішно воювати з сусідами, особливо з елліністичними державами, багатства яких невпинно випробовували римську мораль. Не можна сказати, що римська сім'я була зруйнована зовнішніми впливами, але вона переживала значні труднощі. Перехід до принципату, окрім усього іншого, ознаменувався намаганням уряду відновити традиційні цінності римської сім'ї.

Сім'я (*familia, domus*) у Римі була основним соціальним інститутом (грунтовний аналіз *familia* та *domus* дав Р. Саллер [768, р. 74-101]). Саме через сім'ю успадковувався суспільний статус та майно. У ранньому Римі практика та закон давали абсолютну владу над сім'єю *pater familias*, батькові чи главі сім'ї. Його суспільний статус визначався позицією воїна та власника певного майна. Лише *pater familias* був у повному сенсі громадянином. Приватний статус *pater familias* визначався його владою над дружиною, дітьми та рабами – *patria potestas*. Усі члени сім'ї були об'єктами влади *pater familias* [530, р. 19]. Теоретично *pater familias* володів усім, що належало його сім'ї, і навіть мав право вбити своїх дітей, дружину та рабів (декілька таких випадків задокументовано). Право діяти у будь-якій сфері було визначальною рисою повноцінного чоловіка. На практиці абсолютна влада батька була різним чином

обмежена. Діти і навіть окремі раби могли набувати власність. Ідеологія звеличення сім'ї сприяла формуванню культу римських матрон, жінок, що народжували сміливих синів та прищеплювали їм римські цінності. Хоча римлянки не мали права голосу у народних зборах, не могли обіймати магістратури, окремі з них мали високий авторитет у суспільстві. Такий авторитет був можливим тому, що, на відміну від грекинь, римські жінки не були ізольовані, вони брали участь у трапезах та громадських справах. Наприкінці Республіки Корнелій Непот ставив запитання, на яке годі було дати позитивну відповідь: “Хто з римлян засоромиться привести на учту дружину (*Quem enim Romanorum pudet, uxorem ducere in convivium*)? Або чия мати сімейства не посідає почесного місця у домі і не буває у товаристві (*aut cuius mater-familias non primum locum tenet aedium, atque in celebritate versatur*) [Неп., Vita, Praef. 6]?”

Великі зміни у римських сімейних традиціях відбулися, коли Рим перетворився на Імперію, а Республіка на принципат. Для римлянок тепер з'явилися більші можливості досягнення вищого становища у суспільстві. Сприяло цьому зростання розмірів та ресурсів держави. Управління Імперією та її багатствами, захист її кордонів змушували багатьох чоловіків на тривалий час покидати сім'ї, залишаючи своїх жінок на чолі сімейної справи та домогосподарства. Завоювання забезпечили достатню кількість рабів, щоб виконувати рутинні справи в оселі, що давало жінкам можливість займатися власними справами та діяльністю поза домом [436, р. 3]. Значний політичний вплив жінок стає майже усталеною практикою [392, р. 9]. І хоча вони не могли зайняти магістратуру особисто, але могли впливати на вибір тієї чи іншої кандидатури на найвищі посади. Важко сказати, чи був би імператором Тіберій без Лівії, Нерон без Агріппіни та Адріан без Помпеї Плотіни. Посилення впливу жінок імператорського дому на кадрові питання, отже і на політику держави, зумовлювалося династичним характером передачі влади. Впливовість Лівії, матері імператора Тіберія, засвідчує її спроможність убезпечити від

судового переслідування свою подругу Планціну, дружину Гнея Кальпурнія Пізона [829, р. 22]. Державна пропаганда зображає Лівію і дочку Августа Юлію взірцем притаманних подружжю чеснот, але водночас звинувачує їх у надмірному політичному впливі [869, р. 216]. У період принципату сім'я принцепса (*Domus Caesarum*) набуває нового статусу, який повною мірою поширюється і на жінок цієї сім'ї. Їхнє особливе становище стає офіційно визнаним [396, р. 6]. Шанувальники сім'ї принцепса були на власні кошти споруджують храми, ставлять статуї: *...cultores domus Aug(ustae) / area pri/vatam emptam templum / cum porticibus a solo sua / pecunia fecerunt et sta/tuam posuerunt* [CIL VIII, 21825]. Шанувальники дому Августа (*cultores domus Augusti*) здійснюють посвяти імператорам [CIL VI, 956]. Здійснюються посвяти божественній силі божественного дому Августа (*sacrum et / numini domus / divinae Aug(ustae)*) [AE 1946, 91].

Римське суспільство зазнало суттєвих змін в умовах, коли Рим як місто перетворюється на велелюдну полікультурну метрополію. Приватне життя зазнає втручання імператорського законодавства, спрямованого на регулювання суспільної моралі. Найбільші зміни відбуваються у шлюбному житті. Деталі цих змін не зовсім з'ясовані, проте шлюб *cum manu*, що домінував у попередній період, з останнього століття Республіки поступається шлюбу *sine manu*. За умов цього шлюбу чоловік не отримує над жінкою повної влади (*manus*). Жінка зберігає правову незалежність у справах власності. За цих обставин, з переходом до принципату жінки імущих прошарків отримали майже повну свободу у справах шлюбу та власності [565, р. 294-295]. Д. Гарднер зауважує, що нелегко визначити, наскільки розлучення було поширене у римському суспільстві [536, р. 261]. Однак джерела свідчать, що у добу принципату розлучення перетворюється на буденну справу для жінок вищих прошарків. Вістілія була одружена шість разів і мала семеро дітей. Найбільш відома її дочка – Цезонія, дружина імператора Калігули [Plin., HN. VII (V) 39]. Телесілла брала законний

шлюб десять разів. Марціал називає це узаконеним блудом: “*adultera lege est*” [Mart. V, 75; VI, 7, 5; VI, 22].

Й. Покровський доводив, що римська сім'я пережила гостру кризу наприкінці періоду Республіки. На його думку, розбещення поза сім'єю та у сім'ї досягло значних масштабів, сімейні стосунки стали суцільно потворними, чоловіки та жінки намагались уникнути народження дітей, свободою розлучень почали зловживати, переслідуючи корисливі цілі. Для боротьби з цими вадами імператор Август запровадив кілька досить радикальних законів [297, с. 428], зокрема *lex Julia de maritandis ordinibus* (18 р. до н. е.) та *lex Papia Poppaea* (9 р. н. е.). Було встановлено, що шлюб є обов'язком для чоловіків віком від 25 до 60 і жінок від 20 до 50 років. Після розлучення чи смерті чоловіка треба було одружитися з іншим. *Lex Julia* давав розлученим на це 6 місяців, а вдовам – рік. *Lex Papia Poppaea* збільшив термін для перших до 18 місяців, а для інших – до 2-х років [634, р. 448-456; 657]. Того ж року, що й *Lex Julia de maritandis ordinibus*, було прийнято *Lex Julia de adulteriis*, що встановлював покарання за перелюб [Dig. IV, 4, 37; Inst. IV, 18, 4]. Покаранню підлягали не лише безпосередні винуватці, але й потурачі. Такими вважали чоловіка та батька винної дружини, якщо вони не вдаються до переслідування [297, с. 428]. Винна у цьому злочині втрачала половину посагу, третину майна, її висилали, забороняли повторно вийти заміж. Якщо до перелюбу був причетний військовий, на нього чекало розжалування і навіть заслання – саме так за Траяна було покарано якогось центуріона [Plin., Ep. VI, 31, 4-6]. Законодавство забезпечувало покарання за перелюб (*stuprum* чи *adulterium*), вчинений з вільнонародженими римлянками (за винятком власної дружини), навіть і незаміжніми, вдовами, хлопчиками чи дівчатами. Чоловік міг убити коханця дружини, якщо коханець мав нижчий соціальний статус [630, р. 20]. Ці закони, незалежно від справжніх мотивів законодавця, вкладали до рук імператора додаткові інструменти контролю за представниками вищих верств римського суспільства.

Законодавче заохочення до укладання нового шлюбу сприяло тому, що така практика стає нормою [720, р. 136]. Наступні імператори вносили у ці закони окремі зміни, які не впливали на їхню суть [Suet., Claud. 23]. Одружені та багатодітні претенденти на управління сенатськими провінціями мали переваги перед своїми неодруженими колегами [Dio Cass. LIII, 13, 2]. Привілеї, пов'язані з наявністю трьох синів, з ласки імператора надавались і бездітним. Зокрема, після письмового прохання Плінія Молодшого такий привілей одержав від імператора Траяна Гай Светоній Транквілл, автор життєписів XII Цезарів [Plin., Ep. X, 94; 95]. Це не єдиний протеже Плінія, що отримав таку ласку [Plin., Ep. II, 13]. Однак здобути такий привілей – *jus trium liberorum* – було нелегко, доводилось довго просити про це імператора [Mart. II, 91, 6; 92]. Деякі претенденти на посади намагались обійти закон, вдавшись до фіктивних усиновлень [Tac., Ann. XV, 19].

Отже, римська сім'я у добу принципату існувала в умовах посиленого контролю з боку уряду. Заходи, спрямовані на зміцнення сім'ї та відродження моралі, були одночасно і заходами, що посилювали урядовий контроль за суспільством загалом.

3.1. *Ordo senatorius (amplissimus)*

За Ранняї Імперії сенат залишався потенційним противником імператорської влади. Однак він не був небезпечним противником [480, р. 39]. Причини цього треба шукати не лише у формі та змісті системи принципату, однією зі складових якої був сенат, але й у тих процесах, які відбувалися в *ordo senatorius* [294].

Останнім часом оприлюднено багато цікавих досліджень соціального розвитку Римської Імперії [421; 485; 719; 773]. Проте, не зважаючи на тривалий інтерес до питань соціальної структури римського суспільства загалом та *ordo senatorius* зокрема, залишається дискусійною низка аспектів,

пов'язаних із еволюцією сенаторського стану доби принципату. Досить назвати проблеми спадкування сенаторського звання [157].

Сенат відіграв важливу роль у політичній системі римської Республіки, а сенатори були провідною верствою римського суспільства та займали ключові позиції у державному управлінні. Термін “сенатор”, імовірно, походить від *senex* – старійшина, *senectutes* – старійшини. За свідченнями античних авторів, сенат був заснований Ромулом як дорадчий орган царя, і до нього увійшли найстарші представники родів – глави великих патріархальних сімей. Діонісій з Галікарнасу та Плутарх називають сенат радою старійшин – *συνέδριον* [Dion. Hal. II, 13], *γερονσία* [Dion. Hal. II, 12; Plut., Rom. 13]. За Республіки сенат поповнюється особами, що проходять так звані курульні магістратури. За законом Овінія (*lex Ovinia* – IV ст. до н. е.) входження до складу сенату залежало від цензорів [873, s. 4]. Авл Геллій пише, що виконувачі курульних магістратур, ще не введені до сенату цензорами, сенаторами не були. Вони не могли брати участь у голосуванні, хоча були присутні на засіданні сенату [Gell., NA. III, 18, 6]. Після голосування вони могли *підійти* і приєднатися до тієї чи тієї групи, тому їх називали *senatores pedarii* – сенатори, що голосують ногами [775, p. 1018].

Сенатори відрізнялись від решти громадян одягом та способом життя. Їхня туніка була оздоблена широкою пурпурною облямівкою – *clavus latus*, котру було видно з-під тоги. Вони повинні були носити відповідне взуття, жити у належному помешканні і т. д. Сенатори володіли значними матеріальними ресурсами, основою яких були прибутки від земель. У I ст. до н. е. частина сенаторів – представників знаменитих колись родів – бідніє (переважно через проскрипції Сулли) та втрачає доступ до вищих магістратур. Натомість зростає роль інших, які завдячували цим військовій реформі Марія. За рахунок військової здобичі збагачувалася скарбниця, легіонери та полководці. Луція Лукулла, що керував римським військом у війні проти Мітрідата, називали “Ксерксом у тозі” (*Ξέρξην αὐτὸν ἐκ τηβέννου*) [Plut., Luc. 39]. Красс нажив

величезний маєток у період проскрипцій Сулли і не вважав заможним того, хто не може утримати на свої кошти легіон (*στρατόπεδον*) [Plut., Crass. 2].

Майновій диференціації senatorів сприяло також управління провінціями, яке давало можливість набути величезних статків, але, як і консулат та претура, було доступне лише частині з них. Гай Юлій Цезар після претури отримав в управління провінцію *Hispania Ulterior* і, щоб відбутися за призначенням, змушений був шукати поручителя перед своїми кредиторами [Plut., Caes. 11; Suet., Iul. 18], але повернувся звідти багатого людиною [Plut., Caes. 12].

Важливим джерелом збагачення деяких senatorів у Римі була практика заповітів. З одного боку, це сприяло справжньому полюванню за бездітними багатіями, з іншого – люди небагаті та незнатні прагнули залишити щось у дарунок знаковим особам того часу. Цими дарунками дуже збільшувалися маєтки і без того багатих senatorів. Але заповідач міг тепер розраховувати на протекцію з боку впливової особи, а також мав підстави пишатися з того, що його дарунок був прийнятий представником знаті. Цицерон разом з Клодієм стали спадкоємцями якогось Кіра, що залишив їм своє майно. Обидва вони були присутні при запечатуванні заповіту [Cic., Pro Mil. XVIII, 48].

Уже зазначалось, що за Республіки senatorом був лише той, кого цензори внесли до списку (*lectio senatus*) після виконання ним курульної магістратури. Додатковою умовою, ймовірно, була наявність відповідного майнового цензу, як про це можна судити на основі свідчень Лівія [Liv. XXIV, 11]. Однак Діон Кассій твердить, що майновий ценз для senatorів (*βουλευτικὸν τίμημα*) був запроваджений лише Августом і складав спершу 400 000 сестерцій, а згодом був збільшений до мільйона [Dio Cass. LIV, 17; 26]. Светоній пише, що Август збільшив майновий ценз з 800 000 до 1 200 000 сестерцій [Suet., Aug. 41]. З посиланням на Таціта, деякі науковці вважають, що Тіберій зменшив ценз до 1 млн. [322, с. 42]. На наш погляд, треба погодитися із Г. Джоунсом, який приймає свідчення Діона Кассія з цього приводу [611, р.

165]. Опосередковано це підтверджує Тацит, вказуючи, що саме мільйон Август видав Горталу, онуку оратора Квінта Гортензія, а Тіберій – одному з колишніх преторів, який зuboжив і тому міг втратити статус сенатора [Tac., Ann. I, 75; II, 37]. Водночас Август і Тіберій у подібних випадках могли видавати саме стільки, скільки не вистачало певним особам до встановленого майнового цензу. Імператор Нерон видавав щорічну допомогу сенаторам, які потрапили у матеріальну скруту, але належали до знатних родів. Інколи ця допомога сягала 500 000 сестерцій [Suet., Nero 10]. Зауважимо, що допомога ставила одержувача у певну залежність від імператора. Між сторонами виникав зв'язок, схожий на зв'язок патрона і клієнта.

Ми не можемо підтримати з цього питання позицію І. Нетушила, який вважає, що саме Август запровадив майновий ценз, як необхідну передумову для досягнення магістратури. Тим самим, стверджує історик, громадяни, які цього майнового цензу не мали, були позбавлені права займати магістратські посади (*jus honorum*) [266, с. 108]. На нашу думку, майновий ценз для сенаторів існував уже за Республіки: це не стільки дискримінація, скільки необхідність. Адже римський магістрат, виконуючи свої посадові обов'язки, був змушений до суттєвих видатків. Облаштування ігор поглинало сотні тисяч сестерцій, часто підриваючи тим самим сімейний бюджет. Марціал свідчить, що дружина, рятуючись від майнових негараздів, інколи розлучалася з чоловіком, який досягнув претури [Mart. X, 41]. Недарма багаті сенатори чи навіть імператори подекуди допомагали магістратам при виконанні їхніх посадових обов'язків [NA, Ant. Pius, VIII, 4]. Підтвердженням існування майнового цензу для сенаторів ще до встановлення Імперії є лист Ціцерона до Квінта Валерія від 45 р. до н. е. Ціцерон протегує Гаю Курцію, якого Цезар обрав до сенату. Як зазначено у листі, у його протезе є маєток, втративши який йому буде важко залишатись у сенаторському стані [Cic., Fam. XIII, 5].

У добу Республіки син сенатора не входив автоматично до *ordo senatorius*. Ситуація змінюється зі встановленням принципату. У сучасному

антикознавстві домінує думка, що утвердження системи принципату супроводжувалося включенням синів senatorів до senatorського стану. Це відображено у довідковій літературі. Стверджується, що од часу Августа до *ordo senatorius* належали члени сенату та їхні нащадки чоловічої статі разом з дружинами, а також особи, яким імператор дарував senatorське звання [408, р. 613]. На думку Г. Альфельді, останній штрих у відокремленні senatorів від вершників зробив Калігула у 38 р. н. е. [373, р. 115-116]. Проте такий підхід наражається на обґрунтовану критику [157, с. 172]. На нашу думку, аргументовано можна стверджувати, що од часу Августа приналежність до *ordo amplissimus* глави сім'ї (*pater familias*) гарантувала той самий суспільний старт і його синам. Щоб сини senatorів раніше знайомились із державними справами, Август дозволив одразу після досягнення ними повноліття (*a virili*), тобто віку 16 років, одягати senatorську тогу і відвідувати засідання сенату [Suet., Aug. 38]. Дебют їхньої службової кар'єри починався у віці 18–20 років у вігінтіваті (*vigintiviratus*) – колегії двадцяти, до складу якої входило чотири самостійні колегії [Dio Cass. LIV, 26]. Одна з них, у складі трьох осіб, відповідала за карбування монети (*triumviri monetales*). Інша стежила за виконанням кримінальних вироків (*triumviri capitales*). Четверо осіб входили до складу колегії, що займалась будівництвом та підтриманням у належному стані доріг (*quattuorviri viarum curandarum*). Нарешті, ще десять склали судову колегію, яка відала питаннями звільнення та записами актів цивільного стану (*decemviri stlitibus iudicandis*). У вігінтіваті починалася кар'єра багатьох політиків Римської Імперії, зокрема імператора Веспасіана [575, р. 115-116]. Просуватися службовою драбиною, оминувши працю у вігінтіваті, можна було на особисте клопотання імператора [Tac., Ann. III, 29]. Окрім того, треба було щонайменше рік прослужити військовим трибуном – *tribunus militum laticlavius*. Ця служба могла проходити як до, так і після вігінтівату [492, р. 166]. Додатково були запроваджені абсолютно формальні посади для молодих senatorів: щороку один міг бути “префектом на час Латинського

свята” (*praefectus feriarum Latinarum*), а шестеро очолювали одну з вершницьких турм (*sevir equitum Romanorum*) під час щорічного огляду римських вершників (*transvectio*) [412, р. 5].

Посади військового трибуна та префекта кінноти (*praefectus equitum*) були доступні для *ordo equestris*. Щоб кожен мав можливість скуштувати табірною життя, Август допускав двох осіб до керування відповідними підрозділами [Suet., Aug. 38]. Для наступної ланки – квестури – треба було досягти 25-річного віку, що давало, нарешті, можливість стати членом сенату. При цьому переваги мали одружені претенденти. Імператор Тіберій позбавив якогось сенатора квестури після того, як стало відомо, що він одружився напередодні розподілу посад і розлучився наступного дня [Suet., Tib. 35, 2]. Колишні квестори могли претендувати на посаду плебейського трибуна та едила. Тридцятирічний вік давав підстави одержати претуру.

Після квестури чи претури сенатор міг командувати легіоном. Це було не нововведенням доби принципату, а лише стабілізацією практики, звичної в арміях Помпея та Цезаря, що поширилась у період громадянських чи, за Р. Саймом, – революційних війн [826, р. 396]. Командир легіону (*legatus legionis*), як правило, був у віці тридцяти і старший. Вершину кар’єри – консулат – могла досягти обмежена кількість сенаторів, хоча й більше, ніж за Республіки. Нерівність доступу до консулату проявлялася теж у віці, в якому сенаторам вдавалося стати консулами. Представники давніх патриціанських родів могли сподіватися стати консулами у віці тридцяти двох – тридцяти трьох років. Натомість сенатори у першому поколінні досягали консулату у віці сорока двох – сорока чотирьох років [575, р. 115]. Визначений Августом порядок проходження служби (*cursus honorum*) сенаторами та вершниками зберігався протягом I – II ст. н. е.

Існували також посади, які були складовою кар’єри сенатора, але не мали чітко визначеного місця у *cursus honorum*. У написі, який датується між 145 та 161 рр. н. е., вказано, що Марк Аврелій займав посаду *curator operum*

publicorum після консулату: *M(arco) Aurelio Caesari / co(n)s(uli) II / Imp(eratoris) Caesaris / T(iti) Aeli Hadriani / Antonini Aug(usti) Pii / pontific(is) maximi / tribunic(ia) potest(ate) VIII / imp(eratoris) II co(n)s(ulis) III p(atris) p(atriciae) filio / decuriales pullari / et h(onore) u(si) // locus adsignatus / Lolliano Avito et Statilio M[aximo] / cur(atoribus) operum publicorum...* [CIL VI, 1008]. Так само після консулату обіймав посаду *curator aedium sacrarum* Марк Сервілій: *M(arco) Servilio Q(uinti) f(ilio) Ho[r(atia)] / Fabiano Maximo / leg(ato) Augustorum pro prae/tore provinciarum Mysiae / superioris item Mysiae inferi/oris curatori aedium sacra/rum co(n)s(uli)...* [ILS 1080]. Натомість Квінт Варій Гемін та Гай Юлій Аспр обіймали посаду *curator aedium sacrarum* до консулату: *Q(uinto) Vario Q(uinti) f(ilio) / Gemino / leg(ato) divi Aug(usti) II / proco(n)s(uli) pr(aetori) tr(ibun) pl(ebis) / q(uaestori) quaesit(ori) iudic(i) / praef(ecto) frum(enti) dand(i) / Xvir(o) stl(itibus) iudic(andis) / curatori aedium sacr(arum)...* [ILS 932a], *C(aio) Iulio Aspro / co(n)s(uli) praetori / curatori viae / Appiae sodali / Augustali trib(uno) / [p]leb(is) quaestori / prov(inciae) Africae cu/ratori aedium sacr(arum)...* [CIL XIV, 2505].

Ф. Марш, проаналізувавши фасти, дійшов висновку, що уже в період другого тріумвірату серед консулів домінують “нові люди” [674, р. 247]. Консулами ставали зазвичай у віці 40–43 років. Протягом року обирались кілька пар консулів. У 155 р. н. е. таких пар було чотири [623, р. 73]. Колишні консули могли обіймати низку посад у Римі, Італії та провінціях [412, р. 7]. Якщо це була імператорська провінція, проконсул командував кількома легіонами. Якщо у провінції планувались чи передбачались бойові дії, управління доручалось умілому полководцю; якщо був час миру та адміністративних дій, – людині з правовими та діловими здібностями. Хибною була оцінка ситуації у провінції, яку допустив Август, помилково вважаючи Германію готовою до управління і сприйняття римських законів, призначив правителем її видатного юриста та адміністратора Квінтілія Вара; це призвело до катастрофи у Тевтобурзькому лісі [802, р. 292; 852, р. 112]. У сучасній

історіографії немає єдиної точки зору щодо впливу цієї поразки на зовнішню політику Риму [164, с. 6-8]. Однак перемога германців над римлянами у 9 р. до н. е. зробила чимало для формування німецької нації. У 1875 р. на честь Армінія, командувача загонами германців у цій битві, у Тевтобурзькому лісі було зведено пам'ятник, відомий як *Hermannsdenkmal* [559, р. 76].

За Імперії сенатори були важливою складовою управлінського апарату, хранителями колективного управлінського досвіду, накопиченого римською олігархією за довгі століття її панування [181, с. 196]. Як твердив М. Ростовцев, Август зумів зберегти віковий набуток державного управління, нагромаджений сенатом, поставити його на службу новому ладу, водночас підпорядкувати усі дії сенату та членів сенаторського стану своєму верховному контролю та нагляду [311, с. 122].

Потребуючи управлінського досвіду senatorів, Август дозволив їм зберегти усі почесті та привілеї. Лише представникам сенаторського стану були доступні найвищі військові та цивільні посади: *praefectus urbi*, *praefectus aerarii*, *legati iuridici*, лише вони могли командувати легіонами та управляти провінціями (за винятком Єгипту). За словами Р. Меллора, Август був зацікавлений не стільки у сенаті, скільки в окремих сенаторах, які були політичними консультантами, провінційними намісниками, військовими командирами та вищими посадовцями [680, р. 23]. Така політика тривала і за наступних правителів. Імператор Траян надавав нащадкам знатних родів почесні посади навіть раніше визначеного часу [Plin., Pan. 69]. Державна діяльність senatorів за принципату набуває нового характеру: служба державі поступово перетворюється на службу імператорові [373, р. 102]. Август увів низку нових посад. Окремі урядовці відповідали за суспільні споруди (*curam operum publicorum*), дороги, забезпечення водою, русло Тібру, розподіл хліба народу. Було запроваджено міську префектуру (*praefecturam Urbis*) та збільшено число преторів. За словами Светонія, це було зроблено з метою збільшити кількість тих, що беруть участь в

управлінні державою (*Quoque plures partem administrandae reipublicae caperent*) [Suet., Aug. 37]. У I ст. н. е. звична кар'єра вершника чи сенатора могла бути як у цивільній, так і у військовій сфері, але од часів Адріана можна було обирати лише щось одне [852, р. 273]. Без попередньої військової служби важко було отримати призначення на посаду, що передбачала керівництво військом. Чимало вищих посадовців розпочинали свою кар'єру з командування невеликим військовим підрозділом [429, р. 49].

Посада *praefectus urbi* хоча і увійшла до сенаторського *cursus honorum*, була навіть потенційно недоступною для більшості сенаторів, бо призначав міського префекта особисто імператор і перебування на цій посаді не було обмежене часовими рамками. Першим цю посаду обіймав Мессала Корвін, але через кілька днів після призначення склав свої повноваження, як нездатний з ними впоратися (*primusque Messala Corvinus eam potestatem et paucos intra dies finem acceperit quasi nescius exercendi*) [Тас., Ann. VI, 11]. Наступним префектом Рима у 16 р. до н. е. став Тавр Статілій. Зі свідчень Діона Кассія очевидно, що під юрисдикцією міського префекта була також вся Італія: Август доручив Тавру управління “містом (ἄστυ) разом з рештою Італії” (*μετὰ τῆς ἄλλης Ἰταλίας*) [Dio Cass., LVI, 19, 6]. Такою ж була свого часу компетенція Цільнія Мецената: *apud Romam atque Italiam*, але Меценат не був офіційно префектом. Імператор Тіберій призначив міським префектом Луція Кальпурнія Пізона, який обіймав цю посаду майже двадцять років [Тас., Ann. VI, 11]. До компетенції міського префекта відносилось судочинство. Зокрема, Марк Аврелій дав право кураторам регіонів та доріг (*curatoribus regionum ac viarum*) або самим карати тих, що стягають мита понад норму (*ultra vectigalia*), або відправляти їх для покарання до префекта Рима (*ad praefectum urbi*) [НА, Марс. XI, 9]. Але міська префектура була посадою цивільною, тому міський префект не мав у своєму підпорядкуванні жодних збройних сил. Це підтверджується написом з Рима доби Антонінів: *M(arco) Aurelio Caesari / Imp(eratoris) Caesaris T(iti) Aeli Hadriani / Antonini Aug(usti) Pii fil(io) divi / Hadriani nep(oti) divi*

Traiani Parthici / pronep(oti) divi Nervae abnep(oti) co(n)s(uli) / Petronius Mamertinus et Gavius Maximus pr(aefecti) pr(aetorio) / tribuni cohortium praetoriarum decem et / urbanarum trium centuriones cohortium / praetoriarum et urbanarum et statorum / evocati cohortes praetoriae decem et / urbanae X XII XIII centuriae statorum... [ILS 2012;=AE 2004, +00043]. У написі перелічені префекти преторія Петроній Мамертін та Гавій Максим, трибуни преторіанських та міських когорт, центуріони і навіть евокати (солдати, що відслужили встановлений термін, але служать добровольцями). Тобто, коли б міський префект мав відношення до преторіанських та міських когорт, то був би обов'язково згаданий у цьому написі. Взагалі епіграфічний матеріал доніс до нас імена чи не усіх міських префектів, наприклад Деціма Юліана [ILSAC (Orelli) 4347], Вірія Лупа [ILS 1210] та ін.

Водночас потрапляння у сенат не гарантувало довічної приналежності до *ordo amplissimus*. Передовсім, сенатор повинен був зберігати встановлений розмір майна. Нагадаймо, що Август збільшив майновий ценз до 1 млн. сестерцій. Сенаторам, у кого на цей момент належного майна не було, він особисто його поповнив [Suet., Aug. 41]. Зменшення необхідного розміру майна тягло за собою позбавлення звання сенатора. Імператор Тіберій усунув зі складу сенату низку осіб, які втратили майно через марнотратство чи розпусту (*ita prodigos et ob flagitia egentis*) [Тас., Ann. II, 48]. На тій же підставі імператор Клавдій усунув декого зі складу сенату [Тас., Ann. XII, 52]. Римляни засуджували тих, що втратили майно через неналежний спосіб життя і ще більше ганьбили себе негідною поведінкою. Це стосується Луція Сергія Катіліни, який в останнє століття Республіки, під тиском зубожіння [Sall., Cat. 5, 7], прагнув досягти вищих державних посад. Натомість римляни співчутливо ставились до тих, що потрапили у скрутне матеріальне становище через незалежні від них обставини. Проперцій Целер, за правління Тіберія, сам просив виключити його із сенаторського стану через бідність (*ob paupertatem*).

Однак імператор, переконавшись, що злидні успадковані ним від батька, видав йому грошову допомогу [Тас., Ann. I, 75].

Сенаторів, що не мали високих моральних якостей, теж могли вивести зі складу цього органу. За Августа окремі сенатори під загрозою втрати свого статусу під час цензу, коли проводилася оцінка їх моральності та майнового стану, добровільно відмовилися від сенаторського звання [Suet., Aug. 35]. Цю політику продовжували і наступні імператори. Веспасіан провів ценз і виключив недостойних, на його думку, зі складу сенату [Suet., Vesp. 9]. За надмірну прихильність до пантоміми і танцю (*gesticulandi saltandique*) Доміціан вигнав із сенату (*movit senatu*) колишнього квестора [Suet., Domit. 8, 3]. Втратити звання сенатора можна було й через неналежне виконання своїх службових обов'язків. За Клавдія Умбоній Сіло, що управляв Бетікою, був виключений зі складу сенату за недостатнє забезпечення війська хлібом [Dio Cass. LX, 24]. Імператор Тіберій наказав стерти зі списку сенаторів (*albo senatorio erasit*) ім'я Апідія Мерула, який не присягнув на вірність розпорядженням божественного Августа (*in acta divi Augusti non iuraverat*) [Тас., Ann. IV, 42]. Той же Тіберій позбавив звання сенатора, який залишив на певний час Рим, щоб згодом винайняти будинок за нижчу ціну [Suet., Tib. 35, 2].

Однак не лише ці фактори визначили якісно інший склад сенату доби принципату порівняно з часом Республіки. Тепер серед сенаторів не було представників багатьох знаменитих родів, яким у минулому належала важлива роль у політичному житті Римської держави. За свідченням Аппіана, лише під час проскрипцій тріумвірів у 43 р. до н. е. було страчено 300 сенаторів та конфісковано їхнє майно [App., B. C. IV, 5]. Політичні репресії, жертвами яких часто ставали сенатори, продовжувалися і в добу принципату [286]. Наприкінці Республіки число сенаторів досягло однієї тисячі. Август зменшив його до шестисот [Dio Cass. LIV, 14; Suet., Aug. 35].

Ми вже зазначали, що система принципату встановлювалась водночас із перетворенням сенаторів на певною мірою замкнену спадкову групу. Посади, що давали доступ до сенату, обіймають здебільшого представники тих самих сімей. Водночас імператори, користуючись своїми цензорськими повноваженнями, мали можливість заповнити вакантні у сенаті місця на свій розсуд, беручи до уваги лояльність претендента до режиму. З усієї Італії багато представників місцевої знаті увійшли до сенату за Августа. Громадяни невеличких італійських міст пишалися своїми земляками, присвячуючи їм написи за громадські кошти. Зокрема, такий напис було зроблено на честь Квінта Варія Геміна, який першим із пелігніанців став сенатором (*is primus omnium Paelign. senator factus est et eos honores gessit*) [EJ, 205].

Були серед нових сенаторів такі, що не мали жодних підстав пишатися своїм родоводом. Курцій Руф, про походження якого, на думку Таціта, соромно сказати правду, не лише став сенатором, а ще й досяг консулату [Тас., Ann. XI. 21]. На думку А. Мерфі, припущення, що тут ідеться про автора “Історії Олександра Македонського”, – необґрунтоване [141, р. 189, н. 7]. Клавдій надав звання сенатора сину лібертина (*etiam libertini filio tribuit*) [Suet., Claud. 24]. Як свідчить Тацит, за Нерона чимало сенаторів були нащадками лібертинів [Тас., Ann. XI, 27]. На початку II ст. н. е. серед сенаторів був навіть син раба – якийсь Ларцій Македон, що досягнув посади претора [Plin., Ep. III, 14]. У 175 р. н. е. Публій Гельвій Пертінакс, син лібертина, став консулом [НА, Pert. I; III, 2]. За Коммода лібертини ставали сенаторами і навіть входили до числа патриціїв за протекцією Клеандра – імператорського улюбленця [НА, Comm. VI, 9]. Елагабал призначав лібертинів намісниками, легатами та консулами [НА, Heliogab. XI].

Частина майбутніх сенаторів розпочинала свою кар’єру з найнижчих посад у легіонах. Марк Руф піднявся службовою драбиною від центуріона до префекта преторіанської гвардії та консула за Марка Аврелія [ILS 1326]. Намісник Сирії Песценній Нігер, що наприкінці II ст. н. е. боровся за верховну

владу з Септімієм Севером, теж був звичайним центуріоном [НА, *Pesc. Nig.* I, 5]. Більшість центуріонів розпочинали службу рядовими легіонерами, утім навіть вершники інколи зростали у військовій кар'єрі з центуріонів [810, р. 228].

У сенат усе частіше потрапляли люди з муніципій, колоній і навіть провінцій [Suet., *Vesp.* 9; Tac., *Ann.* III, 55]. У 48 р. н. е. едуї, що єдині з галлів іменувались братами римського народу, отримали право ставати сенаторами [Tac., *Ann.* XI, 25]. Ще раніше право бути сенаторами мали жителі Вієнни – головного міста аллоброгів у Нарбонській Галлії. У промові імператора Клавдія до сенату, яка збереглася на знайдений у 1528 р. у Лугдуні (суч. *Lyon*) бронзовій табличці, сказано, що Август та Тіберій хотіли мати у сенаті *усіх найкращих* із колоній та муніципій (*omnem florem ubique coloniarum et municipiorum*). Визнаючи за італійськими сенаторами першість щодо провінціалів, імператор наголошує, що останніх не можна відкидати, якщо вони можуть бути цінними для сенату [SG 369]. Після Клавдія процес наповнення сенату провінціалами продовжувався. За словами Таціта, Веспасіан призначив новими членами сенату здебільшого людей гідних, проте траплялись і такі, яким випадок допоміг більше за їх власні чесноти [Tac., *Hist.* II, 82]. Сенаторське звання вони отримували як винагороду за свою відданість імператору [558, р. 35]. За Веспасіана 16,8% усіх сенаторів, чие походження нам відоме, склали провінціали, а 83,2% – італіки; за Доміціана їх стало відповідно 23,4 і 76,6%, за Траяна – 34,2 і 65,8%, за Адріана – 43,6 і 56,4% [224, с. 14-15]. Од часу Флавіїв провінціали, особливо з Іспанії та південної Галлії, були дуже впливовим угрупованням серед сенаторів [373, р. 103]. Врешті-решт, на початку III ст. н. е. італійці втратили свою абсолютну перевагу в *ordines amplissimi* і становили близько третини від загального числа сенаторів [537, р. 9; 698, р. 66]. Однак це не привело до якісних змін ні в *ordo senatorius*, ні в *ordo equestris*, де також зростає питома вага провінціалів. Ідеї та економічні інтереси останніх були

такими ж, як і в їхніх колегах італійського походження, з якими вони швидко злилися [430, р. 3].

Водночас імператори вдаються до заходів, спрямованих на нівелювання відмінностей всередині *ordo senatorius*, намагаючись зберегти його *de facto* як *ordo* Італії. Імператор Траян зобов'язав кандидатів на вищі державні посади вкладати третину своїх капіталів у нерухомість Італії [Plin., Ep. VI, 19]. За Марка Аврелія сенатори-провінціали повинні були мати в Італії не менше чверті свого майна [HA, Marc. XI, 8]. Вони були звільнені від обов'язків перед общиною, з якої походили [Dig., L, 22, 5-6]. Отже, вищі верстви Імперії більше не ідентифікуються з вищими верствами Італії, як це було ще наприкінці Республіки: до їх складу усе більше входять представники провінційної знаті. У 98 р. н. е. імператором став Траян, представник сім'ї італійських колоністів із провінції Бетіка. Іспанського походження були імператори Адріан та Марк Аврелій, сім'я Антоніна Пія була родом із Галлії, а династія Северів походила з Великого Лептіса (*Leptis Magna*) в Африці.

Як бачимо, з одного боку *ordo senatorius* доби принципату – це замкнута суспільна група, з іншого – ця група досить активно поповнюється ззовні. Окрім суб'єктивних причин, про які вже мовилося, цей процес був детермінований і об'єктивними факторами. У римських аристократичних родинах зазвичай було менше трьох дітей. Разом із високою смертністю це призводило – на думку демографів – до зменшення чисельності еліт. Щоб забезпечити їх відтворення, римська аристократична сім'я повинна була мати 5 – 6 дітей [820, s. 101]. Імператор Август намагався виправити негативну тенденцію у демографії законодавчими актами, однак безрезультатно [Tac., Ann. III. 25]. Багато сенаторських сімей були взагалі бездітними. Поставали вакантні місця серед старої аристократії, що сприяло соціальній мобільності римського суспільства [595, р. 26]. За Антонінів лише один із двох сенаторів-консулярів мав дорослого сина, який міг піти слідами батька. Це означає, що із сенаторських сімей того часу лише близько

половини існуватимуть поколінням пізніше [373, р. 118]. Більшість senatorів були для політичної аристократії новими людьми. Багато римських політиків походили з сімей, представлених у політиці тільки одним поколінням. Лише дехто з численної групи великих провінційних землевласників час від часу посилав сина у велику політику. Три чверті усіх консулів за період 18 – 235 рр. н. е. не мали у наступні три покоління жодного консула серед прямих нащадків [594, р. 124]. Та й не усі діти senatorів прагнули увійти до курії. Марк Вініцій, батько та дід якого були консулами, залишався вершником, як і решта їхньої сім'ї [Тас., Ann. VI, 15].

Ми вже зазначали, що виконання обов'язків магістрата потребувало матеріальних видатків. Од часів Республіки senatorи не мали права на комерційну діяльність. Для недопущення цього у 218 р. до н. е. було навіть прийнято закон, запропонований народним трибуном Гаєм Клавдієм (*Lex Claudia*), за яким senatorу заборонялося мати у власності корабель, що може перевозити більше трьохсот амфор (вісім тонн). Вважалось, що цього достатньо для перевезення у Рим припасів із сільських маєтків для особистих потреб. Senator повинен перейматися державними справами.

За пропущене засідання сенату треба було давати пояснення [Сіс., Leg. III (IV), 11]. Торгівля вважалася для senatorів ганебною [Liv. XXI, 63, 3-4]. Однак за Імперії senatorи починають більше перейматися комерційними справами, бо від реального розв'язання політичних питань вони були усунуті. Як у середині V ст. до н. е. децемвіри [Liv. III, 38, 11-12], так тепер імператори змушують senatorів відвідувати курію під загрозою грошового покарання. Імператор Август підвищив штрафи (*τὰς ζημίας*) за спізнення на засідання сенату без поважної причини [Dio Cass. LIV, 18]. Зменшення зацікавленості знаті політичним життям проявлялось у байдужості нижчих магістратів до виконання обов'язків. Август і його наступники мали певні труднощі у заповненні вігінтіварата, а за вищі магістратури точилася гостра боротьба між претендентами [333, р. 60].

Протягом тривалого часу у розвитку римського суспільства тривала наступність. За зовнішніми ознаками *ordo senatorius* доби принципату зберігав традиції періоду Республіки. Сенатори залишались найвпливовішою частиною римського суспільства. Проте якісний склад сенату зазнав суттєвих змін: місце представників багатьох знаменитих родів зайняли вихідці з провінцій, інколи – з низів. *Ordo senatorius* перетворюється на загальнодержавну вищу верству. Поповнення сенату значною мірою контролювалось імператорами, котрі, користуючись своїми цензорськими повноваженнями, мали можливість на свій розсуд заповнити вакантні у сенаті місця. Сенат та магістрати втрачають можливість реально впливати на формування політичного курсу держави. Участь сенату в управлінні державою визначалась, в основному, характером правління того чи іншого імператора. Одні імператори, яким просенатська історіографія дає негативну характеристику, прагнули необмеженої влади, інші, з позитивною оцінкою, допускали видимість свободи (*Quomodo pessimis imperatoribus sine fine dominationem, ita quamvis egregiis modum libertatis placere*) [Тас., Hist. IV, 8]. За “доброго” імператора сенат задовольнявся формальною причетністю до справи державного управління, за “поганого” – чекав кінця його правління і сподівався, що наступний буде “добрим”. Врешті-решт це призводить до наростання серед сенаторів політичної апатії.

3.2. *Ordo equestris (secundus)*

Терміном “*equites*” – “вершники” – спершу у Римі позначали не суспільний прошарок (*ordo*), а військову кавалерію. Однак уже в період Гракхів вершники перетворюються на окремий клас громадян, до рук якого Гай Гракх передає справи судочинства [App., Bell. Civ. I, 22; Plut., C. Gracch. 5; Тас., Ann. XII, 60]. Наприкінці Республіки існують три судові декурії: сенатська, вершницька та декурія ерарних трибунів. Остання була скасована Юлієм Цезарем (*iudicia ad duo genera iudicum redegit, equestris ordinis ac senatorii:*

tribunos aerarios, quod erat tertium, sustulit) [Suet., Iul. 41]. Вершники, разом із сенаторами, формують два вищі *ordines* римського суспільства – *ordines amplissimi*. Вершники прийняли сенаторську ідеологію, закодовану у словах *foedus* (союз), *amicitia* (дружба), *fides* (добросовісність, вірність) та *negotium* (діяльність). У традиційному сенсі ці терміни стосувалися головним чином політичних та соціальних зв'язків між членами сімей двох вищих прошарків римського суспільства, а не особистих почуттів [685, р. 127]. Вершників та сенаторів єднали узи дружби та родинні зв'язки. За словами Светонія, вони розрізняються не так своїми привілеями, як своєю гідністю (*non tam libertate inter se quam dignitate*) [Suet., Vesp. 9]. Провінціалів, зарахованих до *ordo equestris*, особливо шанували у їхніх містах. Цензорін, звертаючись у творі “*De die natalie*” (238 р. н. е.) до Цереллія, говорить, що останній перевершив блиском вершницького стану становище (*gradum*) провінціалів [Sensorinus, DN, XV, 4]. У добу принципату потенційних спадкоємців імператорської влади (Гай і Луцій Цезарі [RG XIV; Tac., Ann. I, 3], Тіберій Гемел [Suet., Calig. 15, 2], Коммод та ін. [НА, Comm. II, 1]) проголошували *principes juventutis (equestris ordinis princeps)* – першими серед вершників. Водночас було зрозуміло, що вершники за статусом розташовані на другій позиції, після сенаторів. У Марціала читаємо: “*Plebs et minor ordo maximusque*” [Mart. IV, 2, 3], де “*minor*” (нижче) *ordo* стосується, безумовно, вершників, а “*maximus*” (найвище) – сенаторів (Т. Лопощко помилково читав це як “*plebs est minor ordo maximusque*”: “*plebs jest to warstwa najniższa i najliczniejsza*”) [660, s. 33].

У добу Августа вершники чисельно переважали сенаторів – близько 20 000 [373, р. 122]. *Ordo equestris* не було таким закритим, як *ordo senatorius*. Необхідною умовою приналежності до *ordo equestris* був майновий ценз. Натомість військова служба у добу принципату не була обов'язковою – наприкінці Республіки римська кавалерія комплектувалась майже повністю з негромадян. Із суто військового інституту *ordo equestris* поступово перетворюється на державний [345, с. 140]. Але часто у

вершників не було тих політичних амбіцій, які мали сенатори. Ілюстрацією цього можуть бути слова Овідія, який у своїй адміністративній кар'єрі пройшов через вігінтівірат. Перед ним відкривалась можливість стати сенатором. Він каже: “*Curia restabat*”. Однак поет “уникав тривожного домагання державних посад” (*sollicitaeque fugax ambitionis eram*) [Ov., Tr. IV, 10, 33-38]. Те саме можна сказати про Мецената і Саллюстія Кріспа [Tac., Ann. III, 30]. Секстій не прийняв від Юлія Цезаря запропонованого сенаторського звання [Sen., Ep. XCVIII, 13]. Адріан Матур залишався вершником, хоча легко міг досягти вищого [Plin., Ep. III, 2, 4]. Пліній Молодший і Тацит пояснювали цю політичну апатію небажанням змінювати відносно спокійне становище вершника на сповнене неспокою життя сенатора. За словами Плінія, Мініцій Макрін, славетний вершник (*equestris ordinis princeps*), віддавав перевагу спокою перед боротьбою за магістратури [Plin., Ep. I, 14, 5]. Теренцій Юніор обирав спокійне дозвілля (*tranquillissimum otium praetulit*) замість передбачених для нього почестей [Plin., Ep. VII, 25, 2]. Тацит зауважує, що Корнелій Фуск, прагнучи спокою, залишив *ordo senatorius* (*quietis cupidine senatorium ordinem exuerat*) [Tac., Hist. II, 86].

На відміну від сенаторів, вершники мали можливість активно займатись лихварством [Suet., Aug. 39], комерцією [Plin., Ep. CXIX, 5], а сенатори вважали це принизливим. Великі прибутки давала їм практика відкупу у держави мит і податків із провінцій [Tac., Ann. IV, 6; XIII, 50]. Об'єднавшись у товариства *societates equitum Romanorum*, вершники займались також постачанням хліба [Tac., Ann. IV, 6]. Римський вершник Корнелій Сенеціон, почавши з нічого, досягнув великих статків, і гроші його працювали на морі та суходолі (*mari et terra pecuniam agitabat*) [Sen., Ep. CI, 1-4]. Частина коштів вершники вкладали у розширення своєї справи, частину – у землю та нерухомість. Значні матеріальні ресурси давали їм змогу активно боротися з сенатом, захищаючи свої корпоративні інтереси. У датованому 60 р. до н. е. листі Ціцерон говорить про

“війну” вершників із сенатом (*equites curiae bellum*), викликану притягненням одного з них до відповідальності за зловживання у судовому процесі [Cic., Att. II, 1]. Г. Сальвіолі називав вершників потужним класом ділків, що керували політичним життям в епоху Ціцерона [313, с. 25]. Проте у період Імперії лихварство та брудні грошові операції поступово зосереджуються в руках багатих лібертинів [233, с. 115]. Натомість вершники усе активніше залучаються до адміністративної служби.

До *ordo equestris* належала муніципальна аристократія. Дуже багато вершників, особливо тих, хто не домагались кар’єри на державній службі чи не мали можливості її зробити, обіймали посади в муніципіях і належали одночасно до *ordo equester* і до *ordo decurionum* у одному чи навіть у кількох містах водночас [373, р. 123].

Вершники відрізнялись від решти населення зовнішніми атрибутами: володіли конем, власним чи наданим державою, мали золотий перстень та вузьку пурпурову смугу на туніці (*clavus angustus*), на відміну від широкої пурпурової смуги (*clavus latus*) у сенаторів. Як зазначає Пліній Старший, звання “*eques*” походить від володіння військовим конем, а “персні, безумовно, відрізняють третю і проміжну верству між плебсом та сенаторами” (*anuli plane tertium ordinem mediumque plebei et patribus inseruere*) [Plin., HN, XXXIII (VII) 29]. У даному разі щодо *ordo equestris* вжито порядковий числівник “*третій*”. Під час урочистостей вершники одягали трабею – офіційний білий плащ із пурпуровими смугами, який носили також авгури. Одягнуті у трабеї вершники проходили перед цензорами [Pers. III, 29]. Вигадуючи нові почесті Доміціану, сенат пропонував запровадити почесний ескорт імператора вершниками, одягнутими у трабеї [Suet., Domit. 14, 3]. Відвідуючи театральні вистави, вершники сиділи окремо від плебсу. На основі закону Росція (*lex Roscia theatralis*) за ними були зарезервовані перші чотирнадцять рядів [Liv., Per. 99]. Як свідчать джерела, дотримання цього привілею суворо контролювалось [Mart., V, 8; 14]. У Римі був культ Фортуни вершників [Tac., Ann. III, 71].

Діти senatorів майже гарантовано входили до *ordo senatorius*, натомість діти вершників не отримували у спадок від батьків вершницьке звання і вважались частиною плебсу, як про це говорить Горацій:

“Нехай ти розумний, моральний, чесний та красномовний,
але до чотирьохсот тисяч шести чи семи ще бракує:
будеш плебеєм (*Est animus tibi, sunt mores et lingua fidesque,
sed quadringentis sex septem milia desunt:
plebs eris*)” [Hor., Epist. I, 1, 59-60; 265].

У цьому листі Горація йдеться про необхідну передумову зарахування до *ordo equestris*. Як і для senatorів, для вершників було встановлено майновий ценз, хоча й менший – 400 000 сестерцій. Водночас *ordo equestris* не був однорідною масою. У його складі були і ті, що займали високі офіційні посади, походили з senatorських сімей, володіли майном, достатнім для senatorського цензу. Це була проміжна ланка між *ordo equestris* та *ordo senatorius*. Тацит вживає до цієї групи терміни *illustres* (видатні), *nobilitas equestris* (вершницька знать), *equites Romani dignitate senatoria* (римські вершники з senatorським достоїнством) [Tac., Agr. 4; Ann. VI, 18]. Коли Гай Калігула став імператором, він узяв собі товаришем по консулату свого дядька, майбутнього імператора Клавдія, який на той час був ще римським вершником (*equitem Romanum ad id tempus*) [Suet., Calig. 15]. Обидва діди Гнея Юлія Агриколи були вершниками і виконували функції прокураторів імператора. Однак уже його батько, Юлій Грецин, належав до senatorського стану [Tac., Agr. 4]. Імператор Септімій Север походив із вершницької сім'ї [NA, Sev. I, 2]. Поряд із цими вершниками, багатими та знатними, були й такі, що потрапили до *ordo equestris* випадково, не могли пишатися своїми предками і заледве назбирували необхідний майновий ценз. Деякі були змушені їсти висівки (*apludam*) та пити вино з осадом (*flores*) [Gell., NA, XI, 7].

У добу принципату відбувається подальше оформлення *ordo equestris*. Після тривалої перерви Август відновлює практику огляду римських вершників

цензорами (*transvectio*) [Suet., Aug. 38]. За імператора Тіберія було встановлено, що носити золотий перстень вершника може лише той, чиї батько та дід були вільнонародженими (*ingenuus ipse, patre, avo paterno*) [Plin., HN, XXXIII (VIII) 32]. Безпідставне використання атрибутів вершницького звання тягло за собою судове переслідування. Один із таких звинувачених змушений був переховуватися від правосуддя на Сицилії [Mart. VII, 64]. Імператор Клавдій позбавляв майна лібертинів, які видавали себе за римських вершників [Suet., Claud. 25, 1]. Водночас імператори могли дарувати вершницьке звання навіть лібертинам. Зокрема лібертин (*ἀπελεύθερος*), Антоній Муза отримав від Августа та сенату великі гроші, привілеї та вершницьке звання за успішне лікування імператора від тяжкої хвороби [Dio Cass. LIII, 30, 3]. Вершником став Ікел – лібертин (*libertus*) імператора Гальби, що мав на нього неабиякий вплив [Suet., Galb. 14, 2]. Вітеллій, ставши імператором, зробив вершником свого лібертина Азіатика, як говорить Тацит, “вшанував Азіатика перснями” (*honoravitque Asiaticum anulis*) [Tac., Hist. II, 57]. До складу *ordo equestris* був зарахований Горм, лібертин Веспасіана (*Hormo dignitas equestris data*) [Tac., Hist. IV, 39].

Оскільки число римських вершників зменшилось після репресій Тіберія, його наступник Гай Калігула зібрав визначних громадян із заможних сімей з цілої Імперії, тобто навіть з-поза меж Італії, і зарахував їх до *ordo equestris*. Деяким із них він навіть дозволив носити сенаторський одяг до того, як вони пройшли якусь із магістратур, що давало право входження до сенату [Dio Cass. LIX, 9, 5]. Списки вершників він ретельно перевіряв [Suet., Calig. 16, 2]. Активно залучаючи на службу іноземців, римський уряд зваблював їх не лише римським громадянством, а й можливістю отримати вершницьке звання. Воно було досяжним лише для представників родової знаті. Зокрема, римськими вершниками були командири допоміжних підрозділів, які згодом очолили антиримські повстання: Арміній – син вождя германського племені херусків [Vell. Pat. CXVIII, 2], Цівіліс – вождь племені батавів [Tac., Hist. IV, 16].

Прийнятий до складу *ordo equestris* чи, як говорилося у написах, “нагороджений державним конем” (*EQ. P. EXORN = equo publico exornatus*) [ILSAC (Orelli) 3457], вважав це високим дарунком імператора.

Зі встановленням нового режиму для представників вершницького стану виникає більше можливостей досягти вищого соціального становища, ніж це було за Республіки. М. Машкін дійшов висновку, що вершники надають новому режиму більшу підтримку, ніж сенатори [256, с. 448]. Цю тезу можна підтвердити фактом активного залучення представників *ordo equestris* до роботи в імперській адміністрації. Вони служать префектами, прокураторами та на нижчих адміністративних посадах. Як зазначає Тацит, у період громадянських воєн Август довірив управління Римом і всією Італією вершнику Цільнію Меценату [Тас., Ann. VI, 11]. Сталося це у 36 р. до н. е. При цьому Меценат не обіймав офіційно посаду *praefectus urbis*. Після ліквідації царської влади (30 р. до н. е.) адміністрацію Єгипту очолював префект із вершників, що здійснював правосуддя та командував дислокованими там підрозділами. Як пояснює Тацит, імператори прагнули особисто контролювати цю провінцію, що не знала законів та державного управління (*insciam legum, ignaram magistratum*) [Тас., Ann. XII, 60; Hist. I, 11]. У 6 р. н. е. вводиться посада префекта аннони, в обов’язки якого входить контроль за постачанням продовольства до Рима. На цю посаду призначається вершник Гай Турраній, котрий обіймав її понад 40 років [Тас., Ann. I, 7; XI, 31]. Найвищою для кар’єри вершника була посада преторіанського префекта (*praefectus praetorio*), якого Марціал називає “тіла священного страж” (*ille sacri lateris custos*) [Mart. VI, 76, 1]. Імператор особисто призначав на цей пост. Август у 2 р. до н. е. вперше призначив двох префектів преторія – Квінта Осторія Скапула і Публія Сальвія Апера (*καὶ μέντοι καὶ ἐπάρχους τῶν δορυφόρων τότε πρῶτον Κύντόν τε Ὀστώριον Σκαπούλαν καὶ Πούπλιον Σάλουιον Ἄπρον ἀπέδειξεν*) [Dio Cass., LV, 10, 10]. Коли імператор відправлявся у провінцію та до війська, один префект преторія супроводжував його [824, р. 64], а інший залишався

командувати когортою, що перебувала у палаці [Dio Cass., LXIX, 18]. Саме з цієї посади “могутній Сеян” (*ingens Seianus*) [Juv. X, 62-63] загрожував перервати династію Юліїв-Клавдіїв ще за Тіберія. З цієї ж посади імператором був проголошений Опелій Макрін. За Антонінів склалась традиція надавати префектам преторія, під час їх відставки, членство в *ordo senatorius* [НА, Hadr., VIII, 7; Comm., IV, 7] та передавати на їх розгляд судові справи. Зокрема, за Коммода, префектам преторія було доручено розглядати звинувачення, висунуті проти Септімія Севера (*a praefectis praetorii, quibus audiendus datus fuerat*): ніби він запитував у халдеїв (*Chaldaeos consulisset*), чи буде він імператором. Майбутнього імператора виправдали, а наклепника розіп’яли [НА, Sev. 4, 3] Олександр Север надав діючим префектам преторія сенаторське звання (*Praefectis praetorii suis senatoriam addidit dignitatem*) [НА, Alex. Sev. XXI, 3]. Відтоді ця посада стала доступна не лише вершникам, але й сенаторам.

За Антоніна Пія було близько 550 вершницьких військових посад [373, р. 126]. П. Брант припускає, що за Августа лише біля 300 цих посад займали справжні римляни. У допоміжних загонах решту обіймали вожді союзних племен, які отримували за службу римське громадянство і вершницький статус [429, р. 52]. Просування вершницькою кар’єрою не було так чітко окреслено як сенаторський *cursus honorum*. Імператори часто сприяли просуванню на вищий щабель наближених до себе вершників, порушуючи ustalений порядок.

Як передає Светоній, імператор Клавдій визначив проходження військової служби вершниками: спершу вони командували когортою, згодом кінним загоном – алою (*post cohortem alam*), після чого обіймали посаду трибуна легіону (*post alam tribunatum legionis*) [Suet., Claud. 25]. Однак епіграфічний матеріал засвідчує, що ці *tres militiae equestres* не стали узвичаєними шаблями кар’єри аж до початку другого століття н. е. Звичним був, наприклад, пропуск *praefectura alae*. Однак у період правління Антонінів, точніше від Адріана до Марка Аврелія, *cursus honorum* вершників уже повністю сформувався [850, р. 460].

Існували посади, які були доступні і сенаторам і вершникам. Зокрема мова йде про кураторів та прокураторів доріг. Напис із Тускула розповідає про кар'єру сенатора Корнута Тертулла: *C(aio) Iulio P(ubli) f(ilio) Hor(atia) / Cornuto Tertul[lo] / co(n)s(uli) proconsuli provinci[ae Asiae] / proconsuli provinciae Narbo[nensis] / legato pro praetore divi Traiani [Parthici] / provinciae Ponti et Bith[yniae] / eiusdem legato pro pr[ae]tore / provinciae Aquitani[ae] c[en]su[um] / accipiendorum cu[ra]to[ri] viae] / Aemiliae praefecto aerari Sa[tu]r[ni] / legato pro praetore provinc[iae] / Cretae et Cyrenarum [3] a[dl]e[cto] / inter praetorios a divis Ves[pasiano] / et Tito censoribus aedili ce[ri]ali] / quaestori urbano... [ILS 1024]. У переліку посад, які займав цей чиновник, консул 100 року н. е. [623, р. 53], бачимо *curator viae Aemiliae*. Квінт Аксій був куратором Траянової, Аврелієвої і Екланської доріг (*Q(uinto) Axio Q(uinti) f(ilio) Pal(atina) A[elian(o)] / eq(uiti) R(omano) Laurenti Lavin[ati] / curator ad popul(um) vi[ar(um)] / Traianae et Aureliae [et] / Aeclanensium...*) [ILS 1371]. Пліній Молодший засвідчує високий престиж посади куратора Емілієвої дороги: "...отримав звістку про те, що Корнут Тертулл призначений куратором Емілієвої дороги. Не можу передати, як я радий за нього і за себе..." (*cum mihi nuntiatum est Cornutum Tertullum accepisse Aemiliae viae curam. Exprimere non possum, quanto sim gaudio adfectus, et ipsius et meo nomine*) [Plin., Ep. V, 14]. Радість Плінія пояснюється тим, що Корнут Тертулл був його другом.*

Водночас з епіграфічних джерел відомо багато вершників, які обіймали аналогічні посади. Зокрема, Квінт Децій Сатурнін (*Q(uinto) Decio Q(uinti) f(ilio) M(arci) n(epoti) / Saturnino / pontif(ici) minori Romae tubicini / sacror(um) publ(icorum) p(opuli) R(omani) Quirit(ium) praef(ecto) fabr(um) co(n)s(uli) / ter curator viarum Labic(anae) / et Latinae...*) [ILS 6286], Гней Мунацій (*Gn(aeus) Munatius M(arci) f(ilius) Pal(atina) / Aurelius Bassus / proc(urator) Aug(usti) / praef(ectus) fabr(um) praef(ectus) coh(ortis) III / sagittariorum praef(ectus) coh(ortis) iterum II / Asturum censitor civium / Romanorum coloniae Victri/censis quae est in Britannia / Camaloduni curator / viae Nomentanae...*) [ILS 2740], Квінт

Аксії Еліан (*Q(uinto) Axio Q(uinti) f(ilio) Pal(atina) A[elian(o)] / eq(uiti) R(omano) Laurenti Lavin[ati] / curatori ad popul(um) vi[ar(um)] / Traianae et Aureliae...*) [ILS 1371] etc.

Куратори італійських доріг наглядали також за розподілом аліментарних коштів. Цей аспект відображено у титулатурі Сервія Кальпурнія Декстра, куратора *viae Aemiliae: Se[r(vio)] Cal[pu]r[nio] / Dextro c(larissimae) m(emoriae) [v(iro)] / co(n)[s(uli)] ord(inario) XVvir(o) s(acris) [f(aciundis)] / leg(ato) prov(inciae) Asiae c[ur(ator) rei p(ublicae)] / Minturnensium V[enafr]an(or)um / item Calenorum cur(ator) viae Ae[m(iliae)] / et alimentorum...* [ILS 1175]. У цій же площині слід розглядати і свідчення Юлія Капітоліна: *alimentis dividendis in Via Aemilia procuravit* [НА, Pert. II, 3].

Від часів Септімія Севера першою військовою посадою вершника стає центуріонат (*centurionatus*) [492, р. 173]. Успішне просування військовими посадами мало за мету прокураторство та претуру. Вершник Гай Бебій Аттік завершував свою кар'єру прокуратором імператора Тіберія у Норіку: “*C. Baebio... Attico...primopil. leg. V Macedonic... t[r.] mil. coh. VIII pr. primopil. iter. procurator. Ti. Claudii Caesaris Aug. Germanici in Norico...*” [ILS 1349]. Секст Афраній Бурр дослужився до префекта преторіанської гвардії за Клавдія та Нерона: “*Sex. Afranio... Burro trib. mil. proc. Augustae proc. Ti. Caesar. proc. Divi Claudii praef. pra[e]tori...*” [ILS 1321]. Гай Велий Руф був прокуратором імператора Доміціана в Паннонії, Далмації та Реції з “правом життя і смерті” (*ius gladii*) [ILS 9200]. Гней Октавій Тіціній Капітон пройшов через командування когортою, військовий трибунат і згодом, за Доміціана та Нерви, очолював імператорську канцелярію, відповідав за імператорське майно та командував нічною сторожею: “*Cn[aeus] Octavius Titinius Capito praef[ectus] cohortis trib[unus] milit[um]... proc[urator] ab epistulis et a patrimonio iterum ab epistulis divi Nervae... ab epistul[is] tertio Imp[eratoris] Nervae Caesar[is] Traiani Aug[usti] Ger[manici] praef[ectus] vigilum*” [ILS 1448]. Марк Бассей Руф за Марка Аврелія зробив кар'єру від центуріона до префекта преторіанської

гвардії. У написі, що дійшов до нас, його посади перелічуються у зворотному порядку, починаючи з його префектури та консульських відзнак (*M[arco] Bassaeo M[arci]... Rufo pr[ae]fecto pr[ae]torio... [c]onsularibus ornamentis honorato*), через прокуратури, аж до чисельних військових посад [ILS 1326].

Поза межами *ordo equestris* не було можливості зробити кар'єру ні у цивільній сфері (за винятком муніципальних посад), ні у військовій (де доводилось обмежуватися посадою центуріона). Вершники, які не перебували на дійсній військовій службі, були зобов'язані жити у Римі, де виконували обов'язки нижчих магістратів [799, р. 475]. Імператор Адріан визнав цивільну службу еквівалентною військовій. Отже ті, що служили при імператорській скарбниці (*advocati fisci, sexagenarii a consiliis sacris, consilarii Augustorum, ab commentariis praefecti praetorio*) та на нижчих адміністративних посадах (нагляд за дорогами, податками та ін.), могли отримати прокураторство чи префектуру без військової служби [492, р. 174]. Саме Адріан запровадив посаду *advocatus fisci*: *fisci advocatum primus instituit* [НА, Нadr. XX, 6], що зазвичай була першою сходинкою у цивільній кар'єрі вершника. У написі з Рима наводиться у зворотному порядку кар'єра вершника Гая Целія Сатурніна, починав він, як бачимо, з посади *advocatus fisci*: *Dogmatii / honori / C(aio) Caelio Saturnino v(iro) c(larissimo) / allecto petitu senatus inter / consulares comiti d(omino) n(ostri) Constantini / Victoris Aug(usto) vicario praefecturae / urbis iudici sacrarum cog(nitionum) vicario / praeff(ectorum) praetorio bis in urbe Roma / et per Mysias examinatori per Italiam praefecto annon(a)e urbis ratio(nali) privat(a)e vicario summae rei / rationum raationali vicario per / Gallias magistro censu(u)m vicario / a consiliis sacris magistro stu(diorum) magistro libellorum duce(nario) a consiliis sexag(enario) a consiliis / sacris sexag(enario) studiorum adiutori / fisci advocato per Italiam / C(aius) Fl(avius) Caelius Urbanus v(ir) c(larissimus) / consularis patri* [ILS 1214].

У написі з провінції Африки бачимо кар'єру Гая Аттія Феліціана, який дослужився до префекта аннони, але розпочинав свою кар'єру з посади

advocatus fisci: C(aio) Attio Alcimo Felicia/no p(erfectissimo) v(iro) praef(ecto) / annonae praef(ecto) / praet(orio) vice praef(ecto) vig(ilum) magistro / summae privatae magistro / summarum rationum cur(atori) / operis amphitheatri proc(uratori) hereditatium Romae proc(uratori) sacrae / monetae proc(uratori) ferr(ariarum) proc(uratori) ann(onae) / prov(inciae) Narbon(ensis) proc(uratori) privatae / per Salariam Tiburtinam / Valeriam Tusciam proc(uratori) per / Flaminiam Umbriam Picenum item vice / proc(uratori) quadrag(esimae) Galliar(um) proc(uratori) alimentor(um) per / Transpadum Histriam Liburniam ad[v]ocat[o] / fisci provinciar(um) XI... [ILS 1347].

Однак чиновник міг починати службу й з іншої посади, пройти згодом і через *advocatus fisci* і зробити добру кар'єру. Напис із Остії змальовує просування службовою драбиною Квінта Ацілія Фуска, який розпочинав службу збирачем податків у Остії, пройшов через багато інших посад, у тому числі і через *advocatus fisci* і дослужився до прокуратора аннони: *Q(uinto) Acilio C(ai) fil(io) Pap(iria) / Fusco v(iro) e(gregio) / procurat(ori) annon(ae) / Augg(ustorum) [[n]]n(ostrorum) [[p(atrono) c(oloniae)]] Ost(iensis) procur(atori) / operis theatr(i) Pompeian(i) / fisci advocat(o) codicill(ari) / stationis hereditat(ium) / et cohaerent(ium) sacerdoti) / Laurent(ium) Lavinat(ium) / corpus me(n)sorum / frument(ariorum) adiutorum / et acceptorum Ost(iensium)... [ILS 1431].*

Вершники поступово відтісняли senatorів у виконанні командних, адміністративних та судових функцій. Август зняв із senatorів обов'язок брати участь у суді присяжних, заповнивши вершниками три перші судові декурії (по 1000 в кожній). Крім того, для участі у дрібних цивільних процесах він утворив четверту декурію з осіб, що володіли половиною цензу вершників. Зусиллями Калігули постала ще п'ята декурія. Присяжні повинні були мати не менше тридцяти (згодом двадцяти п'яти) років, у декурії допускались лише італіки (пізніше і провінціали, але майже винятково з латинської частини держави). Присяжними могли бути лише особи, які мали право громадянства за народженням [345, с. 143; 677, р. 31]. Клавдій провів постанову сенату, за якою

судові рішення, прийняті прокураторами з вершницького стану, мають виконуватися так само неухильно, як його власні. Судова влада, через яку у Римській державі неодноразово виникали конфлікти (наприклад, війна Марія і Сулли), була повністю передана до рук вершників [Тас., Ann. XII, 60]. Нововведення Клавдія стосувалося судових справ, пов'язаних із майном імператора, яким керували його прокуратори. Ця практика призвела до зловживань за Доміціана. Імператор Траян провів реформу, запровадивши для таких справ вибір суддів за жеребом [Plin., Pan. 36].

Роль вершників у державі посилюється з падінням дому Юлів-Клавдіїв. Переглянувши склад *ordo equestris*, Веспасіан вилучив недостойних і поповнив його найбільш гідними з числа італіків та провінціалів (*summotis indignissimis et honestissimo quoque Italicorum ac provincialium allecto*) [Suet., Vesp. 9, 2]. Протягом усього I ст. н. е. зростає питома вага провінціалів у *ordo equestris*. Так, серед військових трибунів (вершників) пропорція італійців до провінціалів, за свідченнями джерел, складала 90 до 29 у період від Августа до Калігули, 25 до 20 за Клавдія та Нерона, 21 до 30 за Флавіїв і 117 до 143 у другому столітті [373, p. 125]. Вітеллій започаткував, Флавії і Траян продовжили, імператор Адріан утвердив практику заміни лібертинів імператора вершниками на посадах у канцелярії імператора [НА., Nadr. XXII, 8; Тас., Hist. I, 58]. На думку А. Дафа, перехід посад лібертинів до вершників означав визнання принципата деспотією [486, p. 202]. За Траяна, одним із перших вершників на важливих посадах – *a rationibus, procurator monetae, procurator a loricata* – був Луцій Вібій Лентул [659, p. 220]. Реформи Адріана привели до збільшення числа чиновників. Тому довелося зменшити вимоги до претендентів на вершницьку кар'єру. Утверджується практика адміністративної служби безвідносно до військової, і формується прошарок чиновників з досвідом та знанням справи. Вони були на нижчих посадах у відомстві освіти, в управлінні продовольчими справами, дорогами, податками на спадщину, набором рекрутів, публічними бібліотеками у Римі, імператорськими фехтувальними школами. При

просуванні по службі великого значення набуває юридична освіта. І прокуратура, і префектура були пов'язані з широкою судовою діяльністю. На вищих вершницьких посадах опиняються знамениті юристи [345, р с. 145]. Неухильно зростає кількість прокураторських посад. За Адріана їх було 104, за Коммода – 136. За період між 197 та 211 роками н. е. було введено 50 нових посад [649, р. 149]. Прокуратори суттєво відрізнялися один від одного за статусом, у залежності від того, яка ділянка роботи була їм доручено. Тому, щоб підкреслити високе становище прокуратора, що керував провінцією, щодо нього починають вживати термін *praeses*, як ми це бачимо на прикладі чисельного епіграфічного матеріалу: *L(ucio) Ba[e]bio L(uci) f(ilio) [G]al(eria) Aurelio / Iuncino proc(uratori) heredit(atium) / proc(uratori) Aug(usti) praef(ecto) prov(inciae) Sard(iniae) / praef(ecto) vehicul(orum) ad HS CC(milia) / praef(ecto) vehicul(orum) ad HS C(milia) / proc(uratori) ad annonam Ostis / ad HS [L]X proc(uratori) b[ryb]liothec(ae) / ad HS [L]X(milia) Laurenti[um] / Lavinatium / Q(uintus) Mon[t]an[i]us Po[ll]io / dec(urio) [e]q(uitum) s[tr]ator eius / v(iro) e(gregio) praesidi rarissimo [ILS 1358], [Q(uinto) Cosconio M(arci) f(ilio) P]oll(ia) Fronton[i] / [praef(ecto) fab]r(um) a co(n)s(ule) a[dl]ecto praef(ecto) coh(ortis) / i trib(un) mil(itum) l[eg]ion(is) I I]tal(icae) proc(uratori) Augg(ustorum) / [ad vectig(al) [XX her(editatium) p]er Pontum et Bithy/[niam e]t Pontum Mediterr[ane]um / [et Pap]hlagoniam proc(uratori) Augg(ustorum) item / [ad vectig(al) XX her(editatium) per Asiam Lyciam / [Phr]ygiam Galatiam insulas / [C]ycladas subpraef(ecto) ann(onae) urb(is) proc(uratori) / Augg(ustorum) ad vectig(al) ferr(ariarum) Gall(icarum) proc(uratori) / Augg(ustorum) et praef(ecto) prov(inciae) Sardiniae / optimo et rarissimo praesidi / P(ublius) Sempronius Victor / optio praetori [CIL X, 7583], Cn(aeo) Petronio / Probato / Iu[ni]ori Iusto c(larissimo) v(iro) / leg(ato) [l]egion(is) duarum / XII[I] Gemin(ae) et VIII Aug(ustae) / Se[verianar(um) Alexandr]i[an(arum)] / procons(uli) provinc(iae) Cretae / leg(ato) provinc(iae) Achaiae / prae[t(ori)] fideic[om]missar(io) / tribuno p[le]bi / [quae]stori [provi]nciae / [A]fric[ae] / [cura]tori r[ei] pu[b]licae /*

Ardeat[i]norum / quattuorvir(o) viarum / curandarum / M(arcus) Terentius Aelianus / |(centurio) l[eg(ionis) V]III Aug(ustae) / pr[ae]sidi iustissimo [ILS 1179; AE 2006, 298], T(ito) Desticio T(iti) filio / Cla(udia) Severo p(rimo) p(ilo) leg(ionis) / X Gem(inae) subpraef(ecto) vigil(um) / proc(uratori) Aug(usti) prov(inciae) Daciae / superior(is) proc(uratori) provinc(iae) / Cappadoc(iae) item Ponti medi/terran(ei) et Ar[m]e[ni]ae minor(is) et Ly/caon(iae) An[tioch]ian(ae) proc(uratori) prov(inciae) Rae/tiae fla[mini] divi Ha[driani] pontifici / [patrono] coloniae / ala[e I Aur(ianae) Ge]rmanus Martial(is) Titianus / Froan(us) alae I Fl(aviae) Iulius Memorinus / Iuli[us]s Fl(avius) Speratus alae I sing(ulariorum) Aelius / Seve[rus Pe]tron(ius) Iulianus decurion(es) exerc(itus) / Raetici / praesidi optimo et sanctissimo / l(ocus) d(atu)s d(ecreto) d(ecurionum) [ILS 1364]. Вживався також термін *praepositus*: *M(arco) Cosconio M(arci) filio Poll(ia) Frontoni / praef(ecto) fabr(um) a co(n)s(ule) adlecto praef(ecto) coh(ortis) I / if trib(un)o mil(itum) leg(ionis) I Ital(icae) proc(uratori) August(orum) / ad vectig(al) XX her(editatium) per Pontum et Bithy/niam et Pontum Mediterraneum et / Paphlagoniam proc(uratori) Augg(ustorum) item ad / vectig(al) XX her(editatium) per A[si]am Lyciam / Phrygiam Galati[am] insulas Cy/clades subpraef(ecto) annonae urbis / proc(uratori) Augg(ustorum) ad vectig(al) ferr(ariarum) Gallic(arum) / proc(uratori) Augg(ustorum) et praef(ecto) [pr]ov(inciae) Sard(iniae) / optimo et sanctissimo praeposito / Lucretius [A]ugg(ustorum) / tabul(arius) prov(inciae) Sard [ILS 1359].*

У добу Антонінів склалася чотириступенева система посадової винагороди прокураторів-вершників залежно від рангу урядової ієрархії: *sexagenarii* – 60 тисяч сестерцій на рік, *centenarii* – 100 тис., *ducenarii* – 200 тис., *trecenarii* – 300 тис. У написах зустрічаємо імена багатьох прокураторів із зазначенням розміру їхньої винагороди, наприклад, Публій Магній, прокуратор-дуценарій Августа у провінції Бетіка (*proc(uratori) Aug(usti) prov(inciae) Baet(icae) ad / ducen(ario)*) [ILS 1405; AE 1994, 922a].

Procurator-sexagenarius, що стояв у цій ієрархічній драбині на найнижчому щаблі, відповідав за порт Остію, контролював підвезення туди

хліба та відправку його у Рим. У його підпорядкуванні були диспенсатори (*Pro salute / Imp(eratoris) Caesaris Titi Aelii / Hadriani Antonini Aug(usti) Pii p(atris) p(atriciae) et / M(arci) Alli Aureli Caesaris n(ostri) / Genio coloniae Puteolanorum / Chrysanthus Aug(usti) disp(ensator) a fruminto / Puteolis et Ostis / l(ocus) d(atus) decurionum permissu...* [ILS 344]), табуларії (*D(is) M(anibus) / T(ito) Ael(io) Augg(ustorum) lib(erto) Saturnin(o) / pr[oc(uratori) provinc(iae)] Belgicae / [3] proc(uratori) / fisci libertatis et peculiar(um) / tabul(ario) a rationibus / tabul(ario) Ostis ad annona(m)* [ILS 1521]) та інший допоміжний персонал.

Серед прокураторів особливе становище мав *procurator patrimonii*, що належав до *centenarii* і відповідав за майно імператора та членів його родини. Після вбивства імператора Коммода, саме *procurator patrimonii* видав його тіло для поховання [НА, Comm. XX]. Окремі посади з часом могли змінювати свій статус. Наприклад, *procurator bibliothecarum* спершу належав до рангу *centenarii*, а з II ст. н. е. – до *sexagenarii* [492, р. 175-176]. Цілком вірне зауваження зробив щодо суті прокуратури у імператорський період Г. Кнабе. Він наголошує, що прокуратура була службою особі, і тому між людиною, що її виконує, і людиною, що служить *res publica* як такій, – сенатором, магістратом – існувала неподоланна межа. Цей контраст, однак, залишався чітким і зрозумілим, поки мова йшла про службу прокуратора приватній особі; але він радикально змінив свій характер, якщо в ролі такої особи виступає принцепс, тобто носій усіх основних магістратур, осередок і втілення держави, що постійно перебуває при виконанні своїх обов'язків. Довірче доручення принцепса завжди було дорученням державним, незалежно від того, чи йшла мова про управління провінцією чи нагляд за його господарством. Це зумовлювало двоякий характер прокуратури на ранніх етапах її існування, який був вирішений імператором Клавдієм, що встановив особливий *cursus* для прокураторів [224, с. 39-40].

Схема імператорських префектур виглядає так: *praefectus classis* (командуючий флотом), *praefectus vigilum* (командуючий нічною сторожею),

praefectus annonae (завідувач продовольчим забезпеченням міста Рима), *praefectus Aegypti* та *praefectus praetorio*. Напис із Малаги (Бетіка) чудово ілюструє цю схему: *(L(ucio) Valerio L(uci) f(ilio) Qui(rina) Proculo / praef(ecto) cohort(is) III Trachum(!) / Syricae trib(uno) milit(um) legion(is) VII Claudiae P(iae) F(idelis) [3] / praef(ecto) classis Alexandrin(ae) / et Potamophylaciae proc(uratori) / Aug(usti) Alpium maritimar(um!) / delectatori Aug(usti) pro [3] / provinc(iae) veteris Hispan(iae) / Baetic(ae) proc(uratori) provinc(iae) Cap/padociae proc(uratori) provinc(iae) / Asiae proc(uratori) provinciarum trium / [Gallia]r(um) [proc(uratori) a rationib(us)] Aug(usti) / [prae]f(ecto) [ann]on(ae) [praef(ecto) Aegypti] r(es) p(ublica) / Malacit(anorum) patrono / d(onum) d(at)) [ILS 1341].* Луцій Валерій Прокул, серед інших посад, пройшов через командування флотом, дослужився до префекта аннони і, нарешті, до префекта Єгипту. Марк Петроній Гонорат дослужився до посад префекта аннони і префекта Єгипту починаючи з посади префекта когорти: *M(arco) Petroni[o M(arci) f(ilio)] / Quir(ina) Honorat[o] / praef(ecto) coh(ortis) I Raet[orum] / trib(uno) mil(itum) leg(ionis) I Miner[viae] / P(iae) F(idelis) praef(ecto) alae Aug(ustae) P(iae) F(idelis) [Thrac(um)] / proc(uratori) monet(ae) proc(uratori) XX hered(itatum) / proc(uratori) prov(inciae) Belg(icae) et duar(um) / Germaniar(um) proc(uratori) a ratio[n(ibus)] / Aug(usti) praef(ecto) annon(ae) praef(ecto) / Aegypti pontif(ici) minor[i] / negotiatores ole[ari(i)] / ex Baetica patron[o] / curatoribu[s] / Cassio Faus[to] / Caecilio Ho[spitale] [AE 1987, +00138; ILS 1340].* У написі згадана посада куратора.

У імператорському апараті управління куратори призначались і на визначені ділянки (куратор конкретної дороги, общини) і без будь-якої деталізації покладених на них обов'язків. Флавій Маріан був куратором Мізени – *rei publicae Misenatium (Schola armatur(arum) / Fl(avio) Mariano v(iro) p(erfectissimo) praef(ecto) / classis et curatoris / rei p(ublicae) Misenatium cuius / nobis argumentis / ponte ligneum qui per / multo tempore vetustate / conlapsus adque destitu/tus fuerat per quo nullus / hominum iter facere / potuerat providit fecit /*

dedicavitque ob meritis eius / honestissimus ordo digno / patrono // [ded]icata Idib(us) Aprilib(us) / [Quin]tillo et Prisco / c[o(n)]s(ulibus)) [ILS 5902]. Флавій Лонгін – куратором *rei publicae* (*Locus datus ex auctoritate Flavi / Longini cl(arissimi) v(iri) cur(atoris) r(ei) p(ublicae) adsignat(i) a / M(arco) Valerio Pudente Pvir(o) curat(ore) / X Kal(endas) April(es) / Imp(eratore) Caesare M(arco) Aurelio Antonino Aug(usto) III / et Imp(eratore) Caesare L(ucio) Aurelio Vero Aug(usto) II co(n)s(ulibus)*) [CIL X, 1814]. До компетенції кураторів належало широке коло питань, зокрема, виділення земельної ділянки у межах певної общини, як ми це бачимо на прикладі напису із Путеол: *Locus datus ex auctoritate Flavi / Longini cl(arissimi) v(iri) cur(atoris) r(ei) p(ublicae) adsignat(i) a / M(arco) Valerio Pudente Pvir(o) curat(ore) / X Kal(endas) April(es) / Imp(eratore) Caesare M(arco) Aurelio Antonino Aug(usto) III / et Imp(eratore) Caesare L(ucio) Aurelio Vero Aug(usto) II co(n)s(ulibus)* [CIL X, 1814].

Простий, на перший погляд, порядок імператорських префектур, залишає низку запитань. Так, в одному з написів поруч із посадою префекта *vigilum* стоїть цифра 13: “*Laco praef[ectus] vig[ilum] XIII*” [ILS 1337]. Можливо, йдеться про один із регіонів Рима; можлива й інша інтерпретація. Засадою владних повноважень прокураторів та префектів було те, що вони репрезентують імператора. Прокуратор Азії Луцілій Капітон був засуджений сенатом, позаяк з’ясувалося, що він узурпував додаткові повноваження, які не були делеговані йому імператором [Тас., Ann. IV, 15].

Префекти мали у своїй субординації штат помічників. Зокрема командуючому нічною сторожею (*praefectus vigilum*) підпорядковувався субпрефекти: *T(ito) Desticio T(iti) f(ilio) / Cla(udia) Severo p(rimo) p(ilo) leg(ionis) / X Gem(inae) subpraef(ecto) vigil(um)...* [ILS 1364], ад’ютори (...*adiut(or) L(ucius) Cassius...*) [ILS 02163; AE 2004, +00181] etc. У підпорядкуванні *praefectus annonae* були ад’ютори (*Sex(to) Iulio Sex(ti) f(ilio) Quir(ina) Possessori / praef(ecto) coh(ortis) III Gallor(um) praeposito nume/ri Syror(um) sagittarior(um) item alae primae Hispa/norum curatori civitatis Romulensium Mal/vensium tribuno*

mi[l(itum) leg(ionis)] XII Fulminat[ae] / curator(i) coloniae Arcensium adlecto / in decurias ab Optimis Maximisque / Imp(eratoribus) Antonino et Vero Aug(ustis) adiu(tori) Ulp(i) Saturnini praef(ecti) annon(ae)... [ILS 1403; AE 1991, 993]; Carpus Aug(usti) lib(ertus) / Pallantianus / adiutor Claudi / Athenodori praef(ecti) / annonae... [ILS 1535]), корнікуларії (T(ito) Flavio T(iti) filio) / Pup(inia) Rufo / militi coh(ortis) XII urb(anae) / et coh(ortis) IIII pr(aetoriae) / ordinato architec(to) / tesserario in |(centuria) / b(eneficiario) praefector(um) praetor(io) / cornicular(io) praef(ecti) anno(nae)... [ILS 2082]), табуларії (D(is) M(anibus) / Flaviae / Cominae / vix(it) ann(os) XVII m(enses) VI d(ies) XX / Festus Caes(aris) n(ostri) / tabellarius / ex officio / annonae... [ILS 1705]).

Сьогодні загально визнано, що правління Септімія Севера було одним із головних етапів еволюції *ordo equestris* у адміністративній структурі Імперії. Значно зростає чисельність вершників завдяки зарахуванню до їх складу центуріонів та їхніх синів. Септімієм Севером створено багато вершницьких посад, відповідно до адміністративних потреб імператорської бюрократії. Призначаються два префекта преторія, один із яких – знаменитий юрист Емілій Папініан. Розширюється компетенція цих посадовців, зокрема за відсутності імператора префект преторія головує на засіданні *consilium principis* [732, р. 175-176].

Водночас число вершницьких посад неухильно зростає за Антонінів. Новітні підрахунки свідчать, що за Траяна було 84 прокуратори, за Адріана – 103, у 193 р. н. е. – 134, а за Септімія Севера їх кількість досягла 170, адже було утворено 36 нових прокуратур. При цьому 10 із них були *procuratores trecenarii* [624, s. 96]. Водночас наведені цифри свідчать, що далеко не всі вершники могли працювати в імперській адміністрації. Визначальним фактором для успішного просування по службі вершника, як і для *cursus honorum* сенатора, була підтримка імператора. Успішна кар'єра Луція Волузія Меціана, який у 161 р. н. е. дослужився до посади префекта Єгипту, зумовлена передовсім тим,

що він був учителем права Марка Аврелія, а не його компетентністю у галузі юриспруденції [491, р. 213; 605, р. 184].

Вершники-урядовці мають почесні титули: “муж високоповажний” (*vir egregius*, ἀνὴρ κράτιστος) – прокуратори, “муж найдосконаліший” (*vir perfectissimus*, ἀνὴρ διασημότετος) – прокуратори найвищого рангу та префекти, “муж найвидатніший” (*vir eminentissimus*, ἀνὴρ ἐξοχώτατος) – префекти преторія. Вершники, які не були магістратами і не могли отримати згадані титули, можливо, іменувались *splendidus* (славний) *eques Romanus*. Волею імператора прокуратори вищого рангу могли бути зараховані до сенаторського стану і посісти вакантне місце у сенаті [492, р. 177-178].

Основна маса вершництва безумовно підтримувала новий режим. Проте верхівка – *primores equitum* – займала позицію, близьку до позиції сенаторів. Тацит, розповідаючи про реакцію суспільства на смерть Нерона, наголошує, що *primores equitum* раділи майже так, як сенатори [Тас., Hist. 4]. Не дарма видане Августом таємне розпорядження щодо заборони вільного відвідування Єгипту стосувалося і сенаторів, і найбільш знатних вершників (*equites inlustres*) [Тас., Ann. II, 59]. Треба пригадати конфлікт Августа з вершником Корнелієм Галлом, який закінчився самогубством останнього. Вже після того, як *Lex Julia* був пом’якшений *Lex Papia Poppaеа*, на всенародних іграх вершники наполегливо вимагали від Августа скасування цих законодавчих актів [Suet., Aug. 34, 2]. За Тібєрія вершник Помпей вперто не погоджувався з якимсь питанням у сенаті, врешті-решт імператор пригрозив йому в’язницею [Suet., Tib. 57, 2]. П. Брант дійшов висновку, що у ставленні до принципату не було різниці між вершниками та сенаторами [429, р. 63-66]. На нашу думку, це твердження справедливе, коли йдеться про верхівку вершництва, а не *ordo equestris* загалом.

Отже, вершники займали важливі військові та адміністративні посади і в цілому підтримували режим принципату. Кар’єра вершника, як і кар’єра

сенатора, значною мірою залежала від наявності чи відсутності підтримки імператора.

3.3. Солдати

Римська армія значною мірою сприяла поширенню римської культури, якій багато чим завдячує сучасна Європа. Не один культурний центр сьогодення веде свій початок від табору римського легіону: Відень (*Vindobona*), Страсбург (*Argentoratus*)... Як і римське суспільство загалом, армія суттєво змінилась у період громадянських воєн I ст. до н. е. Вона розділилась на ворожі одне одному угруповання. Громадяни протистояли громадянам, одні римські легіони – іншим. Теоретично легіони комплектувалися лише римськими громадянами – безземельним італійським пролетаріатом, за М. Ростовцевим. Проте протягом громадянських воєн багато негромадян поповнило їх склад [311, с. 119; 726, р. 156-157]. Залучення до війська жителів західних і східних провінцій розпочали уже Помпей та Цезар. Останній набрав цілий легіон трансальпійських галлів і назвав його “*Alauda*” (Жайворонок) [Suet., Jul. 24]. Це створило принципово нову ситуацію у римській армії і безпосередньо вплинуло на розвиток римського суспільства. Римський легіонер доби принципату, зображений Тацітом, часто на першому плані важливих подій. Цим він відрізняється від легіонера доби республіки, що був для Лівія лише тлом історичної картини. Р. Лонгден вважає солдат разом із сенаторами найважливішими категоріями населення у Римі [659, р. 203].

У добу Республіки легіони формувались для конкретних кампаній, після чого розпускались. Розпуск таких військ створював одну з найбільших проблем наприкінці Республіки [500, р. 295]. Август реорганізував легіони та допоміжні загони у постійно діючі підрозділи. Відтепер легіонери служили більшу

частину свого дорослого життя, але могли сподіватись на відповідну винагороду після відставки. У загальному складі населення Імперії – від 60 до 80 млн. осіб – військові складали незначну меншість, приблизно 300 000, половина з яких, за словами Таціта, служили у допоміжних підрозділах (*auxilia*) [Тас., *Ann.* IV, 5]. Але вплив цієї групи населення на політичний та суспільний розвиток Риму був значно вищий за її питому вагу. У 43 р. до н. е. делегація від легіонів Октавіана вимагала у сенаті консульства для свого командувача. Зіткнувшись із небажанням senatorів виконувати їхні вимоги, воїни перейшли до відкритих погроз [App., *B.C.* III, 88; Dio Cass. XLVI, 43]. Завдяки своїм легіонам Октавіан врешті-решт став консулом. Імператор Клавдій саме воїнам завдячує своєю посадою – у цьому разі преторіанцям. За словами Таціта, після смерті Нерона стало очевидним, що легіони можуть висувати свої вимоги щодо кандидатури нового імператора (*imperatorem alium*) і, зрештою, принцепс може бути обраний військом (*posse ab exercitu principem fieri*) [Тас., *Hist.* I, 12; II, 76]. Сенат схвалив прихід до влади Гальби, Отона, Вітеллія та Веспасіана, але лише останній випадок завершився успішно завдяки більшому та сильнішому війську претендента [552, р. 126]. Нарешті саме заколот легіонерів поклав край правлінню Олександра Севера, а імператором став Максимін, що розпочинав військову кар'єру звичайним солдатом у кінному загоні [Herodian VI, 8-9; НА, Мах. II]. Це знаменувало початок серйозної політичної кризи.

Визначаючи питому вагу воїнів у римському суспільстві, треба брати до уваги також ветеранів – тих, що відслужили встановлений термін та отримали почесну відставку. У період Республіки, коли армія формувалась на інших засадах, такої категорії не було. Загальна чисельність цієї групи населення складала від 100 000 до 120 000 осіб [771, р. 432]. Після відставки вони отримували земельний наділ чи грошову винагороду – 20 000 сестерцій преторіанці та 12 000 легіонери [Dio Cass. LV, 23], суттєво збільшену імператором Каракаллою [Dio Cass. LXXVIII, 24]. Часто ветерани були організовані у з'єднаннях легіону на чолі з *curator veteranorum* зі своїми

власними штандартами та центуріонами. Про такий підрозділ ветеранів (*vexillum veteranorum*), числом не більше 500 осіб, говорить Тацит [Тас., Ann. III, 21]. Але згодом у одне поселення потрапляють ветерани з різних підрозділів, без керівника та взаємних зв'язків [Тас., Ann. XIV, 27]. Після відставки ветерани переважно залишалися жити у місцях дислокації своїх підрозділів або поверталися до рідних домівок, за тисячі кілометрів від місця служби. Звиклі до важкої праці, володіючи матеріальними засобами, вони знаходили достойне місце у цивільному житті. Здобуті під час служби навички дозволяли їм ставати кравцями [PLS 3120], будувати кораблі [AE 1911, 225] та ін. Отже, армія як інститут та воїни як частина суспільства були важливим фактором політичного і суспільного життя Римської держави.

Треба розрізнити роль командного та рядового складу армії у римському суспільстві у період Імперії. Перший формувався з римських юнаків, що належали до вершницького та сенаторського стану, і мав військову службу за явище тимчасове. Водночас вона була для них обов'язковою і тривала не менше року. Один із римських вершників відрубав своїм синам великі пальці рук (*pollices*), щоб вони могли уникнути армії [Suet., Aug. 24]! Імператор Клавдій намагався запровадити для вершників умовну службу – “*supra numerum*” [Suet., Claud. 25], але це нововведення не прижилося. Протягом I ст. н. е. військова служба була необхідною сходинкою на шляху до наступних посад.

У Римі не було військових академій, досвід здобувався безпосередньо у військах. Було багато сенаторів, і серед них Пліній Молодший, чия служба військовим трибуном була короткою та побіжною і не завершувалась командною посадою в легіоні. Інші, натомість, могли пройти тривалий шлях військового вишколу. Саме на посаді воєнного трибуна набував знання військової справи майбутній імператор Траян.

Рядовий та нижчий командний склад армії – центуріони – формували цілком самостійну групу населення, значною мірою втрачаючи попередні

соціальні зв'язки. Зовні це проявилось у відокремленні – уже Августом – на видовищах солдат від решти народу: *militem secrevit a populo* [Suet., Aug. 44]. Свого часу солдати Цезаря сприйняли як приниження звертання полководця до них “*quirites*” – громадяни, замість звичного “*milites*” – воїни [Suet., Jul. 70].

Протягом I – II ст. н. е. відбулася поступова зміна у способі набору війська. Хоча формально не було скасовано обов'язок військової служби для римських громадян, воїни тепер набираються з добровольців-громадян та осіб, які, вступаючи на військову службу, розраховували таке громадянство отримати. Галли згадуваного уже нами легіону “*Alauda*” отримали римське громадянство [Suet., Jul. 24]. Коли ситуація склалась загрозово для держави, імператор Август залучив до військової служби лібертинів (*ἐξελευθέρους*), у тому числі й тих, кого він щойно звільнив із рабства [Dio Cass. LV, 31]. Вони формували підрозділи під окремим прапором, мали відмітне озброєння і не змішувались із вільнонародженими (*neque aut commixtos cum ingenuis*) [Suet., Aug. 25]. Проте у звичайній ситуації служба у легіонах та преторіанській гвардії була привілеєм лише римських громадян. Частина рекрутів мала обмежені права римського громадянства, і служба у легіонах давала їм можливість позбутися цих обмежень [541, р. 81]. Допоміжні підрозділи та флот були доступні усім вільнонародженим чоловікам. За Августа *auxilia* були повністю реорганізовані і отримали регулярний статус [508, р. 4]. Протягом I ст. н. е. відмінності між легіонерами та воїнами допоміжних загонів поступово зменшуються [378, р. 194]. Перед зарахуванням у підрозділ потрібно було пройти певне випробування – *probatio*: підтвердити свій правовий статус, а також, виконавши певну вправу, – фізичну придатність для військової служби [Veg., Mil. I, 8].

Існування військового обов'язку для римських громадян давало підстави імператорам застосовувати в окремих ситуаціях примусовий набір у військо. Так вчинив Август після поразки Вара [Dio Cass. LVI, 23]. Примусовим був набір нового легіону з італійців, що провів Нерон [Suet., Nero 19, 2]. Траян

у одному з листів до Плінія однозначно засвідчує, що у римському війську служили добровольці (*voluntarii*) та по набору (*lecti*). Уникнути військової служби можна було відповідною заміною. Траян говорить і про поставлених на заміну (*vicarii*) [Plin., Ep. X. 30].

Практично усі імператори ще за життя чи після смерті зображались так, щоб підкреслити їхній зв'язок із армією: чи то в одязі воєначальника – знаменита статуя Августа із Пріма Порта, чи в оточенні воїнів – як на колоні Марка Аврелія чи кубку з Боскореале [794, p. 17, fig. I. 2; 818, Pl. III, LXXXV]. Неминуче покарання у разі викриття чекало на того, хто намагався стати легіонером, приховавши своє походження. Траплялося, що сито, через яке просіювались новобранці, давало збої. Пліній Молодший у листі до імператора Траяна повідомляє, що серед новобранців виявлено двох рабів, які уже склали присягу – “*dixerant sacramento*” [Plin., Ep. X, 29-30].

Залишити військову службу можна було лише після законної відставки. У 13 р. до н. е. було визначено такі терміни служби: 12 років для преторіанців та 16 для легіонерів [Dio Cass. LIV, 25]. У 5 р. н. е. термін служби було збільшено до 16 років для преторіанців та 20 для легіонерів [Dio Cass. LV, 23]. Відслуживши 16 років, легіонери отримували значні привілеї: вони звільнялись від усіх обов'язків, окрім одного – участі у бойових діях [Tac., Ann. I, 36]. Тривалий термін служби сприяв відокремленості воїнів як соціальної групи. Якщо за Республіки майже кожен римський громадянин міг за певних умов опинитись у війську, то за Імперії лише незначний відсоток чоловіків проходив через військову службу. У звичайних умовах армія потребувала від 7 500 до 10 000 новобранців щороку [587, p. 308]. Водночас можна припустити, що армія не могла бути забезпечена добровольцями лише з числа синів солдатів, тому вона не змогла стати “закритим інститутом” [771, p. 432].

Перехід до тривалих термінів служби створював труднощі для реалізації воїнами свого прагнення створити сім'ю. Від часу Августа воїни не могли вступати у легально визнаний шлюб. Лише Септімій Север, окрім інших привілеїв,

дав їм право одружуватися: “жити разом із жінками” (*γυναιξί τε συνοιχεῖν*) [Herodian III, 8, 5]. Звісно, і раніше не було можливості не допустити формування у воїнів сталих стосунків із жінками. Немає свідчень про якісь покарання за такого роду зв’язки. Однак діти, народжені у період перебування батьків на військовій службі, вважалися незаконнонародженими, незалежно від того, чи їхні батьки були римськими громадянами; не мало значення, служили вони у легіонах чи допоміжних підрозділах. Такі діти не могли претендувати на майно своїх батьків, якщо у батьківських заповітах вони не були названі спадкоємцями. До речі, уже за Антонінів військові, на відміну від цивільних, мали право призначати своїми спадкоємцями іноземців та латинських громадян (*peregrinos et Latinos*) [Gai., Inst. II. 110]. Зазвичай римські солдати мали зв’язки з жінками з провінцій; вони не були римськими громадянками, тому їхні діти теж не були римлянами. Жінки не могли домагатися повернення посагів, переданих у межах такого *quasi* шлюбу. Але подарунки між солдатами та їхніми *de facto* дружинами, які римське право забороняло для звичайних подружніх пар, були дозволені у цій ситуації і не підлягали поверненню [771, р. 418]. Масовість порушень заборони на сімейне життя для воїнів змусила імператора Адріана засвідчити за дітьми, яких воїни визнали своїми, привілей претендувати на батьківське майно на тих же підставах, що й кровні родичі – когнати (*ex qua etiam genere cognatis datur*) [615, р. 179-180. № 236].

Після звільнення ветеран отримував невелику особисту бронзову копію офіційного документа, диплом – дві бронзові таблички з отворами, через які вони були з’єднані дротом. Печатки свідків захищала металева палітурка. М. Щетінін, посилаючись на непрямі докази, стверджує існування таких дипломів уже за Августа [364, с. 299]. Можливо, їх почали видавати з часу правління імператора Клавдія, спершу тим, що служили у допоміжних з’єднаннях, згодом і іншим [440, р. 193-194. РІ. 13-18]. Не зберігся жоден диплом, датований принципатом Августа, Тіберія чи Калігули. У дипломі зазначались дата і місце вручення, місце зберігання оригіналу та фіксувались

привілеї, які поширювались на його власника. Зокрема, як видно з одного диплома, після виходу у відставку ветеран мав право взяти перший шлюб з негромадянкою: *siqui eorum feminam peregrinam / duxerit dumtaxat singuli singulas quas / primo duxerint cum iis habeant conubium* [ILS 1994]. Другий законний шлюб міг бути укладений лише з громадянкою. Едиктом від 87/88 р. н. е. імператор Доміціан звільнив ветеранів від усіх державних податків та торгових мит (*omnibus vectigalib[us] / portitoribus publicis liberati immunes esse debean[t]*). Крім того, вони самі, їхні дружини і діти, навіть батьки тих, із ким вони візьмуть шлюб, могли стати повноправними римськими громадянами. На підтвердження прав дітей ветерана робили виписки з оригіналу, де вказувалось, що вони народилися у час перебування їхнього батька на військовій службі (*in militia*), їхні імена були вирізані на бронзовій дошці (*in aere*) і вони отримали таке ж римське громадянство, як і їхній батько [AE 1910, 75].

Од часу Адріана ветеранів зараховують до *honestiores* поряд із римськими сенаторами, вершниками (*equites Romani*) та місцевими елітами (*decuriones*) [860, р. 447]. Сьогодні висловлено думку, що декуріони, яких юристи визнавали приналежними до *honestiores*, насправді не користувалися їхніми правами та привілеями [446, р. 273. No 13]. А ветерани – як *honestiores* – були звільнені від принизливих форм покарання, ветеран не може бути кинутий диким звірам чи побитий палками (*Nec ad bestias itaque veteranus datur nec fustibus caeditur*) [Dig. XLIX, 18, 1]. Ці привілеї поширювались також на їхніх дітей. Ветерани та їхні діти не можуть бути засуджені ні до роботи в копальнях (*igitur nec in metallum damnabuntur*), ні до громадської роботи (*nec in opus publicum*) [Dig. XLIX, 18, 3]. Ветерани звільнялись також від повинності будівництва кораблів (*a navium fabrica excusari*) [Dig. XLIX, 18, 5]. Місцева влада була зацікавлена у тому, щоб зменшити чисельність привілейованої групи населення, і ветерани були змушені постійно підтверджувати свої права [377, р. 66]. Втім ветерани не були однорідною масою. Серед них виділялися *primipilares* – колишні центуріони першої центурії першого маніпула першої когорти. Вони

становили окрему групу з певними привілеями: доступ до вищих посад та вершницького стану.

З утвердженням Імперії починають набирати в Італії та на латинському Заході рекрутів для західних легіонів, а для легіонів, дислокованих на Сході, – на грецьких землях. Була поширена думка, що провінціали – надійніша, сильніша частина війська [Тас., *Ann.* III, 40]. Од часу Флавіїв у легіонах неухильно зменшувалося число вихідців з Італії. Наприкінці I ст. н. е. лише 20 відсотків рекрутів походили з Італії, а за імператора Адріана італійці фактично не служать у війську. У II ст. н. е. щорічно на службу приходило від 4 000 до 5 000 осіб [441, р. 26]. Новобранцям часто давали римське громадянство при зарахуванні на військову службу [810, р. 226]. Елій Арістід говорить, що, ставши римськими громадянами, солдати соромляться сказати, звідки вони родом [Aelius Aristides XIV, 218 (ΕΙς Ῥώμην 75)].

Набір у військо провінціалів став можливим лише після відмови від республіканського трактування їх як безправних підданих та ставлення до них лише як до джерела збагачення. Показовою є відповідь імператора Тіберія намісникам провінцій, які радили запровадити нові податки: “Добрий пастух стриже овець, а не здирає з них шкіру” (*boni pastoris esse tondere pecus, non deglubere*) [Suet., *Tib.* 32]. Звісно, провінції витрачали багато коштів на утримання розквартированих на їхній території військ. Мешканці територій, якими просувались загони римської армії, були зобов’язані виконувати певні роботи для їх підтримки, виявляти до них гостинність (*hospiti/[tium cogantur] dare*) [AE 1929, 61]. Адміністрації доводилось боротися зі зловживаннями солдатів і забороняти їм вимагати від провінціалів послуг (*servicia*), окрім тих, які визначені законом (*praeterquam quod lege statutum est*) [3, с. 207. № 998]. Зі слів Ювенала відомо, що цивільне населення зазнавало образ від військових, маючи при цьому незначні шанси на справедливий суд у разі подачі позову. Серед суддів буде центуріон, і його розгляд справи, як передає з іронією поет, буде найсправедливішим: *Justissima centurionum cognitio est igitur de milite* [Juv.

XVI, 17-18]. Апулей говорить про властиве воїнам нахабство [Apul., Met. IX, 39].

Флот завжди відігравав менш значну роль у системі римської військової політики. Як і допоміжні сухопутні підрозділи, команди військових кораблів формувалися з перегринів і перебували під командуванням префектів-вершників. Відслуживши 26 років (28 – в останні роки правління Септімія Севера [860, р. 439]), вони отримували громадянство, а їхні діти могли служити у легіонах [810, р. 237]. Дехто з колишніх військових моряків повертались знаменитими у свої рідні поселення, інші осідали поблизу місць базування їхніх кораблів. Ветеран-моряк (*classiarius*) був повністю інтегрований у римське суспільство [766, р. 216].

Тривалий час зберігалась республіканська практика: легіонери мали бути чужими для того легіону, частиною якого вони були. Яскраво це видно на прикладі легіону, дислокованого у провінції Африка, який складали переважно вихідці з Галлії та західних областей. У африканську армію рекрути набираються переважно зі Сходу, і все більше легіони поповнюються місцевим контингентом, у тому числі воїнами, які народилися у самому таборі легіону. Од періоду правління Адріана нова система була поширена у всіх провінціях [337, с. 257-258]. Починають карбуватися монети, присвячені провінційним арміям, з легендами: *EXERCITVS BRITANNICVS* (*CAPPADOCICVS*, *DACICVS*, *GERMANICVS*, *HISPANICVS*, *MAVRETANICVS*, *MOESI(A)CVS*, *NORICUS*, *RAETICVS*, *SYRIACVS*) [BMCRE III, P. 498-504, № 1672-1691, Pl. 93, № 1-14]. М. Абрамзон із посиланням на Г. Маттінглі [151, с. 150] вказує, що карбувались монети з легендою “*Exercitus Parthicus*”. Проте Г. Маттінглі твердить протилежне [BMCRE III, P. CLXXIII, 502].

У період принципату між провінціями та дислокованими в них військами встановлюються тісні зв'язки [Tac., Ann. II, 80]. За Августа та Тіберія окремі легіони переводилися з Рейнського кордону на Схід чи ще кудись. Для невеликих військових підрозділів ця практика зберігалася упродовж усього

принципату. Проте у I ст. н. е. для легіонів поступово утверджується практика тривалої дислокації на одному місці. Легіон *III Augusta* залишався в Африці з 31 р. до н. е. до 238 р. н. е., рідко залучаючись до чогось більшого, ніж підтримання порядку [547, р. 117]. У підрозділах, дислокованих у різних провінціях, до певної міри формується розуміння відмінності своїх інтересів. Це стало підґрунтям для висування у внутрішніх конфліктах різними військовими угрупованнями власних претендентів на верховну владу. До того ж зменшується різниця між легіонами та допоміжними військами. У I ст. н. е. відмінність між легіонами та допоміжними підрозділами була ще значною. Надмогильні пам'ятники з Майнца це переконливо засвідчують [592, р. 180]. Асиміляція регулярних допоміжних підрозділів легіонами досягла апогею наприкінці II ст. н. е., після чого бойової відмінності між двома категоріями військ практично не було [816, р. 278]. Римська армія, що колись набиралася з громадян Рима та Італії для захисту їхніх володінь у світі, стала тепер імперською армією вздовж імперських кордонів і повинна була захищати інтереси незброєного населення Імперії проти зовнішніх та внутрішніх ворогів [851, р. 311].

На вершині військової піраміди стояла преторіанська гвардія – еліта армії, що комплектувалась виключно з громадян італійського походження. Імператор Август переніс свою проконсульську резиденцію у Рим разом із дев'ятьма когортами – *cohors praetoria*. З них лише три дислокувались безпосередньо у Римі, а решта розташовувались у навколишніх містах. Одна із дев'яти когорт почергово охороняла імператорський палац [Тас., *Ann.* XIII, 69]. Імператор Тіберій зосередив усі дев'ять когорт поблизу Вімінальських воріт. Згодом число преторіанських когорт було збільшене до десяти і зберігалось у такому розмірі до кінця принципату, як про це засвідчує Діон Кассій (*οἱ τε σωματοφύλακες μίριοι ὄντες καὶ δεκαχῆ τεταγμένοι*) [Dio Cass., LV, 6]. У 193 р. н. е. Септімій Север розпустив римсько-італійську гвардію і замінив її підрозділами, сформованими з провінційних армій. За словами Діона Кассія, цим він зіпсував молодь Італії, що вдалася до розбою та гладіаторських боїв (*πρὸς*

ληστείας καὶ μονομαχίας) замість колишньої служби в армії [Dio Cass. LXXIV, 2]. Один із легіонів, а саме *II Parthica*, було дислоковано в Італії, за 20 км. від Рима [539, р. 195]. На думку В. Вебера, останнє, що залишалося від римського характеру, було тоді вилучено з *exercitus Romanus*, і були остаточно завершені провінціалізація армії та переозброєння провінцій [851, р. 312].

Римська армія базувалась на строгому дотриманні дисципліни та беззастережному виконанні наказів командирів. Жодне порушення не залишалося без покарання. Об'єктом покарань міг стати як окремих воїн, так і цілий підрозділ. З встановленням системи принципату, Август та його наступники прагнули впорядкувати професійну армію через військову дисципліну (*disciplina militaris*). Таким чином вони хотіли попередити синдром громадянської війни [731, р. 3]. За брак дисципліни Август зганьбив Десятий легіон і розпустив його (*cum ignominia totam dimisit*). Когорти, що відступили перед ворогом, він покарав децимацією, а решту годував ячменем (*decimatas hordeo pavit*) [Suet., Aug. 24]. У період принципату в армії практикується культ дисципліни, про що свідчить епіграфічний матеріал, зокрема, написи з Мавританії (*Dis/cipli/nae / mili/tari* [ILS 3809]) та Нумідії (*Disciplina / militaris* [CIL VIII, 10657; AE 1954, +132], *Ara / disciplinae* [ILS 3810; AE 1954, +132]). Але в армії практикувались і різноманітні матеріальні та моральні заохочення. Найвищою нагородою вважався вінок із дубового листа – *corona civica*, заслужити який можна було, врятувавши життя громадянина на війні [Gell., NA. V, 6]. Зі встановленням тривалого миру на тих чи інших рубежах Імперії окремі воїни могли прослужити повний термін, жодного разу не вступивши у реальну битву з ворогом. На відміну від армії часу Республіки, яка переважно перебувала у бойових походах, легіони доби принципату в основному залишалися в таборах та укріпленнях. Це не сприяло підтриманню належної боєздатності та дисципліни [Plin., Ep. VIII, 14, 7; Tac., Ann. XIII, 35].

Ми вже наводили тезу Е. Лютвака, що римський воїн доби принципату прагнув не героїчної смерті, а відповідної винагороди після завершення

служби. Мабуть, загалом це правда, однак далеко не усім вдавалося досягти цієї мети. Звісно, військова катастрофа 9 р. н. е. у Германії, коли Рим втратив три легіони разом з полководцем, легатами та допоміжними загонами, а останки римських легіонерів ще довго лежали непохованими у Тевтобурзькому лісі [Dio Cass. LVI, 18-24; Flor. II, 30 [IV, 12], 31-38; Suet., Aug. 23; Tac., Ann. I, 60; Vell. Pat. II, 117-119], була винятком. Проте аналіз епітафій свідчить, що серед цивільних превалюють посвяти чоловіків жінкам, серед військових – навпаки [771, р. 419-420. Tab. 23.1].

Привабливість військової служби зумовлювалась, окрім іншого, можливістю зробити кар'єру і досягнути високооплачуваних командних посад. Юст Катоній був центуріоном за Тіберія [Tac., Ann. I, 29], а за Клавдія дослужився до префекта преторіанської гвардії [Dio Cass. LX, 18]. Цю ж посаду обійняв за Вітеллія центуріон Юлій Пріск [Tac., Hist. II, 92]. Авідій Север розпочинав центуріоном (*ordines duxerat*) і досягнув найвищих посад (*ad summas dignitates pervenerat*) [НА, Avid. Cass. I]. Бассіен Руф, людина вкрай бідна (*mendicum et pauperem*), розпочинав свою кар'єру з найнижчих посад і дослужився до префекта преторіанців [Dio Cass. LXXI, 5; НА, Avid. Cass. XIV, 8], сенаторського звання та консульських відзнак (*consularibus ornamentis honorato*) [ILSAC (Orelli) 3574]. Гельвій Пертінакс, що свого часу отримав посаду центуріона завдяки протекції патрона його батька, дослужився до сенаторського звання і зрештою став імператором [НА, Pert. I-II]. Песценній Нігер, якого сирійські війська проголосили імператором, тривалий час служив центуріоном [НА, Pesc. Nig. I-II]. Оклатиній Адвент розпочинав службу звичайним солдатом і став зрештою консулом [Dio Cass. LXXIX, 14].

Усі воїни, де б вони не служили, отримували визначені винагороди та премії (*stipendiorum praemiorumque*) [Suet., Aug. 49]. Легіонер мав 225 денаріїв на рік [540, р. 186] – суму, встановив Гай Юлій Цезар [Suet., Jul. 26]. Це була добра платня для некваліфікованого працівника, до того ж регулярна. Крім того, легіонери отримували ще й

подарунки. Значення і розміри таких подарунків зростали у період смут. Ця практика утвердилася ще у період громадянських воєн. Зокрема, члени другого тріумвірату передбачили надати своїм воїнам, окрім інших подарунків, вісімнадцять особливо багатих італійських міст для поселення [App., Bel. Civ. IV, 3]. Винагорода центуріона була вдвічі вищою за винагороду рядового легіонера [750, р. 161]. Боротьба між Октавіаном та наближеними Антонія за прихильність армії вилилась у “змагання” в щедрості за рахунок жителів Італії, землі якої виділялись воїнам [App., Bel. Civ. V, 13-14].

Імператор Доміціан збільшив на чверть розмір оплати легіонера [Suet., Dom. 7]. Такі виплати зберігались аж до часу Септімія Севера, а потім знову були збільшені. Септімій Север перед смертю радив своїм синам: “Живіть у злагоді, збагачуйте воїнів, а усіма іншими нехтуйте” (*ὁμονοεῖτε, τοὺς στρατιώτας πλουτίζετε, τῶν ἄλλων πάντων καταφρονεῖτε*) [Dio Cass. LXXVI, 15, 2]. Не завжди цей принцип себе виправдовував. Свого часу так діяв імператор Доміціан: він здобув прихильність війська, але його політика щодо інших категорій населення держави розбалансувала імперську адміністративну систему [659, р. 190].

Економічне становище воїна у добу принципату визначити нелегко [750, р. 163]. Можна стверджувати, що заробітна плата воїнів була основою їхньої заможності. Родичі воїнів домагаються, щоб їх не забули згадати у заповіті. Ювенал змальовує одного батька, який доглядає за своїм сином-солдатом саме з таких міркувань [Juv. XVI, 55-56]. Воїни допоміжних загонів отримували значно менше – 1/6 платні легіонера у період Ранньої Імперії [587, р. 308]. Ветерани одержували або земельні наділи, або їх еквівалент у грошах. Август, перелічуючи місця, куди він вивів колонії ветеранів, зазначає, що, окрім провінцій, 28 колоній були виведені в Італію [RG 28]. При цьому землю у попередніх власників не відбирали, а купували [RG 16]. Через обмеженість земельних ресурсів превалювали грошові виплати ветеранам. Хоча не можна

сказати, скільки конкретна військова кампанія чи війна коштувала для державної скарбниці [509, р. 80], Р. Дункан-Джонс підрахував, що у добу принципату держава видавала на армію три чверті усіх коштів [488, р. 45]. У 6 р. н. е. за ініціативи імператора для виплат ветеранам було створено військовий ерарій (*aerarium militare*) (*ταμειῖον στρατιωτικόν*), куди Август передав 170 мільйонів сестерцій від свого імені та від імені Тіберія [Dio Cass. LL, 25, 2; RG 17–18; Suet., Aug. 49]. Завідували військовим ерарієм три колишні претори. Для регулярного наповнення цієї скарбниці було запроваджено п'ятивідсотковий податок на спадщину [Dio Cass. LL, 25].

Не усі кошти, які отримували воїни під час служби, були їм однаково доступні для застосування. Половина з отриманих донатив зберігалась у касі підрозділу (*dimidia pars sequestraretur apud signa*) [Veg., Mil. II, 20]. Ці заощадження були для воїна вагомим стимулом належно виконувати свої обов'язки, не дезертирувати і не брати участі у заколотах.

Командування армією створювало легітимну базу під владними повноваженнями принцепса. Усі державні інститути Римської Республіки були мілітарними за своїм характером та функціями. Імператор лише сконцентрував у своїх руках ці мілітарні функції. Для стабільного функціонування системи принципату надзвичайно важливим було забезпечити тісний зв'язок між армією та її головнокомандувачем – імператором. На зміцнення цього зв'язку уряд спрямовував усі зусилля.

Звісно, провінційні намісники турбувалися станом справ у гарнізонах, дислокованих на підпорядкованій їм території. Відомо, що харчування у римській армії було вище за середній рівень по країні [863, р. 62]. Зокрема Арріан, намісник Каппадокії за Адріана, під час відвідин одного з гарнізонів перевіряв стан озброєння, фортифікаційних споруд, а також медичне обслуговування та випічку хліба [383, s. 44]. Усе це робилося від імені імператора. Саме від імператора воїни отримували підвищення по службі, подарунки та привілеї у відставці. Від імені імператора будувалися на землях

легіонів лазні: *Imp(erator) Caesar / M(arcus) Aur(elius) Severus / [[Alexander P(ius) F(elix) Aug(ustus)]] / balneum a solo / territorio leg(ionis) / II Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) S(everianae) fecit...* [ILS 2456]. Звичайно імператор не міг фізично контролювати просування нижчого командного складу легіонів по службі. Намісники провінцій, у підпорядкуванні яких були військові підрозділи, призначали на посади молодих офіцерів, часто завдяки протекції своїх друзів. Пліній Молодший неодноразово звертається письмово до близьких йому людей, з проханням дати посаду своїм протеже. Зокрема, в одному з листів до Созія Сенеціона, він просить за Варізідія Непота, племінника свого друга: “Дай йому, прошу тебе, шестимісячний трибунат” (*Hunc ergo rogo semestri tribunatu*) [Plin., Ep. IV, 4]. Аналогічне прохання було у Плінія до Фалькона з приводу посади військового трибуна для свого друга Корнелія Мініціана: *Minus miraberis me tam instanter petisse, ut in amicum meum conferres tribunatum, cum scieris quis ille qualisque* [Plin., Ep. VII, 22].

Однак імператори пильно стежили за тим, щоб ніхто не мав права пишатися надмірними благодіяннями воїнам як соціальній групі. Коли сенатор Юній Галліон запропонував надати преторіанцям, що відслужили встановлений термін, привілей займати місця вершників при відвідуванні ігор, імператор Тіберій покарав його вигнанням, “бо здалося, що він переконує їх (преторіанців) бути більш відданими державі, ніж йому (Тіберію)” (*ὅτι σφᾶς ἀναπειθεῖν ἐδόκει τῷ κοινῷ μᾶλλον ἢ ἑαυτῷ εὐνοεῖν*) [Dio Cass. LVIII, 18]. Правильною є характеристика взаємин між імператором та військом як зв’язку типу патронату-клієнтели [253, с. 56]. У жодному разі не можна говорити про їх рівноправне партнерство.

Щоб посилити свій зв’язок із військом, імператори намагалися особисто керувати військовими операціями. Однак, якщо у Тіберія чи Траяна був необхідний для цього військовий досвід, то в інших його не було. Тому зростає роль призначених імператором легатів, яким інколи підпорядковувались декілька легіонів. Завдання імператорської влади полягало в убезпеченні від зловживання

владою військових командирів, особливо у період смут. Проте солдатські маси могли висувати і власні вимоги та відстоювати свої інтереси. Ми підтримуємо тезу О. Махлаюка про існування специфічних професійно-корпоративних інтересів армії [254, с. 70]. Промовистим прикладом цього є так званий Рейнський заколот 14 р. н. е. [670, р. 210]. Одним із проявів зв'язку армії та принцепса був також культ імператора, який у структурі релігії армії посідав провідне місце.

Отже, армія як інститут та воїни як частина суспільства – важливий фактор політичного і суспільного життя Римської держави доби принципату [275]. Зі встановленням Імперії було розірвано той примарний зв'язок, що ще залишався у добу пізньої Республіки між політичною активністю та військовою службою римських громадян, які могли впливати на розв'язання важливих політичних питань через голосування у центуріатних коміціях. Хоча військові не становили окремої суспільної верстви, вони були виразно окресленою професійною групою, об'єднаною низкою спільних інтересів, що суттєво впливала на розвиток римського суспільства. Попри посилення зв'язків між військовими підрозділами та провінціями, де вони дислокувались, армія залишалась єдиним цілим. Ветерани формували особливу суспільну групу, яка була важливим інструментом романізації у провінціях, відрізнялася від решти населення суттєвими привілеями, переважно кращим матеріальним становищем та римським громадянством (до едикту Каракалли). Престиж військової служби був значним, а воїни та ветерани мали високий авторитет у суспільстві.

3.4. Селянство

Плебс був найчисельнішою групою римського суспільства. Внутрішня політика римського уряду доби принципату значною мірою орієнтувалася саме на встановлення дієвого контролю над цією верствою. Нижчі верстви римського суспільства не мали такого чіткого ієрархічного поділу, як вищі.

Виразний поділ був не по горизонталі, як між сенаторами, вершниками та декуріонами без вершницького звання, а по вертикалі. Передовсім, це був поділ між плебсом міським (*plebs urbana*) та сільським (*plebs rustica*), що базувався на відмінностях у місці проживання, професійній діяльності, економічній активності, способі життя, доступності освіти, культурі, традиціях та звичаях. Страбон поділяв населення на жителів сільських (*ἀγροίκων*) і цивілізованих (*πολιτικῶν*) та виділяв ще проміжну категорію (*μεσαγροίκων*) [Strabo XIII, I, 25].

Селяни складали переважну більшість населення Римської Імперії – до 90% [308, с. 180; 373, р. 98, 142]. Античні історики приділяли селянам недостатньо уваги, проте населені селянами села та паги часто згадуються у написах і літературних творах перших століть нашої ери. Мова йде про власників та орендарів дрібних і середніх аграрних господарств, а також про найманих працівників на селі. Вироблений ними продукт частково споживався ними, частково потрапляв на ринок. Роль селянства у виробництві не можна вважати незначною [352, с. 90].

Інтеграційні процеси суспільних верств Римської Імперії торкнулися також і нижчих прошарків. Однак вони ніколи не заходили так далеко, як у вищих ешелонах римського суспільства, особливо у сільській місцевості. Існували певні відмінності розвитку селянства у різних частинах Римської Імперії. Зокрема, сільське населення Італії все ще включало багато рабів, у Африці воно значною мірою складалося з колонів, а у Паннонії, натомість, формувалось переважно з незалежного селянства [373, р. 137].

У давнину римляни шанобливо ставились до сільськогосподарської праці. Найвищою похвалою вважалося назвати громадянина добрим землеробом та добрим селянином. Найбільш почесними були сільські триби, що складались із землеробів, а перевід у міські вважався ганьбою (*ignominia*) [Plin., NH, XVIII, (III) 11; 13]. Особисто обробляли свої земельні ділянки військові та політичні діячі IV – III ст. до н. е. Гай Фабріцій та Курій Дентат,

патрицій V ст. до н. е. Квінтії Цінцінат. Згодом ситуація змінюється і наприкінці Республіки та у період Ранньої Імперії значна частина жителів міста зневажливо ставиться до селян, яких називали *pagani* чи *rustici*. Сільськогосподарська праця перестає бути престижною, вона не може забезпечити належний дохід, щоб задовольнити потреби римлян, які відчули смак розкошів та дозвілля. За словами Колумелли, землероби залишили серп та плуг і попрямували у Рим, щоб працювати руками у цирках та театрах, а не на нивах та у виноградниках (*in circis potius ac theatris quam in segetibus ac vinetis manus movemus*) [Columella, Rust., Praef. 13-15].

Падіння Республіки супроводжувалось наділенням землею значної кількості ветеранів. Сам Август говорить, що понад 300 000 ветеранів були поселені у тих колоніях чи муніципіях, з яких вони походили. Їм були виділені земельні ділянки та гроші. Август видав по 1000 сестерцій кожному із 120 000 поселених у колоніях ветеранів. Він відшкодував муніципіям вартість землі, на яку були розселені ветерани (*Pecuniam pro agris quos in consulatu meo quarto et postea consulibus M. Crasso et Cn. Lentulo Augure adsignavi militibus solvi municipis*) [RG 3; 15-16]. Імператор Тіберій продовжував політику Августа, спрямовану на піднесення сільського господарства [317, с. 92]. Нові рішення сенату зобов'язували кредиторів вкладати кошти в землю. Землевласникам надавались безвідсоткові кредити на три роки [Suet., Tib. 48; Tac., Ann. VI, 17]. Встановивши фіксовані ціни на хліб, Тіберій компенсував збитки хліботорговцям [Tac., Ann. II, 87]. Веспасіан влаштовував пишні учти, щоб підтримати крамарів м'ясом (відомі нам переклади, у тому числі і переклад Д. Рольфа, вміщений у *The Loeb Classical Library*, не деталізують спеціалізацію торговців, хоча Тацит вказує однозначно: *ut macellarios adiuveret*) [Suet., Vesp. 19]. О. Штаерман вказує на збільшення сервітутів сільських володінь (*praediorum rusticorum*), які повинні були допомогти селянину отримувати зі свого наділу дохід, коли він не мав з якоїсь причини доступу до суспільних

угідь, джерел води, каменярень, іншого будівельного матеріалу [353, с. 130-131].

Наступники Августа продовжують наділення ветеранів землею. Нерон поселив ветеранів у Капуї та Нуцерії [Тас., Ann. XIII, 31]. За цього імператора на поселення виводились не легіони у повному складі, зі своїми центуріонами та трибунами, як це було раніше, а воїни, зібрані з різних підрозділів. Як зазначає Тацит, між ними не було взаємної прихильності, це швидше був якийсь натовп, а не колонія (*numerus magis quam colonia*) [Тас., Ann. XIV, 27]. Така політика вела до зростання числа дрібних та середніх власників. Одні з тих, хто отримав земельний наділ, збільшували його розмір купівлею, інші – зменшували продажем. Від самого початку наділи не були однакові. Офіцери отримували вдвоє більше за простих солдат. До уваги бралася також якість ґрунту: землі з кращим ґрунтом давали менше, з гіршим – більше [189, с. 56-57, 60-61].

Імператори I ст. н. е. підтримували селянство не лише роздачею конфіскованих земель. По усій Імперії складались нові земельні кадастри і захоплені общинні землі повертались їхнім колективним власникам. Окрім того, упорядковувались межі між общинами для попередження нових захоплень земель сіл, пагів та общин, що мали лише спільні межі без внутрішнього оформлення офіційного розмежування. Розмежувальні знаки відновлювались на основі документів (*secundum acta*) [AE 1907, 5]. Уточнювались кадастри для міських територій з чіткою вказівкою, які ділянки належать приватним особам, які залишені місту як цілому (без права їх продажу чи здачі у оренду), які землі виділені колективу громадян для спільного користування чи здачі в оренду, які із суспільних земель і кому здані у оренду, які виділені як спільні пасовища групі сусідів [353, с. 128-129].

Імператори II ст. н. е. також вдаються до заходів на відродження селянства. Закон Адріана наказував обробляти в імператорських доменах землі, придатні для вирощування маслин, винограду та зерна і навіть надавав право

кожному займати ті ділянки, які були здані в оренду, але не оброблялися орендарем (*sunt nec a conductoribus ex[er]/centur*) [CIL VIII, 26416]. За Марка Аврелія відправляли для покарання у Рим тих, хто вимагав від будь-кого будь-що понад встановлені виплати (*qui ultra vectigalia quicquam ab aliquo exegissent*) [НА, М. Ant. Philos. 11, 9]. Те, що такі зловживання були, підтверджують написи. В одному з них ідеться про факти збільшення прокураторами імператорського маєтку повинностей для колонів, що суперечило закону [ILS 6870].

Важливою складовою внутрішньої політики доби принципату була політична пропаганда [285]. Одним із її напрямків стала пропаганда збереження звичаїв предків, їхніх чеснот, зміцнення сім'ї, відродження релігійних культів. Усе це тісно перепліталось із відродженням селянства, чесноти якого були основою римських моральних засад, адже аграрні культури – основа римської релігії. У цьому контексті треба розглядати відновлення значення колегії арвальських братів, що підкреслювало сільськогосподарський бік римського життя та зв'язок сім'ї імператора із сільським населенням [449, р. 157]. Показово, що римська релігія зберігалася на селі тоді, коли у місті уже повністю панувало християнство. Вергілій у “Буколіках” та “Георгіках”, Овідій у “Фастах”, Тібулл, Проперцій, Горацій – усі вони оспівують принади сільського життя, на протипагу труднощам проживання у Римі. Марціал їздить спати на віллу, туди, де, на протипагу Риму, міцний сон (*in profundo somnus*) [Mart. XII, 57, 24-28].

Аналізуючи результати аграрної політики тріумвірів та Августа, О. Штаерман виділила таке: 1) конфіскація та дроблення величезних володінь, що виникли після проскрипцій Сулли; 2) утворення нових володінь найближчих прихильників та соратників Августа, що стали ядром латифундій, які розвивались за Імперії; 3) зростання кількості маєтків у 100 – 150 югерів, які роздавали центуріонам та вершникам; 4) збільшення числа господарств менш заможних селян, розміром від 10 до 40 югерів, за рахунок роздач земель

ветеранам; 5) збереження без змін селянських ділянок в общинах пагів та сіл. Оцінюючи значення аграрних заходів тріумвірів та Августа, автор не сумнівається, що, як і мир, яким завершилися громадянські війни, вони благотворно вплинули на італійське сільське господарство, зокрема на становище селян різних категорій і різного майнового цензу [353, с. 101-102, 108].

Разом з тим, твори авторів періоду Імперії містять відомості про поглинання дрібних та середніх господарств великими латифундіями. Апулей, Гігін, Горацій, Колумелла, Пліній, Ювенал говорять про зростання великого землеволодіння та утиски дрібних земельних власників з боку багатіїв. У “Сатириконі” Петронія читаємо, що Трімальхіон має землі стільки, що й соколам не облетіти (*quantum milvi volant*) [Petron., Sat. 37]. Колумелла пише про багатіїв, які володіють цілими країнами (*possident fines gentium*) [Columella, Rust. I, 3, 12]. Пліній Старший переказує, що за Нерона шестеро власників володіли половиною Африки. За словами Плінія, латифундії занапали Італію та провінції (*latifundia perdidere Italiam, iam vero et provincias*) [Plin., NH, XVIII (VII), 35]. У часи Плінія Молодшого триває розорення середніх і дрібних селянських господарств [Plin., Ep. III, 19, 6]. Багатій не зупиняється перед потравою поля бідняка, яке останній відмовляється продати [Juv. XIV, 141-149].

М. Ростовцев вважає, що згадана теза Плінія Старшого про негативний вплив латифундій на Італію та провінції або відповідає дійсності, або дещо перебільшена [308, с. 103, 185]. Натомість М. Машкін розглядає її лише як риторичний вираз. Він твердить, що великі маєтки характерні особливо для південної Італії, де домінувало скотарство. Запустіння цієї частини півострова почалося ще у часи Республіки, не настали зміни і в наступний період. Проте загалом в Італії ситуація не була такою сумною. Конфіскації та роздачі земель періоду, що передували встановленню принципату, привели до того, що хоча б на деякий час зросла питома вага середнього і дрібного землеволодіння.

Античні автори свідчать про високий рівень сільського господарства Італії у I ст. н. е. [256, с. 459-462].

Дані археологічних досліджень ставлять під сумнів відомості античних авторів про катастрофічне поширення латифундій, що “занапали Італію”. На думку О. Штаерман, агітація проти латифундій значно перебільшувала їх число та роль. Це мало виправдати заходи імператорів проти частини найбагатших senatorів і закликати уряд виступити на захист селянства – опори та носія “звичаїв предків”. Цим задовольнялась мода засуджувати багатство і прославляти бідність, яка все більше поширювалася у різних колах. Бідність мовби дає незалежність (у крайньому разі духовну) від senatorів та панів, які мають владу купувати покору людей, даруючи їм матеріальні блага чи погрожуючи їх відібрати [353, с. 125, 127].

Отже, поширення тенденції до концентрації землі не означає зникнення верстви дрібних землеробів чи навіть істотного зменшення їх чисельності. М. Машкін вважав, що перехід до Імперії хоча й не привів до скасування умов концентрації земельної власності, однак в епоху Августа та його ближчих наступників дрібні землевласники відігравали більшу роль, ніж наприкінці попередньої епохи [256, с. 462]. В. Сергєєв звертає увагу на те, що більшу частину відомостей про зростання латифундій та розорення дрібних виробників ми отримуємо з творів філософів, риторів, поетів та сатириків, схильних до узагальнень і перебільшень. При уважнішому читанні тих творів бачимо не таку схематичну та трагічну картину. На думку В. Сергєєва, можна обґрунтовано заперечити те, що в імператорський період латифундії та сальтуси абсолютно поглинули середнє і дрібне селянство. Середні та дрібні господарства існували протягом усієї римської історії, то занепадаючи, то знову відроджуючись [318, с. 125]. Горацій, Вергілій, Фронтон та інші автори стверджують наявність великої кількості подібних господарств у різних районах Італії. Особливо чисельними були дрібні селянські господарства у прирейнських та придунайських провінціях, у Греції та Малій Азії. В Єгипті,

поруч із чисельними дуже дрібними селянськими господарствами були і великі земельні володіння, що оброблялись найманими робітниками та невольниками. Навіть у тих провінціях, де бурхливо розвивалось велике земельне володіння, проживало багато дрібних земельних власників [660, s. 72-73].

Частина дрібних земельних власників володіла своїми наділами у межах общини. І. Свенціцька, аналізуючи ситуацію в Азії та Кілікії, зазначає, що до складу підконтрольних містам земель поряд із приватними володіннями входили і землі, що оброблялися залежними общинниками. Деякі общини були самостійними адміністративними та фіскальними одиницями. Автор припускає, що у період Римської Імперії у зв'язку з падінням економічного і політичного значення міст багато сільських общин звільнялося від міського підпорядкування. На думку І. Свенціцької, ділянки всередині общини розподілялись поміж її членами і могли передаватися з рук у руки, причому частина врожаю йшла до загального фонду общини [314, с. 23-24]. Проживання в общині давало селянину певну стабільність. Тут був сильнішим принцип сусідської взаємодопомоги, надійніший захист суспільних угідь від загарбання. Селяни мали спільні святилища, спільно посвячували дари богам, мали своїх виборних посадових осіб [353, с. 142-143].

У період Ранньої Імперії у сільському господарстві поширюється нове явище – колонат. Термін колон (лат. *colonus*, гр. *γεωργός*) стосувався як дрібного та середнього селянина-орендаря, так і селянина-землевласника. Яким було співвідношення цих категорій селян, зараз сказати важко. З часом термін *колон* вживають переважно щодо орендаря земельної ділянки. Більшість колонів були вільними, інколи лібертинами. Але у системі оренди використовувались навіть раби: мінімум з I ст. н. е. *quasi coloni* жили практично на тих же умовах, що й “справжні” колони. Однак номінально “вільні” колони часто оселялись у дещо кращих місцях, ніж раби. Очевидно, у добу Ранньої Імперії раби та колони становили меншість сільського населення [373, с. 144-145].

Найбільшого поширення колонат набуває у маєтках імператора. О. Мартем'янов припускає, що переважно на відносинах оренди базувалася організація господарської діяльності у східно-балканських маєтках імператора і праця особисто вільних землеробів домінувала над рабською [252, с. 128]. Майно імператора було спершу приватною власністю Августа. Анексії, конфіскації та успадкування перетворили імператора на найбільшого власника у державі. Нерон, що успадкував усі володіння Юліїв-Клавдіїв, конфіскував маєтки багатьох магнатів, у тому числі й згаданих нами шести землевласників Африки. Зі смертю Нерона приватні володіння Юліїв-Клавдіїв були перетворені на *patrimonium principis*, що не стільки був приватною власністю принцепса, скільки став відтоді долучений до формально визнаної посади принцепса. Імператор Веспасіан перейняв контроль над накопиченими багатствами усього дому Юліїв-Клавдіїв, а також власністю Гальби, Отона та Вітеллія [502, р. 221]. За Флавіїв та Антонінів завершилася організація імператорського патримонію, який увібрав у себе залишки *ager publicus*. Для управління патримонієм імператора було утворено особливе відомство, на чолі якого стояв *procurator patrimonio*. Чисельні написи засвідчують цю посаду: *Ti(berius) Claudius Marcellinus / [proc(urator) Aug(usti) a patrimonio...* [ILS 1487], *Oronti / Aug(usti) lib(erto) proc(uratori) / patrimoni(i)...* [ILS 1488] *etc.* Саме відомство називалось *ratio patrimonii*, при ньому служили табуларії, як видно з написів із Рима: *Ti(berius) Claudius Aug(usti) l(ibertus) / Primigenius tabul(arius) / rat(ionis) patrim(onii) fec(it) sibi et / Iuliae Septiminae f(iliae) piissimae / q(uae) v(ixit) a(nnos) XXII d(ies) II et Iul(iae) Palatinae / filiae et C(aio) Iul(io) Felici f(ilio) et Iuliae / Primae coniugi karissim(ae) et / libert(is) libertab(us) posterisq(ue) eor(um) / in fr(onte) p(edes) XII in agro p(edes) XIV / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur) [CIL, VI, 8506]; *Primigenius Aug(usti) l(ibertus) / tabularius patrimoni(i) / tutor / D(is) M(anibus) / C(ai) Flavi C(ai) f(ili) Quir(ina) / Firmiani vixit an(nis) V / m(ensibus) III diebus XI et / Atenniae Iadi matri v(ixit) a(nnis) XXI / et sorori suae fecit [CIL, VI, 8507]; *Aureliae Vitali***

co(n)/iugi fidelissimae / rarissimae castita/tis Soter Augg(ustorum) lib(ertus) / Proximus tabular(ius) / rationis patrim(onii) / maritus / posuit [ILS, 1646]. При відомстві був свій лікар, як про це засвідчує напис із Рима: *D(is) M(anibus) / T(ito) Fl(avio) Paederoti / Aug(usti) lib(erto) Alcimiano / superposito medi/corum ex ratione / patrimoni(i) Laitonia / Festa coniugi bene / merenti sibique / suis posterisque / eorum fecit* [ILS 01845]. *Procurator patrimonio* відав і власністю імператора як посадової особи і як особи приватної. Однак з часу Септімія Севера приватною власністю імператора опікується *procurator rei privatae* [408, р. 655], тобто вона була відокремлена від патримонію. М. Ростовцев уважав, що імператорське майно теоретично займає становище середнє між майном державним і приватним. Норми вироблені на управлінні своїм майном, імператори переносять на управління майном державним, створюючи і тут нижчу адміністрацію виключно зі своїх рабів та лібертинів, вищу, в особі прокураторів спершу, на противагу прокураторам провінційним, виключно із лібертинів [307, с. 142].

Імператорські маєтки (сальтуси) були у всіх провінціях Імперії. Особливістю імператорських сальтусів була юридична незалежність від сусідніх муніципіїв. Сальтуси були самостійними соціально-економічними одиницями, на зразок муніципіїв [318, с. 129-130]. Величезні земельні володіння імператора були джерелом поповнення імператорської скарбниці та постачання дешевого збіжжя. Тобто доходи з цієї власності не поступають в ерарій, а поступають у фіск, який існує у кожній провінції зі своїм штатом службовців. Якщо у Єгипті був неврожай, імператор не лише забезпечував потреби держави у хлібі з інших джерел, але мав можливість допомогти і цій провінції, що була однією з житниць Імперії [Plin., Pan. 31].

Немає єдиної точки зору на джерела колонату та причини його поширення. М. Ростовцев пояснював тенденцію до здачі землі в оренду неухильним погіршенням збуту продукції, що було викликано економічним розвитком західних провінцій [308, с. 103]. Є думка, що поширення колонату

пов'язане з небажанням землевласників стежити за веденням господарства. Вказують також на низьку продуктивність праці рабів, що змушувало великих землевласників шукати ефективніших форм господарювання. Оскільки раб, як видавалося, не зацікавлений у результатах своєї праці, то й працює без ентузіазму. Натомість колон, який натурою чи грошима віддає певну частину врожаю, зацікавлений у його збільшенні. К. Квіглі говорить про неефективність римської аграрної системи, навіть виходячи з наявного рівня технічних знань. На його думку, реформи у цій сфері мали б вести до скасування рабства та поділу великих маєтків [746, р. 117]. Самі римляни розуміли різницю між працею вільної людини та раба. Пліній Старший вважає, що не треба дивуватися нижчій продуктивності праці невільників [Plin., NH, XVIII (IV), 21]. Однак дрібне господарство вільних селян чи залежних колонів, незважаючи на вищу індивідуальну продуктивність, менш рентабельне за централізовану обробку землі рабами. Рабська праця за рівнем своєї кваліфікації не поступається вільній. У великих господарствах вигідніше застосовувати складні механізми, які використовували у римському сільському господарстві у I ст. н. е. Є можливість знизити затрати на засоби виробництва. Селянин, що має 20 югерів землі, не може обійтися без пари волів та плуга. У маєтку, де обробляють 200 югерів ріллі, можна обійтися двома парами волів та двома плугами [233, с. 181, 183, 215]. Як бачимо, вільним дрібним та середнім виробникам було важко конкурувати з великими маєтками. Пліній Молодший, описуючи зростання заборгованості своїх колонів, зовсім цим не здивований [Plin., Ep. IX, 37].

Отже, виділення у межах великого маєтку дрібних господарств колонів не обов'язково вело до зростання продуктивності праці. Проте виникала можливість залучити до роботи нові категорії робочої сили. Це було особливо важливо за умови, коли зменшився приплив рабів через припинення нових завоювань: раб та рабська праця ставали дорожчими. Окрім того, власник землі витрачав значно менше часу на організаційні проблеми. У I ст. н. е. колони не

були зобов'язані щось відробляти, але у другій половині II ст. юристи уже враховують обов'язки колонів виконувати у встановлені дні визначені роботи. Інвентар колони спершу не належав до маєтку, а тепер є його складовою і передається разом з колоном. Майно колони ототожнюється з пекулієм раба як власність пана, який відповідає за угоди та борги раба. Взаємини пана і колони, як і взаємини патрона та клієнта, уже визначались тим, що перший приймав другого під своє заступництво [353, с. 157]. Колони обробляли свою ділянку, виплачуючи грошовий чи натуральний оброк. Збирався цей оброк за допомогою певного штату: прокуратор (*procurator*), актор (*actor*) та відкупник – кондуктор (*conductor*) [307, с. 141–161]. Про такого прокуратора йдеться у написі з Лація: *Diis Manibus / Gaviae / Helpidi / uxori sanctissimae / T(itus) Flavius Aug(usti) l(ibertus) / Epaphra / proc(urator) villarum / Tusculanarum* [ILS 1579].

У період Ранньої Імперії рівень життя селян був невисокий. Поряд із дрібними власниками було багато безземельних селян. Вони були і джерелом поповнення числа колонів, і джерелом найманої робочої сили, яку використовували великі, а інколи й дрібні земельні власники. Такі наймані робітники претендували на будь-яку роботу на полі чи у господарстві. За своїм соціальним статусом безземельні та малоземельні селяни, як і колони, перебували на нижчих щаблях соціальної ієрархії. Од правління Адріана, разом із рабами, вони увійшли до категорії низьких людей (*humiliores*) на противагу людям достойним (*honestiores*) [714, р. 10]. Значення цього поділу зросло ще більше після того, як імператор Каракалла поширив римське громадянство на усіх вільнонароджених жителів Імперії, видавши у 212 р. н. е. едикт (*Constitutio Antoniniana*). Щодо *humiliores* вживаються більш жорстокі покарання, застосовуються тортури. Римський селянин, що уже з початку Імперії практично не був учасником військової та політичної організації, втратив тепер громадянську рівноправність, гарантії своєї особистої свободи. За Северів починається юридичне закріплення розділення міського та сільського плебсу, що остаточно оформилось у IV ст. Так було порушено єдність античної

громадянської общини (*civitas*) та її території, з якої вилучались землі senatorів і їх нащадків та землі сільських общин. Септімій Север конфіскував багато великих маєтків у своїх противників з числа провінційної та італійської знаті і не роздав конфісковані землі дрібним власникам, а залишив їх за державою [353, с. 159-160, 165].

Отже, встановлення системи принципату супроводжувалось активними заходами держави, спрямованими на відродження селянства [291]. Особливу активність у цьому напрямку проявляли імператори I ст. н. е. Хоча концентрація землі у період принципату триває, дрібне та середнє селянське господарство зберігається. Протягом усього періоду принципату у сільському господарстві домінує праця вільного селянина. Проте зростає питома вага тих, хто працює на земельній ділянці як орендар, а не як власник. Колонат, що особливо активно запроваджувався у маєтках імператора, сприяв розширенню бази робочої сили на селі. З II ст. н. е. простежується тенденція до згортання державних заходів, спрямованих на підтримку селянина. Всупереч політиці Августа та його найближчих наступників, еволюція римського селянства у період Ранньої Імперії призвела до пониження його соціального статусу.

3. 5. *Plebs Urbana*

Історичні праці у Римі створювали або безпосередньо сенатори, або люди, близькі за світоглядом до *ordo senatorius*. Численні джерела, що використані при написанні історичних творів, повністю контролювались правлячим класом. Тому у центрі історичних творів був здебільшого сенат, сенатори та проблеми, які хвилювали римську аристократію. Римські автори не були схильні писати історію плебсу [735, р. 156]. Римський плебс перебував на

маргінесі творів античних істориків, що не відображало його місця у структурі римського суспільства.

Римська Імперія досягла високого рівня урбанізації. Інколи її називають Імперією міст [533, р. 45]. Елій Арістід у середині II ст. н. е. риторично запитував: “Чи було колись на суші і на морі стільки міст, і чи були вони настільки чудові?” (*πότε γὰρ πόλεις τοσαῦται κατὰ ἤπειρον καὶ κατὰ θάλατταν, ἢ πότε οὕτω διὰ πάντων ἐκοσμήθησαν;*) [Aelius Aristides XIV, 223 (Εἰς Ῥώμην 93)]. Лише у XIX ст. н. е. було перевершено рівень урбанізації *Rex Romana* [679, р. 99]. Як зазначав М. Ростовцев, урбанізація Імперії, тобто урбанізація східних і західних провінцій, була важливим завданням імператорів. Процес урбанізації був цілком природним – провінціалів приваблювала вища форма організації життя в міських умовах. Під пильним контролем римської влади перебували як заснування нових міст, так і зміна статусу уже існуючих. Існував тісний зв'язок між урбанізацією та римським імперіалізмом [651, р. 64]. На перших порах міста, що не були римськими чи латинськими колоніями, мусили задовольнятися другорядним статусом “союзницьких” чи підданих Риму міст, однак уже за Флавіїв щодо старих і нових міст Імперії була проведена зрівняльна політика [308, с. 90-91].

Як і в період Республіки, до плебсу зараховували усіх римських громадян, що не входили до *ordo senatorius* та *ordo equestris*. Свідчення Горація з цього приводу однозначні: якщо не вистачає хоч трохи до майнового цензу вершника, “будеш плебеєм” (*plebs eris*) [Hor., Epist. I, 1, 60]. Однак у період принципату термін *plebs* застосовували часто не до всієї цієї соціальної групи, а лише до найубогішої її частини. Тацит розповідає, що Август за заповітом залишив велику суму “народу та плебсу” (*populo et plebi*) [Tac., Ann. I, 8]. Зовні приналежність до плебсу визначалася відсутністю золотого персня. За словами Плінія Старшого, “персні відрізняють вершників від плебеїв” (*Anuli distinxere alterum ordinem a plebe*) [Plin., HN, XXXIII (VII) 29].

Рівень диференціації нижчих верств міста був менший за рівень диференціації нижчих верств села. У них були кращі, ніж на селі, перспективи здобути роботу. У малих містах частина плебсу працювала у навколишніх сільськогосподарських маєтках, а у великих їхня економічна діяльність зводилась до ремесла та торгівлі. Крім того, робочі місця створювала державна служба, зокрема з плебсу набирались ліктори та *accensi* – чиновники при магістратах. Горацій розповідає про окличника, якому було подаровано клаптик землі і можливість займатися сільським господарством. Він завзято розпочав справу, але важка праця невдовзі змусила його жадати повернення до попереднього стану [Hor., Epist. I, 7, 55-95].

Великі шанси заробити кошти надавала будівельна програма імператорів. Зі встановленням принципату розгортається будівництво в Італії, особливо у заснованих Августом та тріумвірами колоніях. Будуються та ремонтуються дороги і гавані. Якісні дороги створювали образ ідеального принцепса [635, р. 56]. Будівельний бум у I ст. н. е. приводить до зміни зовнішнього вигляду багатьох італійських міст. У містах Венафр, Бріксія (суч. Брешиа), Капуя, Бононія (суч. Болонья) зводяться акведуки. Ця тенденція зберігається і в II ст. н. е. [655, р. 4; 722, р. 155]. Саме у добу принципату працювала низка чудових архітекторів, найзнаменитіший серед них – Вітрувій. Імператор Веспасіан віддячив механіку (*mechanico*), який пропонував без великих затрат підняти на Капітолій важкі колони, але відмовився від його послуг, сказавши дослівно: дозволь мені годувати мій народець (*sineret se plebicularum pascere*) [Suet., Vesp. 18]. Очевидно, робітники могли позбутися важливого для себе заробітку. До складу *plebs urbana* входили також і представники інтелектуальних професій – філософи, педагоги, лікарі, музиканти та ін. Багато з них були не лише заможними, але й знаменитими, наприклад лікарі, про яких розповідає Пліній Старший у V главі XXIX книги. Водночас наголосимо, що в Римі не було систематичної медичної освіти, контролюючого органу та загальновизнаних вимог щодо практичного досвіду, тож не було

потреби складати іспити, підтверджувати медичну кваліфікацію [609, р. 97]. Тому кваліфікаційний рівень багатьох римських лікарів був невисокий. Успіх лікування часто залежав не так від умінь лікаря, як від особливостей організму хворого. Невдовзі після успішного лікування імператора Августа, Антоній Муза застосував ту ж методику для лікування його племінника Марцелла, але хворий помер [Dio Cass. LIII, 30]. До плебсу належали і юристи: різного роду писарі і секретарі (*scribae*), нотаріуси, адвокати. Щоб здобути цю професію, потрібне було довготривале навчання. Тому така кар'єра була доступна лише найзаможнішій частині цієї групи населення.

У місті було більше можливості змінити місце проживання, брати участь у громадському житті, об'єднуватися в колегії, насолоджуватися розвагами, відвідувати борделі, яких лише в Помпеях засвідчено 28. Колегії (*collegia*), що перебували під контролем держави, брали до свого складу простолюдинів, навіть рабів, і були професійними (наприклад – ремісників) або об'єднаннями для вшанування якогось божества. Члени цих колегій мали можливість отримати певну матеріальну допомогу, були впевнені, що після смерті будуть належно вшановані при похованні [373, р. 135-137]. Це сприяло згуртованості міського плебсу та його готовності відстоювати свої інтереси. У містах можна було відвідувати терми, хоча важко сказати про доступність цієї послуги для найбідніших. У Римі терми могли прийняти одночасно лише кілька тисяч відвідувачів, тобто невелику частину населення. Крім того, була дорогою олія для купання [467, р. 90].

Верхівка міського плебсу була заможною. Ювенал згадує якогось цирульника, який своїм маєтком міг рівнятися з патриціями [Juv. I, 24-25; X, 226]. Можливість організовувати ігри на власні кошти, за словами Марціала, мав швець, а також якийсь сукновал та шинкар [Mart. III, 16; 59]. Багато фінансистів, що мали високий дохід, були представниками плебсу. Афер, приятель Марціала, займався фінансовими операціями; він ціліснітькими днями (*totis diebus*) розповідає про своїх боржників: Коран винен йому 100 000

сестерцій, Манцін – 200 000, Тіцій – 300 000, Альбін – 600 000, а Сабін та Серран – по мільйону кожен [Mart. IV, 37]. Мабуть, до таких багатіїв у суспільстві ставилися упереджено. Вкрай негативно Ювенал відгукується про тих, кого Фортуна, заради забави, підняла із самих низів до великих справ [Juv. III, 31-40]. Марціал гірко нарікає на свою долю: батьки навчили його грамоти, однак йому немає користі від граматиків та риторів, натомість швець, який звик зубами розтягувати стару шкіру (*dentibus antiquas solitus producere pelles*), наповнює дорогим фалернським вином кришталеві чаші [Mart. IX, 73]. На відміну від знавців грамоти, музиканти та актори мали високі заробітки. Луп запитує Марціала: якому вчителю довірити навчання сина? Той радить уникати усіх граматиків та риторів: “*Omnes grammaticosque rhetorasque devites moneo*”. “Якщо ж він хоче вивчати мистецтво, що дає великі доходи (*vult pecuniosas*), – вивчи його (*fac discat*) на кіфареда або флейтиста, що акомпанує хору (*citharoedus aut choraules*)” [Mart. V, 56]. Імператор Веспасіан заплатив актору-трагіку Апеллу за один виступ 400 000 сестерцій, кіфаредам Терпну і Діодору – по 200 000 кожному, кільком – по 100 000, найменшою була сума 40 000 [Suet., Vesp. 19].

Порівняно велика група міського населення займалася високоспеціалізованим ремеслом, а також дрібною торгівлею. Античні автори часто говорять про ремісників, ремеслу присвячено численний епіграфічний матеріал. У Римі було кілька десятків вулиць, площ та навіть кварталів, назви яких пов’язані з ремеслом і торгівлею. До заняття ремеслом, як і до торгівлі, у Римі ставилися упереджено. Посилаючись на Посідонія, Сенека говорить про чотири види професій. Ті, які ґрунтуються на ручній праці, – звичайні та низькі (*volgares et sordidae*). В них немає нічого гарного чи такого, що заслуговує на повагу (*in quibus nulla decoris, nulla honesti simulatio est*) [Sen., Ep. LXXXVIII, 21]. Щодо торговців вважалося, що заради зиску вони підуть на все: “Запах прибутку добрий від будь-якої речі” (*lucri bonus est odor ex re qualibet*), – говорить Ювенал [Juv. XIV, 204-205]. Загальне економічне піднесення у добу

принципату привело до покращення становища і ремісників, і дрібних торговців. Дрібна спеціалізація торгівлі [428, р. 60-61] засвідчує розвиток ремесла та крамарства, що супроводжують зростання добробуту населення.

Найчисельніша частина міського плебсу була пролетаріатом, тобто не мала жодного майна. Єдиним їхнім “багатством” були нащадки – “*proles*”. За приблизними підрахунками, римський пролетаріат складав до двох третин усіх мешканців, тобто близько 600 – 650 тис. [660, s. 62]. В цілому ж структура населення Рима виглядала таким чином: від 100 до 200 000 рабів, близько 100 000 перегринів, близько 750 000 *plebs urbana* і 20 000 воїнів, вершників і сенаторів [709, р. 15].

З одного боку, пролетаріат жив за рахунок праці інших суспільних груп, або зовсім не працюючи, або працюючи так мало, що це не могло забезпечити прожиття. Те, що пролетаріат споживав, вироблялося провінціалами, невільниками та іншою частиною римського плебсу – селянами і ремісниками. З іншого, пролетаріат не мав жодних інструментів примусу, щоб забезпечити перерозподіл благ створених іншими суспільними групами. Цей перерозподіл забезпечувався виключно імператорською владою, яка потребувала підтримки плебсу.

Число пролетарів поповнювалося тими, що втратили засоби до існування і замість життя з праці своїх рук задовольнялись існуванням коштом держави чи приватних осіб. Усі вони стікалися до Рима, де була доступна така допомога. Марціал описує злиденні умови проживання міських низів: холодні та низькі помешкання, зайти у які можна було лише зігнувшись, ліжко з блощицями, кухоль без ручки, груба їжа робітників (*fabrorum*) – чорний хліб, боби та капуста (*faba... prototomique*), буряк *etc.* [Mart. II, 53; X, 48; XI, 32; 56; XIII, 13]. Персій називає буряк “плебейським” (*plebeia beta*) [Pers. III, 114]. Напевно, не дуже втішала цих бідняків “мудрість” Сенеки: “Вбогий не той, хто мало має, а той, хто більшого прагне” (*Non qui parum habet, sed qui plus cupit, pauper est*) [Sen., Ep. II, 6]. Вода, страва з ячмінної крупи та шматок ячмінного

хліба (*aqua et polenta aut frustum hordeacei panis*) – це те, що за будь-яких обставин у них не відніме Фортуна [Sen., Ep. XVIII, 10].

У період Імперії плебс значною мірою втратив своє політичне значення. Відійшли у минуле вибори магістратів народними зборами, кандидати позбулись необхідності принизливо запобігати перед потенційними виборцями. Імператор Калігула пробував повернути народу вибори посадових осіб, проте змушений був відмовитись від свого задуму через політичну індиферентність плебсу. Тацит пояснював це так: “Нас завойовує привабливість лінощів і бездіяльність, спершу осоружна, врешті-решт стає нам мила” (*subit quippe etiam ipsius inertiae dulcedo, et invisae primo desidia postremo amatur*) [Tac., Agr. 3]. Республіканські ростири, з яких до народу звертались діячі давньої Республіки, були замінені новими, збудованими, ймовірно, у період другого тріумвірату [713, s. 16]. У добу Імперії з них не лунали запальні промови плебейських трибунів на захист плебсу.

Водночас чисельність плебсу та його концентрація у містах, особливо у столиці Імперії, змушували уряд ретельно стежити за його бажаннями та брати до уваги його потреби. За словами М. Ростовцева, римський пролетаріат, розпорошений по провінціях, та романізований пролетаріат провінцій були важливим фактором стабільності чи навпаки – дестабілізації становища у державі. Організований у формі постійного війська, пролетаріат був могутнім та вирішальним засобом у руках тієї влади, яка могла цю масу дисциплінувати та використати не лише для своїх особистих цілей, а і для цілей державних [311, с. 119]. Те, що уряд зважав на плебс, яскраво ілюструє такий приклад: імператор Тіберій настільки сподобав собі статую роботи Лісіппа – “*Ἀποξυόμενος*”, що забрав її з громадського місця (біля терм Агріппи) і поставив у своїй спочивальні. Хоча на місце цієї статуї було поставлено іншу, народне незадоволення змусило його відновити *status quo* [Plin., NH, XXXIV, (XIX), 62].

Важливим завданням уряду було забезпечення достатньої кількості хліба та доступності його ціни. Нестача продовольства могла призвести до народних

заворушень [Тас., Ann. VI, 13]. Щоб цього не сталося, уряд вдавався до енергійних заходів. Коли плебс скаржився на високу ціну хліба, імператор Тіберій встановив фіксовану роздрібну ціну, а щоб торговці хлібом не зазнавали збитків, доплачував їм зі своїх коштів [Тас., Ann. II, 87]. Імператору Клавдію довелося на собі відчувати незадоволення голодного натовпу, коли посеред форуму він зазнав словесних образ та був закиданий недоїдками. Клавдій пильно стежив за доставкою хліба, стимулював будівництво торгових кораблів, число яких зменшилось внаслідок нерозважливої політики імператора Калігули. Клавдій відшкодував торговцям їхні збитки від морських катастроф [Aug. Vict., Caes. IV, 3; Dio Cass. LX, 11; Suet., Claud. 18, 2]. Щоб краще контролювати постачання хліба, імператор Клавдій заснував у Палестині колонію, розбудував порт Остію [Suet., Claud. 20, 3].

Запити плебсу визначалися низьким культурним та соціальним рівнем більшої його частини. Недарма античні автори ставилися до римських низів украй зневажливо. За словами Лукана, Рим наповнений покидьками зі всього світу (*mundi faeca repletam*) [Lucan. VII, 405]. Тацит говорить, що до Рима звідусіль пливе усе підле та мерзенне (*atrociam aut pudendam*) [Тас., Ann. XV, 44]. Розбійники збігаються у Рим як у звіринець (*ad vivaria*) [Juv. III, 305-308]. За таких обставин прогулянка нічним містом була дуже небезпечною [Juv. III, 269-307]. Про обмеженість потреб римського плебсу свідчить знана теза: “Хліба і видовищ” (*panem et circenses*) [Juv. X, 80].

Res Gestae розповідають про дії божественного Августа, якими він підкорив світ (*orbis terrarum*) волі римського народу (*populi Romani*), а також про видатки на користь держави та римського народу (*in rem publicam populumque Romanum*). Плебс (*plebs*) – римський (*plebs Romana*) та міський (*plebs urbana*) – згадується тут у контексті роздач [RG 15]. *Plebs urbana* отримував хліб у Римі переважно від імператора, а в інших містах – від багатих приватних осіб.

Ще не маючи жодних владних повноважень, Октавіан використав роздачі, щоб купити прихильність плебсу. Прибувши до Рима після вбивства Цезаря, він спробував забрати гроші покійного диктатора, передбачені для роздач римлянам; всупереч заповіту, ними розпоряджався Антоній. Останній відмовив йому і порадив забути про це. Тоді Октавіан продав своє майно, виконав волю покійного і прихилив цим громадян на свій бік [Plut., Arophth. reg. et imp., Aug.1 (Mor. 207)]. Переконавшись у дієвості цієї практики, Октавіан ніколи не легковажив таким примітивним, але ефективним способом заохочення низів римського суспільства. Август наголошує, що, починаючи з 18 р. до н. е., у разі нестачі податкових надходжень, він видавав зі своїх складів хліб та гроші, інколи ста тисячам, а інколи значно більшій кількості людей [RG 18].

Щоб отримувати хліб під час роздач, потрібна була реєстрація. Ім'я конкретної особи вносили до списку тих, що не мають роботи та інших засобів до існування. Їм видавали свинцеві чи бронзові тессери з викарбуваним іменем; тих, що отримують хліб, називали *incisi* [597, р. 486]. До списків вносили хлопчиків від одинадцяти років [Suet., Aug. 41, 2]. За Августа число внесених у списки було обмежене 200 000 осіб [Dio Cass. LL, 10].

В організації роздач доби принципату можна виділити три періоди. Перший – від Августа до Клавдія, коли хлібну роздачу (*frumentatio*) здійснював спеціальний чиновник – *curator frumenti ex s.c.*, а згодом – *praefectus frumenti dandi ex s.c.* Роздача тривала один день, раз на місяць [Suet., Aug. 40, 2], не завжди в одному місці, за допомогою спеціальних квитків (*tesserae nummariae*), що видавались на кожну роздачу. Другий період – від Клавдія до Севера, коли фрументації тимчасово перейшли у відання префекта аннони (до Траяна), проводились протягом усього чи більшої частини місяця у визначеному місці – портику Мінуція. Хліб отримував той, хто мав спадковий документ – *tessera frumentaria*, що встановлював раз і назавжди його право на хліб. Імовірно, зберігаються ще і *tesserae nummariae*, які видаються на кожну окрему

фрументацію. Третій період починається від Севера, коли роздачі із щомісячних поступово перетворюються на щоденні, роль портика Мінуція втрачається, а роздачі провадяться спершу на хлібних складах – *horrea*, а згодом на особливих, пов'язаних із хлібопекарнями, трибунах – *tribunalia*, *gradus*, *ἑρκάνη* [310, с. 44].

Окрім хлібних роздач, існували також і *congiaria*. *Congius* (міра рідини, $\approx 3,3$ літра) зображений на медальйоні імператора Клавдія [MHIR I, P. 448-449, Pl. XVII, № 7]. У період Республіки це була роздача олії, вина *etc.* Пізніше, важко сказати, коли, переходять до роздач грошей. Під час процедури імператор у курульному кріслі сидів на високій платформі, на іншій платформі сидів чиновник, який видавав відповідні тессери. Саме така сцена зображена на монетах імператора Нерона з написами типу “*CONG II DAT POP R S C*” [VMCRE I, P. 224-225, № 136-141, Pl. 42, № 1-2], Нерви – “*CONGIAR PR S C*” [VMCRE III, P. 14, № 87; 17, № 97] та ін. На монетах імператора Веспасіана зображено сцену роздачі грошей його сином Тітом. При цьому чиновник, що роздає тессери громадянам, стоїть перед імператором [VMCRE II, P. 139, № 629]. Право отримувати гроші мали ті ж особи, що отримували хліб. Роздачі грошей були нерегулярними і лише доповнювали фрументації. Якщо роздача була у цього імператора уже не першою, монети показують, якою вона є за порядком [VMCRE III, P. 161, № 767; 162, № 769]. На відміну від роздач хліба, які здійснювались від імені держави, роздачі грошей здійснювали від імені імператора – сам імператор або хтось із його сім'ї. Принциповим було те, що плебс отримує тепер не *частину доходів Республіки*, на яку має повне право, а *подарунок від імператора*, який залежить лише від доброї волі правителя.

Говорячи про роздачі, треба визнати їх глибший зміст, ніж це закладено у формулі “хліба і видовищ”, їх треба розглядати, до певної міри, як добротинність. У цьому ж контексті стоїть і державна допомога дітям. Допомога від імператора поширювалася лише на Італію, а приватна – на цілу Імперію. Розмір цієї допомоги коливався у межах від 10 до 30 сестерцій на

місяць для хлопців та від 8 до 40 сестерцій для дівчат [694, р. 135]. Інколи добродійні пожертви на дітей досягали значних розмірів. Зокрема Пліній Молодший виділив п'ятсот тисяч сестерцій (*quingentis millibus nummum*) [Plin., Ep. I, 8, 10; VII, 18, 2]. Чотириста тисяч сестерцій виділив Гельвій Базіл у містечку Атіна, в Лациї: “Луцію Гельвію Базілу, сину Тіта, едилу, претору, проконсулу, легату Цезаря Августа, що заповів атініянам чотириста тисяч сестерцій, щоб на доходи з них їх дітям, доки вони не виростуть, видавалося зерно, а потім по одній тисячі сестерцій, дочка Прокула поставила” ([*L(ucio) Helvio T(iti) f(ilio) Basilae / aed(ili) pr(aetori) proco(n)s(uli) / legato Caesaris Augus(ti) / qui Atinatibus HS CCCC(milia) / legavit ut liberis eorum / ex reditu dum in aetate[m] / pervenirent frumentu[m] / et postea sesterti[a] / singulae millia darentur / Procula filia posuit*)] [ILS X, 5056]. Окремі приватні пожертви були оригінальними. У одному із заповітів були записані кошти для допомоги хлопчикам з народу (*pueris plebeis*) на 30 модіїв горіхів (*nucum*) та шість урн вина (*vini*) [ILS 6271].

Така політика уряду привертала плебс до імператорської влади. Когномен “батько батьківщини” (*Patris patriae cognomen*) був запропонований уже Августу за ініціативи плебсу, однак імператор від нього відмовився [Suet., Aug. 58]. Такої ж честі удостоївся імператор Тіберій за турботу про забезпечення плебсу дешевим хлібом, однак запропонованого титулу – *parentis patriae* [Tac., Ann. II, 87] – теж не прийняв. Як бачимо, для плебса імператорська влада – це певна гарантія забезпечення його прав та інтересів. Після вбивства Калігули сенатори прагнули повернути собі попередню владу. Натомість плебс підтримував проголошення Клавдія імператором [Joseph., AJ, XIX, 3 (228), 3]. Становище імператора як захисника інтересів плебсу визначалося його трибунськими повноваженнями, якими були наділені імператори, починаючи Августом. Той же Клавдій, політику якого Б. Левік назвала популістською [642, р. 107], отримав трибунські повноваження 25 січня 41 р. н. е. і поновлював їх щороку, цього числа, протягом усього правління.

Фронтон, сучасник Антонінів, говорить, що політична мудрість імператора полягає у тому, щоб не нехтувати навіть акторами та іншими виконавцями сцени, цирку, арени, знаючи, що утримувати римський народ найкраще двома речами – хлібом та видовищами (*annona et spectaculis*). Успіх управління залежить від ігор не менше, ніж від серйозних справ (*imperium non minus ludicris quam seriis probari*). Нехтування серйозними справами тягне за собою більші втрати, нехтування видовищами – більше невдоволення. Роздачі менш бажані за видовища (*minus acribus stimulis congiaria quam spectacula expeti*). Роздачі грошей та хліба задовольняють лише частину народу, а видовища – весь народ (*spectaculis universum populum conciliari*) [Fronto, Princ. hist. 17 (Ambr. 260)]. При цьому треба взяти до уваги, що Фронтон був вихователем майбутніх імператорів Марка Аврелія та Луція Вера.

Видовища як важливий компонент підтримання стану рівноваги у суспільстві спершу супроводжували релігійні свята, надаючи їм більшої урочистості. Поступово релігійна складова відходить на другий план, а видовища стають елементом масової культури. У добу принципату організація та проведення видовищ повністю переходять під контроль імператора та його службовців. Нагадаємо, що у цьому бізнесі був високий рівень оплати. У добу принципату влада використовує видовища як інструмент контролю за народними масами. Саме тут виливалась зайва енергія плебсу. За словами Тертуліана, у цирку панує божевілля (*furor*) [Tert., De spect. 16]. Коли Август дорікнув танцівнику Піладу з приводу його конфлікту з колегою по цеху Батіллом, улюбленцем Мецената, то почув у відповідь: “Тобі вигідно, Цезар, що народ віддає свій вільний час нам” (*συμφέρει σοι, Καῖσαρ, περὶ ἡμᾶς τὸν δῆμον ἀποδιατρίβεσθαι*) [Dio Cass. LIV, 17].

Усі імператори, починаючи Августом, змушені були витратити великі кошти як на роздачі, так і на видовища. Август тричі давав гладіаторські ігри від свого імені і п’ять разів від імені своїх синів та онуків. Неодноразово влаштовував він змагання атлетів та цькування африканських звірів (*venationes*

bestiarum Africanarum). При цьому було вбито 3 500 тварин [RG 22]. Август підтримував кулачні бої, спостерігаючи не лише за поєдинками заїжджих атлетів у Великому цирку (*circus Maximus*), але й також місцевих римських бійців та груп городян, що билися “вуличним стилем” у провулках [467, р. 83].

Веспасіан, що у своєму побуті обмежувався найнеобхіднішим, на видовища витрачав великі кошти [Dio Cass. LVI, 10]. Цей ощадливий імператор збудував величний амфітеатр, відомий сьогодні як Колізей, фундамент якого було закладено, можливо, ще за Нерона [718, р. 1]. Грандіозна споруда вражала не лише тих, хто її бачив особисто, але й кожного, хто чув про неї та тримав у руках монету з її зображенням [VMCRE II, Pl. 50, № 2; 69, № 8]. Марціал говорить, що піраміди і гробниця Мавсола, як і інші чудеса, поступаються Амфітеатру Цезаря (*omnis Caesareo cedit labor Amphitheatro*) [Mart., Spect. I]. Це був найбільший кам'яний амфітеатр у світі [418, р. 2]. У цьому Веспасіан та інші правителі Риму наслідували Августа. Саме Август свого часу перевершив усіх систематичністю, різноманітністю та пишністю своїх видовищ (*spectaculorum et assiduitate et varietate et magnificentia omnes antecessit*) [Suet., Aug. 43]. Видовища підкреслювали всевладдя імператора [459, р. 173], його право карати і милувати. Окрім великих коштів, видовища потребували значної організаційної роботи. Різні секції у театрі та амфітеатрі були визначені для різних соціальних груп [715, р. 517]. Аудиторія відображала римське суспільство та ієрархічне місце у ньому кожної групи населення. Організатори повинні були забезпечити кожному доступ у відведений йому сектор та можливість вільно залишити споруду після закінчення видовища.

Порівняно з попереднім періодом у добу принципату зростає число видовищ. Спершу цей процес проходив скромно. До 4 р. н. е. додалося лише одинадцятиденне свято на честь Венери-матері (20-30 липня, з яких 4 дні тривали циркові ігри) та одноденне свято Марса (12 травня), також віддане цирковим іграм. Згодом, за Августа, було встановлено ще друге одноденне циркове свято Марса (1 серпня). За Тіберія було запроваджено восьмиденне,

згодом десятиденне свято на честь Августа (3-12 жовтня). Число святкових днів, сповнених іграми, досягло за Тіберія 87, а згодом дуже зросло через святкування перемог, освячення храмів, відзначення народження імператорів *etc.* [345, с. 494-495]. При освяченні амфітеатру (згодом відомого як Колізей) та збудованих поблизу терм імператор Тіт “влаштував гладіаторський бій, найпишніший та найкоштовніший” (*munus edidit apparatissimum largissimumque*) [Suet., Tit. 7, 3]. Під час цих видовищ глядачі побачили також тисячі диких звірів, приміром битву між журавлями, між чотирма слонами (*γέρανοι τε γὰρ ἀλλήλοις ἐμαχέσαντο καὶ ἐλέφαντες τέσσαρες*) [Dio Cass. LXVI, 25]. Звірів готували до битви (зокрема на монетах Тіта зображено слона у панцирі [444, р. 214]). Видовища відбувались не лише у Римі, але й у муніципіях. На основі епіграфічного матеріалу з Помпей можна стверджувати, що типова вистава у муніципальному амфітеатрі тривала від двох до чотирьох днів і складалася з боїв гладіаторів – зазвичай виступало 20 пар – та цькування звірів (*venatio*) [662, с. 64]. Запровадження гладіаторських боїв (*munera*) у провінціях пов’язане із дислокацією там римського війська та заснуванням колоній. Легіонери як римські громадяни прагнули наголосити (для себе і для інших) свою приналежність до римської культури. У найвіддаленіших куточках Римської Імперії амфітеатри підбадьорювали римських воїнів та поселених у колоніях ветеранів, підтверджуючи те, що вони є частиною римської спільноти [862, р. 45]. Відомо, що амфітеатр у Сіракузах належав колонії, заснованій для ветеранів Августа [839, р. 227].

На видовищах дозволялось те, за що у іншому місці та в інший час можна було зазнати переслідувань. Навіть суворий Тіберій на влаштованих одним із магістратів іграх змушений був, на вимогу натовпу, звільнити з рабства (*manumittere*) комедійного актора Акція [Suet., Tib. 47]. Саме у цирку та театрі, як говорить Тацит, проявляється свавілля натовпу (*vulgi licentia*). Інколи доходило до заворушень і виступів проти магістратів [Tac., Hist. I, 72; 77]. На циркових іграх натовп навмисно підтримував партію, що протистояла

улюбленцям Калігули. Саме тоді роздратований імператор вигукнув: “Я б хотів, щоб римський народ мав лише одну шию”! (*utinam p. R. unam ceruicem haberet*) [Suet., Calig. 30, 2]. За словами Йосифа Флавія, римляни любили видовища тому, що на них вони мали змогу звернутися до імператора з проханнями щодо своїх потреб. Імператор не вважав за можливе їм відмовляти [Joseph., AJ, XIX (24), 4]. Хоча випадок з Калігулою, який, застосувавши силу, змусив незадоволений натовп зберігати тишу [Dio Cass. LIX, 28], продемонстрував готовність влади вдатися до сили. Під час таких заворушень серед постраждалих бували і преторіанці [Tac., Ann. I, 77].

Тацит в одному творі висловлює вкрай негативне ставлення до видовищ. Він вказує, що поширені та характерні для Риму вади (*vitia*) – це жага до вистав, гладіаторських ігор та кінних перегонів (*histrionalis favor et gladiatorum equorumque studia*), які, на його думку, зароджуються ще в утробі матері (*in utero matris*) [Tac., Dial. 29]. Однак таке бачення було притаманне лише вузькому колу інтелектуалів. Насправді не лише плебс цікавився видовищами. Вищі верстви римського суспільства теж поділяли це захоплення. Представники *ordo equestris* залишались на видовищах протягом усієї вистави і навіть боялись відійти на короткий час, щоб не втратити своє місце. Якийсь римський вершник пив під час видовища, і Август зробив йому зауваження: “Якщо я хочу снідати, я йду додому” (*Ego si prandere volo, domum eo*). На це повчання імператор отримав дотепну відповідь: “Так, але ти не боїшся, що втратиш своє місце” (*Tu enim... non times, ne locum perdas*) [Quint., Inst. VI, 3, 63]. Цей епізод підтверджує свідчення Цельса, що глядач проводить на іграх цілий день (*toto die... in spectaculis sedit*) [Celsus, Med. I, 3, 12]. Під час святкування Флоралій, за Тіберія, видовища затягнулись до ночі і Сеян наказав п’яти тисячам молодих рабів освітлювати глядачам шлях додому [Dio Cass. LVIII, 19]. Інколи й самі видовища відбувались так пізно, що доводилось освітлювати арену [Stat., Silv. I, 6; Suet., Domit. 4; Tac., Ann. XIV, 21]. Калігула влаштовував театральні вистави у різних місцях, інколи й уночі, запалюючи по

уському місту смолоскипи (*accensis tota Urbe luminibus*) [Suet., Calig. 18]. Тривалість видовищ змушувала організаторів думати також про частування гостей. Під час одного спектаклю, влаштованого імператором Доміціаном, ошатно одягнуті імператорські слуги, що числом не поступалися присутнім глядачам, розносили між рядами вишукану їжу та напої [Stat., Silv. I, 6]. Серед охочих поласувати за кошти імператора були і представники вищих верств. Одному римському вершнику, який під час такого частування сидів навпроти Калігули та затято смакував, імператор послав свою порцію, а якогось сенатора, за схожих обставин, позачергово (*extra ordinem*) призначив претором [Suet., Calig. 18]. На святі Семи Пагорбів (*Septimontium*) Доміціан роздав кошики з частуванням: сенаторам та вершникам – великі, плебсу – менші [Suet., Domit. 4, 5].

І вершники, і сенатори, і навіть імператори вболівали разом з усіма за ту чи іншу партію. За партію “зелених” (*factio prasinae*) на циркових змаганнях вболівали імператори Калігула, Нерон та Комод [Dio Cass. LXXIV, 4; Suet., Calig. 55, 2; Nero 22]. Імператор Доміціан на гладіаторських іграх вболівав за мурміллонів. Люди припускали, що результати боїв наперед визначені, виходячи з уподобань принцепса. Доміціан жорстоко покарав якогось домовласника (*patrem familias*), що озвучив ці підозри такою фразою: “Фракієць суперник мурміллону, але не може рівнятися з тим, хто влаштовує ігри” (*Thraeceset murmilloni parem, munerario imparem*) [Suet., Domit. 10]. За словами Плінія Молодшого, Доміціан твердив: “Ми зневажаємо та ображаємо його, якщо не шануємо його гладіаторів” (*ac se despici et contemni, nisi etiam gladiatores eius venerarentur*) [Plin., Pan. 33].

Видовищами та роздачами найлегше було завоювати прихильність плебсу. Чи не найбільшою популярністю у цієї частини суспільства тішилися імператори Калігула та Нерон, які не шкодували грошей на ці потреби [292]. Як говорить Йосиф Флавій, особливо не бажали смерті Калігули жінки, молодь, багато рабів та окремі воїни (*γύναϊα δ' ἦν ταῦτα καὶ παῖδες ὀπόσοι τε δοῦλοι καὶ τινες τοῦ*

στρατιωτικοῦ). Жінки та молодь захоплювались видовищами і гладіаторськими боями [Joseph., AJ, XIX, 1 (129-130), 16]. Після вбивства Калігули, сенатори лише формально розшукували вбивць, тоді як народ взявся за цю справу цілком серйозно [Joseph., AJ, XIX, 1 (160), 19]. Діон Хрисостом характеризував Нерона як унікальну людину: він однаково радо давав і брав гроші (*μόνος γὰρ δὴ οὐδένα τρόπον ἐφείδετο χρημάτων, οὔτε δίδους οὔτε λαμβάνων*) [Dio Chrys., Or. XXI, 9]. За словами Таціта, смерть Нерона викликала радість серед сенаторів. Майже так само раділа верхівка *ordo equestris – primores equitum*. Натомість “підлий плебс” (*plebs sordida*), що звик до цирків та театрів (*et circo ac theatris sueta*), впав у депресію [Tac., Hist. I, 4]. Сучасні автори теж наголошують на тому, що “непопулярність” Нерона була далеко не загальною [787, p. 87; 260].

Видовища були зручним місцем для поширення різноманітної інформації. Авл Геллій, з посиланням на александрійця Апіона, розповідає про унікальний випадок. Серед засуджених до бою зі звірами був раб на ім'я Андрокл, що намагався утекти від свого пана, але був спійманий. На арені склалась ситуація, коли здавалось, що у нього уже не залишається шансу для порятунку. Однак його упізнав лев, якому він свого часу витягнув скалку з лапи. Звір почав ластитися до нього, немов собака. Це усе було записано і з таблички оголошено народу (*omnia scripta circumlataque tabula populo declarata*) [Gell., NA, V, 14]. Імовірно, була звичною практика поширення інформації через дощечку (*πίνακτιον*) – своєрідний бюлетень [Dio Cass. LXIX, 16, 3]. Поширювалася інформація також усно, через окличника [Dio Cass. LXIX, 6]. На особливо пишні видовища глядачі прибували з найвіддаленіших куточків Імперії. Серед присутніх на іграх були сабеї, араби, ефіопи та багато інших [Mart., Spect. III].

Деякі імператори намагались обмежити видатки на видовища. Зокрема прихильник стоїчної філософії Марк Аврелій лімітував витрати на гладіаторські видовища (*gladiatorii muneris sumptus modum fecit*) [HA, Marc. XXVII, 6]. Однак той же імператор стежив за тим, щоб видовища не

припинялись навіть коли його не було у Римі. За його наказом ігри (*voluptates*) у цьому разі влаштовували найбагатші люди [НА, Марс. XXIII, 4]. Єдиним імператором, який жодного разу не влаштував від власного імені видовища (*neque spectacula omnino edidit*), був Тіберій [Suet., Tib. 43]. Він не поділяв захоплення натовпу видовищами [Тас., Ann. I, 54; 76] і відкрито демонстрував свою повну зневагу до плебсу, хоча, як ми уже зазначали, змушений був брати до уваги його інтереси. Для репутації імператора важливо було відвідувати видовища та показувати свою зацікавленість ними [593, р. 191]. Однак після того, як Тіберій залишив Рим і тривалий час перебував на острові Капрі, він втратив навіть теоретичну можливість розділити з плебсом його розваги. Це була чи не основна причина його невисокої популярності у народі.

Не лише Тіберій, але й інші імператори не були схильні потурати усім забаганкам плебсу. Август різко відкинув скарги плебсу на брак вина та високі ціни на нього [Suet., Aug. 42]. Ми уже згадували про готовність уряду застосувати силу для придушення заворушень плебсу. Свого часу імператор Август провів адміністративну реформу, розділивши Рим на регіони та вулиці (*regiones vicosque*). Імовірно, регіонів було 14, а *vici* – 265. Станом регіонів дбали обрані за жеребом (*sortito*) магістрати поточного року, а на чолі *vici* були начальники з плебсу (*magistri e plebe*) [Plin., HN, III (V) 66; Suet., Aug. 30, 1]. До очільника регіону зверталися за дозволом виконати ті чи інші роботи, наприклад, пов'язані із реставрацією жертовника, як ми це бачимо на прикладі жертовника (*aediculam*) Ларам та Генію імператора Нерви: *Laribus Augustis et Genis Caesarum / Imp(eratori) Caesari divi Nervae filio Nervae Traiano Aug(usto) Germ(anico) pontifici maximo trib(unica) pot(estate) IIII co(n)s(uli) III desi[g(nato) IIII] / permissu C(ai) Cassi Interamnani Pisibani Prisci praetoris aediculam reg(ionis) XIII vici censori magistri anni CVI[I] / vetustate dilapsam inpensa sua restituerunt...* [ILS 3619]. Зазначено, що відновлення було проведено на власні кошти (*vetustate dilapsam inpensa sua restituerunt*) певних осіб, за дозволу претора (*permissu praetoris*). Очільник регіону оголошував святкування

Компіталій, як про це говорить Авл Геллій: “Щоб показати дотримання традиції предками досить буде навести щорічні слова претора, якими він, за звичаєм предків, зазвичай оголошує святкування Компіталій (*Satis autem erit perpetuae veterum consuetudinis demonstrandae gratia verba sollemnia praetoris ponere, quibus more maiorum ferias concipere solet, quae appellantur Compitalia*): На дев’ятий день будуть у римського народу квіритів Компіталії, коли вони будуть оголошені, буде день *nefas* (*Dienoni populo Romano Quiritibus Compitalia erunt quando concepta fuerint, nefas*)” [Gell., NA, X, 24, 3]. Діон Кассій говорить, що “вулички були віддані під опіку обраних із народу наглядачів, яких ми називаємо начальниками вулиць” (*οἱ δὲ δὴ στενωποὶ, ἐπιμελητῶν τιτῶν ἐκ τοῦ δήμου, οὗς καὶ στενωπάρχους καλοῦμεν*) [Dio Cass. LV, 8]. До компетенції начальників вулиць, як це можна припустити з наведеного свідчення Діона Кассія, входили і питання забезпечення громадського спокою. Ця реформа, що збереглася до часів Діона Кассія, сприяла посиленню контролю за міським плебсом. Про її ефективність свідчить те, що саме *vici* були основою при проведенні перепису населення [Suet., Aug. 40, 2]. Олександр Север призначив чотирнадцять кураторів Рима (*Fecit Romae curatores urbis quattuordecim*) з числа колишніх консулярів (*ex consulibus viros*). Він доручив їм розглядати справи у місті разом з префектом Рима (*cum praefecto urbis*), при цьому усі вони, або хоча б більшість із них, повинні були бути присутні (*ita ut omnes aut magna pars adessent cum acta fierent*) [HA, Alex. Sev. XXXIII, 1–2].

Римському плебсу було притаманне почуття справедливості. Саме це ілюструє випадок із рабами префекта Рима Педанія Секунда. Його вбив власний раб, і решта рабів була приречена на страту. Плебс вдався до спроби перешкодити цій страті і лише за допомогою військ вдалося виконати вирок сенату. Озброєні воїни забезпечували порядок уздовж всього шляху до місця страти [Tac., Ann. XIV, 42-45]. Плебс виказував негативне ставлення до негожих імператорів. Так, Дідій Юліан, що купив імператорське звання, не міг навіть вільно пересуватися містом. Дійшло до того, що, проводячи його

вулицями Рима, преторіанці просувалися зімкнутими лавами, оточивши імператора з усіх боків. Під час усіх його виходів плебс образливо насміхався з нього [Herodian II, 7-8]. Натомість, коли окремі сенатори, щоб догодити імператору Тіберію, готували репресії проти його невістки Агріппіни та її сина Нерона, плебс оточив курію з їхніми портретами і вигуками демонстрував їм свою підтримку. Через це не було ухвалено жодного рішення [Tac., Ann. V, 4].

Отже, римський плебс – унікальна в умовах стародавнього світу група населення, що у добу принципату втратила своє політичне значення, проте посідала важливе місце у соціальній структурі римського суспільства [295]. Плебс рішуче підтримував новий режим, вважаючи імператора противагою аристократії та захисником своїх інтересів. Міський плебс був одним із компонентів, що забезпечував стабільність існуючої системи. Контроль над плебсом з боку уряду здійснювався за допомогою політики “батога і пряника”, в якій важливе місце належало роздачам та видовищам.

3.6. Раби та лібертини

У сучасному антикознавстві немає єдиної точки зору на розвиток інституту рабства та становище рабів у період Ранньої Імперії. Деякі автори говорять про початок кризи італійського рабовласницького суспільства, датуючи його серединою чи початком II ст. н. е., а навіть кінцем I ст. н. е. Інші, навпаки, твердять про розквіт доби Антонінів, а зменшення ролі праці невольників датують лише рубежем II – III ст. н. е., пов’язуючи цей процес із великими епідеміями часу Марка Аврелія та Комода (грунтовний огляд історіографії з цього питання дав А. Лош) [661, s. 65-69].

Немає сумніву, що раби були важливою складовою римського суспільства. Вони становили третину усього населення, принаймні у містах [622, p. 75]. Однак значення рабської праці для римської економіки суттєво перевищувало їхню питому вагу у суспільстві. Рабовласник не мав бажання та

потреби утримувати непрацездатного раба. Кожен раб, на відміну від римського пролетаря, повинен був заробити на своє прожиття власною працею.

Встановлення системи принципату супроводжувалося змінами у становищі рабів та лібертинів. Ці зміни не були пов'язані із зменшенням чисельності рабів, на що свого часу звернула увагу О. Штаєрман [358, с. 57]. Водночас втрачають значення деякі джерела рабства. Зокрема контроль Риму над Середземномор'ям підірвав поставки піратами рабів на ринок. Рідкісними стають завойовницькі війни, які на перших порах ще давали суттєвий приплив рабів. Повстань проти римського панування, придушення яких супроводжується продажем переможених у рабство, майже не було. Зберігається торгівля рабами з окремими сусідніми народами, але її масштаби стають незначними. Купівля-продаж раба відбувалися згідно встановленої процедури з укладанням купчої. У документі вказувалися властивості раба, що продається, зазначалася ціна, дата, свідки [2, с. 195-196, № 500, 501]. Не могли задовольнити потреби ринку і раби, народжені у домі свого пана, – *verna*, *οἰκογενής*. Марціан, юрист часу Северів, згадує самопродаж як джерело рабства: якщо особа досягла 20-річного віку і дозволила себе продати, щоб отримати частину ціни, – вона потрапляє під владу пана на основі цивільного права (*iure civili, si quis se maior viginti annis ad pretium participandum venire passus est*) [Dig. I, 5, 5, 1]. Проте більшого значення, порівняно з попереднім періодом, набуває інше джерело рабства. З листування Плінія і Траяна дізнаємося, що майже для усіх провінцій Римської Імперії була характерна практика підкидання бідняками своїх дітей, яких вони не могли прогодувати. Такі діти виховувались у рабстві тими, хто їх знаходив [Plin., Ep. X, 65-66]. Навіть у самому Римі, куди стікалися багатства з усієї Імперії, найбідніші змушені були жебракувати. За свідченням Сенеки, жебраки збиралися під збудованим Анком Марцієм мостом – *Pons Sublicius*, що з'єднував Янікульський пагорб із Римом [Sen., de Vita beata XXV]. Імовірно, число підкинутих бідняками і вихованих у рабстві дітей дозволяло до певної міри

компенсувати нестачу рабів. У будь-якому разі, ціни на рабів у добу принципату залишались стабільними: протягом I – II ст. н. е. – від 1 000 до 4 000 сестерцій [694, р. 134]. За підрахунками Г. Альфельді, у II ст. н. е. ціни в основному не виходили за межі 800 – 2 500 сестерцій [373, р. 137]. Уряд не вдавався до жодних адміністративних важелів для стримування цін. Ціноутворення на цей, як і на інші товари, складалось на основі попиту і пропозиції.

Як аргументовано довів П. Темін, економіка Ранньої Римської Імперії була ринковою. Не було єдиного імперського ринку для усіх видів товару, але Середземномор'я пов'язувало місцеві ринки [836, р. 181]. Водночас на початку III ст. н. е. інфляційні процеси стають досить відчутними. Денарій Северів зберігав лише половину срібного вмісту у порівнянні із часом Нерона [710, р. 262].

Раби у римському суспільстві не були однорідною масою. Значна їх кількість була зайнята на важких фізичних роботах, не потребувала освіти і не мала її. Однак серед рабів були й високоосвічені проєктанти будинків та акведуків [764, р. 239]. Найбільша відмінність була між рабами сільськими та міськими. Перші важко працювали, не маючи ніякої надії на покращення свого становища. Міські раби, натомість, жили в умовах міської цивілізації, з усіма її принадами, до яких вони більшою чи меншою мірою мали доступ, як про це говорить Колумелла [Columella, Rust. I, 8, 2]. Перебуваючи поруч зі своїм паном, вони могли швидше сподіватися на якісь преференції з його боку, аж до відпуску на волю. Хоча від окремих панів рабам треба було триматися подалі. Про одного з таких рабовласників розповідає Пліній Молодший. Ларцій Македон був паном зарозумілим та лютим (*superbus alioqui dominus et saevus*) і врешті-решт загинув внаслідок замаху, організованого його власними рабами [Plin., Ep. III, 14, 1-3].

Особливу групу рабів складали так звані державні раби (*servi publici*). Вони служили при храмах (*D(is) M(anibus) s(acrum) / Successus pub(licus) /*

Valerianus a / sacrario Anni/ae Fortunatae / coniugi suae caris/simae b(ene) m(erenti) f(ecit) / vixit annis XXX // D(is) M(anibus) s(acrum) / Successus publ(icus) / Valerianus aedi / a sacrario divi Aug(usti) / fecit sibi se vivo b(onis) b(ene) [ILS 4993; AE 2002, +00181]), пожежних командах (*Barnaesus / de familia / public(a) reg(ione) VIII [ILS 1964]),* жрецьких колегіях (*Firviae C(ai) f(iliae) Primae / Antiocho publico p(opuli) R(omani) / Aemiliano pontificali / Primus publicus Tusculanorum / arcarius vir heres Primaes f(aciendum) c(uravit) [ILS 4980]).*

З переходом до принципату посилюється вплив держави на усі сфери життя римського суспільства, у тому числі й на взаємини між панами та рабами. Відтепер закон держави мав стати для раба вищим за наказ пана. Цю думку висловив юрист Альфен Вар – сучасник Августа: “Раб не у всьому може безкарно (*sine poena*) слухатись пана, наприклад, якщо пан накаже йому вбити людину чи здійснити крадіжку (*hominem occidere aut furtum*)” [Dig. XLIV, 7, 20]. Юристи III ст. н. е. говорять про право раба доносити на свого пана щодо певних злочинів [Dig. XLIV, 4, 7, 2; 12, 1]. Отже, вдавалися до заходів, спрямованих на включення рабів до державної сфери [363, с. 195]. Певною мірою такий стан справ стимулювався зростанням ролі лібертинів та рабів імператора. Особливого розмаху цей процес набрав за Клавдія, який створив власний секретаріат, залучаючи своїх лібертинів та рабів до роботи службовцями. Впливові лібертини Нарцис, Полібій, Паллант керували Римом та імператором [367, р. 293]. З іронією мали б сприймати римляни слова Таціта про те, що у народів, якими правлять царі (*quae regnantur*), лібертини звеличуються і над вільнонародженими, і над знатними (*super ingenuos et super nobiles ascendunt*) [Тас., Germ. 25].

У I ст. до н. е. значного поширення набув відпуск рабів на волю. Раба могли звільнити на знак подяки за його заслуги або щоб підняти свій престиж, бо той, хто відпускав на волю багато рабів, вважався заможним. Рабам дозволялося самим викупити себе, а за ці гроші пан міг купити собі нових, молодих рабів [222, с. 155]. Один з колишніх рабів за отриману свободу

подарував ларам золоті зображення: *C(aius) Epidi[us C(ai) l(ibertus)] / Laribus [quas] / vovit se[rvus imagines] / aureas po[ndo] / [(scripulis) IIII liber s[olvit]* [CIL VI, 30953]. Римське право передбачало, що звільнені отримують громадянство людини, яка їх звільнила. Масовий відпуск рабів на волю змушував тривожитись за “чистоту” римського громадянства. Август ініціює низку законів на призупинення цього процесу. У 2 р. до н. е. було прийнято *Lex Fufia Caninia*, а у 4 р. н. е. – *Lex Aelia Sentia*. Перший із цих законів обмежував кількість рабів, яку міг відпустити на волю рабовласник за заповітом, максимально – 100 чоловік (для власників понад 500 рабів) [Gaius I, 42-43]. *Lex Aelia Sentia* обмежував звільнення (*manumissio*) раба за життя рабовласника [Gaius I, 13; 15; 18-20; 27; 29; 31; 38]. Відпуск рабів на волю стримувався і за допомогою податків. З напису із Рима, який датується 43/44 р. н. е. дізнаємось, що податок на звільнення рабів був більшим за податок на продаж рабів – 1/20 і 1/25 відповідно (*XX libertatis et XXV venal[ium]*) [ILS 203]. Про цей же податок говорить напис із Верони, з якого зрозуміло, що займались цим спеціальні відомства, які мали скарбника та приписаних до них рабів: “Місце поховання фамілії (рабів при відомстві), стягування податку в 1/20 від (вартості) звільнених рабів Транспаданської округи...” (*Loc[us] sepulturae / familiae XX lib[ertorum] / reg[ionis] Transpad[anae]*) [ILS 1870].

Частина звільнених рабів отримувала римське, частина – латинське громадянство [Gai., Inst. I, 16]. Одні ставали справді вільними, інші ж, набувши фактичну свободу, залишались залежними від свого пана [Tac., Ann. XIII, 27] чи муніципія (коли йдеться про міських рабів) [329]. Щодо лібертинів були певні обмеження у правовій та політичній сфері. Це стосувалося, наприклад, заповітів [Gai., Inst. I, 23] і доступу у сенат [Suet., Nero, 15, 2].

Відіграючи істотну роль в економічному, політичному і соціальному житті, лібертини разом з тим ніколи не виступали як єдине ціле, не мали ні спільних інтересів, ні спільної ідеології. Якщо вони організовувались у якісь групи – колегії лібертинів, ділові товариства, общини посажених на землю

лібертинів, – їхній зв’язок мав приватний, у деяких відношеннях фамільний характер. Як організована соціальна сила вони не виступали [359, с. 186]. Лібертини, обмежені у політичних правах, більшість своєї енергії скеровували на збагачення, часто через торгівлю. Ювенал говорить про лібертина, який зі своїх п’яти таверн отримує дохід 400 000 сестерцій (*quinque tabernae quadringenta parant*) [Juv. I, 105-106] – майновий ценз римського вершника. Як видно з твору Петронія, деякі лібертини володіли майном у 800 000 та навіть 1 000 000 сестерцій, що дорівнювало сенаторському цензу [Petron., Sat. XXXVIII, 14; 23]. Марціал описує лібертина, який під “мушками” (*splenia*) приховує тавро, одержане, ймовірно, ще рабом. Він сидить у перших рядах театру Марцелла, прикрашена сардоніксом рука сяє здалеку (*cuius et hinc lucet sardonychata manus*), плащ насичений тірським пурпуром, білосніжна тога, дороге взуття [Mart. II, 29] – це опис надзвичайно заможної людини із високим статусом у суспільстві. Лібертин Зоїл, якого неодноразово висміює Марціал, протягом обіду одинадцять разів переодягався (*Undecies una surrexti, Zoile, cena, et mutata tibi est synthesis undecies*) [Mart. V, 79, 1-2].

Римське суспільство відрізнялося від інших суспільств античності, зокрема, місцем та значенням у ньому лібертинів. Вони склали чималу частину плебсу. Окремі лібертини досягали високого становища у суспільстві. У багатьох вершників та сенаторів предки були лібертинами [Tac., Ann. XIII, 27]. Часто злет лібертина відбувся завдяки підтримці, в тому числі і матеріальній, з боку його патрона. Ювенал говорить про якогось Гістра, що заповів усе майно своєму лібертину [Juv. II, 58-59]. Петроній вкладає в уста Трімальхіона оповідь, що пан зробив його спадкоємцем разом з імператором (*coheredem me Caesari fecit*) і заповів йому сенаторський масток (*patrimonium laticlavium*) [Petron., Sat. LXXVI, 3-4]. Наскільки дружніми часом бували взаємини колишнього пана, а тепер патрона з лібертинами демонструє епіграфічний матеріал. Зокрема у надгробному написі із Рима йдеться про те, що Гай Туллій Кресцент спорудив гробницю собі, своїй дружині та своїм

лібертинам і лібертинкам та їхнім нащадкам (*C(aius) Tullius Crescens / negotiator marmorarius / de Galbes fecit sibi vivus et / Tulliae Primillae / conlibertae suae carissimae et / libertis libertabusque / posterisqu[e] eorum*) [ILS 7539]. Те саме читаємо у іншому написі з Рима: Тіт Флавій Генетлій спорудив собі, дружині, дітям, лібертинам і лібертинкам та усім, що походять з його дому (*sibi et coniugi / liberis libert(is) libertabusque / deinceps de dom(u) sua descendentib(us) / vivus fecit*) [ILS 7509].

Один із написів від імені Зосіма, лібертина Котти Максима (консула 20 р. н. е.) [623, р. 23], повідомляє, що Котта надав йому ценз вершника (*mihi saepe libens census donavit equestris*), наділив його дітей посагом, а сину Коттану дав звання трибуна (*dotavit natus ut pater ipse meas, Cottanumque meum produxit honore tribuni*) [ILS 1949]. Однак у 23 р. н. е. було видано *senatus consultum*, що забороняв приймати в *ordo equestris* осіб, які не мали вільнонароджених двох поколінь предків, незалежно від того, чи володіли вони майновим цензом вершника [Plin., NH, XXXIII, 32].

Для позиції лібертина у суспільстві часто визначальним було становище його колишнього власника, особливо виділялися лібертини імператора. Вони відігравали велику роль в управлінні майном імператора та Імперією у цілому. П. Брант вважає справжніми службовцями лише рабів та лібертинів імператора [429, р. 51]. За різних правителів значення імператорських лібертинів було різним. Однак навіть тоді, коли їхній вплив був обмежений, як це було за Августа, Тіберія, Веспасіана чи Траяна, перед ними запобігали, шукали їхньої прихильності, обдаровували грошима. Майбутній іудейський правитель Ірод Агріппа витратив усі свої заощадження, щоб здобути прихильність лібертинів імператора Тіберія. Не маючи можливості виплатити борги кредиторам, він у відчаї навіть хотів укоротити собі віку (*ἐν περινοίᾳ τοῦ μεταστήσοντος αὐτὸν ἑῶν*) [Joseph., AJ, XVIII (143-147), 6, 1-2]. Калліст, лібертин імператора Калігули, досягнув великої могутності (*μέγιστον δυνάμεως*) та величезного багатства [Joseph., AJ, XIX (64), 1, 10]. Колишнього господаря, у якого він був рабом ще

до Калігули і який виставив свого часу оголошення про його продаж, Калліст довго протримав перед порогом і не пустив у дім [Sen., Ep. XLVII, 9]. Лібертини Клавдія роздавали посади, нагороди та покарання, зазвичай без відома імператора [Suet., Claud. 29]. Маєток одного з них Ювенал прирівнює до маєтків Креза та перських царів [Juv., XIV, 328-329], багатства іншого оцінювали в 300 млн. сестерцій [Tac., Ann. 53]. Імператор Нерон відправив Полікліта, свого лібертина, до Британії, щоб вивчити там стан справ (*ad spectandum Britanniae statum*). Подорожуючи, Полікліт вразив Італію та Галлію розкішшю та чисельністю свого супроводу, а в самій Британії викликав страх у римського війська [Tac. Ann., XIV, 39]. На час подорожі Грецією Нерон передав владу над Римом та Італією лібертину Гелію. Останній міг проводити конфіскації, засуджувати до вигнання, страти (*ὥστε καὶ δημεύειν καὶ φυγαδεύειν καὶ ἀποκτινύναι*) як звичайних громадян, так і вершників та сенаторів (*καὶ ἰδιώτας ὁμοίως καὶ ἵππέας καὶ βουλευτάς*) ще до того, як повідомить Нерона (*καὶ πρὶν δηλώσαι τῷ Νέρωνι*) [Dio Cass. LXII, 12]. Лібертин імператора Гальби Ікел, що отримав вершницьке звання, мав на Гальбу неабиякий вплив [Suet., Galb. 14, 2]. Отон доручив своєму лібертину Мосху наглядати за лояльністю знаті (*ad observandam honestiorum fidem immutatus*) [Tac., Hist. I, 87]. Елагабал робив своїх лібертинів намісниками, легатами, консулами та воєначальниками (*Fecit libertos praesides, legatos, consules, duces*) [HA, Heliogab, XI, 1]. Отже, лібертини могли стати впливовішими за тих, перед ким вони мали поступатися, якщо теоретично виходити зі структури римського суспільства [376, p. 159].

Правління Августа стало рубежем як для правового визначення зв'язків між патроном та лібертином, так і для статусу лібертина у суспільстві загалом [535, p. 39]. Мабуть, Пліній мав підстави стверджувати, що багато принцепсів, будучи панами (*domini*) над громадянами, були рабами своїх лібертинів (*libertorum erant servi*), у яких випрошувались претури, жрецькі посади та консульства [Plin., Pan. 88]. За Траяна, якого вихваляє Пліній у "Панегірику",

лібертини імператора зберігали свою силу. Можливо, чутки про підкуп Адріаном лібертинів Траяна не мали під собою реального підґрунтя, однак промовистим є сам факт, що про це говорили та у це вірили: “*Opinio multa firmavit*” [НА, Nadr. IV, 5].

Аналізуючи зміну ставлення до рабів у період принципату, треба мати на увазі, що, на відміну від періоду Республіки, багато вільних готові були толерувати поведінку, яка, як вважалось раніше, була властива лише рабам. Запобігання перед людиною, яка може бути корисною, лицемірство стали звичними явищами в римському суспільстві [Hor., Epist. I, 6, 50-64]. Поширилась практика підкупу виборців: лише для задоволення своєї пихи окремі кандидати витрачають із цією метою цілі маєтки [Hor., Sat. II, 3, 180-184], влаштовують роздачі дешевої їжі, прагнуть влаштувати найпишніші святкування [Persius, Sat. V, 176-179]. Август змушений був вводити нові закони про підкуп, розкіш та ін. [Suet., Aug. 34, 1], маючи на меті досягти позитивних зрушень у цій сфері. Утім хоча верхівка лібертинів, як і вільнонароджені плебеї, за Імперії посилено залучаються до офіційного суспільного життя через участь у схвалених урядом культурах, проте раби та пересічні лібертини від такої участі усувались рішучіше, ніж в останні століття Республіки [357, с. 75].

Після правління Калігули імператор Клавдій відновив курс на співпрацю з сенатом, започаткував створення нового бюрократичного апарату управління з лібертинів імператорської канцелярії. Вони були радниками імператора з різних питань і, ймовірно, мали штат помічників-рабів, як це було при відомствах стягування податків чи мит [AE 1991, +1731; ILS 1870]. Полібій був радником Клавдія з наукових справ (*a studiis*); Нарцис виконував по суті роль секретаря (*ab epistulis*) і, як твердив Светоній, був радником “*a libellis*”. Радником з фінансових питань “*a rationibus*” був Паллант [Suet., Claud. 28]. Ці відділи імператорської канцелярії досягають рівня державних установ, які контролюють відповідні адміністративні напрямки. Саме за Клавдія дальшого

розвитку набуває концентрація фінансів у руках імператора. При відділі *a rationibus* формується відповідний штат, зокрема лібертини обіймали посади *tabularii a rationibus*, як це засвідчує напис з Фрігії: *M(arco) Aur(elio) Aug(usti) liber(to) / Marioni proximo / rationum proc(uratori) / marmorum proc(uratori) / prov(inciae) Britanniae / proc(uratori) summi chorag(um) / proc(uratori) prov(inciae) Fryg(iae) / Senecianus collib(ertus) / ex tabular(io) / h(onoris) c(ausa)* [AE 2005, +01439; ILS 01477]. Написи показують, що прокуратори імператора контролювали збір податку на спадщину в розмірі 1/20 (*vicesima hereditatum*) навіть у сенатських провінціях, а податок на звільнення з рабства, теж у розмірі 1/20 від вартості звільненого раба (*vicesima libertatis*), який раніше надходив до ерарію, тепер поповнював імператорську скарбницю [455, р. 687; CIL VI, 8450a; 8451; ILS 1546].

Докладно невідомо коли, але ще у період Юліїв-Клавдіїв було запроваджено відомство, яке відповідало за питання, пов'язані із заповітами приатних осіб на користь імператора – *a hereditatibus*. Мотивація заповідачів не відрізнялась від мотивації заповідачів доби Республіки, коли у тестаменті згадували чужих, але впливових людей. Заповідаючи частину майна імператору заповідач сподівається забезпечити прихильність глави держави до своїх родичів. Луцію Антістію Ветеру, який був звинувачений перед імператором Нероном власним лібертином, радять заповісти значну частину свого майна принцепсу, щоб зберегти решту за онуками (*Nec defuere qui monerent magna ex parte heredem Caesarem nuncupare atque ita nepotibus de reliquo consulere*) [Тас., Ann. XVI, 11]. Юлій Агрікола заповів частину майна імператору Доміціану. З цього приводу Тацит пише наступне: поганим є принцепс, якого запише спадкоємцем добрий батько (*a bono patre non scribi heredem nisi malum principem*) [Нас., Agr. 43]. Очільник відомства *a hereditatibus*, ймовірно, займав у ієрархії службовців імператора становище вище, ніж *procurator patrimonio*, але нижче, ніж радник “*a libellis*”, як це видно із напису з Умбрії: (*Sex(to) Caesio Sex(ti) [f(ilio)] / Propertiano / flamini Ceriali / Romae proc(uratori)*)

Imp(eratoris) / a patrim(onio) et heredit(atibus) / et a li[b]ell(is) tr(ibunus) mil(itum) leg(ionis) III / Macedonic(ae) praef(ecto) coh(ortis) / III His[pa]nor(um) hast(a) pura / et coron(a) aurea don(ato) / IIIvir(o) i(ure) d(icundo) IIIvir(o) quinq(uennali) pon(tifici) / patron(o) mun(icipii) [ILS 01447]. Бачимо, що “*hereditatibus*” у переліку посад слідує за “*patrimonio*”, але передує “*a libellis*”. Посада прокуратора *hereditatis* була звичною сходинкою у кар’єрі майбутніх префектів аннони і Єгипту: *M(arco) Petroni[o M(arci) f(ilio)] / Quir(ina) Honorat[o] / praef(ecto) coh(ortis) I Raet[orum] / trib(unus) mil(itum) leg(ionis) I Miner[viae] / P(iae) F(idelis) praef(ecto) alae Aug(ustae) P(iae) F(idelis) [Thrac(um)] / proc(uratori) monet(ae) proc(uratori) XX hered(itatum) / proc(uratori) prov(inciae) Belg(icae) et duar(um) / Germaniar(um) proc(uratori) a ratio[n(ibus)] / Aug(usti) praef(ecto) annon(ae) praef(ecto) / Aegypti pontif(ici) minor[i] / negotiatores ole[ari(i)] / ex Baetica patron[o] / curatoribu[s] / Cassio Faus[to] / Caecilio Ho[spitale]* [AE 1987, +00138; ILS 01340].

Найбільш впливовим на державні справи чиновником був особистий секретар імператора – *ab epistulis*. Очолюване ним відомство практично керувало усією адміністрацією імператора: готувало інструкції для чиновників, рескрипти і едикти, які видавалися від імені імператора і розсилалися по території усієї Імперії (*magnum late dimittere in orbem Romulei mandata ducis*), контролювало війська та кордони держави (*viresque modosque imperii tractare manu*). Саме у це відомство присилали повідомлення з найвіддаленіших провінцій: з півночі (*ab arcto*), і з ненадійного Євфрату (*vagus Euphrates*), з берега Істра з двома іменами (*ripa binominis Histr*; інша назва Істра – Дунай (*Danuvius*)) та від прапорів Рейна (*Rheni vexilla*) [Stat., Silv. V, 1, 86–90].

Наскільки сильними були позиції лібертинів, котрі очолювали згадані вище канцелярії, видно з того, що Нарцису сенат подарував квесторські відзнаки [Tac., Ann. XI, 38], а Палланту – відзнаки претора [Plin., Epist. VIII, 6, 1]. Палланту, крім того, сенат хотів видати нагороду у розмірі 15 млн. сестерцій за вірність принцепсу [Plin., Epist. VIII, 6, 10]. Стацій, у поемі написаній як

laudatio на честь Клавдія Етруска, основну увагу присвятив кар'єрі померлого. Клавдій Етруск, батько чоловіка, якому Стацій адресує цю поему, народився рабом у Смірні, але швидко просувався адміністративною драбиною у маєтку імператора і дослужився до голови фінансового відомства за Нерона (*iam creditur uni sanctarum digestus opum partaeque per omnis divitiae populos magnique impendia niundi*). Він був звеличений до вершника Веспасіаном, за словами Стація: імператор його до вершницьких місць з народу підняв, звеличив, у нього забрав простий залізний перстень і зробив його рівним своїм синам (*atque idem in cuneos populo deduxit equestres mutavitque genus laevaeque ignobile ferrum exuit et celso natorum aequavit honorem*) [Stat., Silv. III, 3, 86–88; 143–145]. Після короткої опали за Доміціана Клавдій Етруск помер у віці близько 90 років (дослівно: тричі по шість Олімпіад – *hie prope ter senas vixit Olympiadas*, тобто 18 по 5 років = 90 років), як говорить про це Марціал. Його дружина була благородного походження і померла раніше [Mart. VII, 40]. Важливість посад у відомствах засвідчує той факт, що майбутній імператор Тіт взяв на себе турботу майже про усі відомства (*receptaque ad se prope omnium officiorum cura*) свого батька Веспасіана: від імені батька сам диктував листи і видавав едикти (*cum patris nomine et epistulas ipse dictaret et edicta conscriberet*) [Suet., Tit. 6].

Лібертини Клавдія і його дружини мали над ним велику владу, втім до лібертинів загалом, як і до рабів, Клавдій ставився жорстоко. Він ненавидів тих, хто за правління Тіберія та Гая робив замах на своїх панів, давав проти інших неправдиву інформацію. Частина з них сам принцепс покарав різними способами, частину передав для покарання їхнім панам. Число страчених публічно було таке значне, що статую Августа з місця езекуції доводилось переносити, або вкривати, щоб вона не була свідком кровопролиття [Dio Cass. LX, 13, 1-3]. Якщо якийсь лібертин видавав себе за римського вершника, його позбавляли майна [Dio Cass. LX, 28, 1; Suet., Claud. 25, 1]. У 52 р. н. е. Клавдій запропонував у сенаті карати жінок за співжиття з рабами. Сенат ухвалив: якщо

вони здійснили це без відома власника раба, їх треба вважати рабіннями, якщо за його згоди – лібертинками [Тас., Ann. XII, 53].

Жорсткою була політика Нерона щодо лібертинів. Він довго не приймав до сенату синів лібертинів, а прийнятих його попередниками не допускав до вищих посад [Suet., Nero 15, 2]. Коли якийсь із могутніх лібертинів викликав незадоволення принцепса, той не зупинявся перед фізичною розправою, як це мало місце з Доріфором і Паллантом [Тас., Ann. XIV, 65]. Але коли у сенаті запропонували надати патрону право позбавляти свободи лібертинів за провину, Нерон не пішов на це [665, р. 250; Тас., Ann. XIII, 26-27]. Не погодився він і з пропозицією Цингонія Варрона вислати лібертинів убитого власним рабом Педанія Секунда, що жили з ним під одним дахом [Тас., Ann. XIV, 45]. За Доміціана лібертини були допущені до деяких важливих посад [Suet., Domit. 7, 2]. У II ст. н. е., коли гуманне законодавство поступово визнавало права раба, імператори Адріан і Антонін Пій були незмінно консервативними у своєму ставленні до лібертинів, невдячних до своїх колишніх панів [486, р. 189].

У період принципату простежуються дві тенденції щодо зміни становища рабів. З одного боку, – мислителі того часу, погляди яких еволюціонували у напрямку визнання за рабами певних прав; з іншого, – політика держави. Мислителі бачили у невольниках передовсім людей. В одному з листів до Луцілія Сенека писав: “Вони раби” (*Servi sunt*). Але ж люди (*Immo homines*). “Вони раби”. Але співмешканці (*Immo contubernales*). “Вони раби”. Але й скромні друзі (*Immo humiles amici*). “Вони раби”. Але товариші по рабству (*conservi*), якщо зважиш на те, що фортуна має рівні права над рабами і над вільними” [Sen., Ep. 47, 1]. Сенека стверджує, що тіло може бути продане та куплене, але дух не піддається неволі: “Тіла покірні володарям, розум, однак, завжди незалежний” (*Corpora obnoxia sunt, et adscripta dominis: mens quidem sui iuris*) [Sen., De benefic. III, 20]. Те ж у Петронія: “Раби – також люди” (*servi homines sunt*) [Petron., Sat. LXXI, 2]. Пліній Молодший розповідає про дозвіл

своїм рабам заповідати якісь речі на власний розсуд, але у межах його домогосподарства (*intra domum*) [Plin., Ep. VIII. 16, 2].

Однак широкий загал не читав Сенеку і, ймовірно, суспільна думка в цілому не схвалювала такого підходу. Зміни у державній політиці щодо рабів відбувалися вкрай повільно. За законом, якщо було вбито пана, то страті підлягають раби убитого. Якщо це відбулося в дорозі (*in itinere*), треба покарати тих, що його супроводжували [Dig. XXIX, 5, 1]. Коли Сенека проголошував свої гуманістичні принципи, сенат видав указ, за яким, у разі вбивства пана власними рабами, підлягали страті ті раби, які мали стати вільними за його заповітом [Tac., Ann. XIII, 32]. Така доля спіткала рабів уже згаданого Педанія Секунда.

Але хоч і повільно, ставлення держави до рабів поступово пом'якшується. Імператор Клавдій заборонив панам убивати хворих рабів. Недужого чи виснаженого раба треба було або лікувати, або залишити на так званому острові Ескулапа, посеред Тібру. Таких рабів оголошували вільними і, якщо вони одужували, то не повинні були повертатися під владу пана (*nec redire in dicionem domini*) [Suet., Claud. 25, 2]. Імператор Адріан заборонив панам убивати рабів, що завинили (*servos a dominis occidi vetuit*), і наказав передавати справи щодо їх покарання на розгляд суду. Він заборонив продавати раба чи служницю без пояснення причини звіднику чи власнику гладіаторської школи (*lenoni et lanistae*) [NA, Nadr. XVIII, 7-8]. Правління Марка Аврелія стало продовженням започаткованої імператором Антоніном тенденції пом'якшення становища рабів. Панам було заборонено вбивати раба [NA, Nadr. XVIII, 7]. Ніхто не мав права жорстоко ставитись до своїх рабів без достатніх підстав. Відповідальність за безпричинне вбивство свого раба передбачалась така ж, як за вбивство чужого [Gai., Inst. 53]. За певних умов Марк Аврелій визнає за рабами права на майно пана. Якщо ніхто не з'явиться для отримання спадку спадкодавця, раби можуть вимагати закріплення майна за ними [306, с. 22]. Хоча рабам за будь-яких обставин було заборонено позиватися до своїх панів, у

рескрипті від імені Марка Аврелія та Коммода їм дозволялося виступати із звинуваченнями, якщо приховано чи змінено заповіт, за яким вони мали отримати свободу [Dig. XLVIII, 10, 7].

Як уже зазначалося, імператор Адріан утвердив започатковану Вітеллієм практику використання на посадах у імператорському домі вершників замість лібертинів. Останні змушені були задовольнятися другорядними посадами. Але і після цього лібертини імператора часто були досить могутніми, хоча характер їхньої могутності змінився. У першому столітті н. е. вона до певної міри базувалась на важливості посади, яку вони обіймали; у другому і третьому – на їх уявному чи справжньому впливі при дворі. Лібертини, що правили від імені Клавдія, управляли імператорськими фінансами, секретаріатом та відомством прохань і скарг; всемогутні лібертини при дворі Коммода були камердинерами [345, с. 34]. Послаблення значення лібертинів у II ст. н. е. підтверджується і даними епіграфіки – зменшується число написів, у яких згадуються лібертини [661, s. 72-73].

Як бачимо, у добу принципату змінюється становище у римському суспільстві як рабів, так і лібертинів. На відміну від періоду Республіки, у I – II ст. н. е. багато нащадків рабів уже в другому чи третьому поколінні отримують вершницьке звання та відповідні посади. Проте в II ст. н. е. зменшується політична роль імператорських лібертинів, що свідчить, з одного боку, про зменшення мобільності всередині суспільства, з іншого, – про зменшення потреби імператорської влади звертатися за підтримкою до цієї соціальної групи.

* * *

Проаналізовані джерела засвідчують двоякий характер еволюції римських суспільних інститутів у добу принципату. З одного боку вектор суспільного розвитку був з'ясований у попередній період, у цьому питанні

зберігалась наступність. Римське суспільство було поділене на ті ж групи, що й за Республіки, зі збереженням, в основному їх економічного та правового статусу. З іншого боку процес суспільного розвитку в умовах функціонування системи принципату завершився закономірними змінами.

В умовах посиленого контролю з боку уряду перебувала римська сім'я. Заходи, спрямовані на зміцнення сім'ї та відродження моралі, були одночасно і заходами, що посилювали урядовий контроль за суспільством загалом. За зовнішніми ознаками *ordo senatorius* доби принципату зберігав традиції періоду Республіки. Сенатори залишались найвпливовішою частиною римського суспільства. Проте якісний склад сенату зазнав суттєвих змін: місце представників багатьох знаменитих родів зайняли вихідці з провінцій, інколи – з низів. *Ordo senatorius* перетворюється на загальнодержавну вищу верству. Вершники поступово відтісняли сенаторів у виконанні командних, адміністративних та судових функцій. Потреби імператорської бюрократії привели до створення нових вершницьких посад та зростання числа вершників. Кар'єра вершника, як і кар'єра сенатора, значною мірою залежала від наявності чи відсутності підтримки імператора. Зі встановленням Імперії було розірвано той примарний зв'язок, що ще залишався у добу пізньої Республіки між політичною активністю та військовою службою римських громадян, які могли впливати на розв'язання важливих політичних питань через голосування у центуріатних коміціях. Ветерани формували особливу суспільну групу, яка була важливим інструментом романізації у провінціях, відрізнялася від решти населення суттєвими привілеями, переважно кращим матеріальним становищем та римським громадянством (до едикту Каракалли).

Встановлення системи принципату супроводжувалось активними заходами держави, спрямованими на відродження селянства. Особливу активність у цьому напрямку проявляли імператори I ст. н. е. З II ст. н. е. простежується тенденція до згортання державних заходів, спрямованих на підтримку селянина. Всупереч політиці Августа та його найближчих

наступників, еволюція римського селянства у період Ранньої Імперії призвела до пониження його соціального статусу. У період Ранньої Імперії у сільському господарстві поширюється нове явище – колонат. Більшість колонів були вільними, інколи лібертинами. Але у системі оренди використовувались навіть раби. Виділення у межах великого маєтку дрібних господарств колонів не обов'язково вело до зростання продуктивності праці. Проте виникала можливість залучити до роботи нові категорії робочої сили. Плебс рішуче підтримував новий режим, вважаючи імператора противагою аристократії та захисником своїх інтересів. Міський плебс був одним із компонентів, що забезпечував стабільність існуючої системи. Контроль над плебсом з боку уряду здійснювався за допомогою політики “батога і пряника”, в якій важливе місце належало роздачам та видовищам.

У період принципату поступово пом'якшується ставлення держави до рабів. На відміну від періоду Республіки, у I – II ст. н. е. багато нащадків рабів уже в другому чи третьому поколінні отримують вершницьке звання та відповідні посади. Проте в II ст. н. е. зменшується політична роль імператорських лібертинів, що свідчить, з одного боку, про зменшення мобільності всередині суспільства, з іншого, – про зменшення потреби імператорської влади звертатися за підтримкою до цієї соціальної групи.

РОЗДІЛ 4

РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ РИМСЬКОГО СУПІЛЬСТВА У ДОБУ ПРИНЦИПАТУ

Римська релігія була важливою складовою античної культури. При усій відмінності між християнством та античною релігією, багато сучасних релігійних термінів використовувалися ще римлянами: релігія (*religio*), понтифік (*pontifex*), вівтар (*altaria*). Значно більше таких термінів збереглося у романських мовах: *dio, dios, dieu, deus (deus), tempio, templo, temple (templum)*... Окремі храми римських богів стали згодом християнськими святинями. У 609 р. н. е. Папа Боніфаций IV освятив Пантеон, збудований у 27 р. до н. е. Марком Віпсанієм Агріппою і реставрований згодом імператором Адріаном, як християнську церкву на честь усіх мучеників під ім'ям *S. Maria ad Martyres* (сьогодні *S. Maria Rotonda*). Цей храм християни використовували для богослужінь понад тринадцять століть [628, р. 236]. Частина збудованого Тіберієм храму Августа була перед VI ст. перетворена на церкву *Sancta Maria Antiqua*, після землетрусу 847 р. на її місці була заснована церква *S. Maria Nuova* [733, р. 64]. Нині висловлюються міркування про наступність християнства та античної релігії. На думку Д. Елснера, священні зображення Візантії і середньовічного заходу були ближчими до мистецтва античного політеїзму, аніж це визнавали Отці Церкви чи антиквари доби Відродження [495, р. 531]. Ще у V ст. н. е. християнські мислителі, які гаряче захищали монотеїзм, не могли позбутися натовпу “язичницьких” богів: вони їх висміювали, але розміщували серед демонів [349, с. 156].

4.1. Традиційні та чужоземні культури

Навіть самі римляни не були одностайними щодо етимології терміна *religio*. Одні схилилися до того, що суть релігії полягає в старанному

дотриманні ритуалу, інші – що у тісному зв'язку з богами, коли людина бере на себе певні зобов'язання щодо них. У латинській та грецькій мові дохристиянського періоду не було терміну для “релігії” у нашому розумінні слова. Нема теологічного догмату римської релігії, віри у безсмертя, спасіння душі тощо. За своєю суттю римська релігія є політеїстичним культом, спрямованим на забезпечення прихильності богів. Саме від цього, як вірили римляни, залежав їхній добробут та безпека. Ціцерон говорив, що релігія полягає у благочестивому поклонінні богам: “*Deorum cultu pio continetur*” [Cic., Nat. D. I, 117]. Іменник *cultus* пов'язаний із дієсловом *colere*, що має різні значення: обробляти землю, піклуватись, шанувати, поважати, поклонятися. Вважалося, що боги захищають особу чи державу, якщо їхній культ шанобливо дотримується. В оді, написаній у 28 р. до н. е., після завершення чергового періоду громадянських воєн, Горацій, звертаючись до римлян, говорить про покуту за гріхи їхніх батьків, доки не будуть відбудовані усі храми: “*Donec templa refeceris aedesque*” [Hor., Od. III, 6, 2–3].

Отже, традиційна римська релігія була по суті прагматичним договірним зв'язком, що базувався на принципі *do ut des* (даю, щоб ти дав). До богів звертались із проханнями і сподівались на сприятливу відповідь [848, р. 6]. Іноді греко-римську релігію сприймають як обмін між божественною та людською сферою: боги благословляють, а люди поклоняються та приносять жертви [696, р. 218]. При цьому самі римляни, мабуть, не знали точної кількості своїх богів. Частина з них мала свій культ у Римі з найдавніших часів, частина була долучена до римського пантеону пізніше.

Для римлян не було виразної різниці між релігією і політикою. Діяльність римських магістратів супроводжувалася чітко визначеними релігійними церемоніями. У Римі релігія та політика формували по суті єдиний культурний інститут [807, р. 3]. Влада вищих магістратів сприймалася римлянами як нерозривна єдність політичних та релігійних повноважень, імперія та ауспцій. Про це свідчить зокрема можливість використання кожного

з двох термінів для позначення вищої влади загалом [Liv. IV, 20, 6; XXVIII, 9, 10; Tac., Ann. II, 41, 1; Suet., Aug. 21]. Римські боги не були гарантами чинної політичної системи, однак встановлення належних стосунків із ними ставало важливим завданням органів влади, перш за все сенату та консулів. Саме вони, а не жерці, несли головну відповідальність за підтримання миру з богами (*pac deorum*) [327, с. 154]. Римське право детально визначало, що повинно, а що не повинно вважатись священним [812, р. 206]. Державні ритуали проводились для людей за державні кошти і державними посадовими особами. Держава (чи її офіційні представники) стояла між особою та надприродним, як глава сім'ї завжди стояв між членами сім'ї та богами [707, р. 465]. У Римі жерці не були окремою суспільною верствою. Одні з них опікувалися культом усіх богів, інші – конкретного божества [371, р. 234]. Жрецькі посади часто обіймали політично активні громадяни. Багато жерців, як колишні магістрати, були членами сенату, що регулярно розглядав питання релігії. Мабуть, жодна інша державна релігія, за винятком релігій у теократичних державах, не була до такого рівня частиною держави, як релігія римська [449, р. 146]. За дотриманням культу завжди пильно наглядала держава. Перехід до принципату сприяв посиленню нагляду уряду за релігійним життям суспільства.

Октавіан, переможно завершивши громадянські війни, розпочав свою діяльність у релігійній сфері з того, до чого закликав римлян Горацій у згадуваній нами оді. Він спорудив (*feci*) та відновив (*refeci*) низку храмів: Аполлона, божественного Юлія, кілька храмів Юпітера (*Iovis Feretri, Iovis Tonantis, Iovis Libertatis*), Квіріна, Мінерви, Юнони (*Iunonis Reginae*), ларів, богів-пенатів (*deum Penatium*), Юності (*Iuventatis*), Великої Матері (*Matris Magnae*), Марса Месника (*Martis Vltoris*). Імовірно, він збудував монументальний вхід у *Lupercal* – печеру біля підніжжя Палатинського пагорба, де, за переказами, вовчиця годувала Ромула та Рема. Як зазначає Август, у 28 р. до н. е. за дорученням сенату він відновив 82 храми [RG 19-21]. Діон Кассій вносить уточнення: храми, споруджені приватними особами, він наказав реставрувати

їхнім дітям та нащадкам (*τοῖς τε παισὶν αὐτῶν καὶ τοῖς ἐκγόνοις*), якщо вони були живі, а решту відновив сам [Dio Cass. LIII, 2, 4]. Цікаво, що не завжди усі пожертви храмам використовувались за призначенням. Щоб запобігти нецільовому використанню такого роду коштів приймалися спеціальні закони: (*Quotcumque pecuniae stipis nomine in aedis / sacras datum inlatum erit quot eius pecuni/ae eis sacriis superfuerit quae sacra uti h(ac) l(ege) f(ieri) / oportebit ei deo deaeve cuius ea aedes erit fac/ta fuerint ne quis facito neve curato neve interce/dito quo minus in ea aede consumatur ad / quam aedem ea pecunia stipis nomine da/ta conlata erit neve quis eam pecuniam alio / consumito ne[v]e quis facito quo magis in // alia re consumatur*) [ILS 6087, LXXII].

Наприкінці Республіки значна кількість храмів потребувала ремонту. Деякі з них, за словами Лівія, розвалювалися від старості, як храм Юпітера Переможного (*aedem Feretri Iovis quam vetustate dilapsam*) [Liv. IV, 20, 7]. Від старості та недбалості (*vetustate atque incuria*), додає Корнелій Непот. За його словами, на необхідність реставрації цього храму, заснованого ще Ромулом, звернув увагу Августа Аттік [Nep., Att. 20]. Светоній вказує, що Август відбудував (*refecit*) храми (*aedes sacras*), зруйновані від старості чи знищені пожежами (*vetustate conlapsas aut incendio absumptas*) [Suet., Aug. 30, 2]. Зокрема у 31 р. до н. е. пожежа знищила храми Церери і Надії [Dio Cass. L, 10, 3]. Лівій та Овідій мали підстави називати Августа засновником і реставратором храмів: “*templorum omnium conditorem aut restitutorem*” [Liv. IV, 20, 7] та “*templorum positor, templorum sancte repostor*” [Ov., Fast. II, 63]. Отже, з переходом до принципату можна вести мову про активні заходи уряду, спрямовані на відновлення культових споруд.

Наступники Августа продовжили його політику щодо підтримання храмів у належному стані. Тіберій освятив храми Флори, Януса, Надії (*Spei*), реставрація яких була розпочата Августом, а також храм Лібера, Лібери та Церери [Tac., Ann. II, 49]. Він узяв на себе турботу про відновлення храму богині Венери на горі Ерік (*Erycus*), коли до нього звернулися з проханням про

це жителі Сегести, що на заході Сицилії [Tac., Ann. IV, 43]. Проте відбудувати святиню довелося Клавдію, який виділив на ці потреби кошти із державної скарбниці [Suet., Claud. 25]. Імператор Калігула відновив храми богів у Сіракузах. Він мав намір закінчити спорудження храму Аполлона у Мілеті [Suet., Calig. 21]. Цей храм, зведений близько 300 р. до н. е. на місці спаленого Ксерксом, до того часу стояв без даху через свої величезні розміри [Strabo XIV, 1, 5].

Імператор Веспасіан відбудував Капітолій, що постраждав під час громадянської війни, і пильно стежив за ретельним дотриманням традиційних релігійних церемоній. Жерці дозволили змінити лише висоту храму – новий храм був вищим за попередній [Tac., Hist. IV, 53]. Імператор особисто брав участь у роботах [Suet., Vesp. 8, 5]. Жрецька колегія *sodales Titii* присвятила Веспасіану напис, знайдений у XV ст. на камені поблизу Капітолію. У написі йдеться про збереження цим імператором державних церемоній та відновлення священних храмів: “*conservatori caerimoniarum / publicarum et / restitutori aedium sacrarum*” [ILS 252].

Святилища богів отримували від імператорів щедрі дарунки. Август обдарував храм Юпітера Капітолійського золотом, перлами та коштовним камінням [Suet., Aug. 30, 2]. За рахунок воєнної здобичі (*ex manibiis*) Августа, на 100 мільйонів сестерцій отримали дарунки римські храми Марса Месника, Вести, божественного Юлія (*divi Iuli*), Аполлона і той же храм Юпітера на Капітолії [RG 21].

Реставруючи храм, Август та його наступники робили це так, щоб річниця нового освячення збігалася з особистою датою, наприклад, днем народження Августа (23 вересня), надаючи традиційному святу божества політичне значення. Зокрема, 23 вересня стало за Августа днем освячення шести храмів, розташованих у довкіллі цирку Фламінія [349, с. 44]. Описуючи потрійний тріумф Октавіана у 29 р. до н. е., Вергілій говорить про його обітницю італійським богам освятити у Римі триста величних храмів: “*Dis Italis*

votum immortale sacrabat, maxima ter centum totam delubra per urbem” [Verg., Aen. VIII, 714–716].

Будуючи та реставруючи храми, Август турбувався також про відновлення діяльності традиційних жрецьких колегій. Окремі з них не функціонували наприкінці Республіки. Зміст та функції деяких колегій, наприклад, *sodales Titii*, були повністю втрачені [362, с. 167], зате відновлено давно забуту церемонію *augurium salutis* [Dio Cass. LI, 20, 4], обрано жерців Юпітера (*Diale flamonium*). Август відновив релігійні ігри: Луперкалії, Столітні та Компіталії – щорічне свято на честь ларів, богів-охоронців, що проводилось на перехрестях (*sacrum Lupercale, ludos Saeculares et Compitalicios*) [Suet., Aug. 30, 4].

Велике значення релігійних колегій зумовлене складністю ритуалів у римській релігії, суть яких не повністю розуміли самі тогочасні римляни. Під час обрядів виголошувалися сталі формули, у них не можна було припускатись найменших неточностей під загрозою накликати на себе гнів божества. Звісно, не кожен міг виконати належним чином обряд, присвячений вшануванню того чи іншого бога. Тому на допомогу приходили жерці, об’єднані у релігійні колегії. Не було жодного репресивного механізму, що дозволяв би жерцям покарати якогось громадянина за недотримання процедури релігійного обряду. Проте вплив жерців базувався на тому, що громадяни самі хотіли дотримувати обряди, не прагнучи опинитись віч-на-віч із розгніваним божеством.

В епоху Імперії діють ті самі жрецькі колегії, що й за Республіки. Практично не змінюється кількість жерців у колегіях. Збільшення відбувається лише як виняток, на одну чи дві одиниці. До колегії понтифіків, імовірно, були зараховані фламینی Цезаря, Августа та інших обоженних імператорів. Престижність головних жрецьких посад зростає, як наслідок – посилюється відбір [349, с. 139-143]. У 12 р. до н. е, після смерті Лепіда, Август очолив найбільш авторитетну жрецьку колегію – понтифіків [Dio Cass. LIV, 27; RG 10; Suet., Aug. 31]. Римські імператори утримували титул *Pontifex Maximus* аж до

кінця IV ст. н. е. Лише імператор Граціан (367 – 383 рр. н. е.) відмовився від нього. Саме главою колегії понтифіків зображений Август на знаменитому Вівтарі Миру [818, р. 47]. Зазвичай не практикувалось поєднання членства у різних колегіях однією особою [708, р. 26], проте Август був членом багатьох колегій: авгурів, квіндецемвірів (*XV virum sacris faciundis*), септемвірів (*VII virum epulonum*), арвальських братів, *sodalis Titius*, феціалів [RG 7].

З одного боку, членство імператора у жрецьких колегіях було почесною формальністю. З іншого, – він отримував додаткові підстави законного обґрунтування того чи іншого рішення, виходячи з компетенції конкретної колегії. Кожна колегія відповідала за певну сферу сакрального права. Зокрема, члени колегії авгурів провіщали майбутнє за різними знаменнями: громом та блискавкою, поведінкою та летом птахів. Мистецтво віщувань авгурів та гаруспиків прийшло у Рим з Етрурії у найдавніший час і залишалось складовою римської релігії протягом усього періоду принципату. Етруські гаруспики (*Etrusci haruspices*) супроводжували імператора Юліана під час його походу на персів у 363 р. н. е. [Amm. Marc. XXIII, 5, 10]. Ціцерон стверджує, що їхні рішення повинні бути виконані безумовно: “Що б авгури не оголосили незаконним (*injusta*), нечестивим (*nefasta*), таким, що суперечить ауспіціям (*vitiosa*), зловісним (*dira*), хай це не буде виконане та звершене; хто ж не послухається, хай буде покараний смертю (*capital esto*)” [Cic., Leg. II, 21]. Проте трактат Ціцерона описує не реальну ситуацію того часу. Насправді авгури могли лише рекомендувати сенату, і тільки сенат міг проголосити закон недійсним [708, р. 25].

Квіндецемвіри, яких фактично могло бути більше, ніж 15 [ILS 5050, 150-152], відповідали за збереження Сівіллиних книг (*libri Sibyllini*) та тлумачили пророцтва, що у них містилися. Вони зверталися за консультаціями до компетентних у цих питаннях осіб – магістрів. Септемвіри контролювали бенкети на честь капітолійських богів – Юпітера, Юнони і Мінерви. Колегія арвальських братів молилася за успішне дозрівання врожаю. Феціали стежили за

дотриманням принципів міжнародного права: оголошення війни, укладання договору. Особа феціала вважалась недоторканною. Функції *sodalis Titius* були пов'язані із здійсненням культу підкорених римлянами общин.

Вищим контрольним органом щодо усіх релігійних питань була колегія понтифіків. До її компетенції належали складання календаря, обряди, жертвоприношення, сакральне право та ін. Тому понтифіки могли суттєво впливати і на політичне життя держави. У календарі фіксувалися дні, коли дозволено було вести справи та навіть збиратись для їх обговорення, і дні, коли все це заборонялось. Понтифіки давали рекомендації магістратам, сенату та іншим колегіям щодо питань, пов'язаних із релігією. Імператор як глава колегії понтифіків мав вирішальне слово. Лише після тлумачень імператора сенат приймав рішення. Ця процедура була застосована за правління Тіберія при розгляді питання щодо можливості фламіном Юпітера відлучатися з Рима та управляти провінціями [Тас., Ann. III, 58–59; 71].

За Тіберія та наступних імператорів посилюється політика престижу жрецьких колегій. Жриця богині Вести Корнелія, що змінила у 23 р. н. е. Скантию, отримала грошову винагороду – два мільйони сестерцій. Було прийнято рішення, що Лівія, вдова Августа та мати Тіберія, яка після смерті чоловіка отримала ім'я “Августа”, відвідуючи театр, буде сидіти серед весталок [Тас., Ann. I, 8; IV, 16]. Імператор Клавдій присягався (*iuratus*) щодо кожного імені, пропонуючи нових членів для вступу до колегії жерців [Suet., Claud. 22]. Марк Аврелій був членом колегії саліїв од восьмого року життя [НА, Marc. IV, 2–4].

Водночас, колегії стають слухняним знаряддям у руках імператора. Це проявилось у святкуванні *Ludi Saeculares*. Коли Август вирішив провести столітні ігри, розрахунки колегії *Quindecimviri sacris faciundis*, що опікувалася цим питанням, дозволили обґрунтувати дату їх проведення 17 р. до н. е. У 47 р. н. е. *Ludi Saeculares* провели під тим приводом, що Август відсвяткував їх передчасно (*nec legitimo tempori reservatos*), хоча раніше імператор Клавдій стверджував протилежне

[Suet., Claud. 21, 2]. У 88 р. н. е. знову проводять столітні ігри, беручи за точку відліку не останнє святкування, за Клавдія, а попереднє, за Августа, як це було зручно імператору Доміціану [Suet., Domit. 4, 3].

Зі Столітніми іграми пов'язане посилення ролі культу Аполлона у Римі. Ще одним богом, культ якого став надзвичайно популярним за Августа, був Марс Месник (*Mars Vltor*). У період Республіки культ Марса як бога переможної війни був у тіні культу Геркулеса Непереможного (*Hercules Invictus*). Однак Геркулес – улюблений бог Антонія, а тому не міг бути підтриманий принцепсом. Під час філіппійської війни Август дав обітницю (*voverat*) збудувати храм Марсу Меснику. Він був споруджений на Капітолії і освячений 12 травня 20 р. до н. е. Саме цьому храму Август передав повернуті парфянами знамена (*σημείων ἀνάθεσιν*) [Dio Cass. LIV, 8]. Згодом вони були перенесені в освячений у 2 р. до н. е. храм Марсу Меснику на форумі Августа. Монети Августа зображають цей храм круглою куполоподібною конструкцією на високому подіумі з чотирма чи шістьма колонами. Всередині храму проглядається фігура Гермеса зі знаменами. На деяких монетах видно лише знамена [Cohen I, P. 89–91. № 189–205; 101–102. № 278–282]. Освячення цього храму супроводжувалося помпезними гладіаторськими іграми та виставою морського бою (*naumachia*) [Vell. Pat. II, 100, 2]. У цьому храмі зберігався меч Юлія Цезаря [Suet., Vit. 8]. Тут Август змушував деяких вождів варварів (*barbarorum principes*) присягати на вірність миру. Саме тут сенат відтепер виносив рішення щодо війни та тріумфів. Щорічно за постановою сенату та законом консули проводили (*s.c. et lege fecerunt consules*) [RG 22] ігри на честь Марса (*Ludi Martiales*), започатковані у 2 р. до н. е. Августом. Октавіан посвятив Нептуну та Марсу місце, де стояв його табір напередодні битви біля мису Акцій [Suet., Aug. 18, 2; 21; 29, 2]. В. Мюррей, аналізуючи напис, відкритий на кам'яних блоках під час дослідження пам'ятника на місці табору Октавіана, та текст Светонія (*locum castrorum, quibus fuerat usus, exornatum navalibus spoliis Neptuno ac Marti consecravit*), доходить висновку, що історик мав копію тексту-посвяти з того знаменитого пам'ятника, або знав цей

текст зі спогадів Августа [700, р. 71]. Культ Марса Месника став логічним продовженням культу Юлія Цезаря, якого обожнили у 42 р. до н. е., а храм йому освятили 18 серпня 29 р. до н. е.

На монетах намісника Лугдунської Галлії Віндекса, що виступив проти Нерона, карбується зображення Марса з написом “*MARS VLTOR*” [VMCRE I, P. 299. № 38]. Тут тема використовується для пропаганди повстання проти влади імператора як помсти за його злочини. Імператор Траян посвятив у Нижній Мезії пам’ятник Марсу Меснику (*Ma[r]ti Vltori*) на знак помсти дакам за важкі втрати римлян у період правління Доміціана [AE 1996, 1355]. Легенда *MARTI VLTORI* карбується на монетах Комода [Cohen III, P. 273. № 347]. Марса Августа вважали захисником імператора Олександра Севера: *Marti Aug(usto) / protectori d(omini) n(ostri) / Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aureli / Severi Alexandri / Pii Felicis Aug(usti)* [CIL VIII, 19124].

Третім культом, якому Август приділяв велику увагу, був культ Венери Родоначальниці (*Venus Genetrix*). У 46 р. до н. е. Юлій Цезар освятив чудовий храм цій богині на своєму новому форумі (*Ἀνέστησε καὶ τῆ Γενετείρα τὸν νεών*) [App., Bel. Civ. II, 102]. Саме від Венери походив рід Юліїв, до якого після всиновлення належав Октавіан. Цією обставиною слід пояснити той факт, що в “Енеїді” Вергілія Венера відіграє таку значну роль, хоча у найдавніший період римської релігії вона була невідома [265, с. 9]. Отже, і Венера, і Марс, і Аполлон як божества, пов’язані з родом Юліїв, здобувають більше уваги з боку держави і особисто Августа. За Адріана у Римі було споруджено та освячено храм Венері та Ромі [Dio Cass. LXIX, 4]. Це був найбільший та, як вважають, найгарніший храм Стародавнього Рима. На монетах Антоніна Пія зображено цей храм із написами *ROMAE AETERNAE, VENERI FELICI* [Cohen II, P. 340. № 698–703; 374. № 1074].

Джерела зафіксували од 195 р. до н. е. поклоніння неримлян богині Ромі. На якісно новий рівень її культ піднімається за принципату [707, р. 485]. Це було пов’язано з об’єднанням поклоніння богині та культу імператора.

Зводяться спільні храми для Роми та Августа, їхній культ відправляють спільні жерці. Разом із тим, дозволяючи споруджувати спільні храми собі та Рومی у провінціях, Август заборонив робити це у Римі [Suet., Aug. 52].

Серед богів, які особливо пропагувались із встановленням принципату, була богиня миру – *Pax*. За Августа її звеличення зумовлене тим, що “Мир” став одним із гасел політичної пропаганди нового режиму. Для римлян мир (*pax*) був чимсь цілком відмінним від сучасних концепцій. Римляни розуміли його як результат звитяжної війни, щось нав’язане переможеним, наслідок капітуляції, приниження ворога та злам його духу [760, р. 227]. Мир (*pax*) для римлян міг бути формою справедливості чи милосердя [349, р. 245]. У 13 р. до н. е. сенат прийняв рішення про спорудження на Марсовому полі (*campus Martius*) вівтаря Миру Августа (*ara Pacis Augustae*), який був освячений 30 січня 9 р. до н. е. [733, р. 30-31]. Саме під 30 січня Овідій згадує вівтар Миру [Ov., Fast. I, 709]. Щорічно магістрати, жерці та весталки здійснювали на ньому жертвоприношення (*anniversarium sacrificium facere*) [RG 12]. На зображення цього вівтаря натрапляємо на монетах Нерона та Доміціана з написами “*ARA PACIS S.C.*” та “*PACIS. S.C.*” [Cohen I, P. 280. № 27; 500. № 338]. Як свідчить Овідій, *ara Pacis Augustae* був не єдиним вівтарем богині Миру [Ov., Fast. III, 882]. Діон Кассій розповідає, що Август встановив срібні статуї богинь Здоров’я (*Ἑγείας*), Згоди (*Ἄμνοίας*) і Миру (*Εἰρήνης*) [Dio Cass. LIV, 35].

Імператор Веспасіан, як і Август, прийшов до влади після періоду громадянських війн і збудував храм богині Миру (*templum Pacis*) поблизу форуму (*foro proximum*) [Suet., Vesp. 9]. Храм освятили у 75 р. н. е. [Dio Cass. LXV, 15]. За описом Йосифа Флавія, це була чудова споруда, що перевершувала будь-які людські сподівання: “*πάσης ἀνθρωπίνης κρείττον ἐπινοίας ἐτετελείωτο*” [Joseph., BJ. VII (158), 5, 7]. Наприкінці правління Коммода храм був знищений вогнем [Herodian I, 14, 2], але згодом відновлений. Імператори династії Флавіїв пропагують себе як шанувальників

Pacis Augustae: [Ca]es(ari) T(ito) Imp(eratori) / Vespasiano Aug(usto) / Vespasiani f(ilio) conser/[v]atori pacis Aug(ustae) [ILS 259].

Богиня Миру трапляється на монетах імператорів усіх династій доби принципату. Її зображали у вигляді жінки, яка стоїть або сидить. Серед атрибутів – оливкова гілка, скіпетр, жезл (*caduceus*), ріг достатку (*cornu copiosum*). Зображення супроводжуються легендами: *PAX, PAX AVGVST., PAX ORBIS TERRARVM, PACI AVG* [Cohen I, P. 328. № 149; 352. № 2; 361. № 67; 390–391. № 300, 302, 304, 313; 500. № 339, 340, 347, 350; Cohen II, P. 11. № 123–126; 60. № 406; 201. № 1140–1144; 327–328. № 573–576, 584, 588; 364. № 979; Cohen IV, P. 335. № 120; 433. № 318; RSC I, P. 144, № 218]. На монеті Тіберія зображено Лівію як *Pax* [Cohen I, P. 191. № 15].

Римська релігія не була системою, закритою для зовнішнього впливу. У разі потреби римляни могли просити допомоги і в чужого бога. С. Айрленд стверджує, що римляни-політеїсти не переймалися встановленням верхньої межі чисельності існуючих богів. Виявлених у провінції богів вони прирівнювали до відомих їм раніше. Водночас їхнє догматичне ставлення до власних богів могло легко перерости в контроль за виявом політичної лояльності серед населення провінцій. На думку вченого, римляни не толерували лише монотеїстичні системи та релігії, на кшталт друїдизму, чий ритуали вважалися небезпечними для громадського порядку та панування римського права [607, p. 167]. Але й інші іноземні культу, що не входять до названих С. Айрлендом груп, стикалися з протидією римської держави. У 213 р. до н. е. міський претор, за дорученням сенату, заборонив здійснювати нові чи чужоземні (*novo aut externo*) обряди [Liv. IV, 25; 29; XXV, 1; 12]. На думку Діона Кассія, через запровадження чужоземних божеств виникають змови (*συνωμοσίαι*), зборища (*συστάσεις*), ватаги (*ἐταιρείαι*) [Dio Cass. LII, 36]. За словами Д. Шоттера, Горацій у “Римських Одах” (*Odes* III. 1 – 6) перелічує важливі складові, що сформували Республіку, серед них – дотримання традиційної релігії [786, p. 3]. Консерватизм релігійної сфери виявляється

зокрема в тому, що деякі ритуали, запроваджені ще у VI ст. до н. е., здійснювалися і в I ст. до н. е. [708, р. 13]. Проте уряд не міг повністю контролювати цю сферу. Наприкінці Республіки Ціцерон знову закликає шанувати лише визнаних державою богів [Cic., Leg. II, 19].

У релігії найвиразніше проявилось протистояння греко-східного та латинського світів. У Західній частині Імперії релігія майже повністю була латинською. На Сході, окрім грецької, використовували різні діалекти [468, р. 20-21]. Імператори неоднаково ставились до дотримання традицій та проникнення у Рим орієнтальних культів. Август і Тіберій діяли послідовно. Светоній передає, що Август шанував стародавні чужоземні ритуали, інші – зневажав (*contemptui habuit*). Ще у 43 р. до н. е. Октавіан, будучи у складі тріумвірату, прагнув збудувати у Римі храм Ізіді та Серапісу [Dio Cass. XLVII, 15, 4]. Проте згодом він змінив своє ставлення до східних богів. Перебуваючи в Єгипті, він відкинув пропозицію подивитися на Апіса [Suet., Aug. 93]. Як передає Діон Кассій, Октавіан відповів, що звик шанувати богів, а не биків: “*Θεοὺς ἄλλ’ οὐχὶ βοῦς προσκυνεῖν εἰθίσθαι*”. У самому Римі він заборонив єгипетські священні обряди (*τὰ μὲν ἱερὰ τὰ Αἰγύπτια*) [Dio Cass. LI, 2; 16]. Те саме Август зробив із культом галльських друїдів (*Druidarum religionem apud Gallos*). Очоливши колегію понтифіків, він наказав зібрати і спалити усі грецькі та латинські книги з пророцтвами (*fatidicorum*), за винятком кількох, які, ймовірно, не заважали його задумам [Suet., Aug. 31; Claud. 25, 5].

Але Август не міг викоринити в Римі всі іноземні культу. Уже у I ст. до н. е. Рим був справжнім мегаполісом, унікальним містом із майже мільйонним населенням (За деякими підрахунками загальна чисельність населення Рима того часу, з рабами та іноземцями, могла досягати 2,5 млн. чол.) [814, р. 297]. Це водночас був релігійний, політичний та торговельний центр. Храми, люди і багатства були зосереджені в одному місці [489, р. 78, 137]. “Прибуваю у це святе місто” (*sacrosanctam istam civitatem accedo*) – говорить герой Апулея [Apul., Met. XI, 26]. Термін “святе місто” (*urbs sacra*) щодо Рима входить у

вжиток за Адріана і стає офіційним од часу Септімія Севера. Використання терміну “святий” у контексті, що стосується імператора, підкреслювало зв’язок між імператором та Римом [754, р. 20].

Вихідці з різних країн шанували своїх богів, відмінних від римських, яким було збудовано багато храмів. Етнічна різноманітність зумовлювалася не так імміграцією, як зростанням чисельності римського плебсу за рахунок звільнених рабів. Ні викоринити цих богів, ні вигнати цих людей було неможливим. За деякими підрахунками, серед постійних жителів Рима близько 90 відсотків були іноземного походження [522, р. 159-160]. Як свідчить Овідій, священнодійства на честь Ізиди, особливо популярні серед жінок, у Римі були звичним явищем [Ov., *Ars am.* III, 635] (Овідій вживає поетичну форму “*Pharia juvenca*”). Коли за наказом сенату з Капітолію прибрали вівтарі Серапіса, Ізиди, Арпократа та Анубіса, народ силою домігся їх відновлення [Tert., *Ad Nationes*, I, 10]. Більше того, за порадою оракула римляни змушені були дозволити деякі іноземні культу. Відомо, що у Римі колегії гребців та мінял звели храм на честь Ізиди та Озіріса за здоров’я дому Августа: *Pro salute domus Augusti / ex corpore pausariorum et / argentariorum Isidi et / Osiri mansionem / aedificavimus* [ILS 4353]. Ізиду шанували також і на півночі Італії, про що свідчить напис, знайдений на межі Італії та Реції, у якому Ізіда названа тисяча іменною (*Isidi / Myrionymae*) [ILS 1859].

Уже було наведено приклад “проникнення” у Рим Аполлона. Схожим був шлях у Рим грецького бога Асклепія. У 293 р. до н. е. у Лації поширилась чума (*lues*). Римляни звернулись за порадою до Дельфійського оракула, як говорить Овідій, або до Сівіллиних книг, за версією Лівія. Обидва автори передають, що порятунок римляни повинні були шукати у Асклепія, центром шанування якого було місто Епідавр, у Арголіді [Liv. X, 47, 6; Ov., *Met.* XV, 626–643]. Для Ескулапа (а саме так Асклепія називали у Римі) було збудовано храм на острові посеред Тібру, який відтоді називали іменем цього бога [Suet., *Claud.* 25, 2].

Те саме можна сказати про фригійську богиню Кібелу, чи “Велику Матір”. За вказівкою Сівіллиних книг, після 204 р. до н. е. з Пессінунта (Pessinus – місто в Галатії) було привезено священний чорний камінь, символ Кібели, що повинно було вигнати з Італії Ганнібала. Під час транспортування цієї святині сталося “чудо”: зрушити корабель, що раптово зупинився посеред Тібру, змогла лише весталка Клавдія після молитви до богині [Amm. Marc. XXII, 9, 5; Aur. Vict., De vir. ill. XLVI; Liv. XXIX, 37, 2; XXXVI, 36]. Жерцями та жрицями богині були лише фригійці (*ἱεράται δὲ αὐτῆς ἀνῆρ Φρύξ καὶ γυνὴ Φρυγία*); вони несли її зображення у процесії через місто, згідно зі своїми традиціями випрошували подаяння. Законом та постановою сенату (*κατὰ νόμον καὶ ψήφισμα βουλῆς*) корінним римлянам було заборонено виконувати ці церемонії [Dion. Hal., Ant. Rom. II, 19]. Перші римські імператори, що належали до роду Юліїв і походили від Енея, могли вважати богиню з Троянської землі родовим божеством [779, р. 152]. На медальйоні часу Марка Аврелія була зображена Кібела на леві [RMBM, P. 19, № 2, Pl. XXVI, fig. 2].

Схожий шлях до визнання у Римі пройшла італійська богиня Церера (*Ceres*). У 496 р. до н. е., за вказівкою Сівіллиних книг, диктатор Авл Постумій дав обітницю збудувати храм Церері, Ліберу та Лібері, щоб відвернути голод, який загрожував римлянам під час війни з латинянами [Dion. Hal., Ant. Rom. VI, 17]. Загальноприйнята дата освячення цього храму – 19 квітня 493 р. до н. е. Ритуал культу Церери був грецьким і її жриці були грекинями [Cic., Pro Valbo 55]. Закон дозволяв римлянам брати участь у церемоніях, присвячених цій богині [Cic., Leg. II, 21]. Посвячення у містерії Церери проводилося за римським ритуалом (*initienturque eo ritu Cereri quo Romae initiantur*) [Cic., Leg. II, 37].

На відміну від культів Кібели і Церери, культу Ізиди, Серапіса, Мітри та ін. не були включені у державне життя, були справою приватної посвяти у таїнство та віри [652, р. 174]. Тіберій боровся зі східними культурами і пильно стежив за дотриманням давніх звичаїв. Він суворо докоряв квіндецемвіру

Канінію Галлу за їх порушення [Tac., Ann. VI, 12]. Тіберій заборонив чужоземні релігійні церемонії (*externas caerimonias*), єгипетські та іудейські ритуали, змусив прихильників цих ритуалів (*superstitionem*) спалити одяг і предмети, які вони використовували під час обрядів. Іудеї були вигнані з Риму під загрозою покарання довічним рабством за непокору. За постановою сенату, чотири тисячі лібертинів (*libertini*) відповідного віку, прихильників іудаїзму, під виглядом військової служби (*per speciem sacramenti*) були вислані на Сардинію для боротьби з розбійниками. Тоді вважали, що клімат Сардинії шкідливий для здоров'я (*gravitas*) [Suet., Tib. 36; Tac., Ann. II, 85]. Ще більшу кількість тих, що відмовились від військової служби через заборону іудейськими законами, було страчено (*πλείστοις δὲ ἐκόλασαν μὴ θέλοντας στρατεύεσθαι διὰ φυλακὴν τῶν πατρίων νόμων*) [Joseph., AJ. XVIII (3, 5) 84].

За свідченням Йосифа Флавія, іудеї постраждали через кількох шахраїв, що привласнили собі золото та пурпур, пожертвувані знатною римлянкою єрусалимському храму [Joseph., AJ. XVIII (3, 5) 84]. Ювенал насміхається з легковірності тих, що масним гусаком (*ansere magno*) купують у Озіріса відпущення гріхів [Juv. VI, 540–541]. Тіт Лівій мав вагомі підстави розцінювати нетрадиційні культури як звичайне джерело доходів (*quaestus*) [Liv. IV, 9].

Переслідування прихильників Ізиди було викликане участю жерців цієї богині у злочині щодо римлянки на ім'я Пауліна. За грошову винагороду вони організували римському вершнику Децію Мунду можливість оволодіти Пауліною під виглядом бога Аноубіса. Після ретельного розслідування винуватці були розіп'яті на хресті. Храм Ізиди, збудований тріумвірами, Тіберій наказав зруйнувати, а її зображення кинути у Тібр [Joseph., AJ. XVIII (3, 4) 65–80]. Овідій, що написав твір, присвячений мистецтву кохання, перелічує місця, де це кохання треба шукати: поруч із портиками, театрами та цирком, радить не проминути і храми, у тому числі східних богів. Поет говорить про святкування сьомого дня євреїв, оплакування Адоніса у храмі Венери, храм мемфіської молоді телички (*Memphitica templa iuvencae*) – Ізиди [Ov., Ars am. I, 75–77].

Ювенал називає Ізиду звідницею і пропонує призначати побачення біля її храму (*apud Isiacae potius sacraria lenae*) [Juv. VI, 489]. Храм Ізиди, про який веде мову Ювенал, був споруджений, імовірно, за Калігули.

Однак у східних релігіях були і благочестя, і чиста віра та каяття за вчинені злочини. На думку Д. Даффа, у східних культурах моральні почуття відповідали ідеям очищення від провини, їм був притаманний тісніший зв'язок із божеством, аскетичні самозречення та оцінка людського життя за вчинками. Східні культури давали значно більше духовної підтримки, ніж гетерогенний римський політеїзм [487, р. 773]. Такий погляд підкріплений свідченням джерел. До нас дійшов текст обряду, що відбувався у храмі богині Агдістіс, яку ототожнювали з Кібелою. У храмі, розташованому у Філадельфії, що у Лідії, збудованому не пізніше I ст. до н. е., були також вівтарі інших богів. Обряд передбачав зокрема таке: чоловіки та жінки, вільні чи невольники, зайшовши у цю святиню, присягають усіма богами, що вони не прагнуть скоїти зумисне зло чи згубну отруту проти чоловіка чи жінки; що вони не даватимуть рекомендацій застосовувати любовні чари, робити аборти, використовувати контрацептиви чи вчиняти грабежі та вбивства [707, р. 507]. Овідій змальовує картину чийогось щирого каяття та усвідомлення своєї провини перед Ізидою: “*Vidi ego linigerae numen violasse fatentem Isidis Isiacos ante sedere focos*” [Ov., ex Ponto, I, 1, 51–52].

Гай Калігула відмовився від політики своїх попередників щодо східних культів. За його правління у Римі було започатковано святкування на честь Ізиди [707, р. 496]. Судячи зі свідчень Йосифа Флавія, Гай сам міг бути учасником і навіть засновником цих містерій (*μυστηρίων*). Імператор одягав жіночі шати, вигадував химерну зачіску, надавав собі зовнішності жінки [Joseph., AJ. XIX (1, 5) 30], взував жіночі сандалії (*soccus muliebris*), інколи виходив у одязі Венери [Suet., Calig. 52].

Щоб бути схожим на богів, Гай часто з'являвся з позолоченою бородою, тримаючи у руці знаки богів: блискавку, тризубець, жезл [Dio Cass. LIX, 26;

Suet., Calig. 52]. Він наказав привезти з Греції зображення богів, у тому числі навіть знамениту статую Зевса Олімпійського роботи Фідія, щоб зняти з них голови і замінити зображенням своєї. Палатинський палац він продовжив до самого форуму, а храм Кастора і Поллукса перетворив на його вестибюль. Часто він стояв між статуями близнюків, приймаючи божеські почесті від відвідувачів. Його почали називати Юпітером Латинським (*Latiarem Iovem*).

Врешті-решт дійшло до того, що Калігула уявив себе богом. Якщо Август та Тіберій до культу імператора ставилися скептично, то Гай посвятив храм собі як божеству. Були призначені жерці, передбачені вишукані жертви. У храмі він поставив свою статую на повний зріст і одягнув на неї власний одяг. Посаду головного жерця (*magisteria sacerdotii*) обіймали почергово найбагатші громадяни, сперечались за це і платили за таку честь по 10 мільйонів сестерцій. Психічно хворий імператор посвятив себе служити своєму власному культу і призначив свого коня собі колегою у цій справі (*τὸν ἵππον συνιερέα ἀπέφαινε*) [Dio Cass. LIX, 28; Suet., Calig. 22, 2–3; 57, 1]. Гай наказав поставити свою статую в Єрусалимському храмі, що викликало гостру реакцію іудеїв [Joseph., VJ. II (10, 1) 185; Tac., Hist. V, 9].

Імператор Клавдій повернувся до релігійної політики Августа і Тіберія. Він ретельно дотримувався усіх обрядів. Якщо траплялися несприятливі знамення, Клавдій організовував моління до богів (*obsecratio*) і сам їх очолював як *pontifex maximus*. Укладаючи міжнародні договори, імператор приносив жертву і виголошував традиційну ритуальну форму феціалів. Він покінчив з культом друїдів, вигнав з Риму іудеїв, постійно підбурюваних “Хрестом” (*Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantis Roma expulit*) [Suet., Claud. 22; 25, 4–5]. Светоній має на увазі християн. Однак і те, що він не розрізняє християн та іудеїв, і те, що Христа називає Хрестом, свідчить про недостатню обізнаність римського суспільства з християнством у першій чверті II ст. н. е. У виступі перед сенатом Клавдій, вказуючи на необхідність запровадження колегії гаруспиків, констатує розповсюдження чужоземних забобонів, однак не

пропонує жодних заходів, спрямованих на їх обмеження [Tac., Ann. XI, 15]. Імператор Нерон якийсь час шанував лише сирійську богиню Атаргатіс [Suet., Nero 56].

Правителі династії Флавіїв уважно стежили за дотриманням усіх релігійних церемоній. Ми вже згадували у цьому зв'язку Веспасіана. Ще більше старання у боротьбі за дотримання релігійних норм продемонстрував Доміціан. Він жорстоко покарав злочинні зв'язки жриць богині Вести (*incesta Vestalium virginum*), яким навіть Веспасіан і Тіт не приділяли уваги. Декому він дав змогу самим вкоротити собі віку. Але старшу весталку (*maximam*) Корнелію, в минулому вже притягнуту до карної відповідальності за такий же злочин, хоч тоді виправдану, він наказав закопати (*defodi imperavit*) [Suet., Domit. 8, 3–4]. Пліній Молодший, описуючи в одному з листів страту Корнелії, висловлює сумнів щодо її провини і говорить, що вона йшла на страту “як невинна” (*tamquam innocens*) [Plin., Ep. IV, 11]. Гробницю (*monimentum*), яку лібертин (*libertus*) Доміціана збудував для свого сина з каміння, призначеного для храму Юпітера Капітолійського (*templo Capitolini Iovis destinatis*), імператор наказав зруйнувати, а останки, що були у ній, втопити в морі [Suet., Domit. 8, 5].

Хоча Флавії були прихильниками релігійної традиції, період їх правління став часом нових можливостей для релігій Сходу. Веспасіан та Тіт Флавії вважали за можливе вночі відпочивати у храмі Ізиди [Joseph., BJ. VII (5, 4) 123]. Веспасіан розпочав боротьбу за імператорську владу і, перебуваючи в Єгипті, відвідав храм Серапіса та вдався до ворожби (*auspicium*), щоб дізнатися про свої перспективи. У нього були підстави вірити у прихильність до нього цього єгипетського бога. Якимось, коли він розбирав судові справи, до нього підійшли два простолюдины – сліпий та кульгавий. Вони просили зцілити їх, як їм вказав у сні Серапіс. Не вірячи в успіх, після довгих вмовлянь та перед великим натовпом Веспасіан здійснив ці зцілення [Suet., Vesp. VII, 2].

Релігійну практику у провінціях можна проілюструвати на прикладі Римської Британії. По-перше, там існували обов'язкові у романізованих

общинах культу імператора та Юпітера. По-друге, інколи вшановували богів традиційного Олімпійського пантеону як богів-захисників, поєднуючи їх із відповідними богами кельтського пантеону. По-третє, космополітична природа суспільства Римської Британії проявилась у запровадженні низки “таємних” культів із різних частин Імперії, які мали тимчасове політичне чи соціальне значення і в основному апелювали до окремих груп людей. По-четверте, окремо треба розглядати християнство. Хоча його можна зарахувати до “таємних” культів, воно від них відрізнялося, бо до четвертого століття було переслідуваною релігією [788, р. 56]. Схожою була ситуація і в інших провінціях. Те чи те місцеве божество у якійсь провінції ототожнювали з якимсь римським божеством. У Нарбонській Галлії місцеве божество Вінтії ототожнювалося з Поллуксом: *Vintio Au[g(usto)] / Polluci sa[cr(um)] / Q(uintus) Catius [3] / Bellicus / sacerdos [praef(ectus?)] / [p]agi Dia[rensiu(m?)] / d(e) s(uo) p(onendum) c(uravit)* [AE 2005, 1000b].

Важливим фактором зміцнення позицій традиційної римської релігії у провінціях була армія. Солдати та ветерани, які після відставки часто залишалися у провінції, де проходила їхня служба, жертвували римським божествам значні суми. Так, ветеран Першого Італійського легіону (*Legio I Italica*) пожертвував вівтар Юпітеру Найкращому, Найбільшому та Юноні Цариці: *I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / Iunoni Reg(inae) / C(aius) Caeselliu[s] / Vitalis vet(eranus) / leg(ionis) I Ital(icae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* [AE 1998, 1136].

Водночас важливу роль у процесі проникнення іноземних культів у Рим відігравало військо, на що звернув увагу Г. Буасьє. Залишаючись тривалий час у тій самій країні, солдати охоче переймали і забирали із собою її вірування, коли їх переводили в іншу місцевість [168, с. 362-363]. Під час битви під Кремоною між прихильниками Веспасіана та Вітеллія (29 жовтня 69 р. н. е.) солдати Третього легіону вигуками привітали схід сонця – звичай, який вони перейняли у

Сирії (*undique clamor, et orientem solem (ita in Syria mos est) tertiani salutavere*) [Тас., Hist. III, 24].

Вагомим фактором поширення чужоземних культів була сама природа політеїстичної римської релігії. Багато хто вважав, що не завадить звернутися за допомогою одразу до кількох богів, у тому числі й до чужих. Трапляються спільні посвяти Ліберу, Сільвану та Геркулесу (*LIBERO SILVANO HERCULI*) [ILSAC (Orelli) 1612], Ізиді, Серапісу, Ліберу та Лібері (*ISIDI. SERAPI. LIBER // LIBERAE*) [ILSAC (Orelli) 1889], Солу, Серапісу, Юпітеру, Ліберу Батьку, Меркурію та Сільвану (*SOLI. SERAPI. IOVI // LIBERO PATRI // ET MERCVRIO // ET SILVAN*) [ILSAC (Orelli) 1893], Діспатеру та Геркулесу (*DITI / PATRI // HERCU/LI*) [AE 2000, +00132] та ін.

У 80 р. н. е. храми Серапіса, Ізиди, Юпітера Капітолійського, Нептуна та низка інших споруд були знищені пожежею [Dio Cass. LXVI, 24, 2]. Доміціан, проводячи активні будівельні роботи у Римі, відбудував також і храм Ізиди [Eutr. VII, 23, 6]. Прихильно ставилися до цієї богині і наступні правителі. Шанувальником Ізиди, Анубіса та Мітри був Комод [НА, Comm. IX, 4–6]. За цього імператора цим богам робляться посвяти від імені приватних осіб. Зокрема посвята Мітрі згадана у написі з Рима: Сонцю Непереможному Мітрі Віктор... приніс дар і посвятив (*Soli Invicto / Mithrae / Victor / d(onum) d(edit) / et... dedicavit*) [CIL VI, 745]. Коммод зображений на монетах разом з богами Вікторією, Серапісом та Ізидою [28, р. 304. № 11; 322. № 40]. Ізіда і Серапіс товаришують на монетах Адріану [28, р. 230. № 4; 239. № 5]. На монетах Каракалли зображено сцену отримання імператором хлібних колосків від Ізиди [28, р. 379. № 71; 387. № 26; Cohen IV, P. 177. № 319]. Олександр Север прикрасив храми Ізиди та Серапіса усім необхідним для містичних ритуалів [НА, Alex. Sev. XXVI, 8]. На вівтарі, посвяченому Ізиді (*Isidi sacr[um]*) [AE 2003, +00012], зображено єгипетських богів Анубіса і Гора [422, р. 36-37]. Пишними та багатолюдними були ритуальні дійства на честь Ізиди, детально описані Апулеєм [Apul., Met. XI, 8–17].

Ми вже зазначали, що на початку Імперії природженим римлянам забороняли брати участь у обрядах на честь богині Кібели. Згодом на цю заборону перестають зважати. Геродіан розповідає про підготовку замаху на Коммода, який планували здійснити під час ритуальної процесії, присвяченої цій богині. Матерн, що очолював змову, вважав сприятливими обставинами велелюдність та карнавальний характер дійства. За словами Геродіана, саме римляни брали участь у сакральній ході, присвяченій Матері богів: “μητρὶ θεῶν πομπήν τελοῦσι Ῥωμαῖοι” [Herodian I, 10, 5].

Під впливом чужоземних традицій відбувалась трансформація у сприйнятті римлянами власних богів. І навпаки, змінювалося сприйняття богів чужих під дією римських звичаїв. Після громадянських війн наприкінці Республіки зростає значення культу Фортуни, елліністичної Тіхе – богині щастя та долі, посвяти і зображення якої починають домінувати. Її природа зростає до всезагальної і вбирає у себе культ та атрибути більшості інших богів греко-римського Пантеона. Переважна більшість прихильників Фортуни на римському ґрунті уявляє її передовсім носієм матеріального успіху та матеріальної удачі, фортуни (*fortune*) в тривіальному значенні цього слова. Її поетичний та дещо містичний елліно-східний образ значно спрощується та понижується. З богині тиранів, царів, династів, політичних честолюбців вона перетворюється на богиню мас, що прагнуть спокою та матеріального достатку. Її супутником стає Меркурій, що поділяє її успіх. Не грецький Гермес, із його багатогранним та багатоліким обличчям, а римський Меркурій, що прийняв лише зовнішній образ еллінського бога, бога вигоди, успіху в торгівлі, господарстві, розмаїтих чистих та нечистих комерційних операціях [311, с 107].

Звісно, сприйняття релігії різними верствами римського суспільства було неоднаковим. Серед освічених римлян поширюється вчення стоїків. Уже Сенека вказував, що справжнє шанування богів полягає не у запалюванні суботніх світильників, а у правильному їх розумінні: “Достатньо їх шанує

всякий, хто їх наслідує” (*Satis illos coluit quisquis imitatus est*) [Sen., Ep. XCV, 47–50].

Релігійні погляди Сенеки мають бути темою окремої розмови. Звернемо увагу лише на деякі моменти. На думку філософа (яку ми наводимо користуючись українським перекладом А. Содомори), щоб досягти найвищого блага (*summum bonum*) і зрівнятися з богами, слід розуміти, що “зрівняють тебе з богами не гроші: у бога нічого немає; не претекста: бог голий; не зрівняє ні слава, ні розголос, яким утішаєшся серед люду: бог нікому не знаний, чимало людей має про нього хибну думку й за це не зазнає кари; не зрівняє юрба рабів, що несуть твою лектику вулицями міста й далеко за його межами: найбільший, наймогутніший бог сам рухає всесвітом... (*Parem autem te deo pecunia non faciet: deus nihil habet Praetexta non faciet: deus nudus est. Fama non faciet nec ostentatio tui et in populos nominis dimissa notitia: nemo novit deum, multi de illo male existimant, et impune. Non turba servorum lecticam tuam per itinera urbana ac peregrina portantium: deus ille maximus potentissimusque ipse vehit omnia*) треба шукати щось таке, що не потрапляє з дня на день під владу якій годі опертися. Що ж це таке? Дух. Але дух піднесений, благородний, великий (*Quaerendum est quod non fiat in dies peius, cui non possit obstari. Quid hoc est? animus, sed hic rectus, bonus, magnus*). І такий дух може бути... навіть у раба” (*Hic animus... quam in servum potest cadere*) [Sen., Ep. XXXII]. Проте Марк Аврелій, один із найосвіченіших імператорів у історії Риму, вважав несумлінне виконання релігійного культу причиною епідемії чуми [НА, Marc. XXI, 6].

Отже, період принципату – це не стільки час занепаду римської релігії, скільки час її відродження. Римське суспільство цінувало та шанувало своїх богів, вклонялось їм і сподівалось на їхню підтримку. Водночас набувають популярності чужоземні культу. Римський уряд, сприймаючи релігію як один із вирішальних факторів стабільності у державі, провадив послідовну політику, спрямовану на відновлення та збереження традиційних релігійних церемоній. При цьому нагляд держави за релігійним життям посилюється. Під контроль

уряду переходять жрецькі колегії. Більше зусиль докладається для підтримання культових споруд у належному стані. Будуються і нові храми, але це будівництво стосується здебільшого обожнених імператорів чи вшанування іноземних божеств. Зростає значення культу богів та богинь, які з тієї чи іншої причини були особливо близькі імператору, але перебували раніше у затінку: Аполлона, Діани, Венери, Марса, Миру. Важливою рисою релігійної політики стало запровадження культу імператора. Щодо іноземних культів, то політика уряду еволюціонувала від рішучої протидії за Августа до невтручання, а згодом і певної підтримки за його наступників. Імператори змушені були брати до уваги духовні потреби населення держави. Тому іноземні культи розвиваються, по суті, безперешкодно. Однак і тут критерієм було забезпечення стабільності у державі та можливість контролювати даний культ. Якщо та чи інша релігія цим вимогам не відповідала, уряд рішуче застосовував репресивні заходи, як ми це бачимо на прикладі друїдизму та християнства. У релігійній самосвідомості римлян поєднувались віра у чудо, і усвідомлення відповідальності суспільства загалом і кожного індивіда зокрема за підтримання рівноваги у взаєминах з богами. Хоча релігійна самосвідомість римського суспільства диференціювала римлян і прихильників неримських релігій, іновірців не вважали за ворогів, що дозволяло безболісно інтегрувати у римське суспільство перегринів.

4.2. Культ імператора

У Римі завжди був тісний зв'язок між релігією та політикою. Перехід до принципату лише посилив контроль держави за справами релігії. Зумовлювалося це, окрім іншого, її значенням для встановлення духовного зв'язку між імператором та підданими. Значною мірою вирішення цього завдання досягалося впровадженням культу імператора, що стає складовою частиною римської релігії доби принципату [281].

На нашу думку, не можна прийняти концепцію, за якою виникнення імператорського культу певною мірою було пов'язане із кризою римської полісної релігії [151, с. 301-302]. Античність знала культ правителя задовго до формування системи принципату. Його ранньою версією був культ померлих грецьких *героїв* [559, р. 87]. *Герої* вважалися напівбогами. На відміну від богів, вшанування яких проводилось у будь-який час, *героїв* вшановували лише після полудня [462, р. 26, 68]. Перший відомий випадок божественного культу живій людині датується кінцем V ст. до н. е., коли спартанський полководець Лісандр отримав такі почесті на Самосі. Культ Олександра Македонського як бога існував ще за його життя [740, р. 26]. У елліністичних імперіях діадохів був культ правителя, що вшановував правлячого царя у формі, яка раніше застосовувалася лише щодо Олімпійських богів [622, р. 72]. У греків боги не були людьми, але вони були як люди і саме так їх розуміли. Тому неважко було сприймати імператора як бога [739, р. 94]. Запозичення римлянами зі своїх східних провінцій культу правителя було питанням часу.

1 січня 42 р. н. е. за *lex Rufrena* Гай Юлій Цезар був визнаний богом [AE 1949, № +00174]. Светоній вказує, що відбулося це під значним тиском черні (*persuasione vulgi*) [Suet., Jul. 88]. Відтоді починається обожнення Октавіана, бо після відкриття заповіту Цезаря стало відомо про всиновлення ним Октавіана. Оскільки Цезар був богом, Октавіана визнано сином бога. Цей аспект активно пропагувався на монетах з легендою “*CAESAR DIVI F[ilius]*” [BMCRE I, P. 106, № 653. Pl. 16, 3; № 655. Pl. 15, 19]. Щоб зберегти своє унікальне становище, Октавіан згодом накаже стратити Цезаріона, про якого говорили, що він син Клеопатри та Юлія Цезаря. Як передає Плутарх, це трапилося за порадою філософа Арея, який сказав: “Недобре, коли Цезарів забагато” (*οὐκ ἀγαθὸν πολυκαισαρίν*) [Plut., Ant. LXXXI, 2].

На честь обожнення Цезаря Октавіан організував пишні ігри. Цитуючи Октавіана, Пліній Старший інформує про появу під час ігор комети, яку спостерігали упродовж семи днів на північній частині неба. Народ вірив, що це

означало прийняття душі Цезаря до складу безсмертних богів: *Caesaris animam inter deorum immortalium numina receptam* [Plin., NH. II, 23 (94)]. Тему комети використовували з пропагандистською метою у літературі (“*patriumque aperitur vertice sidus*”) [Verg., Aen. VIII, 681] та на монетах Августа [801, р. 588; RSC I, P. 112, 138, № 97, 99].

Уже у 36 р. до н. е., після успіхів у боротьбі із Секстом Помпеем, коли здавалося, що громадянські війни завершилися, Октавіан отримав божественні почесті. Італійські міста поставили його статуї у храмах поруч із їхніми богами (*αὐτὸν αἱ πόλεις τοῖς σφετέροις θεοῖς συνίδρυσον*) [App., Bel. Civ. V, 132]. У 29 р. до н. е., після триумфального повернення Октавіана у Рим зі Сходу, за постановою сенату його ім'я було включене до сакральної пісні саліїв (*Nomen meum senatus consulto inclusum est in saliare carmen*) [RG 10] – жрецької колегії, заснування якої пов'язували з царями Нумою і Туллом Гостілієм. Жерці та жриці у своїх молитвах за народ і сенат повинні були молитися і за нього. На всіх учтах, не лише суспільних, але й приватних, кожен повинен був здійснити узливання також йому, не лише богам [Dio Cass. LI, 19, 7]. Під час узливань імператору промовляли: “*Bene te, patriae pater, optime Caesar*” (за тебе, батьку батьківщини, найкращий Цезаре) [Ov., Fast. II, 637]. “Батьком батьківщини” Августа офіційно проголосили сенат, вершники та увесь римський народ у 2 р. до н. е.: *Tertium decimum consulatum cum gerebam, senatus et equester ordo populusque Romanus universus appellavit me patrem patriae* [RG 35]. Сталося це 5 лютого [Ov., Fast. II, 637] і розчулило Августа до сліз [Suet., Aug. 58].

16 січня 27 р. до н. е. рішенням сенату Октавіану було надано ім'я (*cognomen*) “*Augustus*”; він сам про це говорить: *Senatus consulto Augustus appellatus sum* [RG 34]. Ініціативу Луція Мунація Планка одностайно підтримали сенат і римський народ (*consensus universi senatus populi que Romani*) [Vell. Pat. II, 91, 1]. Діон Кассій теж говорить про участь народу у цій справі: *τὸ τοῦ Αὐγούστου ὄνομα καὶ παρὰ τῆς βουλῆς καὶ παρὰ τοῦ δήμου ἐπέθετο*

[Dio Cass. LIII, 16, 6]. Можливо, у тій чи іншій формі це питання проходило і через народні збори.

Діон Кассій вказує, що епітет “*Augustus*” означає щось більше за людину: *ὡς καὶ πλεῖόν τι ἢ κατὰ ἀνθρώπους ὄν* [Dio Cass. LIII, 16, 8]. Веґецій говорить, що коли імператор прийняв ім’я Августа, йому треба поклонятися немов істинному та втіленому Богу і бути вірним: *Nam imperator cum Augusti nomen accepit, tamquam praesenti et corporali Deo fidelis est praestanda devotio* [Veg., Mil. II, 5]. У сучасному антикознавстві немає єдиного тлумачення етимології та семантики цього терміна. А. Токарев вказує на зміну його значення протягом різних епох римської історії. На його думку, термін *Augustus* стосується сфери культу та релігії, характеризує речі та поняття, тісно пов’язані з богами, і символізує богообраність його власника [335, с. 173-175]. О. Штаерман припускає, що цей термін міг бути поширений серед народу як епітет ларів – захисників гноблених. За допомогою цього імені Октавіан, можливо, прагнув привернути плебеїв на бік нового режиму [362, с. 169-170]. Д. Шайд зазначає, що прикметник “*Augustus*” виражав “повноту божественної сили”, підносив Августа над іншими смертними, підкреслював майже божественну удачливість у справах, яку той виявив під час громадянських війн [349, с. 165].

Звісно, можна обговорювати труднощі при встановленні значення терміна *Augustus*, як і низки інших античних термінів, які не мають аналогів у сучасному світі. Більше того, термін “*Augustus*” (як, наприклад, “*auctoritas*”, “*rex*”, “*cursus honorum*”) існує лише у контексті римської, а не грецької реальності. Однак показово, що у I ст. н. е. “*Augustus*” перекладали грецькою як “*Σεβαστός*”. Наприклад, Йосиф Флавій говорить, що Ірод назвав одну з гаваней на честь імператора Себастою (*ἐπὶ τιμῇ τῇ Καίσαρος καλεῖ Σεβαστόν*) [Joseph., Ant. XVII (5, 1) 87]. Діон Кассій вказує, що грецькою Августа називають “*Σεβαστός*”: *ἐξ οὐπερ καὶ σεβαστόν αὐτὸν καὶ ἐλληνίζοντες πῶς* [Dio Cass. LIII, 16, 8]. Аппіан зазначає, що Октавіан першим за життя

піднесений за його справи до божественного рівня і прозваний римлянами “ὡστε Σεβαστός” [App., Bel. Civ. I, 5]. “Σεβαστός” означає “священний”. І хоча це не дослівний і не точний переклад “класичного значення *Augustus*” [335, с. 174] і семантична мотивація “Σεβαστός” більш релігійна [739, р. 84], у добу принципату його розуміли саме так. На думку С. Діла, титул *Augustus* поєднував його носія з величчю Юпітера і святістю усіх священних місць та обрядів [480, р. 533]. У будь-якому разі, треба погодитись із В. Екком, що когномен “*Augustus*” вирізняв його власника серед інших римлян та поєднував зі сферою релігії [490, р. 49]. Водночас цей термін був прийнятним для тих, хто був не готовий толерувати термін “*divus*” щодо живої людини. Вшанування Октавіана цим ім'ям підсумувало важливий етап у формуванні системи принципату. Трансформація Октавіана на Августа була трансформацією воєначальника на імператора [619, р. 9].

У 29 р. до н. е. у Пергамі та Нікомедії греки отримали дозвіл посвятити спільні храми Рومی та Октавіану. Храм у Пергамі, зображення якого дійшло до нас на тетрадрахмі 19 – 18 р., мав шість колон, стояв на платформі, до нього провадило п'ять сходинок. Зображення супроводжувалось таким текстом: “*ROM. ET AVGVST. COM. ASIAE*” (Рома і Август. Народні збори Азії) [CRE, Pl. 2, № 17; RSC I, P. 137, № 86]. Спеціальна асоціація хористів виконувала у цьому храмі гімни на честь Августа [740, р. 90]. Римляни повинні були вклонятися Рومی та божественному Юлію, храми яким було споруджено у Ефесі та Нікеї [Dio Cass. LI, 20, 6-7]. У написі з Афін говориться про посвяту храму богині Рومی та Августу Цезарю ([ὁ] δῆμος θεᾶι Ῥώμηι καὶ Σ[εβασ]τῶι [Καίσαρι]) і згадується жрець богині Роми та Августа Спасителя (ἱερέως θεᾶς Ῥώμης καὶ Σεβαστοῦ Σωτῆρος) [IG III, 3173]. Коментуючи датований 5 р. н. е. напис з острова Кос, поблизу південно-західного узбережжя Малої Азії, у якому згадуються змагання на честь Роми та Августа, Р. Шерк зазначає, що культ Августа був просто поєднаний із давнішим культом богині Роми [785, р. 139-140. № 109. fn 3]. Можна припустити, що поєднання культу Августа із

культу Рому, а не якимсь місцевим божеством, стало результатом корегування задуму еліти Азії самим принцепсом. Імовірно Октавіан хотів уникнути можливого спротиву римської еліти встановленню свого культу. Водночас був важливий прецедент щодо консула 41 р. до н. е. Публія Сервілія Ісаврика, якого Ефес вшанував спільним з Ромою культом [531, р. 28-29]. Пропаганда зв'язку Августа із Ромою велася також через мистецтво. Промовисто свідчить про це знаменита Віденська Гема (*Gemma Augustea*). На ній зображено Августа в образі Юпітера, в оточенні низки богів, що вінчають його лавровим вінком. Поруч із ним сидить богиня Рома [667, р. 199. Fig. 6.10].

Є підстави стверджувати, що не пізніше 20 – 10 рр. до н. е. культ Рому та Августа проникає в західні провінції. Два храми Ромі та Августу були освячені у Гланумі (*Glaniun*, 20 км. на південь від суч. Авіньйону) [550, р. 486]. У 12 чи 10 р. до н. е. поблизу Лугдуна Нерон Клавдій Друз, майбутній консул 9 р. до н. е. [623, р. 12], посвятив Ромі та Августу вівтар, який спорудили шістдесят галльських племен. Між 9 р. до н. е. та 4 р. н. е. подібний вівтар було збудовано в *Oppidum Ubiorum* для провінції Германії [707, р. 486]. Зображення вівтаря у Лугдуні розміщувались на монетах із написом “*ROM. ET AVG.*” [EJ, р. 94, № 119]. Цей вівтар поруч із богинею Ромою відверто посвячений імператору як богу. Відомо кілька випадків, коли імператор поєднаний не з Ромою, а з іншим божеством, наприклад, Меркурієм. Засвідчено також храм у Путолах, посвячений одному лише Августу. Низка написів свідчить, що імператора ставлять нарівні з богом [515, р. 436-438]. Ще за життя Августа йому було споруджено вівтар у Тарраконі (*Tarraco* – головне місто провінції *Hispania Tarraconensis*) [841, р. 140].

Безпосередньо пов'язане із формуванням культу імператора вшанування Генія Августа, Ларів Августа та *Numen Augusti* (божественної сили Августа). Геній та Лари Августа вшановувались у межах компіталій (*Compitalia*) – щорічного свята на честь Ларів-Хоронителів, що відзначалося на перехрестях: *P(ublius) Clodius P(ubli) l(ibertus) // Laribus Augustis / [R]oscius*

C(aius) M / Manius C(ai) [l(ibertus) Iu]stus / mag(ister) vici anni noni // Ma]g[i]stri vici aecleti anni VIII //] S(extus) L(uci) l(ibertus) Saluius [ILS 3615].

У написі, що датується не пізніше 140 р. н. е. (третє консульство імператора Адріана) названі *magistri vicorum* чотирнадцяти регіонів Рима (*urbis / regionum XIII*) та куратори і денунтіатори кількох регіонів, які входили до до числа помічників магістрів (*regio XIII / cur(ator) / P(ublius) Caesius, denuntiat(or) / P(ublius) Helvidius, denuntiat(or) / L(ucius) Velius etc.*) [AE 2002, +00181; ILS 6073]. Август реорганізував культ Ларів вуличних перехресть, розмістивши між Ларами Геній Августа [448, р. 69-70]. Часто посвяти здійснювалися одночасно Ларам і Генію Августа чи Августів: *Laribus Augustis G[eniis Caesaru]m sacr[um] / Q(uintus) Rubrius Sp(uri) f(ilius) / Col(lina) Pollio // L(ucius) Aufidius / Felix // Cn(aeus) / P // Diciniu[s] / [P]hileros // [m]agistri qui K(alendis) Augustis primi mag[isterium ini]erunt [ILS 3613].* Відправлення культу здійснювалося адміністрацією кварталів – *vicomagistri*, яких обирали щороку з числа шанованих жителів кварталу. Імена цих посадовців часто зустрічаємо у написах: *Laribus Aug(ustis) et Geni(i)s Caesarum [Imp(eratori) Caes(ari) Domitiano Aug(usto) co(n)s(uli) IX] / desig(nato) X p(atri) p(atriciae) permissu A(uli) Anni Camartis tr[ib(uni) pleb(is) aediculam reg(ionis) I vici honoris] / et virtutis magistri... [ILS 3617], Germanico Caesare / C(aio) Fonteio [Cap]itone co(n)s(ulibus) / K(alendis) [I]an(uariis) / Statae Fortunae Aug(ustae) / sacr(um) / Sex(tus) Fonteius |(mulieris) l(ibertus) Trophimus / Cn(aeus) Pompeius Cn(aei) l(ibertus) Nicephor(us) / mag(istri) vici / sandaliari reg(ionis) / III... [ILS 3308] etc.*

У кожного з них було по два помічники – *vicoministri* рабського статусу. У провінціях аналогічний культ відправляли *magistri Augustales, Augustales* та *seviri Augustales* [349, р. 164-165; 515, р. 309]. У 1888 р. у Римі було знайдено вівтар ларам Августа (*LARIB AVGVSTIS*), який у 2 р. н. е. посвятили чотири *magistri* [422, р. 22-24; ILS 3615]. Колегії шанувальників імператорських ларів, божественного дому були поширені по всій Імперії. С. Бейлі вважає культ Генія імператора основою всього імператорського культу [387, р. 80].

Державний культ Генія чинного імператора виходив зі сприйняття імператора як *paterfamilias* римського державного домогосподарства. Здійснення цього культу означало, що весь *populus Romanus* – клієнти імператора [551, р. 132]. Можливо, ще у 12 р. до н. е. Геній Августа було включено до формули офіційної присяги поряд з Юпітером (*Iuppiter Optimus Maximus* – гарант слави та могутності Риму) та Пенатами (*Di Penates* – боги-хоронителі) [707, р. 484]. Проте культ Генія правлячого імператора не був державним культом до часу Нерона [551, р. 162]. Генієм імператора та членів імператорського дому запрягалися під час судових засідань (...*iuravique per genium Imp. Vespasiani Caes. Aug...*) [AE 1951, 217]. До речі, у провінціях вклонялись і Генію римського народу (*Genio p(opuli) R(omani)*) [ILS 1860].

У Нарбоні (сучасна *Narbonne*) на місцевому форумі було споруджено вівтар божественній силі Августа (*numini Augusti*). У датованому 12 – 13 рр. н. е. написі сказано, що ініціатором спорудження вівтаря був народ Нарбони (*plebs Narbonen/sium aram Narbone in foro posuit*) [EJ, р. 85-86, № 100a]. Хоча ініціатива могла бути від адміністрації, але можна припустити, що імпульси до поширення культу імператора йшли не лише зверху, а й знизу. Божественній силі імператора робили чисельні посвяти: *numini imp. Caesaris divi f. Aug...* [EJ, р. 91, № 105a]; *Numini Imp(eratoris) Caesaris Nervae Traiani Aug(usti)...* [ILS 1540].

Говорячи про вшанування ларів та божественної сили імператора слід наголосити на пропагандистському ефекті пов'язаного із ними церемоніалу. Адже культ головних богів римського пантеона мав офіційний характер, він значною мірою був чужий запитам та переживанням представників нижчих верств римського суспільства. Звертаючись до ларів, божественної сили та генія імператора, людина сподівалась одержати розраду, якої не отримувала під час офіційних церемоній.

У I та на початку III ст. н. е. наголос робиться на *numen / numina* діючих імператорів і не згадуються попередні, тоді як у II ст. н. е. вівтарі

використовуються для відправлення спільного культу колишніх та чинних правителів. Наприкінці II ст. н. е. посвяти *Numina Augustorum* стають дуже поширеними у західних провінціях Імперії. Правління Коммода, останнього імператора династії Антонінів, характеризується використанням у зверненнях до імператора найвищих ступенів (*optimus, fortissimus, felicissimus*), використання *θεῖος* чи *divinus* щодо всього, що стосується імператора чи його діяльності. Поширюється практика звертання до членів імператорської сім'ї не лише під ім'ям богів (Юпітер, Юнона), але зазвичай як *θεός, θεά, deus* із відповідними прикметниками [512, р. 197]. У 192 р. н. е. Коммод повністю ототожнив себе з Геркулесом і як "*Hercules Romanus*" зажадав стати божественним засновником Рима, перейменованого на "*colonia Commodiana*" [409, р. 191-192]. На монетах та медальйонах Коммод зображений як Геркулес [RMBM, р. 28, № 34-43, Pl. XXXIV, fig. 3-4; XXXV, fig. 1-2]. Є підстави стверджувати, що релігійна політика Северів, зокрема Септімія та Каракалли, тяжіла до обожнення імператора за життя. Вівтарі посвячувалися представникам цієї династії як богам [515, р. 390-391, 434].

Август використовував усі доступні засоби для освячення як своєї персони, так і своєї влади. Бувши патрицієм, він не міг претендувати на посаду народного трибуна (*tribunus plebis*). Народні трибуни перебували під опікою богів. У 36 р. до н. е. Октавіан отримує недоторканність народного трибуна (*potestas sacro sancta*). Після перемоги над Антонієм і захоплення Александрії сенат надав йому пожиттєву трибунську владу (*τὸν Καίσαρα τὴν τε ἐξουσίαν τὴν τῶν δημάρχων διὰ βίου ἔχειν*) та право надання допомоги як у межах *proterium*, так і зовні, на відстані чотирьох стадіїв – привілей, яким не володів жоден трибун. Отже, Август та наступні імператори користувалися трибунськими повноваженнями, хоча не були народними трибунами. Як твердить Діон Кассій, вони не мали титулу народного трибуна (*ὄνομα δημάρχων*) [Dio Cass. XLIX, 38, 1; LI, 19, 6; LIII, 32, 6].

Август та наступні імператори вміло маніпулювали зовнішніми елементами для того, щоб зміст релігійних служб відповідав їхнім планам. Ми уже вказували на освячення храмів у день народження Августа. Щороку 1 січня консули формулювали обітниці богам за благополуччя римського народу. За Августа до цієї обітниці додалася друга – за благополуччя імператора та його сім'ї. Од часу Тіберія ця церемонія проходила 3 січня. Обітниці за благополуччя імператора промовлялись не лише консулами, але й колегіями жерців та іншими суспільними групами. Те ж відбувалося і в провінціях. Ця церемонія стає одним із найбільших свят року [349, р. 44, 109].

Важливу роль відігравала пропаганда божественності імператора через мистецтво. В імператорському Римі, поруч із уніфікацією адміністрування, проводилося щось на зразок уніфікації “імперського мистецтва”. Римське мистецтво стає політичним інструментом для прославляння імператора та його діяльності [834, р. 55]. За Августа, під грецьким впливом, провідним видом образотворчого мистецтва була скульптура [576, р. 51]. В низці скульптурних творів того часу Август зображений в одязі воєначальника, але босим, як бог-олімпієць, що не потребує взуття. Таким же олімпійцем він представлений на троні, в позі Зевса Олімпійського, з фігуркою Вікторії в руці [348, с. 42]. Між 13 та 9 рр. до н. е. за рішенням сенату на Марсовому полі було споруджено вівтар Миру Августа (*Ara Pacis Augustae*). Август зображений в оточенні богинь Рومی та *Tellus*. На одній із ваз, датованій приблизно 30 – 25 рр. до н. е. (зберігається у Британському музеї Лондона), зображено Аполлона, закоханого у Атію, матір Октавіана [776, Pl. 83]. Ця ваза пропагує божественне походження Августа і проводить певні паралелі з легендарними героями, як Ахіллес та Ромул. Імператора Клавдія зображали Юпітером, Коммода – Геркулесом [270, ил. 155а, 259б]. У Єгипті імператорів зображають поруч із Ісідою, Осірісом та іншими богами [221, с. 229].

Про Олександра Македонського Плутарх писав: “Олександр сам не вірив у своє божественне походження й не хизувався ним, але користувався

цим як засобом для уярмлення інших” (*ἀλλὰ τοὺς ἄλλους καταδουλούμενος τῇ δόξῃ τῆς θειότητος*) [Plut., Alex. 28]. Те ж можна сказати і про Августа. За час тривалого правління формується його особливе становище у суспільстві. Звісно, ставлення до нього жителів Рима, які могли його бачити особисто, відрізнялося від сприйняття його провінціалами. Для багатьох він був лише зображенням на монеті, скульптурою, символом могутності та вічності. Розуміючи цю різницю, Август заборонив споруджувати у Римі храми собі та Рومی, що було дозволено у провінціях [Suet., Aug. 52]. Проте культ імператора міг практикуватися не у громадському храмі, а біля вівтаря у приватному помешканні. Кожна людина могла здійснювати цей культ особисто [416, р. 350]. Овідій розповідає, що у його будинку в Томах є вівтар Августу із зображенням самого імператора та членів імператорського дому. Перед цим вівтарем поет щодня здійснює обкурювання фіміамом зі словами молитви (*sum ture precantia verba*) [Ov., ex Ponto IV, 9, 105-112]. У самому Римі, за свідченням Таціта, на час смерті Августа у кожному домі були ті, хто йому поклонявся: *cultores Augusti, qui per omnis domos in modum collegiorum habebantur* [Tac., Ann. I. 73]. Немає підстав сумніватися у ширості цих домашніх церемоній. Саме у культурі домашніх божеств найбільше збереглося почуття набожності, близьке до того, що ми називаємо релігійними почуттями, воно перевершує будь-який інший культ (*sacra publica*), здійснюваний під егідою держави [521, р. 320].

Август помер 19 серпня 14 р. н. е. Светоній і Діон Кассій розповідають, що його смерть та наступне обожнення були провіщені за сто днів блискавкою, яка розплавилася першу літеру у слові *CAESAR* під його статуєю. “С” у римлян позначає 100, а “*AESAR*” у етрусків означає “бог” [Dio Cass. LVI, 29; Suet., Aug. 97]. Уже 17 вересня на засіданні сенату було прийнято рішення про спорудження йому храму та запровадження культу (*templum et caelestes religiones decernuntur*) [Tac., Ann. I. 10]. Ми вже зазначали, що у 2 р. до н. е. Август був проголошений *Pater Patriae*. Г. Буасьє, аналізуючи “*Res gestae divi Augusti*”, звертає увагу на те, що інформацію щодо *Pater Patriae* Август

приберіг насамкінець, підкреслюючи важливість цього факту [417, р. 381]. Для римлян було звичною справою вшанування дітьми душ (*manes*) своїх батьків. Закономірними були божественні почесні померлому імператору, визнаному батьком своєї країни.

Церемонія обоження (*ἀποθέωσις*) імператора детально описана Геродіаном. Після пишного традиційного похорону тіла виліплюють із воску зображення покійного. Тривала церемонія, у якій бере участь сенат у повному складі, найшанованіші жінки та діти знатних патриціанських сімей, завершується спаленням цього зображення на Марсовому полі у спеціально зведеній будівлі, яку Геродіан порівнює з маяком. Коли наступник імператора факелом підпалює цю споруду, з верхньої її частини вилітає орел. Римляни вірять, що він несе на небеса душу імператора, якого віднині шанують нарівні з іншими богами [Herodian IV, 2]. Розповідь Діона Кассія про поховальну церемонію з приводу смерті Августа в основному збігається із уже описаною процедурою. Теж ідеться про орла (*ἀετός*), який з'являється ніби для того, щоб піднести душу (*ψυχὴν*) імператора на небеса. Проте вказано, що було спалене тіло. Вдова Августа Лівія, у супроводі найзначніших вершників залишалася на місці церемонії протягом п'яти днів. Після цього кістки (*ὀστᾶ*) Августа зібрали і поклали до його могили (*μνημεῖον*) [Dio Cass. LVI, 42]. Сцена апофеозу представлена на вівтарі ларам Августа, спорудженому не раніше 12 р. до н. е. Зображено запряжену крилатими кіньми квадригу, що рухається зліва направо і несе чоловіка, одягнутого у накидку [422, р. 45-47]. Від часу смерті імператора Клавдія у 54 р. н. е. сенат буде виносити рішення щодо обоження ще до завершення поховальних церемоній [517, р. 349].

Отже, після смерті Августа сенат надав йому божественний статус у римській державній системі. Проте офіційно не стверджувалося, що він став богом у абсолютному сенсі, твердили лише, що “божественні почесні *Divus Augustus* були надані сенатом” [551, р. 29].

Релігійна свідомість римського суспільства за час принципату Августа сильно змінилась. Ми поділяємо думку Я. Межерицького, що імператорський культ постає у процесі релігійного відродження, а діяльність Августа у сфері релігії була революційною за своїми масштабами, змістом та історичним значенням [258, с. 219, 221]. Після обожнення померлого імператора по всій Імперії здійснюються посвяти на його честь. У написі на честь імператора Траяна із Аратіспі (Бетіка, Південна Іспанія) сказано, що община Аратіспі прийняла рішення про цю посвяту після того, як він був обожнений: *Imp(eratori) Caesari divi Nervae f(ilio) / divo Traiano... res publica Aratispitanorum / decrevit divo dedicavit* [ILS 304]. Посмертні статуї встановлюють усім обожненим імператорам. Імовірно, цей процес був регламентований. Майже всі такі статуї були встановлені у перші п'ять років після обожнення [599, р. 192].

Для здійснення культу Августа було утворено *sodales Augustales*. Членами цієї колегії стали новий імператор Тіберій та кілька його родичів, а також двадцять один представник римської знаті з числа найбільш іменитих (*primoribus civitatis*) [Тас., Ann. 54]. Наприклад, членом колегії *sodales Augustales* був консул 45 р. н. е. Тіберій Плавт Сільван Еліан: *Ti. Plautio M. f. [Ani.] / Silvano Aelian[o], | pontiff., sodali Aug(ustali)...* [SG, р. 66-67, № 228]. Після смерті імператора Клавдія, у 54 р., служіння цієї колегії було поширене на божественного Клавдія, і з того часу вони називались *sodales Augustales Claudiales*. Згодом, близько 81 р., виникли *sodales Flaviales Titiales* для божественних Веспасіана і Тіта, пізніше *sodales Cocceiani Ulpiales Hadrianales* для Нерви, Траяна і Адріана, і, нарешті, *Antoniniani*, починаючи з обожнення Антоніна Пія [349, с. 145]. У написі із *Vid* (на території сучасної Хорватії) вказано ще й *Nervialis: IIIIVir [August(alis) Flav] / ialis [Titialis] / Nervialis* [CIL III, 1768]. Відтоді не створювалось нових *sodales*, але номенклатура *Antoniniani* модифікувалась щодо кожного нового обожнення і титулатура жерців отримувала тоді нове додаткове ім'я. Неналежне виконання культу обожненого імператора могло стати причиною судового переслідування [Тас., Ann. I, 73].

У провінціях для святкування культу імператора формувались загальні Збори: *Concilia* на Заході та *Koina* на Сході. Члени цих Зборів обирались містами регіону, ймовірно терміном на один рік. Збори обирали голову: *flamen* чи *sacerdos Romae et Augusti* на Заході і *ἀρχιερεύς, Ἀσιάρχης, Γαλατάρχης* і т. п. на Сході [633, р. 472-473]. Жерці культу імператора були і в Італії. На основі італійських муніципальних написів І. Градел наводить довгий список титулатур *flamen* та *sacerdos*, починаючи від жерців Августа і закінчуючи жерцями Северів [551, р. 376-379]. Можливо різниця між титулами пояснюється різним рівнем романізації провінцій з відповідною різницею культових споруд (*sacerdos* у ново завойованих провінціях, де імператорський культ концентрувався навколо вівтаря; *flamen* у романізованих провінціях, що мали храм). Можливі й інші тлумачення [584, р. 182]. На усій території Імперії знаходять велике число надгробних пам'ятників на честь дружин фламінів, які разом із своїми чоловіками брали участь у виконанні культу Роми та Августа [368, р. 86-87]. При цьому, можливо, голова місцевого культу імператора мав титул – “*ἀρχιερεύς τῶν Σεβαστῶν*”. Керівництво місцевим і загальнодержавним культом імператора могло бути зосереджене у руках однієї особи [461, р. 39; 519, р. 122-123]. Відомі *Koina* у таких містах: Пергам, Ефес, Смірна, Сарди, Кізік, Лаодікея та Філадельфія. Уже згаданий Лугдунський вівтар (*ara Romae et Augusti*) був пов'язаний зі зборами трьох галльських провінцій (*Tres Galliae*) – *concilium Galliarum* [588, р. 145, 159]. Напис II ст. н. е. з Іспанії (*Hispania Citerior*) засвідчує *Flamen Augustalis*, що обслуговував провінційний культ, присвячений Рومی, чинному імператору та покійним *Augusti*. Повний титул провінційного жерця звучить так: *flamen Romae, Divorum et Augustorum provinciae Hispanie citerioris* [516, р. 54]. Присвячений Гаю Юлію напис із Іспанії вказує, що він був флавіном обожнених імператорів (*flamini / divorum*) [ILS 6897]. Щорічно на честь Роми та імператора проводили святкування, які супроводжувались іграми. У написі з Етрурії (*Forum Clodii*) від

18 р. н. е. сказано про спорудження вівтаря божественній силі Августа (*ara(m) numini Augusto*) та святкування ігор (*ludos*) [EJ, p. 87, № 101].

Спершу ці збори мали виключно релігійний характер, реалізуючи спільні інтереси міст, пов'язані із практикою культу римського імператора. Управлінські функції залишалися у компетенції міст [437, p. 344]. Згодом повноваження зборів розширюються. Через депутатів чи письмово посилають вітання імператору. З часом до імператора звертаються також із проханнями щодо тих чи інших справ. Збори висловлюють подяку провінційним чиновникам, але можуть висунути їм і звинувачення. За Нерона сенатори прийняли постанову, яка забороняла провінційним зборам висувати ініціативу щодо подяки пропреторам та проконсулам і організувати з цією метою посольство до сенату [Тас., Ann. XV. 22]. Проте навіть сенат не міг відібрати у депутатів провінційних зборів право звернутися до імператора зі скаргою на дії імперського чиновника. Пліній Молодший розповідає про судовий процес проти проконсула Африки Марія Пріска, якого звинуватили мешканці провінції Африка. З листа Плінія до Арріана очевидно, що інтереси провінціалів у суді захищали спеціально призначені адвокати, у даному випадку це були сам Пліній та Корнелій Тацит. Головував на засіданні сенату, що розглядав цю справу, сам принцепс, який був тоді консулом (*Princeps praesidebat (erat enim consul)*). При розгляді справи викликали свідків (*Venerunt qui adesse erant iussi, Vitellius Honoratus et Flavius Marcianus*), що могли бути і співучасниками злочинів, як у цьому випадку [Plin., Ep. II, 11].

Водночас, якщо намісник виконував свої обов'язки бездоганно, інформація про це теж поступала до імператора. Імператор Веспасіан висловлює радість з приводу того, що його друг і прокуратор Отацілій Сагіт добре виконував свої обов'язки на Корсиці і заслужив добрі відзиви провінціалів: *...Otacilium Sagittam amicum et procu/ratorem meum ita vobis prae-fuisse / ut testimonium vestrum mereretur / delector...* [AE 1993, 855]. Особи, які були уповноважені провінціалами на посольство до імператора і належно

виконали доручення, могли розраховувати на вдячність провінції, як це ми бачимо з напису із Іспанії: *C(aio) Cornelio / Valenti / Pompaelonensi / ob legationem / censualem gra/tuitam Sirmi pro/[s]pere gestam / aput imperator(em) / p(rovincia) H(ispania) c(iterior)* [AE 1971, 190; D 06928].

Імператор був кінцевою інстанцією, і до нього особисто міг звернутися далеко не кожен апелянт, особливо з віддаленої провінції. Далека подорож тоді була тривалою і не кожен мав на це час (Септімій Север помер у 211 р. н. е. у Йорку, в Британії, а у Єгипті про це дізнались приблизно через 250 днів) [608, р. 139-140]. Тому часто доводилось обмежуватися письмовим зверненням [701, р. 290, 386]. З часом, коли імперська бюрократія стає більш розвиненою і представники імператора були послані у провінції та окремі муніципії, вплив провінційних зборів зменшується [370, р. 165-166].

На думку Д. Норта, немає доказів того, що імператорський культ був організований із центру Імперії; це була ініціатива на місцях, яку підтримувала чи не підтримувала місцева влада. Він вважає помилкою надмірне акцентування новизни чи суперечливості цього культу. У багатьох регіонах він був узгоджений з місцевими традиціями. Ритуал апофеозу розвинувся з поховального ритуалу аристократичних родів Республіки [708, р. 52-53, 59-60]. Для провінційної аристократії релігія була зручною сферою демонстрації лояльності щодо Римської держави. У багатьох написах, присвячених римсько-кельтським божествам, ці боги та богині згадуються поруч із божественним духом (*numen*) імператора [586, р. 67]. У грекомовних провінціях прагнення зберегти свою самобутність поєднувалося із намаганням дотримуватись лояльності до верховної влади. Це привело до об'єднання культу імператора з культурами місцевих богів-покровителів. Можливо, грецькі інтелектуали не сприймали культ імператора поважно [738, р. 43], однак не чути було жодних застережень. Обожнення полегшувало зв'язки імператора з підданими [643, р. 128]. Відбувалися спільні святкування на честь імператорів та місцевих богів [316, с. 246-247]. Невеликі вівтарі імператорів споруджувались на вулицях

східних міст із однаковими посвятами, але різного дизайну. Найбільше таких вівтарів у грекомовних провінціях було посвячено імператору Адріану, більше, навіть, ніж Августу. Культ імператора здійснювався у всіх великих міських центрах і навіть багатьох селах. Церемонія проходила на центральній площі. Інколи вівтар чи імператорський храм був складовою частиною будівлі місцевої адміністрації. При будівництві імператорських храмів дотримувалися традицій грецького сакрального будівництва. Обряд могли здійснювати також у театрах, де інколи розташовувались постійні декорації культу – статуї чи фризи. Гладіаторські ігри майже завжди проводились у поєднанні з культом імператора [740, р. 69, 84, 89, 109, 112, 157].

Треба наголосити, що Август не був піонером серед римлян у справі отримання божественних почестей за життя. Уже Антонія в Ефесі та Афінах вітали як Діоніса. Того ж прагнув і Секст Помпей, а раніше Гай Юлій Цезар і Сулла, які пов'язували себе з окремими божествами [513, р. 87]. Однак саме поклоніння Августу ще за його життя набуло рис загальнодержавного культу. Звертаючись до Августа, Горацій називає його сином добрих богів (*Divis orte bonis*) та вказує, що до нього моляться (*te multa prece*), його вшановують удома серед інших богів, разом з ларами (*et Laribus tuum miscet numen*) [Hor., Od. IV, 5, 1; 33-35]. Проперцій сприймає Августа як месію [703, р. 350], і прямо називає його богом (*deus*) [Prop. III, 4, 1].

Далеко не усі імператори були обожнені після смерті: лише Август та Клавдій із п'яти Юліїв-Клавдіїв, Септімій та Олександр – із п'яти Северів. Однак усім імператорам надавали божественні почесті за життя. Тіберія названо богом у написі від 29 р. н. е., знайденому у 1861 р. на Кіпрі: “*Τιβεριῶν Καίσαρι Σεβαστῶν θεῶν*” [EJ, р. 96, № 134]. Храм імператору Калігулі було споруджено у Мілеті, два храми зведено у самому Римі, причому один на основі рішення сенату, інший – на його власні кошти [Dio Cass. LIX, 28]. Богом Гай Калігула іменується на монетах [455, р. 663]. Нерон не дозволив спорудити собі храм [Tac., Ann. XV, 74]. Проте на монетах читаємо: *θεὸς Νέρων*, його

ототожнюють із різними богами [688, р. 732]. Сенатори вітають його як Аполлона [Dio Cass. LXI, 20]. “Новим Аполлоном” названий Нерон у написі з Афін: “*Ἀυτοκράτορι [Νέρω]νι Καίσαρι Σεβαστῶ νέω Ἀπόλλωνι*” [CN, р. 42, № 19]. У написі з Беотії від 67 р. н. е. Нерона іменують “Новим Геліосом”, що світить на Елладу (*νέος Ἥλιος ἐπιλάμψας τοῖς Ἑλλήσιν*), “Зевсом Спасителем” (*Ζεὺς Ἐλευθέριος*) [CN, р. 32-33, № 2].

За Флавіїв культ імператора запроваджується у старих, добре романізованих сенатських провінціях Заходу, зокрема у Нарбонській Галлії та Бетіці. Він стосується чинного імператора та померлих, що були обожнені. Відбувається перехід від спонтанних місцевих ініціатив до планомірного керівництва у цьому питанні. Правління Веспасіана стало важливим етапом для розвитку культу імператора і на Сході [511, р. 312; 516, р. 95-98; 518, р. 156].

Імператора Доміціана називали богом при звертанні як усно, так і письмово [Dio Cass. LVII, 4, 7]. Почалося це, за свідченням Светонія, після того, як він розпочав якоесь листа від імені прокураторів словами “Пан і бог наш наказує” (*Dominus et deus noster hoc fieri iubet*) [Suet., Domit. 13, 2]. Паном і богом називає Доміціана Марціал: “*edictum domini deque nostri*” [Mart. V, 8, 1]. Відома посвята Антоніну Пію, у якій останній названий “*Ζεύς ἐλευθέριος σωτήρ*” [618, р. 561]. Від часу Доміціана та Траяна епіграфічний матеріал свідчить, що культ імператора у провінціях включав поклоніння чинному правителю та його обожненим попередникам [516, р. 112]. Лист Плінія Молодшого до Траяна свідчить, що жителі провінцій поклонялись чинному імператорові як богам. Пліній пише, що відпускав на волю тих християн, які звершували обкурювання ладаном і узливання вина (*ture ac vino supplicarent*) твоєму (тобто імператора) зображенню (*imagini tuae*) [Plin., Ep. X, 96, 5]. І. Градел нараховує в Італії, поза Римом, 56 *flamines* чинних імператорів, і близько 100 *flamines* імператорів, обожнених сенатом після смерті [551, р. 87].

Культ імператора, поряд з іншими формами релігії, зокрема культом богині Роми та імператорської сім’ї, давав провінціям можливість підкреслити

їхню лояльність до Імперії. Міста вважали за велику честь мати у себе храм імператорського культу. За принципату пріоритет має будівництво об'єктів сакрального характеру загалом та пов'язаних із культом імператора зокрема. По всій Імперії споруджуються храми обожненим імператорам. Храм Августу збудовано у Путеолах, дві святині на його честь споруджено у Помпеях [662, s. 54]. У місті Ферентін, що у Лації, магістр Ларів збудував на свої кошти храм Августа з 57 статуями, портиком, басейном, водовідведенням: *Sex(tus) Hortensius A(uli) f(ilius) Stel(latina) / Sex(tus) Hortensius Clarus / mag(ister) Lar(um) accensus / Germanici Caesaris co(n)s(ulis) forum et / Augustum cum statuīs LVII circa / porticus et lacus et cloacas solo privato / s(ua) p(ecunia) f(aciendum) c(uravit) idem dedic(avit) crustulum et epul(um) dedit* [AE 1911, 184]. Свого часу Агриппіна розпочала будівництво храму Клавдія на Целійському пагорбі, він був зруйнований майже ущент Нероном, але відбудований Веспасіаном [Suet., Vesp. 9], який відновив культ Клавдія. Храм Траяна був розташований на Форумі Траяна. Адріан, подорожуючи Азією, освятив низку храмів свого імені (*sui nominis*), а після смерті йому було збудовано храм в Путеолах [НА, Nadr. XIII, 6; XXVII, 3]. Храм Коммоду було споруджено у Нікомедії (Віфінія) [618, р. 576]. У багатих містах майже кожен обожнений імператор мав свій окремий храм. У інших містах будували один спільний храм, де кожен імператор мав свою капличку [168, с. 154-155]. Щодо еллінізованих міст Сходу, в яких був храм для провінційного культу римського імператора, вживали термін “νεωκόροι”, від “νεωκόρος” – доглядач храму. Неповага до культу імператора тягла за собою покарання. Імператор Тіберій позбавив певних вільностей жителів Кізіка (*Syzicus* – місто у Фрігії) за неналежне виконання церемоній на честь Августа (*incuria caerimoniarum divi Augusti*) [Тас., Ann. IV, 36]. Провина Кізіка полягала у тому, що місто розпочало, але не завершило будівництво храму Августові [Dio Cass. LVII, 24].

При формуванні зв'язку між Римом і провінціями імператорський культ був ефективнішим за культу традиційних богів. З усіх регіонів Римської Імперії

до нас дійшли написи, присвячені Юпітеру. Утім культ Юпітера не був таким універсальним, як культ імператора. Ім'я Юпітера у цих написах приховує абсолютно інші божества, бо головний бог кожної країни легко ідентифікувався з Юпітером. Так само римляни легко ідентифікували своїх богів з богами грецькими чи етруськими [795, р. 46]. Водночас культ імператора стосувався одного і того ж божества від валу Адріана у Британії до верхніх порогів Нілу і від Геркулесових стовпів до берегів Євфрату [449, р. 70-71]. Навіть храм Августу в одному з портів на південно-західному узбережжі Індії, через який велася торгівля з Римом [389, р. 123], стосувався того ж божества. Не існувало іншого культу, який міг би об'єднати всю Імперію, її західні та східні провінції. Більше того, подекуди не було змоги висунути єдиний культ для провінції. Лише культ імператора, у якому часто поєднувалось поклоніння Рومی, померлим та живому правителю, сприймався усім населенням, за винятком іудеїв та християн.

Отже, культ імператора був важливою складовою системи принципату. Ставши частиною римської релігії, він водночас виконував і політичні функції, об'єднуючи підданих поклонінням обоженним та чинним правителям. Зародившись як культ "Роми та Августа", він перетворюється на культ "Роми та августів" зі зростанням числа обожнених імператорів. При усіх відмінностях у західних та східних провінціях, еволюція культу відбувається у напрямку визнання правлячого імператора богом за життя. Культ імператора ідеологічно обґрунтовував панування Риму над Імперією та панування імператора над своїми підданими. Римляни отримали релігійне обґрунтування права імператора стояти над суспільством. Римське суспільство приймало божественну природу імператора, всупереч факту його народження від смертної жінки та смертності його самого. Це створювало передумови для визнання християнства.

4.3. *Ludi saeculares*

Ludi Saeculares – Столітні (Вікові) ігри (лат. *saeculum* – людський вік, століття; *saecularis* – столітній, віковий) відіграли важливу роль у ідеологічному обґрунтуванні системи принципату [293]. Пропагуючи Вікові ігри, уряд використовував усі наявні засоби: літературу та мистецтво, монети та монументи. Відомі нумізматичні свідчення щодо усіх *Ludi Saeculares*, за винятком 47 р. н. е. Монетні типи відображають лише ретельно відібрані сцени, призначені для масової аудиторії. На монеті 16 р. до н. е. зображено монумент, споруджений на Марсовому полі з нагоди *Ludi Saeculares*, проведених Августом: чотирикутний стовп (*cippus*) з написом “*IMP CAES AVG LVD SAEC*” (*IMP(erator) CAES(ar) AVG(ustus) LVD(os) SAEC(ulares)*) [Cohen I, P. 128 – 129, № 461]. Зображення аналогічних пам’ятників бачимо на монетах Доміціана та Северів [765, р. 582; Cohen I, P. 476, № 72; II. P. 14, № 106, P. 147, № 49; BMCRE II. P. 395, № 429. Pl. 78, 10].

Велике значення для досліджень Столітніх ігор мали археологічні відкриття кінця XIX та XX ст., що значно розширили джерельну базу їх вивчення. Взимку 1886 – 1887 рр. на стародавньому Марсовому полі, у місцевості, що отримала у середні віки назву *Vallicella*, були знайдені залишки монументальної споруди, яку вчені ототожили з вівтарем Дітісу та Прозерпіні (*ara Ditis et Proserpinae*) Августового часу, що був у давнину центром секулярних ігор [156, с. 247]. 20 вересня 1890 р., при спорудженні головного колектора на лівому березі Тібру, між мостом Святого Ангела та церквою Сан-Джованні-деї-Фіорентіні, робітники знайшли середньовічну стіну, збудовану з випадкових фрагментів сусідніх руїн. Серед них були фрагменти одного чи більше написів, що свідчили про святкування *Ludi Saeculares* у період Імперії. Разом з відкритими пізніше загальне число фрагментів склало 113, із яких 8 стосувалися часу Августа, два – Доміціана і решта – Северів. Фрагменти, що стосуються 17 р. до н. е., змонтовані разом, формують блок висотою 3 м., що

містить 168 вирізьблених ліній [629, р. 73-74]. Нові фрагменти, що стосуються ігор 204 р. н. е., були знайдені у 1930 році [832, р. 101].

Історія походження Вікових ігор досі не з'ясована. У період Республіки вони називались *Ludi Tarentini*, *Terentini* чи *Taurii* [774, р. 716]. Антична традиція зберегла кілька версій щодо їх започаткування. За однією з них заснування ігор було пов'язане з іменем сабінянина Валезія та урятуванням трьох його дітей від якоїсь епідемії. Керуючись знаменнями, на березі Тібру, у північно-західній частині Марсового поля, що мала назву “Тарент”, він спорудив вівтар з посвятою “Діспатеру та Прозерпіні” (“*Ditis patris ac Proserpinae*”, “*Αιδου και Περσεφόνης*”), здійснив належні обряди із жертвоприношеннями, організував ігри. Валезія вважали своїм родоначальником члени знаменитого римського роду Валеріїв. За традицією він отримав ім'я Маній Валерій Тарентін. Римляни називали “манами” богів підземного царства, *valere* – “бути здоровим”, а “Тарентін” вказувало на місце, де він здійснив жертвоприношення [Val. Max. II, 4, 5; Zos. II, 1–3]. Згодом, на зорі Республіки, Публій Валерій Поплікола провів ті ж обряди на основі Сівіллиних книг (*ὄθεν ἐκ τῶν Σιβυλλείων*) [Plut., Popl. 21]. На вівтарі він зробив напис: “Публій Валерій Поплікола посвятив вогонь Діспатеру і Прозерпіні та організував видовища (*θεωρίας*) на їх честь за звільнення римлян (*ὕπερ τῆς Ῥωμαίων ἐλευθερίας*)” [Zos. II, 3]. Очевидно, що у період Республіки ці ігри проводились нерегулярно, з приводу якихось надзвичайних подій [Censorinus, DN. XVII, 8-11]. Ситуація змінюється зі встановленням принципату.

Утвердження системи принципату супроводжувалося масованою політичною пропагандою, яка відтоді стає складовою державної політики. Октавіан використав *Ludi Saeculares* як один з елементів ідеологічного обґрунтування системи принципату. Вони надали релігійній і патріотичній тематиці принципату найочевиднішу та пам'ятну експресію [402, р. 162]. *Ludi Saeculares* повинні були підкреслити необхідність повернення до традицій, до

негайного відновлення релігії та сімейного життя, звичаїв та військової організації давньої Римської держави [507, р. 81]. “Новий вік” (*novum saeculum*), який настав з упорядкуванням Августом справ у державі, – це тема *Ludi Saeculares*, як і наріжний камінь “Енеїди” Вергілія [465, р. 139]. Д. Фіні наголошує, що створений Горацієм *Carmen Saeculare* описує дії Августа, завершуючи текст Енеїди [504, р. 36].

Назва свідчить, що ці ігри мали відбуватись один раз на сто років: *Saeculum* (гр. αἰών) – “людський вік”, найбільшою тривалістю якого вважалось століття чи сто десять років (μήκιστος ἴκη χρόνος ἀνθρώποισι ζωῆς, εἰς ἑτέων ἑκατὸν δέκα) [Zos. II, 6]. Проте насправді такої періодичності у їх проведенні не було.

Наприкінці Республіки дуже посилюється вплив зовнішніх чинників на римську релігію, що значною мірою зумовлювало її подальший розвиток у період Імперії. Так заповнювалися прогалини у релігійній системі: міфологію запозичували з Греції, особисту духовну підтримку – зі східних таємних культів, кульмінацією яких стало християнство. Ці процеси перетворили первинну римську релігію на гібридну форму [504, р. 3]. *Ludi Saeculares* з одного боку стали відображенням змін у римській релігії того часу, з іншого – як феномен релігійно-політичний – покликані були символізувати відродження стародавніх традицій на якісно новому рівні.

За задумом Августа, *Ludi Saeculares* повинні були символізувати початок нової епохи для Риму. Це були уже п’яті Вікові ігри [Dio Cass. LIV, 18]. Однак щодо датування попередніх ігор не було одностайності навіть серед римлян [Censorinus, DN. XVII, 10]. Коли Август вирішив провести столітні ігри, розрахунки колегії *Quindecimviri sacris faciundis*, що відала цим питанням, дали можливість обґрунтувати їх датування 17 р. до н. е., хоча попередні були проведені у 126 р. до н. е. Г. Вагенворт вважав дивним і непоясненим рішення святкувати ігри у 17 р. до н. е. [846, р. 194]. На думку М. Путнама, мотивом вибору цієї дати була необхідність випробувального 14 річного періоду після

битви біля мису Акцій, перед тим як міг бути з певністю проголошений мир, що тягло за собою можливість відсвяткувати матеріальне та моральне відродження Риму [744, р. 15-16] (Детальніше про мораль у добу принципату див.: [279]). Показово, що 18 роком до н. е. датується *lex Iulia de maritandis ordinibus*, доповнений у 9 р. н. е. *lex Papia Poppaea*. Ці акти були спробою законодавчо забезпечити розвиток моралі у Римі. Вони зобов'язували залишатись у шлюбі протягом визначеного періоду життя та мати нащадків.

Джерела дають нам можливість детально відтворити перебіг святкувань. Перед початком торжеств у Римі та по всій Італії глашатай (*praeco*) скликав народ на свято, “якого ніхто не бачив і не побачить” (*quos nec spectasset quisquam nec spectaturus esset*) [Suet., Claud. 21, 2]. Імовірно такий зворот містила присвячена іграм постанова сенату (*senatus consultum*) часів Клавдія [476, р. 57]. На монетах часто зображався глашатай у момент оголошення свята [Cohen I, P. 476, № 72; BMCRE II, P. 395, № 429. Pl. 78, 10]. У декреті сенату від 23 травня 17 р. до н. е. дозвіл неодруженим бути присутніми на іграх обґрунтовується унікальністю свята, “бо релігія вимагає, щоб було глядачів якомога більше, а також тому, що ніхто не бачитиме такого значного видовища вдруге (*iterum*)” [EJ, р. 60, № 30]. Поети теж підкреслюють цю особливість Столітніх ігор, які кожне покоління може бачити лише один раз: “*ludos... quos aetas adspicit una semel*” [Ov., Tr. II, 25-26].

За кілька днів до початку ігор на Капітолії та перед храмом Аполлона на Палатині, на трибуналі, засідали члени колегії квіндецемвірів, які проводили обряд очищення (*lustralis, καθάρσιον*). У церемонії брали участь лише вільні. При цьому квіндецемвіри, і серед них особисто Август, у храмах на Капітолії та Палатині роздавали учасникам пахощі для очищувального обкурювання – *suffimenta*. На монеті 16 р. до н. е. зображено цю сцену: Август сидить на трибуналі, де написано “*LVD S*”, і дає *suffimenta* одному з двох одягнутих у тогу громадян, що стоять перед ним. Знизу напис: “*AVG SVF P*” [Cohen I, P. 130, № 466]. Легенда звучить так: “Август роздав *suffimenta* народу впродовж *Ludi*

Saeculares” (*ludis saecularibus Augustus suffimenta populo dedit*). Отримане необхідно було спалити у себе вдома для очищення від гріхів, що тяжіють над кожним, і мати можливість постати “чистим” до молитов і жертв богам у дні самого свята.

У наступні дні, безпосередньо перед початком святкувань, народ збирався у названих місцях та у храмі Діани, що на Авентінському пагорбі. Кожен приносив пшеницю, ячмінь та бобби [Zos. II, 5]. Ця сцена зображена на монетах Доміціана: імператор сидить на платформі, перед ним два одягнуті у тогу чоловіки, один тримає обома руками сітку, з якої висипає плоди (*fruges*). По кругу йде напис: “*LVD SAEC A POP*”, на платформі: “*FRVG AC*” [VMCRE II, P. 392, № 419. Pl. 78, 3; CRE, Pl. 8, № 111] – “для *Ludi Saeculares* від народу отримані плоди” (*Ludi Saeculares a populo fruges acceptae sunt*) [811, p. 68-69].

Усю ніч учасники свята не спали, вшановуючи богинь долі (*Parcae, αἱ Μοῖραι*). Безпосередньо перед початком святкування на Марсовому полі, у Таренті, поблизу берега Тібру, були освячені жертви богам Юпітеру, Юноні, Аполлону, Латоні, Діані, Паркам, богині пологів Люціні, Церері, Діспатеру та Прозерпіні.

Свято тривало три дні та три ночі: з 1 по 3 червня. Воно складалося з нічних та денних жертвоприношень у різних місцях. Монетні типи Доміціана, що стосуються проведених у період його правління Вікових ігор, свідчать, що нічні жертвоприношення здійснювалися на березі Тібру, у Таренті, а денні – на Капітолії та Палатіні. Нічні церемонії призначалися Паркам, Ілітії та Матері Землі, денні – Юпітеру, Юноні, Аполлону та Діані [801, p. 585]. О другій годині першої ночі свята імператор із квіндецемвірами приносив у жертву трьох ягнят на трьох вівтарях на березі ріки. На спорудженій театральній сцені, освітленій великою кількістю смолоскипів, співали урочистий гімн. Заходи супроводжувалися музикою. На присвячених іграм монетах Доміціана зображено музикантів з лірою та флейтою [801, p. 585; Cohen I, 478, № 87; VMCRE II, P. 393, № 425. Pl. 78, 7]. Учасники церемонії винагороджувалися внесеними раніше у фонд фестивалю

плодами: пшеницею, ячменем та бобами. На нічних церемоніях молоді юнаки та дівчата могли бути присутніми лише у супроводі старших родичів [Suet., Aug. 31]. Як видно з офіційного звіту про секулярні ігри Септімія Севера, порядок уночі забезпечували військові патрулі, обходячи регіони міста [ILS 5050a].

Наступного дня учасники свята піднімались на Капітолій для традиційних жертвоприношень. Звідти вони прямували до театру, приготованого для ігор на честь Аполлона та Діани. На другий день святкування знатні заміжні жінки у вказаний оракулом час збирались на Капітолії, молилися та співали гімни богам [ILS 5050; Zos. II, 5]. Коли жертвоприношення були завершені, двадцять сім хлопчиків та стільки ж дівчат, батьки і матері яких були живі (*quibus denuntiatum erat patrimi et matrimi*), співали гімн (*carmen cecinerunt*), автором якого був Квінт Горацій Флакк (*carmen composuit Q. Hor[at]ius Flaccus*) [EJ, p. 61, № 32]. Нумізматичні джерела підтверджують участь дітей у іграх 88 р. н. е., щодо інших ігор можемо зробити лише припущення [672, p. 88].

За свідченням Светонія, Август обрав Горація автором гімну тому, що дуже любив його твори і був переконаний: вони будуть безсмертні [Suet., Vita Hor]. Гімн розпочинається звертанням до Аполлона та Діани (*Phoebe silvarumque potens Diana*) і завершується прямою констатацією, що саме вони були адресатами цієї пісні: “*Phoebi chorus et Dianae dicere laudes*” [Hor., Carm saec. 1; 75-76].

Одним із провідних мотивів гімну є ідея процвітання Риму як наслідок молитов, з якими до богів звертається (*impetret*) Август – нащадок Анхіса й Венери (*Anchisae Venerisque sanguis*) [Hor., Carm saec. 50-51]. Молитви та жертвоприношення, підтримка богів, щастя і слава Риму, перспектива наближення Достатку з повним рогом – усе це тісно переплетено з долею Августа, постать якого є невід’ємною складовою римського сьогодення, а його діяльність – необхідною передумовою майбутнього процвітання.

Столітні ігри яскраво продемонстрували зміну пріоритетів влади у релігійній політиці. Август був першим, хто здійснив у Римі жертвоприношення Паркам. Жоден інший римлянин не повторив це протягом 63 років, коли внучатий племінник Августа Клавдій провів наступні *Ludi Saeculares* [504, р. 30]. Тепер на чільні позиції висуваються божества, пов'язані із родом Юліїв, до якого Август належав через усиновлення Цезарем, або ті, які розглядаються як покровителі його самого. Традиційно богами, до яких звертались під час цих святкувань, були Діспатер та Прозерпіна – боги підземного царства. Тепер їх місце займають Аполлон та Діана. Г. Маттінглі звернув увагу на те, що Аполлон і Діана у небесах відповідають Дісу та Прозерпіні у пеклі. На думку автора, є лише одна підстава для їх звеличення на іграх Августа. Аполлон та Діана представляли справжніх божеств ігор: вони були лише іншим боком Діса та Прозерпіни [676, р. 161]. У будь-якому разі не можна заперечити, що саме Столітні ігри у 17 р. до н. е. серед інших інновацій зрівняли Аполлона та його сестру Діану з традиційними богами Капітолію [379, р 394].

Культ Аполлона (Феба) у республіканському Римі не був поширений, хоча римляни шанували його ще у V ст. до н. е. У 433 р. до н. е. Рим вразила епідемія чуми (*pestilentia*). За здоров'я народу було обіцяно грецькому богу Аполлону храм і освячено його у 431 р. до н. е. Під час другої Пунічної війни, у 212 р. до н. е., сенат видав постанову про запровадження ігор на честь Аполлона. Окрім того, було вирішено здійснити йому та його матері Латоні жертвоприношення за грецьким обрядом (*senatus consultum factum est ut decemviri sacrum Graeco ritu facerent hisce hostiis*) [Liv. IV, 25; 29; XXV, 12]. Саме цього бога Август вважав своїм особистим покровителем. У народі генерується думка про певний зв'язок між Октавіаном та Аполлоном. Говорили, що на таємному банкеті, учасники якого були одягнуті богами та богинями, він зображав Аполлона [Suet., Aug. 70]. Август хотів показати, що довіряє долю країни тому, хто давно опікується його власною. Це демонструє

його бажання поєднати імперію та імператора: оскільки у них спільні боги, то і щастя їхнє повинне бути спільне, віднині їх уже не можна відокремлювати одне від одного [168, с. 91].

Формування культу особи у стародавньому світі часто супроводжувалося творенням міфів щодо її походження. Разом із започаткуванням культу Августа у Римі поширюються перекази про його божественне походження. Нібито справжнім його батьком є Аполлон, який у формі змія (*draconem*) зійшовся з Атією, його матір'ю [Suet., Aug. 94, 4]. Атія сама могла бути джерелом таких розмов [Dio Cass. XLV, 1].

Октавіан розширив (*ampliato*) храм Аполлона на місці своєї перемоги над флотом Антонія біля мису Акцій і заснував там на його честь ігри, які проводились щоп'ять років [Suet., Aug, 18, 2]. На місці, де стояв його намет, він заклав фундамент із чотиригранних каменів, прикрасив його захопленими корабельними носами і спорудив святилище Аполлону під відкритим небом (*ἕδος τι ἐν αὐτῷ τοῦ Ἀπόλλωνος ὑπαίθριον ἰδρυσάμενος*) [Dio Cass. LI, 1, 3]. На Палатинському пагорбі Август збудував Аполлону храм, якому передав золоті казаноподібні триніжки (*cortinas*) [Suet., Aug. 1; 52]. Гаруспіки твердили, що сам бог блискавкою намітив місце для будівництва храму. До храму були приєднані портики з латинською та грецькою бібліотеками, споруджені з незрівнянною щедрістю (*quod ab eo singulari exstructum munificentia est*). Часто тут збирався на свої засідання сенат [Suet., 29, 3; Vell. Pat. II, 81]. Храм Аполлона зі статуєю бога всередині зображався на монетах Августа з написом “*APOLLIN*” [28, р. 131. № 4] (*Apollinare* – храм Аполлона). Г. Буасьє пояснював піднесення культу Аполлона розмаїтістю його атрибутів, завдяки чому він однаково задовольняв і попередній характер цих ігор, і той, який намагались їм надати тепер [168, с. 90].

Ми вже відзначали, що однією з особливостей *Ludi Saeculares* була неможливість для представників одного покоління брати в них участь двічі. Проте уже за імператора Клавдія цей атрибут Вікових ігор було втрачено. Як

уже зазначалось, у 47 р. н. е. *Ludi Saeculares* провели під тим приводом, що Август відсвяткував їх передчасно, хоча раніше імператор Клавдій стверджував протилежне. Отже, між святкуванням Августа та Клавдія було лише 63 р. Светоній твердить, що деякі глядачі та актори брали участь і в тих, і в тих іграх [Suet., Claud. 21, 2]. Пліній Старший називає ім'я одного з таких акторів – Стефаніона [Plin., NH, VII, 48, 159]. Свого часу цей актор був покараний Августом за неморальну поведінку [Suet., Aug. 45, 4]. Одна з епіграм Марціала від імені римлянки, що прожила довге життя, мала п'ять синів та стільки ж дочок, сповіщає, що вона двічі за життя була на іграх у римському Таренті: “*Bis mea Romano spectata est vita Tarento*” [Mart. X, 63, 3]. Дійсно, серед римлян траплялись довгожителі. Проведений за правління Веспасіана ценз засвідчив, що у кількох густозаселених центральних регіонах Італії, розташованих між Апеннінами та річкою Пад, було 54 особи віком понад сто років, 14 мали сто десять, 2 – сто двадцять п'ять, 4 – сто тридцять, стільки ж – сто тридцять п'ять – сто тридцять сім, 3 – сто сорок [Plin., NH, VII, 49, 162-164]. Мабуть, ці дані гіперболізовані. Валерій Максим говорить про жінку дуже похилого віку (*ultimate iam senectutis*), “яка пододала дев'яносто років” (*quae nonagesimum annum transgressa*) [Val. Max. II, 6, 8]. У написі із ПUTEОЛ йдеться про прокуратора патримонію, який прожив 96 років: *vixit annis / LXXXVI* [ILS 1488]. Утім треба визнати, що окремі особи у період Римської Імперії досягали віку ста років, хоча це не було звичайним явищем [819, р. 54–57]. Вчитель грецької граматики Доміцій Ісквілін прожив сто один рік (*Domitius Isquilius / magister gramm(aticus) / Gr(a)ecus annor(um) / CI*) [ILS 7766]. Тож коли Луцій Вітеллій, батько майбутнього імператора Авла Вітеллія, привітав імператора Клавдія з приводу Столітніх ігор словами “влаштовуй неодноразово” (*saepe facias*) [Suet., Vit. 2, 5] чи Марціал висловив такі ж побажання Доміціану [Mart., IV, 1, 7-8], усі розуміли, що це черговий приклад витонченого підлабузництва.

Як уже зазначалося, позиція імператора Клавдія щодо проведення Столітніх ігор у 47 р. н. е. базувалася на ствердженні хибності проведених за Августа розрахунків. Аврелій Віктор пояснює, що Клавдій узяв за основу відлік від заснування Рима і відсвяткував вісімсотріччя цієї події (*octingentesimus Urbis mire celebratus*) [Aur. Vict., Caes. IV, 12]. О. Базінер висловив припущення, що Клавдій обґрунтовував свою позицію традицією, за якою перші секулярні ігри були проведені у 504 р. до н. е., тобто за п'ять десятирічних *saecula* від 47 р. н. е. Вісімсотріччя заснування міста – це просто збіг, який уже сучасниками Клавдія був висунутий за основний мотив святкування, а згодом почав сприйматись як єдиний. Проте, на думку автора, за характером своїх релігійних обрядів секулярні ігри Клавдія були цілком схожі на ігри, влаштовані Августом. Ігри Клавдія, як згодом ігри Антоніна Пія, святкувались улітку, тобто у визначений для усіх секулярних ігор час, а не 21 квітня, що було традиційною датою заснування Рима [156, с. 285-288, 298]. У будь-якому разі, маніпуляції Клавдія хронологією були надто очевидними. Ймовірно позиція Зосіма щодо недотримання цим імператором точного числа років (*ὠρισμένων ἐτῶν ἀριθμὸν*) [Zos. II, 4] була загальноприйнятою серед римлян того часу.

У 88 р. н. е. знову проводять столітні ігри. При цьому було проігноровано останнє святкування, за Клавдія, а взято до уваги попереднє, за Августа, як це було зручно імператору Доміціану [Censorinus, DN, XVII, 11; Suet., Domit. 4, 3]. Проте, від святкування 17 р. до н. е. пройшло лише 104 р., замість 110, як мало бути. Доміціан, як до нього Август та Клавдій, трактував традицію на свій розсуд і не надто переймався точністю математичних розрахунків. У проведенні ігор 88 р. н. е. брав безпосередню участь історик Тацит, що входив до колегії квіндецемвірів і, окрім того, був тоді претором [Tac., Ann. XI, 11]. Античні автори, говорячи про Вікові ігри Доміціана, не акцентують увагу на передчасному їх проведенні. Вибір Доміціаном 88 р. можна пояснити гіпотезою щодо попереднього планування ігор Августом на 23 р. до н.

е. [558, р. 70; 676, р. 161-162; 801, р. 586; 826, р. 339]. Можливо, труднощі політичного та фінансового характеру змушували імператора вишукувати якісь додаткові аргументи на користь принципату Флавіїв. Доміціан міг вважати, що більше користі принесе святкування *Ludi Saeculares* у 88 р., аніж очікування на “легітимну” дату їх проведення. Могла статися й елементарна помилка його математиків [456, р. 26]. Утім неможливо з’ясувати правдиві мотиви дій імператора.

Через кілька місяців після святкування ігор Доміціан випустив з цієї нагоди понад десять типів монет різного достоїнства, об’єднаних спільною легендою. При цьому кожна монета, за єдиним винятком, змальовує релігійні ритуали ігор. Монети наступних імператорів, присвячені *Ludi Saeculares*, повторювали типи Августа та Доміціана, але не були такими різноманітними [801, р. 599-600].

Наступні *Ludi Saeculares* особливо пишно (*magnifice*) були проведені за Антоніна Пія у 148 р. н. е. [Aug. Vict., Caes. XV, 3] та Септімія Севера у 204 р. н. е. [Herodian III, 8, 9]. У 148 році за точку відліку взято ігри, проведені Клавдієм, у 204 – Августом. У офіційному звіті про ігри Септімія Севера сказано, що це коментар сьомих секулярних ігор: [*Comme*]ntarium [*ludorum saecu*]lar[*iu*]m [*se*]ptim[*orum*] [CIL VI, 32326]. Отже, ігри, проведені Клавдієм та Антоніном Пієм, до уваги не брались.

Септімій Север та ще раніше Доміціан демонструють свій зв’язок із Августом, підкреслюють початок нової ери – Северів та Флавіїв відповідно. Монети Септімія прославляють “*FELICITAS SAECULI*” (благоденство віку) [28, р. 343. № 36-37].

Ми зазначали, що святкування Августа супроводжувалося висуненням на провідні позиції божеств, пов’язаних з ним особисто. На монетах Доміціана, у тому числі присвячених Столітнім іграм, зображена Мінерва, яку він вважав своєю покровителькою [Suet., Dom. 15, 3]. На реверсі срібного денарія 88 р. є колона з написом “*LVD SAEC FEC*” (*ludos saeculares fecit* (влаштував) та

глашатай зі щитом, прикрашеним бюстом Мінерви [VMCRE II, P. 327, № 135. Pl. 64, 3]. На інших монетах цього імператора зображена Мінерва у військовому спорядженні [RMBM, P. 1, № 2-4, Pl. I, fig. 1-2.]. Мінерва прикрашала медальйони Комода [RMBM, P. 26, № 26-27, Pl. XXXIII, fig. 2]. Септімій Север, як і Коммод, підкреслює роль Геркулеса [28, p. 343. № 32; 488, p. 338; RMBM, P. 24. № 14, Pl. XXX, fig. 1].

Отже, *Ludi Saeculares*, проведені Августом та низкою його наступників, суттєво відрізнялись від *Ludi Tarentini* республіканського часу. Ігри, влаштовані Августом, Доміціаном та Септімієм Севером, символізували подолання хаосу громадянських війн та початок нової епохи з приходом до влади династій Юліїв-Клавдіїв, Флавіїв та Северів відповідно. Особиста участь імператора у релігійних церемоніях підкреслювала його роль у державі. Аналізуючи *Ludi Saeculares* у контексті еволюції римської релігії, треба вести мову не стільки про домінування традиції чи новизни, римських чи грецьких категорій, скільки про їх поєднання. Поступово *Ludi Saeculares* втрачають своє виняткове значення в очах сучасників і перетворюються на одне з багатьох видовищ. Останні секулярні ігри були проведені у 248 р. н. е. імператором Філіппом на честь тисячоліття Рима. Занепад інституту секулярних ігор у IV ст. н. е. свідчить про кризові явища в античній культурі загалом та в римській релігії зокрема. Закономірним підсумком цього процесу стало торжество християнства, для прихильників якого Аполлон – улюблений бог римських імператорів Августа і Доміціана – був звичайним демоном. У “Одкровенні Іоанна” ангел безодні єврейською іменується Аваддон, а грецькою – Аполліон: ὄνομα αὐτῶ Ἐβραϊστὶ Ἀβαδδὼν, ἐν δὲ τῇ Ἑλληνικῇ ὄνομα ἔχει Ἀπολλύων [IX, 11]. Немає сумніву, що йдеться про Аполлона, одним із символів якого була сарана – в “Одкровенні” Аполліон названий її царем [693, p. 191].

4.4. Рим та християнство

Рання історія християнства тісно пов'язана з Римською Імперією. Виникла майбутня світова релігія у період становлення у Римі нової системи правління – принципату. Християни були мешканцями Римської Імперії, і християнські твори варто розглядати як продукт цієї Імперії. Початок формування християнського канону (перша третина II ст. н. е.) – час утвердження, за висловом Г. Кнабе, бюрократично-правової космополітичної держави, у якій розчинились поліси [223, с. 165]. Римська Імперія забезпечила широке політичне, соціальне та релігійне середовище для виникнення раннього християнства [622, р. 69]. Саме реалії існування у межах Римської Імперії, де релігійне життя було не приватною, а державною справою, перетворили християнство на феномен світової культури. У добу принципату сформувались необхідні засади для успішного утвердження християнської ідеології у римському суспільстві. Зростає віра у безсмертність душі [689, р. 41]. Ми уже вказували, що для римлян було звичною справою вшанування дітьми душ (*manes*) своїх батьків. Закономірними були божественні почесні померлому імператору, визнаному батьком своєї країни. У цьому контексті слід звернути увагу на важливий момент: римлянин, що був щирим послідовником традиційних римських вірувань, був великою мірою готовий до сприйняття основних постулатів християнської релігії. Цілком вірно Джон Кенрік висловив думку, що майже загальний вступ епітафій: *Diis Manibus*, або аббревіатура *D. M.* вказує на загальну віру у продовження існування духовної складової природи людини після смерті. Божественні мани були безтілесними душами людей, що очікують вселення в інше тіло, як вірили прихильники переселення душ, чи, згідно з більш популярною концепцією, залишалися поблизу могил, чутливі до будь-якого осквернення чи нехтування і задоволені свідченнями пам'яті та

любові, або, за ще іншим поглядом, головні божества світу духів контролювали його мешканців [620, р. 52].

На епітафіях доби принципату читаємо переконливі свідчення віри у продовження існування душі людини після смерті. Епітафія з Рима розповідає, що померлий, лібертин Пресент, ординатор божественного Коммода, “забраний до Бога”: *Prosenes receptus ad deum V Non(as) [Ma]ias Sa[me in Cephalle]nia Praesente et Extricato II / regrediens in urbe ab expeditionibus / scripsit Ampelius lib(ertus) // M(arco) Aurelio Augg(ustorum) lib(erto) Proseneti / a cubiculo Aug(usti) / proc(uratori) thesaurorum / proc(uratori) patrimoni(i) proc(uratori) / munerum proc(uratori) vinorum / ordinato a divo Commodo / in kastrense patrono piissimo / liberti bene merenti / sarcophagum de suo / adornaverunt* [AE 1999, 144]. Інша епітафія говорить наступне: “Богам Манам, у цій могилі лежить бездиханне тіло, душа якого прийнята між Богів...” (*D(is) M(anibus) / in hoc tumulo iacet corpus exanimis / cuius spiritus inter deos receptus est*) [ILS 7518]. Атілія Марцелла присвятила епітафію Гаю Клодію Фабату, “найкращому чоловікові”, у якій сказано, що тіло земне (*terrenum corpus*), дух – небесний (*caelestis spiritus*), живий і насолоджується вічним світлом (*nunc vivimus illic / et fruitur superis / aeterna in luce*) [AE 2006, +24; +144]. Епітафія з Нижньої Паннонії стверджує, що “земля володіє тілом, ім’ям камінь, душею повітря, яке є найкращим” (*D(is) M(anibus) / terra te/net corpus no/men lapis atque / animam aer qu/am melius fuer*) [CIL III, 3247]. Інша епітафія стверджує: душа серед зірок, тіло у землі (*caelestis / anima mundus me sump/sit et astra corpus habet / tellus*) [CIL VI, 12087]. Напис із Галлії говорить: “благодатне світло забрало в ефір її душу” (*[aetherisque auris anim]am lux alma recepit*) [ILS 7477]. У написах йдеться про тіло, яке покинула душа (*animae / ablatae corpore*) [ILS 7704], бездиханне тіло, душа якого прийнята серед богів (*corpus exanimis / cuius spiritus inter deos receptus est*) [ILS 7518].

Християнство піднесло віру у безсмертність душі на якісно новий рівень, долучивши ідею спасіння душі. Проте римський політеїзм

мав давні традиції та великий потенціал до еволюції і вдосконалення. Стосунки між християнством, з його неполісною ідеологією [347, с. 5], та імператорською владою є одним із найважливіших моментів для розуміння суспільно-політичного розвитку Риму у I – першій третині III ст. н. е.

Традиційну римську релігію характеризує тісний зв'язок із державним ладом та політичним життям. Водночас римська релігія виражала найбільш особисті почуття людини. Уже Август використовує цей аспект у внутрішній політиці, вживає енергійних заходів щодо відновлення храмів, відродження релігійних церемоній. Наступні імператори продовжують цю лінію і докладають значних зусиль для підтримки традиційної римської релігії. Християнство не могло не вступити у конфлікт із римською державою, яка повинна була захищати офіційну релігію, і з римським суспільством, яке цю релігію сповідувало.

Християнство перейняло від іудаїзму монотеїзм та опозиційність щодо культу імператора. На думку Ф. Зелінського, до християн перейшла від іудаїзму і нетерпимість [208, с. 120]. Варто погодитися, що іудаїзм готував ґрунт для християнства, несучи монотеїзм та моральні засади до багатьох країн [649, р. 394]. Самі ж іудеї ставилися вкрай вороже до християн. Під час іудейського повстання Бар-Кохби за наказом ватажка жорстоко катували лише християн, якщо вони не зрікалися Христа і відмовлялися виголошувати йому хулу [Euseb., Hist. eccl. IV, 8, 4]. Важлива риса, що відрізняла християн від іудеїв, – активний пошук християнами новонавернених. Через таке поєднання віри і практичної діяльності християнство стало переслідуваною, незаконною релігією [679, р. 104].

Перші відомі нам заходи римського уряду проти християн можна, ймовірно, датувати періодом правління імператора Клавдія. За повідомленням Светонія, цей імператор “вигнав з Рима іудеїв, постійно підбурюваних *Хрестом* (*Iudaeos impulsore Chresto assidue*)” [Suet., Claud. 25, 4]. Светоній не

диференціює християн та іудеїв. Відомо, що на перших порах християнство поширювалося серед іудеїв і лише згодом до церкви залучаються “язичники”. Яскраво це ілюструють “Дії святих апостолів”. Перша частина “Дій” розповідає про апостольську діяльність Петра серед іудеїв (глави I – XII). Лише у другій частині описано діяльність Апостола Павла серед язичників (глави XIII – XXVIII). У другому посланні до коринтян апостол Павло протиставляє служінню букві (*γράμμα*) закону Мойсеєвого – служінню духу (*πνεῦμα*) Нового Завіту [Paul, 2 Cor. III, 6]. Існує думка, що відокремлення християнства від іудаїзму пов’язане з Іудейською війною (друга половина 60-х рр. н. е.), коли було зруйновано Єрусалимський храм і відбулось розселення іудео-християн по всій Римській Імперії. Однак точне датування виокремлення християнства з іудаїзму провести складно. Цей процес проходив поступово і відбувався різними шляхами у різних місцях: у одних общинах швидко, в інших – зокрема, у Палестині, серці іудео-християнства – повільно [602, р. 5-6]. Мабуть, десь на середину II ст. н. е. число християн із язичників переважило число християн із іудеїв. Юстин, який написав першу Апологію за правління Антоніна Пія, стверджує, що християни з язичників чисельніші (*πλείονας*) за християн з іудеїв та самаритян [Justin, Apol. I, 53, 3]. Від середини II ст. н. е. латина стає мовою Західної Церкви, виникає перша християнська література латинською [484, р. 234].

Проте Тацит, розповідаючи про події періоду правління імператора Нерона, вказує на сприйняття християн як окремої, відмінної від іудеїв релігійної групи. У 64 р. н. е. більша частина Рима була знищена або частково пошкоджена вогнем. Пожежа спалахнула у липні того року у крамницях римських торговців, котрі продавали легкозаймисті товари. Імператор Нерон, дізнавшись про пожежу, повернувся з Анція у Рим і вжив усіх заходів, щоб приборкати стихію та ліквідувати її наслідки [Suet., Nero, 38; Tac., Ann. XV, 38-40; 43]. Однак містом ширяться чутки про причетність імператора до пожежі. Ворожу для Нерона версію передає Діон Кассій: послані самим принцепсом

особи підпалили будинки у різних частинах міста. Мотивом Нерона, який вважав Пріама щасливим, бо той бачив одночасно руйнування своєї держави і свого трону, нібито було бажання побачити кінець міста ще за свого життя [Dio Cass. LXII, 16]. Ґрунтом для таких звинувачень принцепса, ймовірно, могла стати поведінка під час пожежі звичайних мародерів, які вигукували, що діють за наказом Нерона, щоб вільно грабувати чуже майно. Як це часто трапляється, чутки згодом обростали подробицями. Дійшло до того, що у народі говорили, буцімто Нерон, дивлячись на пожежу, складав пісню про загибель Трої [Dio Cass. LXII, 18; Suet., Nero, 38, 2]. Ймовірно, прагнучи відвернути підозру від себе, Нерон поклав провину за пожежу на християн [Tac., Ann. XV, 44] (висловлено припущення, яке ми не поділяємо, що християни могли бути причетні до пожежі [678, р. 258]). Багатьох схопили, піддали жорстоким тортурам і стратили. Можливо, тоді загинув апостол Павло і був похований на дорозі, що вела в Остію [452, р. 46; 561, р. 32]. Те, що саме християни стали об'єктом звинувачень, свідчить, що їхнє ім'я було уже досить відоме у Римі.

Розповідає про переслідування християн Нероном і Светоній, хоча жодного слова не говорить про зв'язок із пожежею: “Були покарані християни, коло людей, що прийняли новий та злочинний забобон” (*afflicti suppliciiis Christiani, genus hominum superstitionis novae ac maleficae*) [Suet., Nero, 16, 2]. Як бачимо, переслідування християн за Нерона є фактом.

Можна стверджувати, що християнство у 60 – 70 роки I ст. н. е. було відоме уже по всій Італії, про що свідчать результати розкопок у Кампанії. Зокрема, у Віко-Екуенсе (лат. *Aequana*) було знайдено напис доби Флавіїв: *spes in deo* (надія в Бозі) [CIL, X, 8042, 139]. Католицька енциклопедія подає гасло “*spes in deo Christo*” як типове для християнських написів [497, s. 271]. Місце молитви перших християн знайдено у Геркуланумі [230, с. 172-173]. Воно було облаштовано за Флавіїв.

Очевидно, більшість перших християн належала до нижчих верств римського суспільства [549, р. 111]. Але, можливо, вже у I ст. н. е. християн

підтримував дехто з еліти, яка складала близько 10 відсотків римського суспільства [573, р. 387]. На таку думку наштовхує справа консула 95 р. н. е. Флавія Клемента [623, р. 51], родича імператора Доміціана; проти нього та його дружини Доміцілли, теж родички Доміціана, було висунуто звинувачення в атеїзмі (*ἔγκλημα ἀθεότητος*), за словами Діона Кассія – звичайне формулювання щодо прихильників іудаїзму. Можливо, мова йде про християнство. Окрім них було репресовано інших – декого страчено, декого позбавлено майна. Доміцілла була вислана на Пандатарію, острів поблизу берегів Кампанії [Dio Cass. LXVII, 14]. Про страту Клемента говорить і Светоній, але не передає подробиць [Suet., Domit. 15, 1].

У так званих “катакомбах Калліста” знайдено напис, що є грецькою транскрипцією римського родового імені та прізвиська Помпоній Грецин – “ΠΜΠΩΝΙΟΣ ΓΡΗΣ”. О. Федорова вважає, що згадувана Тацитом Помпонія Грецина, звинувачену у чужоземному марновірстві (*superstitio externa*) [Tac., Ann. XIII, 32], належала до того ж сімейства [342, с. 199]. Відсутність прямих доказів ставить під сумнів звинувачення Помпонії Грецини саме у християнстві [688, р. 705, 715], але логіка подій дозволяє припускати саме це. Християнські автори вважають Доміціана винним за чергове, після Нерона, гоніння на християн [Euseb., Hist. eccl. III, 17; Oros. VII, 10, 5].

Є підстави припустити, що суть конфлікту Доміціана з християнством, як і з іудаїзмом, полягала у неможливості для прихильників цих релігій визнати його божественність [456, р. 42]. А саме цього як підтвердження лояльності щодо себе особисто вимагав останній імператор династії Флавіїв. Ми уже згадували, що він велів у звертаннях до нього, усних чи письмових, застосовувати формулу “пан наш і бог” (*Dominus et deus noster*) [Suet., Dom. 13, 2].

Переслідування змушували християн здійснювати свої обряди таємно. Мабуть, уже у I ст. н. е. у Римі виникають християнські катакомби. О. Федорова, опираючись на один із написів, який походить із римських катакомб і датується

71 р. н. е., припускає, що підземні поховання християн могли здійснюватися уже тоді [342, с. 199].

У будь-якому разі з правлінням династії Флавіїв пов'язані важливі для християнства події: створення євангельської традиції, значне поширення християнства у різних регіонах Імперії, початок переходу до єпископальної церкви [204, с. 294].

Аналіз взаємин Римської держави і християнства у I ст. н. е. дає підстави стверджувати відсутність офіційної лінії щодо християнства. Переслідування християн за Нерона та Доміціана можна розглядати як окремі епізоди, а не державну політику [283]. Ситуація змінюється у II ст. н. е., за Антонінів [282].

Після короткотривалого принципату Нерви влада зосереджується у руках імператора Траяна. Антична історіографія змальовує його одним із найкращих правителів. У другій половині IV ст. н. е. у сенаті принцепсів вітали побажанням перевершити щастям Августа, а чеснотами Траяна (*Felicio Augusto, melior Traiano*) [Eutr. VIII, 5, 3]. Саме з Траяном асоціювали принцип: краще залишити безкарним злочин, аніж засудити невинного (*satius enim esse impunitum relinqui facinus nocentis quam innocentem damnari*) [Dig. XLVIII, 19, 5].

На початку II ст. н. е. Траян призначив Плінія Молодшого легатом у провінцію "Віфінія і Понт". Там уже було багато християн. Серед них – римські громадяни, багато людей різного віку, стану та статі [Plin., Ep. X, 96, 4; 9]. Виконуючи покладені на нього обов'язки, Пліній змушений був вести судові справи щодо християн. Допитуючи тих, на кого надходили доноси, Пліній запитував їх самих щодо належності до християнства. Тим, хто зізнався, Пліній давав шанс, запитуючи вдруге і втретє, погрожував їм покаранням і лише після цього засуджував до страти. Римських громадян, для розгляду їхньої справи, Пліній відсилав до Рима.

На думку Плінія, християн треба було покарати за непохитну заскнілість і упертість (*pertinaciam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri*) [Plin., Ep. X, 96, 3]. Видається, що така позиція була звичною для того часу. Тацит, який передав знання про християн та упередження щодо них такими, якими вони були в часи Адріана, описуючи переслідування християн після знаменитої пожежі 64 р. н. е., характеризує християн вкрай негативно. Він твердить, що своїми “паскудствами” (*flagitia*) вони викликали загальну ненависть. Вживаються терміни “згубний забобон” (*exitiabilis superstitio*), “ненависть до роду людського” (*odio humani generis convicti*) [Tac., Ann. XV, 44]. Не краще відгукувався про християн тоді ж Светоній, оцінку якого ми вже наводили. Така ж позиція Плінія і Траяна.

У будь-якому разі, Пліній був упереджений щодо провин християн. Проте під час слідства він намагався з’ясувати обставини справи: чи справді християни діяли злочинно. У процесі розгляду справ Пліній починає сумніватися щодо очевидності їхньої вини. Самі християни переконували намісника: вся їхня провина полягала у тому, що певного дня вони збиралися удосвіта, оспівували Христа як бога, давали клятви не чинити злочинів. Спільні трапези, зі звичною їжею, вони припинили після едикту Плінія. Цей едикт, за розпорядженням Траяна, забороняв таємні товариства. Тоді Пліній вчинив допит під тортурами двох рабинь, що, мабуть, прислужували під час цих зібрань християн. Він констатував лише непомірний та збочений забобон (*superstitionem pravam et immodicam*) [Plin., Ep. X, 96, 7-8]. Треба звернути увагу на те, що Пліній підкреслює звичність їжі під час трапез християн. Без сумніву, це свідчення викривлених у суспільстві уявлень щодо змісту християнських зібрань.

У цій ситуації Пліній вирішує порадитись із Траяном. У листі до імператора він пише, що ніколи не брав участі у таких справах, не знає, як їх вести і які вирокі виносити. Він вагається: чи брати до уваги вік оскаржених; чи

милувати тих, хто покався; карати християн лише за те, що вони християни, чи за злочини, із цим пов'язані [Plin., Ep. X, 96, 1-2].

Імператор повністю підтримав дії Плінія. Водночас він зазначив, що єдиного правила у таких справах не може бути. Вишукувати християн не потрібно, але якщо на них є донос і вони будуть викриті, то треба покарати. А тих, хто заперечить (*negauerit*), що вони християни, – помилувати. При цьому імператор заборонив брати до уваги анонімні доноси. Ця заборона стосувалась не лише доносів на християн: “анонімні ж доноси не брати до уваги щодо жодного звинувачення” (*Sine auctore vero propositi libelli nullo crimine locum habere debent*) [Plin., Ep. X, 97].

Отже, сумніви Плінія були розв'язані: він чинив цілком правильно. Воля імператора була виражена категорично: християнство стало забороненою релігією. Сповідувати християнство означає чинити злочин, християнин – злочинець. Зміст листа Траяна становив указ імператора у формі рескрипту. *Rescriptum* – це відповідь імператора на юридичні запити як приватних, так і посадових осіб на випадок якихось сумнівів при трактуванні і застосуванні права. Рескрипти розглядались як тлумачення діючих законів, з яких виводилась їх юридична сила. Тому рескрипти, на відміну від едиктів, зберігали силу закону і після смерті імператора, що їх видав, без необхідності їх повторення [297, с. 178-179]. Отже, мова йде про перший закон проти християн, який санкціонує їх переслідування. Заборона приймати анонімні доноси жодним чином суті справи не змінює.

Однак Пліній провадив судові справи проти християн ще до указу імператора. Правові підстави так чинити давало наміснику порушення християнами його ж едикту, який він видав на розпорядження Траяна. Суть цього едикту зводилась до заборони у провінції таємних товариств [Plin., Ep. X, 34; 96, 7]. Він був скерований на впорядкування суспільно-політичного життя і не мав на увазі християн. Звинувачені у християнстві,

виправдовуючись перед намісником, зазначають, що вони припинили збиратись після згаданого едикту.

Проте з листа Плінія однозначно випливає, що справи проти християн, у яких йому не довелося брати участі, провадилися і раніше (*Cognitionibus de Christianis interfui numquam*) [Plin., Ep. X, 96, 1]. Очевидно, суть конфлікту між християнством і державою була глибша. Є думка, що уже з часу переслідувань 64 р. н. е. християнська релігія перебувала поза законом (*religio non licita*) [199, с. 696; 484, р. 233]. Ми жодним чином не погоджуємося з тим, що уже у 64 р. н. е. чи між 64 і 112 рр. н. е. підставою для переслідування був факт належності до християнства [464, р. 111]. Хоча зі слів Тертуліана можна зробити висновок про наявність якогось законодавчого акту Нерона проти християн [Tert., Ad nat. I, VII, 9], імовірно, як на цьому наголосив У. Френд [526, р. 504], спеціального закону щодо християнства за цього імператора видано не було. Тертуліан вживає термін *institutum* (звичай, а не закон) *neronianum*. Негативне ставлення римської держави до християнства було зумовлене значною мірою тим, що християнство розглядали як украй вороже до римської релігії. Влада імператора, як і влада республіканських магістратів, була освячена релігією. Невід'ємною складовою римської релігії було переконання, що військова могутність і сама держава будуть втрачені того дня, коли буде вражена традиційна релігія [730, р. 17].

Масовий епіграфічний матеріал заперечує тезу про занепад традиційних римських культів [362, с. 209]. У період Імперії складовою частиною римської релігії став культ імператора. Як і культу традиційних богів, він формував зв'язок між підданим і правителем [574, р. 105-106]. Кожен, хто нехтував культом імператора, міг наразитися на переслідування з боку держави. В часи Нерона сенатор Тразея, звинувачений у тому, що не здійснював жертвоприношення за благополуччя принцепса, був засуджений на смерть [Tac., Ann. XVI, 22]. Можливо, через несприйняття культу імператора християн могли звинувачувати на підставі закону про образи величі римського народу, як

про це говорить Тертуліан (*Sic et circa maiestatem imperatoris infamamur*) [Tert., Ad Scapul. II, 5].

Як бачимо, лише за відмову приносити жертви в ім'я імператора судовому переслідуванню могли піддати навіть сенатора. Складання такої жертви звільняло від покарання. Пліній відпускав тих, хто слідом за ним повторював молитву, здійснював перед зображенням імператора та богів жертву ладаном та вином і зневажав Христа [Plin., Ep. X, 96, 5]. Ця практика була схвалена Траяном. Хто не здійснює свого обов'язку щодо богів, на думку римлян, може накликати кару не лише на себе, але і на оточуючих, як про це говорить Горацій [Hor., Od. III, 2, 29-30]. Нижчі верстви населення вважали, що нехтування релігійними церемоніями могли призвести навіть до стихійних лих. Саме такі звинувачення лунали на адресу християн з боку натовпу. Пліній зобов'язаний був дбати про прихильність богів не лише як намісник провінції, але і як член жрецької колегії авгурів, приналежністю до якої він дуже пишався [Plin., Ep. IV, 8, 1-2]. Такою ж мала бути і позиція принцепса. Усі імператори, починаючи Августом, водночас очолювали і жрецьку колегію понтифіків.

Пліній був людиною сміливою, справедливою та відповідальною. На зорі своєї кар'єри він виступав у суді проти наймогутніших громадян і навіть друзів імператора (*contra potentissimos civitatis atque etiam Caesaris amicos*) [Plin., Ep. I, 18], бо саме так розумів свій обов'язок перед Батьківщиною. Немає жодних підстав підозрювати його у неналежному ставленні до своїх обов'язків. Пліній, як і будь-який римський чиновник, сприймав релігію як державну складову, яка об'єднує громадян, регулює їхні спільні взаємини з богами. Його завдання – забезпечити прихильність богів, що може гарантувати від якихось катаклізмів. Тому для Плінія була очевидною необхідність ретельно дотримуватись визнаних релігійних ритуалів.

Отже, переслідування християн за імператора Траяна було реакцією на нехтування ними обов'язків щодо римських богів та порушення указу Плінія про заборону таємних товариств у провінції "Віфінія і Понт".

Значною мірою переслідування християн стали відповіддю на очікування нижчих верств суспільства, які мали викривлені уявлення про християн і не готові були їх сприймати. Провадячи слідство і засуджуючи багатьох людей до страти, Пліній засумнівався у правильності своїх дій. Проте імператор не лише схвалив дії намісника, але й посилив законодавчу базу переслідування християн. *Рескрипт імператора*, що зберігав силу закону і після смерті Траяна, стосувався виключно християн. Це був перший в історії закон, спрямований саме проти них. Тепер постала законодавча база для переслідування християн лише за те, що вони християни. Тертуліан говорить, що проти християн висувається звинувачення не в якомусь злочині, а просто в імені (*sed nominis dirigi*) [Tert., Ad nat. I, 3, 1]. У провінціях слідство проти християн проводили намісники, а у Римі – міський префект чи префект преторія [464, р. 113].

У період між правлінням Траяна та Марка Аврелія (117–161 рр. н. е.) держава не вдається до організованих заходів проти християн, хоча з правової точки зору їхнє становище, по суті, не змінилось. Християнська традиція наголошує на толерантному ставленні до них Адріана та Антоніна Пія [Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 10; Oros. VII, 13-14]. Більше того, Євсевій говорить про рескрипт Адріана, який передбачає певні послаблення закону щодо християн. Мова йде про лист імператора на адресу намісника провінції Мала Азія Мініція Фундана. Це була відповідь на звернення Ліцінія Сільвана Граніана, попередника Мініція на цій посаді [Justin, Apol. I, 68]. Сільван Граніан був консулом (*consul suffectus*) у 106 р. н. е., його наступник – у 107, і теж – *consul suffectus* [623, р. 56].

Значною мірою це розпорядження Адріана схоже на згаданий нами рескрипт Траяна: донощики повинні обґрунтовувати перед судом доноси на адресу християн (Траян забороняв розглядати анонімні доноси). Проте християни мали підстави для вдячності Адріану. Правова база переслідування християн жодним чином не розширювалась. Окрім того, передбачалось

покарання донощиків за наклеп [Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 9, 3]. Уявлення про толерантність Адріана щодо християн згодом дали підстави Елію Лампрідію твердити, що Адріан хотів збудувати храм Христу, давши йому місце серед богів (*Christo templum facere voluit eumque inter deos recipere.*) [HA, Alex. Sev. XLIII, 6]. Імператор, мабуть, мав поверхове уявлення суті християнської релігії. Є підстави сумніватися щодо автентичності листа Адріана консулу Сервіану, в якому імператор говорить про єгипетських християн, що поклоняються Серапісу (*Serapem colunt*) [HA, Firm. Saturn. Procul. Bonos. VIII, 2]. Але нема жодних підстав вважати, що він виділяв християнство з числа багатьох інших неримських релігій і надавав йому якісь преференції. Мабуть, згадуваний рескрипт Адріана не вплинув суттєво на життя християн.

Продовженням попереднього правління став для християн принципат Антоніна Пія. Джерела одностайно говорять про його численні чесноти. Марк Аврелій наголошує на лагідності, ретельній продуманості рішень, байдужості до почестей, старанності, любові до праці, скромності [Marc. Aur., Med. I, 16]. Євтропій вказує, що Антонін Пій жив гідно, коли був приватною особою, але ще більш достойно, коли став імператором [Eutr. VIII, 8, 2]. За свідченням Капітоліна, імператорську владу він поєднував із вихованістю (*civilitas*), усі вихваляли його благочестя (*pietas, sanctimonia*), лагідність (*clementia*), обдарованість (*ingenium*) [HA, Ant. Pius VI, 4; XIII, 3]. Аналогічно оцінюють постать цього правителя християнські автори. Тертуліан говорить, що Антонін Пій, як і Адріан, не застосовував законів проти християн [Tert., Apolog. V, 7].

Християнська традиція пов'язує з ім'ям Антоніна Пія видання низки прихильних до християн рескриптів. Текст їх не зберігся. Опубліковані вони були у формі листів до грецьких міст Ларисси, Фессалонік, Афін. Імовірно, у них була вимога не вводити нічого проти християн (*μηδεν νεωτερίζειν*) [Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 10]. Водночас, немає достатніх підстав говорити про автентичність листа Антоніна Пія, про який веде мову Юстин у Першій Апології [Justin, Apol. I, 70]. Зміст листа не дає жодної підстави повірити, що

імператор, якого сучасники називали благочестивим, міг мати до нього стосунок. У листі прямо принижуються римські боги і релігія. Але християни асоціювали з цим імператором саме такі підходи, і це свідчить, що за Антоніна Пія влада їх краще трактувала.

А з ім'ям Марка Аврелія християни пов'язують четверте гоніння (*persecutiones Christianorum, quarta iam post Neronem*) [Oros. VII, 15, 4]. Марк Аврелій, за словами Євтропія, був філософом і за освітою, і за способом життя [Eutr. VIII, 11, 1]. Понад усе цей імператор цінував благодіяння [Dio Cass. LXXI, 34]. Проте християнам його правління принесло нові переслідування.

Немає підстав говорити про різку зміну ставлення держави до християн за Марка Аврелія, хоча він симпатизував тим філософам, хто трактував християн вкрай негативно. Останні відповідали філософам взаємністю [Euseb., Hist. eccl. IV, 16, 9]. Християни перебували поза законом ще до правління Марка Аврелія. Імператор забезпечив дотримання чинних законів. Однак є підстави говорити про нові закони проти християн. Євсевій наводить свідчення Климента Олександрійського, з якого можна зробити висновок про прийняття нових постанов проти християн [Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 4-5]. За Орозієм: *persecutiones Christianorum... graves praeepto eius extiterunt* [Oros. VII, 15, 4]. Як наслідок – нова хвиля переслідувань.

Утім, ініціатива переслідування християн, як і за Траяна, належала не владі, а народним масам. Єпископ Смірни Полікарп охоче спілкується з проконсулом, але пропозицію останнього виступити на свій захист перед народом (*πεῖσον τόν δῆμον*) рішуче відкидає, вважаючи ворожий йому натовп недостойним (*οὐκ ἀξιούς*), щоб перед ним захищатися [Euseb., Hist. eccl. IV, 15, 22]. Єпископ Лугдуна Пофін, вік якого перевищував 90 років, був жорстоко побитий натовпом і через два дні помер у в'язниці [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 29-31].

Немає нічого дивного у негативному сприйнятті християн низами суспільства. Народ бачив у християнах ворогів своїх богів (ба навіть

безбожників). Приводів для накопичення незадоволення щодо християн з боку простолюдинів було чимало. Християни ухилялись від служби у війську, не брали участі у язичницьких святах, негативно ставились до розваг, якими захоплювався натовп. Тертуліан обґрунтовував Святим письмом заборону відвідувати змагання, циркові та театральні вистави [Tert., de Spect. 3].

Поряд із справедливими звинуваченнями на адресу християн були й абсолютно необґрунтовані. У згадуваному нами повідомленні Светонія про вигнання іудеїв з Рима за Клавдія вжито “е” у слові “Христос”, що свідчить про низький рівень інформованості римського суспільства щодо християнства на початку II ст. н. е., коли була опублікована праця Светонія. Але навіть наприкінці II ст. н. е. Тертуліан вказує, що християн називають “хрестияни”: *“Etiam cum corrupte a vobis Chrestiani pronuntiamur”* [Tert., Ad nat. I, III, 9].

У народі було поширене переконання, що християни поклоняються осячій голові. Тертуліан зазначає: декому з вас приснилось, що осяча голова є нашим богом (*Nam et, ut quidam, somniastis caput asininum esse deum nostrum*) [Tert., Apol. 1]. Твердили, що християни поклоняються хресту, тож християнство сприймалось як фетишизм. Ворожі християнам уявлення підтримувались показами, які давали проти них раби, не витримуючи тортур і говорячи те, що хотіли почути кати [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 14]. Так добувались “докази” про тієстові банкети християн (у грецькій міфології Тієст скуштував страву, приготовану з м’яса його дітей, не знаючи про це) та едіпові зв’язки серед них (Едіп убив Лая, не знаючи, що це його батько, і одружився з Іокастою, не знаючи, що це його мати).

Незадоволення нижчих верств населення щодо християн штучно підтримувалося зацікавленими особами – жерцями, філософами. Кінік Кресцент, одягнувши на себе личину прихильника народу, збуджував натовп проти християн, твердячи, що вони безбожники та нечестивці (*ἀθέων καὶ ἀσεβῶν*) [Euseb., Hist. eccl. IV, 16, 3]. Інший філософ, Порфирій, спостерігаючи якусь тривалу згубну хворобу, переконував народ, що

причиною цього є небажання Ескулапа благодіяти світу через поширення християнства. І народ цьому вірив. Правління Марка Аврелія стало часом великих напастей. Чума вразила Рим, Італію, провінції і військо [Eutr. VIII, 12, 2]. На думку представників нижчих верств населення, нехтування релігійними церемоніями прямо пов'язані зі стихійними лихами. Якщо Тібр розлився і затопив межі міста, якщо Ніл не розлився на ниви, якщо небо нерухоме, якщо земля рухається, якщо голод, якщо пошесть, негайно проголошується: християн – левам! (*Si Tiberis ascendit in moenia, si Nilus non ascendit in arva, si caelum stetit, si terra movit, si fames, si lues, statim Christianos ad leonem! Adclamatur*) [Tert., Apol. XL]. У період правління Марка Аврелія були очевидними ознаки перемін, які засвідчували, що відбувається трансформація світу. Великий мор, активізація варварів на кордонах Імперії, іудейські та єгипетські ритуали, що відвертали людей від виконання звичних обов'язків – такими були деякі симптоми, помічені сучасниками [542, р. 196-197]. Логіка народних мас була проста: богів прогнівили християни, тому християн треба покарати і цим умилювати богів.

Наскільки сильною була ненависть народу до християн, можна побачити з опису подій у Галлії під час гонінь 177 р. н. е., який зберігся у Євсевія. Християн не пускали у будинки, лазні та на ринок, забороняли їм з'являтися у громадських місцях, ображали словесно, били, волокли, грабували, закидали камінням, ув'язнювали, чинили так, як зазвичай чинить озвірілий натовп з ворогами [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 5-7]. Опосередкованим доказом ворожості провінційного суспільства до християн можуть бути катакомби християнських общин, що у III ст. н. е. були і на великому грецькому острові Криті і на Мілосі [528, р. 175], маленькому острівці Кікладського архіпелагу.

Ворожість натовпу була великою небезпекою для християн. Її зумовлювала низка факторів. Зокрема – велика кількість “чужинців”, вихідців зі східних провінцій у християнських общинах I – II ст. Негативну реакцію

викликало намагання християн відокремитись у суспільстві, де життя приватної людини традиційно було відкритим для загального огляду. З усіх “забобонів” того часу християнство єдине проповідувало свою власну винятковість [154, с. 90]. Імператорська влада шукала підтримки у плебсу. Саме для нього імператори і намісники провінцій влаштували грандіозні видовища. Незадоволений уже одним хлібом, який даром роздавали йому у столиці, і цирком, яким його розважали, народ через ненависть до християн почав вимагати ще й смерті християн і до звичного крику: хліба і видовищ (*panem et circenses*) додається ще новий жахливий крик: християн – левам (*christianos ad leones*). Отже, уряд лише затверджував своїм авторитетом те, ініціатива чого належала натовпу [235, с. 32-34].

За словами Орозія, гоніння розпочалися під час Парфянської війни, близько 166 р. н. е., в Азії та Галлії (*vice in Asia et in Gallia*) [Oros. VII, 15, 4]. У Галлії християнські общини Лугдуна та Вієнни (головне місто аллоброгів, суч. *Vienne*) втратили найбільш дійових людей, на яких трималися місцеві Церкви [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 13].

Є підстави вважати, що переслідування християн за Марка Аврелія відбувалися на основі нових законів, виданих ним. О. Лебедев з'ясував особливості цього переслідування: 1) розшук християн; 2) намагання повернути християн назад до язичництва; 3) заохочення доносів на християн; 4) катування у в'язницях навіть тих християн, які зреклися [235, с. 32-34]. Євсевій наводить свідчення Климента Олександрійського, з якого можна зробити висновок про прийняття ще нових постанов проти християн [Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 4-5].

Свого часу Траян заборонив розшукувати християн, тепер їх наполегливо розшукують. Так, у Смірні (сучасний Ізмір) натовп, збуджений процедурою покарання християн, зажадав розшукати і покарати Полікарпа, єпископа Смірни. Останній, почувши про початок переслідувань християн, на прохання вірних залишив місто і жив неподалік, спершу в одному, а потім у іншому селі. Для його розшуку було докладено значних зусиль. Урешті-решт

переслідувачі схопили двох молодих рабів, побили одного з них і той указав на притулок Полікарпа. Останній на суді визнав себе християнином, був засуджений і спалений [Euseb., Hist. eccl. IV, 15, 25-36].

На відміну від часів Траяна, уряд прагне домогтися від християн зречення своєї віри. При цьому застосовується жорстоке катування. Згадуваного уже Полікарпа на суді переконують зректися Христа, погрожуючи різноманітними тортурами [Euseb., Hist. eccl. IV, 15, 23]. Часом такі погрози досягали результату [Euseb., Hist. Eccl. IV, 15, 7; V, 1, 11]. Проте звичним явищем стало добровільне прагнення мучеництва. Знаменитий римський герой Муцій Сцевола, рятуючи своє життя, спалив на вогні праву руку [Liv. II, 12-13]. Скільки ж християн, запитує Мінучій Фелікс у діалозі “Октавій”, без жодного стогону спалили не лише руку, але й усе тіло, хоча, за бажанням, могли позбутися цих страждань [Min. Fel., Oct. XXXVII]. Багато християн спеціально готувалися до публічного мучеництва, щоб гідно пройти через важкі випробування на арені. На запитання суддів щодо суспільного стану, сім’ї чи країни походження вони відповідали стандартною фразою: “Я – християнин” [805, р. 197-205]. Згодом арена сприймалась як тло для зображення християнської мужності у період гонінь [682, р. 77].

Утім зречення не тягло за собою автоматично звільнення звинувачених християн. Від них вимагали нових свідчень. Так, християнку Бібліаду продовжували катувати і після її зречення, врешті-решт вона знову заявила, що християнка [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 25-26]. Тих, що не зрелися віри, утримували у в’язниці як християн, а тих, хто зрікся, – як убивць та розпусників [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 33]. Інколи особисто імператор міг помилувати тих, що зрелися [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 47]. Різновидом покарання для християн були роботи у копальнях [Euseb., Hist. eccl. IV, 23, 10].

Ще однією особливістю переслідувань християн за Марка Аврелія стало заохочення донощиків. Пам’ятаємо, що Траян не лише в жодний спосіб не стимулював донощиків, але й заборонив брати до уваги анонімні доноси. А за

новими едиктами, як сказано у Євсевія, безсоромні донощики та любителі чужого уночі і вдень грабують людей [Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 5]. На християн доносили іудеї, воїни, їхні власні раби. Завдяки цим доносам християн арештовували безпосередньо під час їхніх таємних зібрань [Tert., Ad nat. I, 7, 19; Apol. VII, 3].

Християнська традиція висловила необґрунтовану думку про припинення, чи хоча б суттєве обмеження переслідування християн на завершальному етапі правління Марка Аврелія. Євсевій передає, що під час Маркоманської війни римське військо опинилося у скруті через відсутність води. Воїни одного з легіонів, який нібито повністю складався з християн, звернулися з молитвою до Бога і домоглися чуда: розпочалася злива, яка втамувала спрагу воїнів, а блискавки розігнали наляканих варварів. Після цього, говорить Євсевій з посиланням на Тертуліана, імператор заборонив доноси на християн, погрожуючи смертю донощикам [Euseb., Hist. eccl. V, 5, 1-6]. На цій версії Євсевія базується розповідь Орозія [Oros. VII, 8-10]. Тертуліан теж розповідає про дощ, який вимолили християни для Марка Аврелія [Tert., Ad Scapul. IV, 6], і говорить про погрозу імператора жорстоко покарати донощиків, але зазначає, що переслідування християн були не відмінені, а лише послаблені [Tert., Apol. V, 6-7].

Нехристиянські автори також вказують на втручання Неба у перебіг битви війська Марка Аврелія та варварів. За Діоном Кассієм, римське військо, оточене чисельнішими силами варварів і відрізане від джерел води, потерпало від виснаження, ран, спеки та спраги. Врятував ситуацію єгипетський маг Арнуфіс, що супроводжував імператора. Він звернувся з молитвами до Меркурія і цим викликав дощ [Dio Cass. LXXI, 8]. Юлій Капітолін говорить: своїми молитвами сам Марк Аврелій випросив дощ та блискавки з неба [НА, М. Ant. Philos. XXIV, 4]. Отже, у самому “чуді” сумніватися підстав немає. Проте навряд чи імператор пов’язував усе, що сталося, з молитвами християн. Християнство було порівняно мало поширене серед військових, доки не було

визнане офіційною релігією Імперії на початку IV ст. н. е. Християнські автори не схвалюють службу у армії [823, р. 284], окремі Отці раннього християнства вчили, що кожен повинен любити свого ворога, а тому військова служба повинна розглядатись як гріховна [852, р. 279]. О. Лебедев звертає увагу на те, що війна, на якій трапився згаданий епізод, відбувалася на чотирнадцятому році правління Марка Аврелія, а найсильніше переслідування християн у Галлії припадає на сімнадцятий [235, с. 101]. Як бачимо, ставлення імператора до християн після описаного “чуда” зовсім не змінилося. Якщо й існував якийсь лист Марка Аврелія, де йшлося про це “чудо”, то, ймовірно, лише в інтерпретації Тертуліана [Tert., Apol. V, 6] імператор пов’язує його з молитвами християн.

Принципат Коммода став часом певного послаблення переслідувань християн. Євсевій говорить, що до християн почали ставитись м’якше і Церква жила у мирі [Euseb., Hist. eccl. V, 21, 1]. Така толерантність щодо християн, імовірно, стала наслідком впливу на імператора його улюбленої наложниці Марції. Вона, мабуть, була християнкою і зробила багато доброго християнам [Dio Cass. LXXII, 4].

Десь близько 184 чи 185 р. н. е. [306, с. 40] проконсул Азії Арій Антонін, що згодом загинув через безпідставне звинувачення [НА, Comm. VII, 1], розпочав суворе переслідування християн. Тоді до нього на суд прибули усі місцеві християни. Їх кількість не давала проконсулу можливості розглянути справи щодо них усіх. Тому він обмежився покаранням лише окремих, мабуть, найбільш завзятих християн, а решту розігнав зі словами: нікчемні люди! Якщо ви хочете померти, то у вас є кручі і шнури [Tert., Ad Scapul. V, 1].

Християнська традиція розглядає прихід Септімія Севера до влади як початок нових випробувань для християн. У 203 р. знову розпочинається переслідування [Oros. VII, 17, 4]. Проте імператори династії Северів, що не брали близько до серця інтереси римського культу, здатні були прихильно чи індиферентно ставитись до посилення та поширення чужих релігій, отже й

християнства. Варто погодитися з думкою про тенденцію певної релігійної толерантності за Северів [384, р. 62]. На перший погляд, цьому суперечить згаданий едикт Септімія Севера щодо іудеїв та християн. Як передає Елій Спартіан, імператор під страхом покарання заборонив навернення в іудейство (*Iudaeos fieri*), те саме він встановив також щодо християн (*Idem etiam de Christianis sanxit*) [НА, Sev. XVII, 1]. О. Лебедев обґрунтовано вважає цей едикт спробою уряду покласти край пропаганді християнства, не зазіхаючи на права християн. Тим самим християнство до певної міри визнавалось дозволеною релігією. Закон радше захищає *status quo* язичницької релігії, особливо римської, аніж нападає на релігії, що суперечать панівному культу [235, с. 228-231].

Якщо толерантність Септімія Севера до християн породжує серйозні сумніви, то ставлення до них іншого представника тієї ж династії – Олександра Севера – може бути визначене більш певно. Як і Антоніна Пія, його називали благочестивим (*pius*) та добродішним (*sanctus*) [НА, Alex. Sev. IV, 5]. Лампрідій говорить, що зранку Олександр у своєму приміщенні для зображень ларів (*in larario*), здійснював жертвоприношення (*rem divinam faciebat*). У його ларарії були зображення предків, найкращих, вибраних (*optimos electos*) обожнених принцепсів, а також деяких праведників. Серед останніх історик називає Аполлонія, Авраама, Орфея і Христа [НА, Alex. Sev. XXIX, 2]. Немає достатніх підстав категорично відкидати свідчення щодо зображення Христа. Воно перегукується із повідомленням про терпимість Олександра до християн, про його задум побудувати храм Христу та підтримку християн у конфлікті щодо земельної ділянки з трактирниками (*porinari*) [НА, Alex. Sev. XXII, 4; XLIII, 6; XLIX, 6].

Можливо, щось із повідомлень про прихильність Олександра Севера до християн не відповідає дійсності. Сумнівною є розповідь про його наказ написати у Палатинському палаці вислів із Євангелія, який він почув від когось з іудеїв чи християн: “і як бажаєте, щоб вам чинили люди, чиніть їм і ви так

само” [HA, Alex. Sev. LI, 8]. Проте безсумнівним є толерантне ставлення цього імператора до християн. Як передає Євсевій, Юлія Маммея, мати Олександра Севера, не лише була обізнана з християнським ученням, але й зустрічалася з Орігеном, відомим християнським письменником того часу [Euseb., Hist. eccl. VI, 21, 3]. Орозій навіть називає її християнкою [Oros. VII, 18, 7]. Імператор був під сильним впливом своєї матері [Eutr. VIII, 23]. Але правління Олександра Севера християнам не принесло жодного покращення правового статусу.

У конфлікті між Імперією та християнством одна зі сторін мала бути знищена або у чомусь поступитись. На думку Б. Лапіцького, християни пішли на компроміс, суть якого була сформульована апостолом Павлом [631, s. 290]. У своєму посланні до римлян, який можна датувати 59 р. н. е. [336, с. 391], він зазначає: Всяка душа (*πάσα ψυχή*) нехай буде покірна вищій владі... не тільки через страх покарання, але й через сумління (*οὐ μόνον διὰ τὴν ὀργὴν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συνείδησιν*) [Paul, Romans 13, 1; 5]. У першому листі до Тимотея Павло наголошує, що треба молитися за царів (*ὑπερ βασιλέων*) та усіх, хто при владі [Paul, 1 Tm. 2, 1-2]. Тертуліан зазначає: християнин знає, що імператор поставлений його Богом (*sciens a Deo suo constitui*) і його треба любити, боятись і шанувати, бажати йому благоденства разом із благоденством усій Римській Імперії. Тому, говорить Тертуліан, ми здійснюємо жертвоприношення за здоров'я імператора, але нашому Богу (*Itaque et sacrificamus pro salute imperatoris, sed Deo nostro*) і молимо за здоров'я імператора (*oramus pro salute imperatoris*) [Tert., Ad Scapul. II, 6; 8; 9]. Саме така практика сприяла тому, що у взаєминах між християнами та владою у I – II ст. н. е. були тривалі безконфліктні періоди. За три століття протистояння між Римом та християнством лише зрідка досягало високого рівня [431, p. 115].

Позиція християн, які не визнавали традиційних римських вірувань, ухилялись від виконання звичайних для підданих обов'язків, викликала гостру реакцію уряду. Найбільш ретельні правителі вважають за необхідне боротися

із цим “забобоном”. Відособленість християн та утаємниченість їхніх обрядів вели до поширення різноманітних чуток серед народу. Здебільшого під цими чутками не було жодного підґрунтя. Несправедливе переслідування християн за Нерона викликало співчуття простолюдинів, які розуміли надуманість висунутих звинувачень. Проте згодом саме низи суспільства ініціюють гоніння на християн. Уряд ці переслідування лише спрямовував у законне русло. Без такого втручання уряду серед християн було б значно більше мучеників.

Утім, переслідування християн – це відображення позиції римського уряду щодо християнства, яке не вписувалось у традиційну схему римського релігійного життя. Ворожість християнства щодо римської релігії потребувала належної реакції з боку правителів. Християни вважали за неможливе для себе виконувати певні вимоги уряду, а останній вважав за необхідне карати християн за невиконання ними їхнього суспільного обов’язку.

Для римських урядовців було природним, що держава контролює усі сторони життя громадян, у тому числі духовну. А християни вважали, що релігійне життя людини повинне бути виведене з-під опіки держави. Римляни сприймали свою релігію як частину державного устрою. Тому поведінка християн вважалася зазіханням на основи державної організації. Ще один аспект конфлікту між Римом і християнами полягав у неповазі останніх до звичаїв предків – *mos maiorum* (як їх трактували римляни). У Римі дотримання стародавніх звичаїв уважалось за необхідну складову обов’язків кожного окремого громадянина і общини у цілому. Запровадження принципату супроводжувалося боротьбою за відродження давніх традицій, що повинно було зменшити чужоземні впливи. Водночас, римляни схвалювали повагу до традиції іншими народами, як це можна бачити на прикладі оцінки Валерієм Максимом массілійців: “*Inde Massilienses quoque ad hoc tempus usurpant disciplinae gravitatem, prisca moris observantia, caritate populi Romani praecipue conspicui*” (також массілійці з точки зору ретельного дотримання зобов’язань,

слідування звичаям предків, дивовижно нагадують римський народ) [Val. Max. II, 6, 7]. Тому не дивно, що найбільш послідовно переслідували християн саме ті імператори, які найретельніше дбали про інтереси держави, – Траян та Марк Аврелій. Залишити без належного реагування діяльність християн означало заохочувати їх та інших до нехтування своїми обов'язками перед державою.

Отже, ставлення Римської держави до християнства в жодному разі не можна розглядати відокремлено від внутрішньої політики Риму загалом. Суть цієї політики зводилась до забезпечення широкої соціальної бази для чинного режиму. Усе, що перешкоджало досягненню цієї мети, у тому числі діяльність християн, повинно бути знищене чи змінене [290]. Взаємини між Римською державою та християнством у I – II ст. н. е. визначались як позицією християн щодо держави та традиційної релігії, так і сприйняттям християнства римським суспільством. Періоди загострень відносин між християнами та державою змінювались часами спокійного співіснування. Навіть у пору гонінь на просторах Римської Імперії були регіони, де християни почували себе спокійно. Саме реалії існування у межах Римської Імперії перетворили християнство на феномен світової культури.

4.5. Релігійна самосвідомість та забобони.

Еволюція релігійної самосвідомості римського суспільства у добу принципату залишається поза увагою сучасних дослідників. Водночас практично уся життєдіяльність віруючої людини визначається релігійною самосвідомістю, а римське суспільство було глибоко релігійним. Твори історика Валерія Максима (перша половина I ст. н. е.) засвідчують, що автор – віруюча людина – не сумнівається в існуванні та силі традиційних римських богів, які втручаються у світські справи та вимагають від людей високоморальної поведінки [695, р. 181].

Релігійна самосвідомість визначається історичною пам'яттю суспільства, його культурою, що проявляється у мові, звичаях та релігійних обрядах. Саме релігійна самосвідомість зберігає давні традиції, анахронізми, у тому числі забобони. Одним із найбільш живучих забобонів, який не зник навіть у наш час, є віра у астрологію, яка начебто може передбачити майбутнє, бо існує безпосередній зв'язок між розташуванням і рухом небесних тіл та явищами суспільного життя, долею людини та ін.

Велике число магів у греко-римській літературній традиції описані як вихідці із земель античної цивілізації Близького Сходу та Єгипту і як знавці мудрості цих цивілізацій. Терміни “маг”, “мідієць”, “перс”, “вавилонянин”, “халдей”, “сирієць” у греко-римських текстах вживаються як взаємозамінні. Маги (гр. *μάγος*, давньо перськ. *magiš*) були професійними мудрецами Перської імперії, чия компетенція не обмежувалася релігійною сферою. Коли перси вперше зіштовхнулися з греками, у складі їхньої імперії уже була Мідія та Вавилон. Халдеї були групою родів у Вавилоні. Греки почали асоціювати їх із астрономією та астрологією, а частково і з магією взагалі. Інші представники Сходу були додані до цієї групи пізніше [711, р. 33].

Ми уже згадували про зцілення Веспасіаном двох хворих та про віру Веспасіана у єгипетську ворожбу. Взагалі римляни сприймали Єгипет як землю переповнену знаннями магії та ворожби. Сьогодні є очевидним, що астрономія та астрологія беруть початок у Месопотамії, де існувала тривала традиція спостереження за положенням небесних тіл та фіксації рідкісних явищ, таких як затемнення. Однак халдеї, а саме під цим ім'ям, як ми уже наголошували, астрономів-жерців Вавилонії знали у греко-римському світі, не розглядалися як єдині творці мистецтва астрології у римський період: вони ділили цю честь із єгипетськими жерцями. Гороскопи, які знаходять у Єгипті римського часу, підтверджують існування мистецтва складання гороскопів у Римському Єгипті. Найдавніший зі знайдених гороскопів, який датується 37 р. до н. е., написаний демотикою (скоропис, яким користувалися у цей період майже винятково лише

єгипетські жерці). Написані грецькою мовою гороскопи відомі починаючи від 9 р. до н. е. [400, р. 140-141].

Зацікавленість астрологією, яка була вельми популярною серед вищих верств суспільства, зростає у період раннього принципату [562, р. 229]. Хоча важко оцінити роль придворних астрологів [396, р. 49], щодо їхнього впливу на окремі справи ми маємо переконливі свідчення. Тіберій вигнав із Рима астрологів (*mathematicos*), а сам займався астрологією і дослухався до порад професійних астрологів [Suet., Tib. 36]. Серед приближених Нерона був астролог Балбілл (*Balbillus*), якого ототожнюють із префектом Єгипту Тіберієм Клавдієм Балбіллом [688, р. 349]. Він консультував імператора, наляканого тим, що кілька ночей у небі стояла комета (*stella crinita*). Це вважалось несприятливим знаменням для правителів. Астролог порадив Нерону відвернути лихо від себе стратою когось із вельмож. За словами Светонія, Нерон зневажав релігію і врешті-решт почав ушановувати фігурку дівчини, яку він отримав від якогось плебея, вірячи, що вона порятує його від усіх підступів. Її він шанував понад усіх богів (*pro summo numine*), тричі на день здійснюючи їй жертвоприношення [Suet., Nero 36; 56].

До пророцтв астролога дослухався Отон, якому було передбачено, що він переживе Нерона та стане імператором [Suet., Otho 4; Tac., Hist. I, 22]. Імператор Тіт особисто тлумачив гороскопи [Suet., Tit. 9, 2]. А от Вітеллій наказав вигнати астрологів з Італії (*pulsi Italia mathematici*) [Tac., Hist. II, 62]. Як пише Светоній, найбільш вороже він ставився до блазнів та астрологів (*vernaculis et mathematicis*) [Suet., Vit. 14, 4]. Веспасіан, прийшовши до влади, вигнав астрологів з Рима, навіть не зважаючи на те, що мав звичку консультуватися з кращими з них особисто; щоб продемонструвати прихильність до астролога Балбілла, він дозволив жителям Ефесу, що у Малій Азії, відсвяткувати якісь священні ігри – привілей, якого він не давав жодному іншому місту [Dio Cass. LXVI, 9].

Проте, як зазначає Ювенал, у прихильників астрологів перевагу має той, кого частіше висилали: "*praecipuus tamen est horum, qui saepius exul*" [Juv. VI,

577]. Однак декого з прихильників астрології чекали жорстокіші покарання. Доміціан наказав стратити колишнього консула Меттія Помпузіана, який роздобув гороскоп імператора і був настільки необережний, що про це стало відомо [Suet., Dom. 10, 3].

Інколи бувало корисно мати добрі взаємини з астрологом. Нерва, якого Доміціан мав намір стратити, був врятований дружнім йому астрологом. Останній зумів переконати імператора, що Нерві залишилося жити кілька днів [Dio Cass. LXVII, 15, 6].

Популярною у Римі була також магія. Тертуліан у написаній на рубежі II – III ст. н. е. праці “Про поклоніння ідолам” (*De idololatria*) говорить про спорідненість магії та астрології: “Ми знаємо, що магія та астрологія між собою пов’язані” (*Scimus magiae et astrologiae inter se societatem*) [Tert., De Idol. IX]. Базовими принципами магії є два: перший – схоже викликає схоже, другий – речі, які колись контактували між собою продовжують взаємодіяти на відстані після того, як фізичний контакт між ними перервався [524, р. 52].

Римляни вірили у силу прокляття помираючої людини. Вергілій вважає, що саме жахливе передсмертне прокляття Дідони було причиною ворожості римлян та карфагенян [Verg., Aen. IV, 622–629]. Фігури чарівників відіграють важливу роль у Горация, у його Еподах та Сатирах, у трьох римських поетів-елегістів, Тібулла, Проперція і Овідія, у Сатирикони Петронія та епіграмах Марціала [399, р. 169]. У посланні до Флора Гораций із сумнівом запитує: “Чи смієшся ти зі сновидінь, жахів магічних, див, пророчиць, духів покійних нічних і чудес фессалійських” (*Somnia, terrores magicos, miracula, sagas, nocturnos lemures portentaque Thessalarides*) [Hor., Epist. II, 2, 208–209]? Римляни були переконані, що коли люди, омиваючи стопи, тричі водою доторкнуться очей, вони ніколи не хворітимуть на офтальмію чи будь-яку іншу хворобу очей [Plin., NH, XXVIII (X) 44]. Чудотворці запевняли, що “без вогню може ладан танути” (*flamma sine, tura liquescere*) [Hor., Sat. I, 5, 99], матері вірили, що, окрім молитви до Юпітера, вилікувати дитину можна також магічними

занурюваннями у Тібр [Hor., Sat. II, 3, 288–292]. Вірили, що чарівниця може вилікувати дитину, у якої відьма-вампір (*strix*) висмоктала кров, а білий шпичок (*alba spina*) допомагає відвернути усілякі біди [Ov., Fast. VI, 129–168]. Відьми посеред ночі рушали на місця поховань збирати отруйні трави (*herbas nocentis*) та кістки (*ossa*) померлих [Hor., Sat. I, 8, 22].

Поширеною була любовна магія [712, p. 115-119]. Обряд любовної магії, який у восьмій еклозі описує Вергілій, передбачає словесні формули, маніпуляції із потрійною різнокольоровою ниткою, одягом об'єкту церемонії та ін. [Verg., Ecl. VIII, 64–106]. Для приготування любовного напою зрізали серпом трави (*pabula falce metit*) [Ov., Her. VI, 84]. Але компонентів рослинного походження було недостатньо. Як розповідає Горацій, відьми вбивали хлопчиків, щоб отримати інгредієнти для чарівного зілля [Hor., Epod. V]. Датована часом правління імператора Тіберія епітафія засвідчує, що у могилі лежить чотирирічний хлопчик, який потрапив до рук відьми (*eripuit me saga manus*) [ILS 8522]. Петроній вкладає в уста Трімалхіона розповідь про викрадення відьмами тіла померлого хлопчика і як резюме – твердження: відьми існують (*sunt nocturnae*) [Petron., Sat. 63]. За словами Плутарха, жінки, які щоб забезпечити любов чоловіка вдаються до любовного зілля та чарування (*φίλτρα τινὰ καὶ γοητείας ἐπιτεχνώμεναι τοῖς ἀνδράσι*), стануть дружинами обмежених дурнів-виродків. Історик пояснює: рибальство за допомогою отрути (*φαρμάκων*) – це швидкий спосіб упіймати рибу, але він робить цю рибу непридатною для споживання (*ἄβρωτον δὲ ποιεῖ καὶ φαῦλον*) [Plut., Coniugalia praeserta 5 (Mor. 139 A)]. Як стверджує Светоній, римляни уважали, що любовне зілля, яке дала імператору Калігулі його дружина Цезонія, повинно було викликати у нього кохання, але спричинило божевілля (*Creditur potionatus a Caesonia uxore amatorio quidem medicamento, sed quod in furorem verterit*) [Suet., Calig. 50, 2]. Про любовне зілля (*φάρμακων*), як причину божевілля Калігулі, говорить Йосиф Флавій [Joseph., AJ, XIX, 2 (193), 4]. Ювенал натякає, що Цезонія використала для приготування любовного зілля *hippomanes*

(м'ясистий нарост на лобі новонародженого лошади): *cui totam tremuli frontem Caesonia pulli infudit* [Juv. VI, 616–617].

Зазвичай ритуал чорної магії передбачав викопування руками котловини (у Горация: розгрибання нігтями землі – *scalpere terram*) і жертвоприношення в неї чорного ягняти, використання вовняних та воскових зображень (*effigiem, cereas imagines*), вовчої бороди (*lupi barbam*), зміїного зуба [Hor., Sat. I, 8; Verg., Ep. XVII, 76], дев'ятиденного праху покійників (*novendiales pulveres*) [Verg., Ep. XVII, 48]. На воскових фігурках писали ім'я жертви і проколювали голкою в область печінки, як про це говорить Овідій (*medium tenuis in iecur egit acus*) [Ov., Am. III, 7, 30]. Щоб “підвищити ефективність” своїх дій, прихильники чорної магії використовували і зміїну отруту [Hor., Od. III, 10, 18; Sat. II, 8, 95].

Магію практикували в основному люди непевного походження та з низьким соціальним статусом, хоча до виконання магичних обрядів могли долучатись і римські громадяни [399, p. 201]. Були усталені магичні формули та обряди, які забезпечували бажаний результат. Датовані III ст. н. е. папіруси наводять заклинання і детальні інструкції щодо форми виконання магичного обряду [SGP, p. 110-114. № 46; 47]. У Вергілія читаємо: холодна змія на луках промовлянням заклинань розривається (*frigidus in pratis cantando rumpitur anguis*) [Verg., Ecl. VIII, 71].

З магичними обрядами пов'язані *Lemuria* – свято на честь покійних, яке справляли 9 травня. Римляни уявляли, що духи вмерлих є добрі (*lares* – духи хоронителі) та злі (*larvae*). Злі духи могли завдати людині великих клопотів: переслідувати її та навіть заволодіти її тілом. Щоб запобігти цьому глава сімейства повинен був посеред ночі здійснити магичний обряд, що передбачав певні магичні жести та словесні формули. За словами Овідія, обряд вшанування померлих здійснювався з давніх-давен і зберігся до цього часу (*qui partem prisca nunc quoque moris habet*) [Ov., Fast. V, 428]. З написів відомо, що його здійснення передбачало використання троянд (*rosas*) та їжі (*escas*) [1, с. 250 №

196-198]. Окремі особи заповідали своє майно на тих умовах, щоб спадкоємці доглядали їхні могили, як ми це бачимо у написі із Македонії: щоб вони ніколи не вийшли із сім'ї, але щоб із прибутків з них ті, що вище записані, турбувались про його та його батьків надгробні пам'ятники і харчувались (*ne unquam / [d]e familia exeant sed ut ex reditu eorum ii qui s(upra) s(cripti) s(unt) monument[um] / [eiu]s et parentium eius colant at ipsi alantur*) [CIL III, 656]. Схожі мотиви були у заповідачі з Галлії, що заповів 200 денаріїв, щоб з відсотків на них щорічно поминали його жертвоприношенням (*eis testamento suo / [(denarios) CC ut ex usur(a) eor(um) / omnibus annis sacri/ficio ei parentetur*) [1, с. 249 № 194].

У римських поетів поруч із німфами та сатирами часто згадуються Фавни, мешканці лісових дібров, що блукають вночі і турбують сон людей. Захистом від них уважалося коріння лісових рослин, котрі слід було викопувати лише уночі [265, с. 46].

У римському суспільстві зберігались пов'язані із релігією табу. Авл Геллій наводить довгий перелік заборон, яких повинен був дотримуватися фламін Юпітера. Зокрема, йому заборонялося їздити верхи, доторкатися до кози, сирого м'яса, плюща, бобу, дріжджового тіста, покійника, бути під відкритим небом без шапки, натиратися під відкритим небом олією (*ἐν ὑπαίθρῳ μὴ ἀλείφεσθαι*), заприсягатися та ін. [Gell., NA, X; Plut., Quaest. Rom. 40 (Mor. 274 C); 44 (Mor. 275 D)]. Римляни вважали, що непарні (*περιττός*) числа досконаліші і кращі за парні ("непарному числу радіє божество" – *numero deus impari gaudet* [Verg., Ecl. VIII, 75]), в окремі дні не слід вирушати у дорогу, птах, що летить зліва, провіщає успіх, місяць травень (*Μάϊος*) є несприятливий для укладання шлюбу, благочестивим слід утримуватись від бобових (*ὀσπρίων*) [Plut., Quaest. Rom. 2 (Mor. 264); 25 (Mor. 269 E – 270 D); 78 (Mor. 282 D – F); 86 (Mor. 285); 95 (Mor. 286 E)].

Поширена думка, що філософські ідеї притаманні лише високоосвіченій меншості (писемними у Римській Імперії були лише 10 відсотків вільнонароджених [622, р. 74]), а серед нижчих верств були поширені різні

форми анімізму та магії: для неосвіченого солдата світ був наповнений духами, які розмаїто перешкоджають його діям. Перед усіма кампаніями та битвами влаштовували жертвоприношення та давали обітниці. Командування тлумачило отримані під час ворожінь знаки, і це було предметом маніпуляцій. Коли воїни рвалися у бій, полководець міг визнати час неслухним. Тоді ворожіння вважались несприятливими, а воїни могли легко примиритись із зволіканням [852, р. 275].

Однак не лише представники нижчих прошарків суспільства відчували страх перед забобонами та вірили у магію. В існування привидів вірив Пліній Молодший і в одному листі обґрунтував свою позицію. Окрім свідчень інших людей, він оповідає історію, що трапилась у його домі: привиди вказали, що минула небезпека, яка загрожувала йому від імператора Доміціана. Уночі вони зрізали волосся хлопчику-лібертину та його брату (ті, що перебувають під слідством, зазвичай волосся відпускали) [Plin., Ep. VII, 27]. Імператор Август довіряв пророчим снам та різним прикметам. Він був переконаний, що від блискавки може захистити шкіра тюленя (*vituli marini*) і носив (*circumferret*) її завжди із собою [Suet., Aug. 90–92]. Тіберій використовував з цією ж метою лавровий вінок [Suet., Tib. 69]. Нерон, як ми зазначали, вірив у чарівну силу якоїсь фігурки. Доміціан усе життя прожив зі страхом перед роком, днем та навіть годиною, що були передбачені йому ще у дитинстві як час його смерті [Suet., Domit. 14–16].

Римляни, як і греки, вірили у пророцтва оракулів, зокрема Аполлона Дельфійського. Коли боротьбу за владу вели Септімій Север, Песценній Нігер і Клодій Альбін, жрець (*vates*) храму Аполлона відповів на питання – кому краще з них управляти державою грецьким віршем: найкращий – смуглий, добрий – африканець, найгірший – білий (*Optimus est Fuscus, bonus Afer, pessimus Albus*). На пряме запитання: хто заволодіє державою (*qui esset obtenturus rem publicam*) була дана чітка відповідь: проллється кров білого і чорного, владу над світом отримає уродженець пунійського міста (*Fundetur sanguis Albi Nigrique*

animantis, imperium mundi Poena reget urbe profectus) [НА, Pesc. Nig. VIII, 1–2], тобто Септімій Север, уродженець Карфагена. Імператор Каракалла постійно консультувався з оракулами, магами та астрологами (*ἀστρονόμους*) [Herodian IV, 12]. Він уважав, що у його особі відбулася реінкарнація Олександра Македонського [Herodian IV, 8; 445, р. 142; 654, р. 47]. Звинувачені у намаганні за допомогою магії вплинути на долю імператора могли бути засуджені до смертної кари [711, р. 156]. Звісно, магія як первісна форма релігії не могла задовольнити релігійні потреби розвинутого римського суспільства. Однак вона могла, як відзначила Ф. Прешенді, доповнити в окремих випадках римську релігію [298, с. 133].

Водночас не слід розглядати віру римлян у астрологію чи популярність магії як свідчення примітивності самосвідомості римського суспільства. Сучасні нам з вами астрологи успішно заробляють кошти на прожиття складанням гороскопів, проводять з'їзди і ведуть боротьбу з “лжеастрологами”. Ранні християни вірили у чудо, як вірять у нього і наші сучасники. Християни сперечались із прихильниками магії щодо причин “чуда” за Марка Аврелія.

У релігійній самосвідомості римлян, усвідомлення відповідальності суспільства загалом, і кожного індивіда зокрема за підтримання рівноваги у взаєминах з богами поєднувалось із забобонами: вірою у астрологію та магію. Особливістю релігійної самосвідомості римського суспільства було те, що диференціуючи римлян та іновірців останніх не сприймали ворогами. Це дозволяло безболісно інтегрувати у римське суспільство перегринів.

* * *

Доба принципату – це час відродження традиційної римської релігії. Римське суспільство цінувало та шанувало своїх богів, вклонялось їм і сподівалось на їхню підтримку. Зростає значення культу богів та богинь, які з якоїсь причини були особливо близькі імператору, але перебували раніше у

затінку. Водночас набирають популярності чужоземні культу. Політика уряду еволюціонувала від рішучої протидії за Августа до невторчання, а згодом і певної підтримки за його наступників. Однак тут критерієм було забезпечення стабільності у державі та можливість контролювати даний культ. Якщо та чи інша релігія цим вимогам не відповідала, уряд рішуче застосовував репресивні заходи, як ми це бачимо на прикладі друдизму та християнства.

Важливою рисою релігійної політики стало запровадження культу імператора. Як і культу традиційних богів, він формував зв'язок між підданим і правителем і сприймався усім населенням, за винятком іудеїв та християн. Еволюція культу спрямована на визнання чинного імператора богом за життя. Культ імператора ідеологічно обґрунтовував панування Риму над своєю Імперією та панування імператора над своїми підданими. Римляни отримали релігійне обґрунтування права імператора стояти над суспільством. *Ludi Saeculares*, проведені Августом та низкою його наступників, символізували подолання хаосу громадянських війн та початок нової епохи з приходом до влади династій Юліїв-Клавдіїв, Флавіїв та Северів. Особиста участь імператора у релігійних церемоніях підкреслювала його роль у державі.

Період принципату став часом становлення християнства. Взаємини між Римом та християнством у I – II ст. н. е. визначались як позицією християн щодо держави та традиційної релігії, так і сприйняттям християнства римським суспільством. Періоди загострень стосунків між християнами та державою змінювались часом спокійного співіснування. Навіть у пору гонінь на просторах Римської Імперії були регіони, де християни почували себе спокійно. Саме реалії існування у межах Римської Імперії перетворили християнство на феномен світової культури. Хоча релігійна самосвідомість римського суспільства диференціювала римлян і прихильників неримських релігій, іновірців не вважали за ворогів, що дозволяло безболісно інтегрувати у римське суспільство перегрінів.

ВИСНОВКИ

Отже, незважаючи на формальну схожість державного управління доби Республіки та принципату, Рання Римська Імперія у своєму розвитку пройшла шлях від “відновленої Республіки”, коли більшість вірила, що завдяки Августу було відтворено давню традиційну форму державного устрою, до “сенатської монархії”, коли сенат залишився останньою ланкою, що поєднувала Рим Северів із Римом часу Республіки. За цей час постав імперський управлінський апарат, підпорядкований не сенату та римському народу, а виключно імператору. Формування основ імператорської влади доби принципату було закладене реформою державного управління, що розпочалася у 27 та завершилася у 24 – 23 рр. до н. е. Імператор, зосередивши у своїх руках командування військом і контроль над фінансами держави, стає центральною фігурою у системі управління державою. Право рекомендації (*commendatio*) того чи іншого кандидата на магістратуру, яке у період Республіки мали усі і яке не мало жодного законного підґрунтя, трансформувалось у визнану законом рекомендацію принцепса. Од часу Августа влада імператора була санкціонована сенатом і базувалася на відповідному законі. Водночас не було закону, який окреслював повноваження імператора у принципі. Принципат був реальністю, яка не залежала від волі не лише пересічного римського громадянина чи сенату, але й самого принцепса. Заміна влади олігархів завуальованою монархією не лише не викликала серйозного спротиву, але й була активно підтримана більшістю населення. Якщо й були антиурядові виступи, то вони зводилися до вимог замінити конкретного принцепса кращим, але не до ліквідації принципату. Римляни визнавали *auctoritas* принцепса як *auctoritas Patris patriae*.

Поповнення сенату значною мірою контролювалось імператорами, котрі, користуючись своїми цензорськими повноваженнями, мали можливість

на свій розсуд заповнити вакантні у сенаті місця. Сенат та магістрати втрачають можливість реально впливати на формування політичного курсу держави. Участь сенату в управлінні державою визначалась, в основному, характером правління того чи того імператора. Одні імператори, яким просенатська історіографія дає негативну характеристику, прагнули необмеженої влади, інші, з позитивною оцінкою, допускали видимість свободи. За “доброго” імператора сенат задовольнявся формальною причетністю до справи державного управління, за “поганого” – чекав кінця його правління і сподівався, що наступний буде “добрим”. Врешті-решт це призводить до наростання серед senatorів політичної апатії.

Важливою складовою політичної системи принципату стала політична пропаганда. Од часу Августа вона набула рис державної політики і охопила не лише всю територію Римської Імперії, але через релігію, монети, написи, архітектуру, літературу, твори мистецтва вийшла далеко за її межі – як географічно, так і хронологічно. Успіхові пропаганди сприяли очікування суспільства, актуальність проголошених гасел. Людину легко переконати, якщо вона сама цього хоче. Римське суспільство після періоду тривалих громадянських війн прагнуло миру, спокою, впевненості у завтрашньому дні. Усе це асоціювалось із Республікою – давньою формою, що забезпечувала достойне життя їхнім дідам та прадідам. Однак політична пропаганда, попри її тотальний характер, не досягла би поставленої мети, коли б не оперувала реальними фактами. Важливою обставиною, що сприяла її успіхові, було збереження усіх політичних інститутів попередньої епохи. Скликаються народні збори, засідає сенат, обираються вищі та нижчі магістрати. Владні повноваження магістратів доби Республіки походили від повноважень рексів царського періоду. Тому й привласнення повноважень республіканських магістратів імператором не виглядало як зміна природи Римської держави. Август використав багатий досвід трансформації республіканських інституцій, який базувався на традиціях диктатур Корнелія Сулли та Юлія Цезаря.

Магістратури, сенат та народні збори стали інструментами його політики. Закладена Октавіаном Августом база політичної пропаганди була активно використана наступними правителями. Основні її риси залишались незмінними від Августа до Северів. Пропаганда покликана була забезпечити Імперії суспільно-політичний спокій, а імператорському режиму широку соціальну базу. Поза дією політичної пропаганди не залишався жоден римлянин, жодна верства населення, жоден політичний чи соціальний інститут. Можна констатувати тотальний характер політичної пропаганди доби принципату. Значною мірою саме успішна пропаганда сприяла непохитності політичного режиму I, II і першої третини III століття н. е. Спадкоємці Августа, за незначним винятком, ретельно стежили за збереженням республіканської форми та її монархічного змісту. Концепція принципату, як оптимального державного устрою, абстрагувалася від свого творця та успішно пройшла випробування часом, ставши елементом суспільної свідомості.

Репресії, більш чи менш інтенсивні, застосовували представники усіх династій – від Юліїв-Клавдіїв – до Северів. Посилення чи послаблення репресій лише частково можна пояснити якимись особливостями того чи того принцепса. Велике значення для формування та розвитку системи принципату мали зміни у трактуванні правових норм і судовій практиці. Принцепс не був об'єктом права для законів, у тому числі й власних. Спільним для усіх імператорів I – II ст. н. е. було прагнення силою державного механізму придушити будь-яку опозицію, відкриту чи приховану. Вирішувалось це значною мірою за допомогою політичних репресій.

Хоча законодавчих актів щодо упорядкування передачі влади у Римі доби принципату не було, династична політика, що сформувалась уже за Августа, стала важливою складовою системи принципату, надала системі монархічних рис та у своїй природі не змінилась до Северів. Суть її полягала у забезпеченні передачі влади бажаному для правителя спадкоємцю, який переважно був пов'язаний з імператором родинними узами. Коли цей порядок

порушувався, держава здебільшого переживала серйозні потрясіння, як це трапилось після смерті Нерона, Коммода, Каракалли, Олександра Севера.

Час становлення принципату став часом консолідації *Pax Romana*. Провінції з об'єкту дії *imperium* римського народу, реалізованого через магістратів та про-магістратів, перетворюються на територіальні складові Імперії, на які поширюється адміністративне управління, система оподаткування та оборони. З часу Флавіїв провінціали, особливо з Іспанії та південної Галлії, були впливовим угрупованням серед сенаторів. Врешті-решт, на початку III ст. н. е. італійці втратили свою абсолютну перевагу в *ordines amplissimi*. Політика максимального визиску провінцій була замінена політикою їх інтеграції у Римську Імперію. Важливим інструментом провінційної політики стало римське громадянство. Його еволюція завершилася едиктом Каракалли, що підтвердив встановлення поділу суспільства не за критерієм громадянства, а за приналежністю до *honestiores* чи *humiliores*. Романізація стала засобом інтегрування провінцій у Римську Імперію. Початок цьому процесу поклало завоювання Італії. Без романізації не було б і Римської Імперії, якою ми її знаємо. Загалом римське суспільство доби Ранньої Імперії зуміло скористатися усіма перевагами принципату і консолідуватися довкола ідеї відродження традиційних римських цінностей та імператорської влади як гаранта реалізації цієї ідеї.

Проаналізовані джерела засвідчують двоякий характер еволюції римських суспільних інститутів у добу принципату. З одного боку вектор суспільного розвитку був з'ясований у попередній період. Римське суспільство було поділене на ті ж групи, що й за Республіки, зі збереженням, в основному їх економічного та правового статусу. З іншого боку процес суспільного розвитку в умовах функціонування системи принципату завершився закономірними змінами у римському суспільстві.

В умовах посиленого контролю з боку уряду перебувала римська сім'я. Заходи, спрямовані на зміцнення сім'ї та відродження моралі, були одночасно і

заходами, що посилювали урядовий контроль за суспільством загалом. *Ordo senatorius* перетворюється на загальнодержавну вищу верству. Вершники поступово відтісняли сенаторів у виконанні командних, адміністративних та судових функцій. Потреби імператорської бюрократії привели до створення нових вершницьких посад та зростання числа вершників. Кар'єра вершника, як і кар'єра сенатора, значною мірою залежала від наявності чи відсутності підтримки імператора. Зі встановленням Імперії було розірвано той примарний зв'язок, що ще залишався у добу пізньої Республіки між політичною активністю та військовою службою римських громадян, які могли впливати на розв'язання важливих політичних питань через голосування у центуріатних коміціях. Ветерани формували особливу суспільну групу, яка була важливим інструментом романізації у провінціях, відрізнялася від решти населення суттєвими привілеями, переважно кращим матеріальним становищем та римським громадянством (до едикту Каракалли). Престиж військової служби був значним, а воїни та ветерани мали високий авторитет у суспільстві.

Встановлення системи принципату супроводжувалось активними заходами держави, спрямованими на відродження селянства. Особливу активність у цьому напрямку проявляли імператори I ст. н. е. З II ст. н. е. простежується тенденція до згортання державних заходів, спрямованих на підтримку селянина. Всупереч політиці Августа та його найближчих наступників, еволюція римського селянства у період Ранньої Імперії призвела до пониження його соціального статусу. У період Ранньої Імперії у сільському господарстві поширюється нове явище – колонат. Більшість колонів були вільними, інколи лібертинами. Але у системі оренди використовувались навіть раби. Виділення у межах великого маєтку дрібних господарств колонів не обов'язково вело до зростання продуктивності праці. Проте виникала можливість залучити до роботи нові категорії робочої сили. Плебс рішуче підтримував новий режим, вважаючи імператора протиположністю аристократії та захисником своїх інтересів. Міський плебс був одним із компонентів, що

забезпечував стабільність існуючої системи. Контроль над плебсом з боку уряду здійснювався за допомогою політики “батога і пряника”, в якій важливе місце належало роздачам та видовищам.

У період принципату поступово пом’якшується ставлення держави до рабів. На відміну від періоду Республіки, у I – II ст. н. е. багато нащадків рабів уже в другому чи третьому поколінні отримують вершницьке звання та відповідні посади. Проте в II ст. н. е. зменшується політична роль імператорських лібертинів, що свідчить, з одного боку, про зменшення мобільності всередині суспільства, з іншого, – про зменшення потреби імператорської влади звертатися за підтримкою до цієї соціальної групи.

Доба принципату – це час відродження традиційної римської релігії. Римське суспільство цінувало та шанувало своїх богів, вклонялось їм і сподівалось на їхню підтримку. Зростає значення культу богів та богинь, які з якоїсь причини були особливо близькі імператору, але перебували раніше у затінку. Водночас набирають популярності чужоземні культу. Політика уряду еволюціонувала від рішучої протидії за Августа до неутручання, а згодом і певної підтримки за його наступників. Однак тут критерієм було забезпечення стабільності у державі та можливість контролювати даний культ. Якщо та чи та релігія цим вимогам не відповідала, уряд рішуче застосовував репресивні заходи, як ми це бачимо на прикладі друїдизму та християнства.

Важливою рисою релігійної політики стало запровадження культу імператора. Як і культу традиційних богів, він формував зв’язок між підданим і правителем і сприймався усім населенням, за винятком іудеїв та християн. Ставши частиною римської релігії, він водночас виконував і політичні функції, об’єднуючи підданих поклонінням обоженним та чинним правителям. Зародившись як культ “Роми та Августа”, він перетворюється на культ “Роми та августів” зі зростанням числа обожнених імператорів. При усіх відмінностях у західних та східних провінціях, еволюція культу відбувається у напрямку визнання правлячого імператора богом за життя. Культ імператора ідеологічно

обґрунтовував панування Риму над Імперією та панування імператора над своїми підданими. Римляни отримали релігійне обґрунтування права імператора стояти над суспільством. Римське суспільство приймало божественну природу імператора, всупереч факту його народження від смертної жінки та смертності його самого. Це створювало передумови для визнання християнства.

Ludi Saeculares, проведені Августом та низкою його наступників, суттєво відрізнялись від *Ludi Tarentini* республіканського часу. Ігри, влаштовані Августом, Доміціаном та Септімієм Севером, символізували подолання хаосу громадянських війн та початок нової епохи з приходом до влади династій Юліїв-Клавдіїв, Флавіїв та Северів відповідно. Особиста участь імператора у релігійних церемоніях підкреслювала його роль у державі. Аналізуючи *Ludi Saeculares* у контексті еволюції римської релігії, треба вести мову не стільки про домінування традиції чи новизни, римських чи грецьких категорій, скільки про їх поєднання.

Період принципату став часом становлення християнства. Взаємини між Римом та християнством у I – II ст. н. е. визначались як позицією християн щодо держави та традиційної релігії, так і сприйняттям християнства римським суспільством. Ставлення Римської держави до християнства в жодному разі не можна розглядати відокремлено від суспільно-політичного розвитку Риму загалом. Політика римського уряду зводилась до забезпечення широкої соціальної бази для чинного режиму. Усе, що перешкоджало досягненню цієї мети, у тому числі діяльність християн, повинно бути знищене чи змінене. Періоди загострень стосунків між християнами та державою змінювались часом спокійного співіснування. Навіть у пору гонінь на просторах Римської Імперії були регіони, де християни почували себе спокійно. Саме реалії існування у межах Римської Імперії перетворили християнство на феномен світової культури.

У релігійній самосвідомості римлян, усвідомлення відповідальності суспільства загалом, і кожного індивіда зокрема за підтримання рівноваги у взаєминах з богами поєднувалось із забобонами: вірою у астрологію та магію. Особливістю релігійної самосвідомості римського суспільства було те, що диференціюючи римлян та іновірців останніх не сприймали ворогами. Це дозволяло безболісно інтегрувати у римське суспільство перегринів.

Проведене дослідження суспільно-політичного розвитку Римської Імперії доби принципату дозволяє стверджувати монархічну природу влади римських імператорів, при збереженні традиційної республіканської форми державного устрою. “Відновлена Республіка” Августа і “сенатська монархія” Олександра Севера – це різні етапи розвитку системи принципату, для якої найкраще підходить визначення – “завуальована монархія” (*veiled monarchy*).

Контроверсійність чи не кожного аспекту розвитку римського суспільства та внутрішньої політики доби принципату, разом із постійним розширенням джерельної бази, – запорука перспективності подальшого дослідження проблеми. Питання культу членів імператорської сім’ї, розвиток ораторського мистецтва у період Ранньої Імперії, еволюція римського імперіалізму у добу принципату та багато інших проблем потребують уваги сучасних істориків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Епіграфіка

1. Штаерман Е. М. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи (Продолжение) / Елена Михайловна Штаерман // ВДИ. – 1955. – № 3. – С. 221–268.
2. Штаерман Е. М. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи (Продолжение) / Елена Михайловна Штаерман // ВДИ. – 1956. – № 1. – С. 194–268.
3. Штаерман Е. М. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи (Продолжение) / Елена Михайловна Штаерман // ВДИ. – 1956. – № 2. – С. 185–232.
4. Charlesworth M. P. Documents illustrating the reigns of Claudius and Nero / Martin Percival Charlesworth. – Cambridge : Cambridge University Press, 1939. – VIII, 42 p.
5. Corpus inscriptionum latinarum / [Ed. Emil Hübner]. – Berlin : W. de Gruyter, 1974. – Vol. II. – LVI, 712 p.
6. Corpus inscriptionum latinarum / [Ed. Theodor Mommsen]. – Berolini : W. de Gruyter, 1958. – Vol. III, Pt. 2. – P. 588–1064.
7. Corpus inscriptionum latinarum / [Ed. Eugen Bormann, Wilhelm Henzen]. – Berolini : W. de Gruyter, 1951. – Vol. VI, Pt. 1. – LXVI, 873 p.
8. Corpus inscriptionum latinarum / [Ed. Theodor Mommsen]. – Berolini : G. Reimerum, 1881. – Vol. VIII. – XXXVIII, 714 p.
9. Corpus inscriptionum latinarum / [Ed. Theodor Mommsen]. – Berolini : Walter de Gruyter, 2001. – Vol. X. – 1229 p.

10. *Corpus inscriptionum latinarum* / [Ed. Otto Hirschfeld, Carolus Zangemeister]. – Berolini : Walter de Gruyter, 1966. – Vol. XIII. – VII, 517 p.
11. *Corpus inscriptionum latinarum* / [Ed. Hermann Dessau]. – Berolini : Walter de Gruyter, 1968. – Vol. XIV. – XX, 608 p
12. Ehrenberg V. Documents illustrating the reigns of Augustus and Tiberius / Victor Ehrenberg and Arnold Hugh Martin Jones. – [3rd ed.]. – Oxford : Clarendon Press, 1955. – 171 p.
13. *Inscriptiones graecae. Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores* / [Ed. Johannes Kirchner]. – [2nd ed.]. – Berolini : Apud Gualterum de Gruyter, 1935. – V. 2–3, Pt. 3, fasc. 1. – 362 p.
14. *Inscriptiones latinae selectae* / [Ed. Herman Dessau]. – Berolini : Apud Weidmannos, 1892. – Vol. 1. – 580 p.
15. *Inscriptiones latinae selectae* / [Ed. Herman Dessau]. – Berolini : Apud Weidmannos, 1902. – Vol. 2, Pt. 1. – P. 736.
16. *Inscriptiones latinae selectae* / [Ed. Herman Dessau]. – Berolini : Apud Weidmannos, 1906. – Vol. 2, Pt. 2. – P. 737–1040.
17. *Inscriptiones latinae selectae* / [Ed. Herman Dessau]. – Berolini : Apud Weidmannos, 1914. – Vol. 3, Pt. 1. – 600 p.
18. *Inscriptiones latinae selectae* / [Ed. Herman Dessau]. – Berolini : Apud Weidmannos, 1916. – Vol. 3, Pt. 2. – CXCII, 601–954 p.
19. *Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio : ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accommodata ac magnarum collectionum supplementa complura emendationesque exhibens* / [Ed. Io. Casp. Orellius]. – Turici : Typis Orellii, Fuesslini et Sociorum, 1828. – Vol. I. – 570 p.
20. *Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio : ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accommodata ac magnarum collectionum supplementa complura emendationesque exhibens* / [Ed. Io. Casp. Orellius]. – Turici : Typis Orellii, Fuesslini et Sociorum, 1828. – Vol. II. – 567 p.
21. *L'Année épigraphique* – Paris : Presses universitaires de France.

22. Milligan G. Selections from the Greek papyri / George Milligan. – Cambridge : Cambridge University Press, 1910. – XXXII, 152 p.
23. Orientis Graeci inscriptiones selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum / [Ed. Wilhelmus Dittenberger]. – Leipzig : S. Hirzel, 1903. – Vol. I. – VII, 658 p.
24. Orientis Graeci inscriptiones selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum / [Ed. Wilhelmus Dittenberger]. – Leipzig : S. Hirzel, 1905. – Vol. II. – VII, 750 p.
25. Res gestae divi Augusti / [Introduction and commentary by P. A. Brunt and J. M. Moore]. – Oxford : Oxford University Press, 1967. – VI, 90 p.
26. Select documents of the principates of the Flavian emperors. Including the year of revolution A. D. 68–96 / [Coll. by Michael MacCrum and Arthur G. Woodhead]. – Cambridge : University Press, 1961. – 160 s.
27. Smallwood E. M. Documents illustrating the principates of Gaius, Claudius and Nero / Edith Mary Smallwood. – Cambridge : University Press, 1967. – XII, 148 p.

Нумізматика

28. Akerman J. Y. A Descriptive Catalogue of Rare and Unedited Roman Coins / John Yonge Akerman. – London : E. Wilson, 1834. – Vol. I. – 507 p.
29. Coins of the Roman Empire in the British Museum / Harold Mattingly – London : British Museum, 1923. – Vol. I : Augustus to Vitellius. – CCXXXI, 464 p., 64 pl.
30. Coins of the Roman Empire in the British Museum / Harold Mattingly – London : British Museum, 1930. – Vol. II : Vespasian to Domitian. – CV, 485 p., 83 pl.

- 31.Coins of the Roman Empire in the British Museum / Harold Mattingly – London : British Museum, 1936. – Vol. III : Nerva to Hadrian. – CXCVI, 640 p., 102 pl.
- 32.Coins of the Roman Empire in the British Museum / Harold Mattingly – London : British Museum, 1968. – Vol. IV : Antoninus Pius to Commodus. – 858 p.
- 33.Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l’Empire Romain communément appelées, médailles imperials / Henry Cohen. – [2. éd.]. – Paris ; Londres : Rollin et Feuardent, 1880. – T. I. – 544 p.
- 34.Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l’Empire Romain communément appelées, médailles imperials / Henry Cohen. – [2. éd.]. – Paris ; Londres : Rollin et Feuardent, 1882. – T. II. – 447 p.
- 35.Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l’Empire Romain communément appelées, médailles imperials / Henry Cohen. – [2. éd.]. – Paris; Londres: Rollin et Feuardent, 1883. – T. III. – 427 p.
- 36.Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l’Empire Romain communément appelées, médailles imperials / Henry Cohen. – [2. éd.]. – Paris ; Londres : Rollin et Feuardent, 1884. – T. IV. – 532 p.
- 37.Cooke W. The medallic history of Imperial Rome : from the first triumvirate, under Pompey, Crassus, and Caesar, to the removal of the imperial seat, by Constantine the Great / William Cooke. – London : Printed for J. Dodsley, 1781. – Vol. I. – XXXIX, 507 p., XX pl.
- 38.Cooke W. The medallic history of Imperial Rome : from the first triumvirate, under Pompey, Crassus, and Caesar, to the removal of the imperial seat, by Constantine the Great / William Cooke. – London : Printed for J. Dodsley, 1781. – Vol. II. – 502 p., Pl. XXI–LXI.
- 39.Grueber H. A. Roman medallions in the British Museum / Herbert A. Grueber. – London : British Museum, 1874. – VIII, 154 p., LXVI pl.

40. Herbert K. Roman Imperial Coins Augustus to Hadrian and Antonine selections, 31 BC–AD 180 / Kevin Herbert. – Wauconda : Bolchazy-Carducci Publishers, 1996. – XXI, 92 p., XLII pl. – (Roman Imperial coins).
41. Seaby H. A. Roman silver coins / Herbert Allen Seaby. – [2nd ed.]. – London : B. A. Seaby Ltd., 1967. – Vol. I : The Republic to Augustus. – 166 p.
42. Seaby H. A. Roman silver coins / Herbert Allen Seaby. – [3rd ed.]. – London : Seaby, 1979. – Vol. II : Tiberius to Commodus. – 256 p.
43. Seaby H. A. Roman silver coins / Herbert Allen Seaby. – [2nd ed.]. – London : Seaby, 1982. – Vol. III : Pertinax to Balbinus and Pupienus. – 163 p.
44. Mattingly H. The Roman Imperial Coinage / Harold Mattingly, Edward A. Sydenham. – London : Spink & Son, 1930. – Vol. III : Antoninus Pius to Commodus. – 514 p., XVI Pl.
45. Sukiennik G. Catalogue of Ancient coins in the Ossoliński National Institute / Gabriela Sukiennik. – Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2003. – Part II : Coins of the Roman Empire. Augustus – Domitianus. – 96 p.
46. Sukiennik G. Catalogue of Ancient coins in the Ossoliński National Institute / Gabriela Sukiennik. – Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 1989. – 121 p.
47. Zwicker. U. Katalog der Münzen in der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg / Ulrich Zwicker. – Erlangen : Universitätsbibliothek, 1999. – Band 8 : Antike Münzen (Römische Republik und Augustus), Teil 6. – 233 s.
48. Zwicker. U. Katalog der Münzen in der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg / Ulrich Zwicker. – Erlangen : Universitätsbibliothek, 2000. – Band. 9 : Antike Münzen (Tiberius bis Traian), Teil 7. – VIII, 177 s.

Літературні джерела

49. Орозий Павел. История против язычников. Кн. VI–VII / Павел Орозий. – Санкт-Петербург, 2003. – 376 с. – (Лат. текст – С. 225–342).

50. Ammianus Marcellinus. *Rerum gestarum* / Ammianus Marcellinus. – Berolini : apud Weidmannos, 1910. – Vol. I : Lib. XIV–XXV. – 387 p.
51. Ammianus Marcellinus. *Rerum gestarum* / Ammianus Marcellinus. – Berolini : apud Weidmannos, 1910. – Vol. II. Pars I : Lib. XXVI–XXXI. – 390–604 p.
52. Aristides. *Opera omnia*. / Aristides. – [Ed. W. Dindorf]. – Lipsiae : Libraria Weidmannia, 1829. – Vol. I. – 844 p.
53. Appian. *Roman history* / Appian. – Cambridge. Mass. ; London : Harvard University Press, 1913. – Vol. III : The Civil Wars, Books I–III. – 567 p.
54. Appian. *Roman history* / Appian. – Cambridge. Mass. ; London : Harvard University Press, 1913. – Vol. IV : The Civil Wars, Books III–V. – 690 p.
55. Appianus. *Bellorum civilium* / Appianus. – Firenze : La Nuova Italia, 1958. – XIII, 445 p.
56. Apuleius. *Opera quae supersunt* / Apuleius. – Lipsiae : Teubneri, 1931. – Vol. I : *Metamorphoses*. – VIII, 296 p.
57. Aurelius Victor Sextus. *De viris illustribus* / Aurelius Victor Sextus / *Scriptores Historiae Romanae minores sex*. – Lipsiae : Car. Knoblochium, 1833. – 316 p.
58. Celsus Aulus Cornelius. *De medicina* / Celsus Aulus Cornelius. – London ; Cambridge : Heinemann ; Harvard University Press, 1935. – Vol. I. – XII, 512 p.
59. Censorinus. *De die natali* / Censorinus. – [Ed. altera.]. – Norimbergae : apud J. L. S. Lechner, 1810. – XL, 216 p.
60. Cicero. *Letters to Atticus* / Cicero. – London ; New York : William Heinemann ; G. P. Putnam's Sons, 1919. – 496 p.
61. Cicero Marcus Tullius. – *Orationes selectae XIX* / Cicero Marcus Tullius. – Lipsiae : Teubneri, 1853. – 470 p.
62. Cicero Marcus Tullius. *De re publica, De legibus* / Cicero Marcus Tullius. – Cambridge, Mass : Harvard University Press ; London : Heinemann, 1928. – V, 533 p.

63. Cicero Marcus Tullius. *De natura deorum* / Cicero Marcus Tullius. – London : William Heineman Ltd. ; Cambridge : Harvard University Press, 1967. – 663 p.
64. Cicero Marcus Tullius. *Pro L. Cornelio Balbo oratio ad iudices* / Cicero Marcus Tullius. – Cambridge : University Press, 1904. – 113 p.
65. Columella. *On agriculture* / Columella. – Cambridge : Harvard University Press, 1941. – Vol. 1 : *Res Rustica* 1–4. – 496 p.
66. *Corpus Iuris Civilis*. – Berolini : Apud Weidmannos, 1889. – Vol. I : *Institutiones. Digesta*. – 881 p.
67. Dio Cassius. *Roman History* / Dio Cassius. – London : Heinemann; Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1917. – Vol. V : *Books 46–50*. – 544 p.
68. Dio Cassius. *Historiaa Romana* / Dio Cassius. – Lipsiae : Caroli Tauchnitii, 1829. – T. III : *Lib. L–LX*. – 480 p.
69. Dio Cassius. *Historia Romana* / Dio Cassius. – Lipsiae : B. G. Teubneri, 1864. – Vol. IV : *Lib. LXI–LXXX*. – 363 p.
70. Dio Chrysostom. *Discourses 12–30* / Dio Chrysostom. – London ; Cambridge : W. Heinemann ; Harvard University Press, 1939. – Vol. II. – XII, 436 p.
71. Dionysi Halicarnasensis. *Antiqvitatvm Romanarvm* / Dionysi Halicarnasensis. – Lipsiae : Teubneri, 1860. – T. I : *Lib. I–VI*. – 328 p.
72. Eusebius. *The ecclesiastical history* / Eusebius. – London ; Cambridge : W. Heinemann ; Harvard University Press, 1926. – 584 p.
73. Eutropius. *Breviarium Historiae Romanae* / Eutropius. – Lipsiae : Teubneri, 1850. – 78 p.
74. Florus L. Annaeus. *Rerum Romanorum. Epitome* / L. Annaeus Florus // *Scriptores Historiae Romane Minores Sex*. – Lipsiae : apud Car. Knoblochium, 1833. – P. 71–140.

75. Fronto Marcus Cornelius. *The correspondence* / Marcus Cornelius Fronto. – Cambridge ; London : Harvard University Press ; William Heinemann, 1919. – Vol. I. – LV, 309 p.
76. Fronto Marcus Cornelius. *The correspondence* / Marcus Cornelius Fronto. – Cambridge ; London : Harvard University press ; William Heinemann, 1988. – Vol. II. – V, 371 p.
77. Gai Institutiones or Institutes of Roman law / Gaius ; [with a translation and commentary by Edward Poste]. – Oxford : Clarendon Press, 1904. – 668 p.
78. Gellius Aulus. *Noctes Atticae* / Aulus Gellius. – Gottingae : apud Vandenhoeck et Ruprecht, 1824. – Vol. I : Lib. I–IX. – 642 p.
79. Gellius Aulus. *Noctes Atticae* / Aulus Gellius. – Lipsiae : Caroli Tauchnitii, 1835. – 530 p.
80. Josephus. *Jewish antiquities, books 18–19* / Josephus. – Cambridge ; London : Harvard University Press, 1965. – X, 430 p.
81. Josephus. *The Jewish war, books 1–3* / Josephus. – London ; Cambridge : W. Heinemann ; Massachusetts : Harvard University Press, 1967. – XXXIII, 729 p.
82. Josephus. *The Jewish war, books 4–7* / Josephus. – Cambridge ; London : Harvard University Press ; W. Heinemann, 1928. – VI+686 p.
83. Justin. *Apologies* / Justin. – Milano : Rusconi, 1995. – 283 p.
84. Juvenal. *Satires* / Juvenal // Persius, Juvenal. *Satires*. – [3rd ed.]. – London : Longman, Brown & Co, 1845. – P. 87–483 p.
85. Herodianus. *Historiarum libri octo* / Herodianus. – Berolini : Reimeri, 1826. – 177 p.
86. Herodianus. *Ab excessu divi Marci libri octo* / Herodianus ; [Ed. K. Stavenhagen]. – Lipsiae ; Berolini : B. G. Teubner, 1922. – XII, 235 p.
87. Horatius Flaccus Q. *Opera* / Q. Horatius Flaccus. – Edinburgi : Mundell, Doic et Stevenson, 1806. – XXX, 575 p.
88. Livius Titus. *Ab Vrbe condita* / Titus Livius. – Lipsiae : Tauchnitz, 1857. – Vol. I : Libri I–X. – 550 p.

89. Livius Titus. *Ab Vrbe condita* / Titus Livius. – Lipsiae : Tauchnitz, 1860. – Vol. II : Libri XXI–XXX. – 530 p.
90. Livius Titus. *Livii Patavini T. Historiarum ab Urbe condita* / Titus Livius. – Oxonii : E Prelo Bartlett et Newman, 1814. – T. III : Lib. XXXI–LX. – 508 p.
91. Lucanus. *Pharsalia* / Lucanus. – London ; Cambridge : George Bell and Sons ; Deighton, Bell and Co., 1887. – CXXXI, 398 p.
92. Marcus Aurelius Antoninus. *The communings with himself* / Marcus Aurelius Antoninus. – London ; New York : W. Heinemann; G. P. Putnam's sons, 1916. – XXXII, 414 p.
93. Martialis M. Valerius. *Epigrammaton libri* / M. Valerius Martialis. – Leipzig : Teubner, 1976. – 417 p.
94. Minucius Felix. *Octavius* / Minucius Felix // Tertullian. *Minucius Felix*. – Cambridge ; London : Harvard University Press; W. Heinemann, 1977. – XXVII, 446 p.
95. Nepos Cornelius. *De vita excellentium imperatorum* / Cornelius Nepos. – Zürich : Ziegler und Söhnen, 1827. – 428 p.
96. *Novum Testamentum textus Stephanici* A. D. 1550. – Cantabrigiae ; Londini : Deighton, Bell et Soc ; Whittaker et Soc, 1887. – XVI, 598 p.
97. Ovidius. *Carmina Amatoria* / Publius Ovidius Naso. – Berolini : Gaertneri, 1861. – 213 p.
98. Ovidius Naso P. *Metamorphoseon libri XV* / Publius Ovidius Naso. – Berolini : apud Weidmannos, 1914. – XXXIV, 766 p.
99. Persius. *Satires* / Persius // Persius, Juvenal. *Satires*. – [3rd ed.]. – London : Longman, Brown & Co, 1845. – P. 1–86 p.
100. Petronius. *Cena Trimalchionis* / Petronius. – Boston : B. H. Sanborn & Co., 1902. – XLVI, 143 p.
101. Philostratus. *The life of Apollonius of Tyana. The Epistles of Apollonius. The Treatise of Eusebius* / Philostratus. – London ; New York : Heinemann ; the Macmillan Co., 1912. – Vol. I. – 591 p.

102. Philostratus. *The life of Apollonius of Tyana. The Epistles of Apollonius. The Treatise of Eusebius / Philostratus.* – London ; New York : Heinemann ; the Macmillan Co., 1912. – Vol II. – 624 p.
103. Pliny. *Natural History / Pliny the Elder.* – Cambridge : Harvard University Press ; London : W. Heinemann, 1949. – Vol. I : Praefatio, Libri I–II. – XIV, 377 p.
104. Pliny. *Natural History / Pliny the Elder.* – Cambridge : Harvard University Press ; London : Heinemann, 1961. – Vol. II : Libri III–VII. – IX, 663 p.
105. Pliny. *Natural History / Pliny the Elder.* – Cambridge ; London : Harvard University Press : 1950. – Vol. V : Libri XVII–XIX. – VII, 544 p.
106. Pliny. *Natural History / Pliny the Elder.* – Cambridge : Harvard University Press ; London : Heinemann, 1952. – Vol. VIII : Libri XXVIII–XXXII. – VII, 596 p.
107. Pliny. *Natural History / Pliny the Elder.* – Cambridge ; London : Harvard University Press : 1952. – Vol. IX : Libri XXXIII–XXXV. – 421 p.
108. Pliny. *Letters and Panegyricus / Pliny the Younger.* – London : Heinemann, 1969. – Vol. I : Letters, Books I–VII. – XXXIII, 563 p.
109. Pliny. *Letters and Panegyricus / Pliny the Younger.* – Cambridge : Harvard University Press ; London : Heinemann, 1969. – Vol. II : Letters, Books VIII–X, Panegyricus. – 586 p.
110. Plutarch. *Moralia / Plutarch.* – Cambridge ; London : Harvard University Press ; William Heinemann, 1962. – V. II. – XIV, 508 p.
111. Plutarch. *Moralia / Plutarch.* – Cambridge ; London : Harvard University Press ; William Heinemann, 1961. – V. III. – XII, 600 p.
112. Plutarch. *Moralia / Plutarch.* – Cambridge ; London : Harvard University Press ; William Heinemann, 1962. – V. IV. – XIV, 553 p.
113. Plutarch. *Moralia / Plutarch.* – Cambridge ; London : Harvard University Press ; William Heinemann, 1962. – V. VI. – XII, 528 p.

114. Plutarch. *Moralia* / Plutarch. – Cambridge ; London : Harvard University Press ; William Heinemann, 1960. – V. X. – XII, 491 p.
115. Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus. – Cambridge : Harvard University Press, 1914. – Vol. I : Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola. – 608 p.
116. Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus. – London : W. Heinemann ; New York : G. P. Putnam's sons, 1916. – Vol. III : Pericles and Fabius Maximus, Nicias and Crassus. – X, 442 p.
117. Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus. – London : W. Heinemann ; Cambridge ; Harvard University Press, 1961. – Vol. VI : Dion and Brutus, Timoleon and Aemilius Paulus. – X, 477 p.
118. Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus. – London : W. Heinemann ; Cambridge ; Harvard University Press, 1967. – Vol. VII : Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar. – X, 623 p.
119. Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus. – London : W. Heinemann ; Cambridge : Harvard University Press, 1968. – Vol. IX : Demetrius and Antony, Pyrrus and Caius Marius. – X, 619 p.
120. Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus. – London : W. Heinemann ; Cambridge : Harvard University Press, 1962. – Vol. XI : Aratus, Artaxerxes, Galba and Otho. – VIII, 493 p.
121. Polybius. *Polybii Historiarum quidquid superset* / Polybius. – [Editio nova]. – Oxonii : W. Baxter, 1823. – T. II : Lib. IV–IX. – 541 p.
122. Quintilien et Pline le Jeune : *oeuvres completes* / Quintilien, Pline. – Paris : Firmin-Didot, 1865. – IV, 808 p.
123. *Res gestae divi Augusti*. – Bristol : Oxford University Press, 1978. – 90 p.
124. *Scriptores historiae Augustae*. – Lipsia : B. G. Taubner, 1865. – Vol. I. – XXXII, 276 p.
125. *Scriptores historiae Augustae*. – Lipsia : B. G. Taubner, 1865. – Vol. II. – 362 p.

126. Seneca. *Ad Lucilium Epistulae Morales* / Seneca. – Cambridge : Harvard University Press; London : W. Heinemann, 1979. – Vol. I. – XIV, 467 p.
127. Seneca. *Ad Lucilium Epistulae Morales* / Seneca. – Cambridge : Harvard University Press; London : W. Heinemann. – 1970. – Vol. II. – VI, 480 p.
128. Seneca. *Apocolocyntosis*. Petronius / Seneca, Petronius. – London : W. Heinemann ; New York : G. P. Putnam's sons, 1925. – XXII, 418 p.
129. Seneca. *Moral essays* / Seneca. – London : W. Heinemann ; New York : G. P. Putnam's sons, 1928. – Vol. I. – XVI, 456 p.
130. Statius. *Silvae*. *Thebaid I–IV* / Statius. – London : William Heinemann ; New York : G. P. Putnam's sons, 1928. – Vol. I. – XXXII, 571 p.
131. Strabo. *Geography* / Strabo. – London : Heinemann, 1929. – Vol. VI : Books 13–14. – 416 p.
132. Suetonius. *Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis* / C. Suetonius Tranquillus. – Lipsiae : Caroli Tauchnitii, 1845. – 388 p.
133. Suétone. *Les Écrivains de L'Histoire Auguste, Eutrope, Sextus Rufus* / Suétone, Eutrope, Sextus Rufus. – Paris : J. J. Doubochet et compagnie, 1845. – 907 p.
134. Tacitus. *Histories*. Books I–III / Tacitus. – London : William Heinemann ; Cambridge : Harvard University Press, 1962. – Vol. I. – 479 p.
135. Tacitus. *Histories*. Books IV–V. *Annals*. Books I–III / Tacitus. – London : William Heinemann ; Cambridge : Harvard University Press, 1962. – Vol. II. – 643 p.
136. Tacitus Cornelius. *Annales*. Books I–VI. / Cornelius Tacitus. – London : Francis & John Rivington, 1852. – Vol. I. – XXVIII, 336 p.
137. Tacitus Cornelius. *Annales*. Books XI–XVI. / Cornelius Tacitus. – London : Rivingtons, 1853. – Part II. – 280 p.
138. Tacitus. *Historias et libros minores continens* / Tacitus. – [Editio stereotypa]. – Lipsiae : B. G. Teubneri, 1901. – 396 p.

139. Tacitus Cornelius C. *The Histories* / C. Cornelius Tacitus. – New York : Appleton & Co, 1849. – 453 p.
140. Tacitus Publius Cornelius. *Dialogus de Oratoribus* / Publius Cornelius Tacitus. – Turici : Ex officina Gessneriana, 1830. – LXX, 173.
141. Tacitus Cornelius. *The Works. With an Essay on his Life and Genius. Notes, Supplements by Arthur Murphy* / Tacitus. – Philadelphia : Thomas Wardle, 1842. – 743 p.
142. Tertullian. *Opera omnia* / Tertullian – [Ed. Franciscus Oehler]. – Lipsiae : T. O. Weigel, 1853. – T. I. – 958 p.
143. Tertullian. *Apology. De spectaculis* / Tertullian, Minucius Felix. – Cambridge : Harvard University Press; London : W. Heinemann, 1977. – XXVII, 446 p.
144. *The New Testament in the original Greek : Byzantine textform / compiled and arranged by M. A. Robinson and W. G. Pierpont.* – Southborough : Chilton Book Publishing, 2005. – XXIV, 587 p.
145. Valerius Maximus. *Factorum dictorumque memorabilium libri novem* / Valerius Maximus. – [Ed. J. Kappii]. – Londini : Valpy, 1823. – V. I. – 482 p.
146. Vegetius Renatus Flavius. *Epitoma rei militaris* / Vegetius Renatus Flavius. – Oxford : Clarendon Press ; New York : Oxford University Press, 2004. – LX, 180 p.
147. Velleius Paterculus. *Historiae Romanae* / Velleius Paterculus. – Lipsiae : B. G. Teubneri, 1863. – XII, 124 p.
148. Virgil. *Aeneid. Book 8* / P. Virgilius Maro. – Cambridge : Cambridge University Press, 1976. – X, 201 p.
149. Virgilius Maro P. *Aeneid* / P. Virgilius Maro. – Philadelphia : David McKay Company, 1882. – 384 p.
150. Zosimus. *Historia nova* / Zosimus. – Bonnae : E. Weber, 1837. – XL, 454 p.

ЛІТЕРАТУРА

151. Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи / Михаил Григорьевич Абрамзон. – М. : Изд-во Магнитогорского дома печати, 1995. – 656 с.
152. Абрамзон М. Г. Римская армия и ее лидер по данным нумизматики / Михаил Григорьевич Абрамзон. – Челябинск : Челябинский гос. ун-т, 1994. – 270 с.
153. Абрамзон М. Г. Римские монеты из собрания государственного исторического музея (Часть I) / Абрамзон М. Г., Фролова Н. А. // ВДИ. – 2006. – № 1. – С. 80–103.
154. Амосова Е. В. Спонтанные гонения на христиан как проявление кризиса античного массового сознания / Е. В. Амосова // АМА. – Саратов, 1999. – Вып. 10. – С. 88–97.
155. Апокрифы древних христиан : Исследование, тексты, комментарии / [Редкол. : Окулов А. Ф. (пред.) и др. ; Авт. пер., исслед. статей, примеч. и коммент. И. С. Свенцицкая, М. К. Трофимова]. – М. : Мысль, 1989. – 336 с. – (Науч.-атеист. б-ка).
156. Базинер О. Т. *Ludi Saeculares*. Древнеримскія секулярные игры. Историко-филологическое исследование / О. Т. Базинер. – Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1901. – СХV, 326 с.
157. Балахванцев А. С. К вопросу о наследовании сенаторского звания в эпоху Юлиев-Клавдиев / А. С. Балахванцев // *Ius Antiquum*. – 1996. – № 1. – С. 167–172.
158. Балух В. О. Християнство у Римській імперії в 30-70 рр. IV ст. і II Вселенський Собор / Василь Олексійович Балух // *Біблія і культура* :

- Збірник наукових статей ; [за ред. А. Є. Нямцу]. – Чернівці : Рута, 2002. – Вип. 4. – С. 188–203.
159. Балух В. О. Константин Великий і християнство : проблема владного пріоритету / В. О. Балух, Б. М. Боднарюк // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : Збірник наукових статей. Т. 1. – Чернівці, 2000. – С. 18–31.
160. Балух В. О. Історія Стародавнього Риму : Курс лекцій / В. О. Балух, В. П. Коцур. – Чернівці : Книги ХХІ, 2005. – 680 с.
161. Бандровский А. Г. Взаимоотношения Римской империи с племенами Карпатского региона в I–III вв. н. э. : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 / Бандровский А. Г. – М. : Моск. гос. ун-т, 1988. – 14 с.
162. Бандровський О. Г. Радянська історична наука про римську експансію і Карпато-Дунайський регіон (I–III ст.) / Олександр Генріхович Бандровський // Вісник Львівського університету. – Львів, 1984. – Серія іст. Вип. 20. – С. 52–58.
163. Бандровський О. Зовнішня політика Римської імперії у I ст. н. е. за творами Тацита / Олександр Бандровський // Проблеми гуманітарних наук : Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич, 2005. – Історія. Вип. 16. – С. 108–109.
164. Бандровський О. Зовнішня політика Августа та Тіберія у сучасній англо-американській історіографії / Бандровський Олександр, Петречко Олег // Вісник Львівського університету. – Серія історична, 1996. – Вип. 31. – С. 3–9.
165. Берестенев С. Ю. Императоры и актёры / С. Ю. Берестенев // ВДИ. – 2003. – № 4. – С. 160–168.

166. Бильбасовъ В. Н. Римъ и Византія въ трудахъ двухъ кіевскихъ историковъ / В. Н. Бильбасовъ // Русскій Вестникъ. – Москва, 1870. – Т. 90. – С. 273–308.
167. Борецький М. Іван Франко і античність / Мирон Борецький // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип. II. – С. 107–112.
168. Буассье Г. Римская религія от времён Августа до Антонинов / Гастон Буассье ; [пер. с фр.]. – М. : К. Н. Николаев, 1914. – 734 с.
169. Бузескул В. П. Афинская політія Аристотеля, какъ источникъ для исторіи государственного строя Афинъ до конца V в. / Владислав Петрович Бузескул. – Харьков : Б. и., 1895. – 484 с.
170. Бузескул В. П. История афинской демократии / Владислав Петрович Бузескул; [общая ред. и вступ. ст. Э. Д. Фролова]. – СПб. : ИЦ “Гуманитарная Академия”, 2003. – 480 с.
171. Бузескул В. П. Афинская демократія : Общий очерк / Владислав Петрович Бузескул. – Харьков : Союз, 1920. – 213 с.
172. Бучовський В. Р. Започаткування та поширення християнства на Британських островах у I – IV ст. / Віталій Рішардович Бучковський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 2. – С. 111–117.
173. Василенко Р. П. Етруски и християнская религія / Р. П. Василенко // АМА. – Саратов, 1983. – Вып. 5. – С. 15–26.
174. Вейцківський І. І. До історії повстання рабів 198 року до н. е. в Лаціумі / Іван Іванович Вейцківський // Наукові записки Львівського університету. – Львів, 1946. – Серія іст. – Т.1. – Вип. 2. – С. 150–151.

175. Вейцківський І. І. До історії спартаківського повстання 73 – 71 рр. до н. е. / Іван Іванович Вейцківський // Вісник Львівського університету. – Львів, 1969. – Серія іст. Вип. 5. – С. 98–99.
176. Вейцківський І. І. Джерела вивчення історії повстань рабів у другій половині I ст. до н. е. в Сіцилії та Італії / Іван Іванович Вейцківський // Вісник Львівського університету. – Львів, 1970. – Серія іст. Вип. 6. – С. 96–103.
177. Вейцківський І. І. До біографії Спартака / Іван Іванович Вейцківський // Вісник Львівського університету. – Львів, 1971. – Серія іст. Вип. 7. – С. 82–89.
178. Вейцківський І. І. Про стан вивчення джерел Спартаківського повстання 73 – 71 рр. до н. е. / Іван Іванович Вейцківський // Вісник Львівського університету. – Львів, 1973. – Серія іст. Вип. 9. – С. 132–143.
179. Великанова Е. Н. Государственно-правовая система принципата при первых преемниках Августа (принципат Тиберия и Калигулы) : автореф. дис. на соискание учёной степени канд-та ист. наук : 07.00.03 / Е. Н. Великанова. – М. : Моск. гос. ун-т., 2007. – 18 с.
180. Вержбицкий К. В. Образ Тиберия в “Анналах” Тацита и проблема его достоверности / Константин Викторович Вержбицкий // Университетский историк. – Санкт-Петербург, 2002. – Вып. 1. – С. 27–42.
181. Вержбицкий К. В. Принципат Юлиев-Клавдиев (14–68 гг.) : к проблеме взаимоотношений императорской власти с римским обществом в I в. н. э. / Константин Викторович Вержбицкий // Проблемы истории, филологии, культуры. – Москва ; Магнитогорск, 2002. – № 12. – С. 193–207.
182. Виппер Р. Ю. Рим и раннее христианство / Роберт Юрьевич Виппер. – М. : АН СССР, 1954. – 268 с.

183. Виппер Р. Очерки по истории Римской империи. Рим и раннее христианство / Роберт Виппер. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – Т. 2. – 480 с.
184. Вулих Н. В. Овидий и Август / Н. В. Вулих // ВДИ. – 1968. – № 1. – С. 151–160.
185. Вулих Н. В. Роль искусства в пропаганде официальной идеологии принципата Августа / Н. В. Вулих, О. Я. Неверов // ВДИ. – 1988. – № 1. – С. 162–173.
186. Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи / Эдуард Гиббон. – [пер. с англ.]. – Санкт-Петербург : Наука, 1997. – Т. I. – 428 с.
187. Гольденберг В. А. Очерки по истории Римской империи в I веке н. э. Гражданская война 69 года н. э. / В. А. Гольденберг. – Харьков : Изд-во Харьковского государственного университета, 1958. – 119 с.
188. Грацианская Л. И. “География” Страбона как исторический источник : Автореф. дис. На соискание учёной степени канд-та ист. наук : спец. 07.00.03 / Л. И. Грацианская. – М. : Моск. гос. ун-т, 1982. – 24 с.
189. Грацианский Н. П. Система полей у римлян по трактатам землемеров / Н. П. Грацианский // ВДИ. – 1940. – № 1. – С. 52–68.
190. Дониини А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана) / Амброджо Дониини ; [пер. с итал.]. – М. : Политиздат, 1989. – 364 с.
191. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской Империи и Тацит / Михаил Драгоманов // Университетские известия. – Киев. – 1869. – № 2. – С. 1–55.
192. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской Империи и Тацит / Михаил Драгоманов // Университетские известия. – Киев. – 1869. – № 3. – С. 1–48.

193. Драгоманов М. П. Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого / Михаил Драгоманов // Университетские известия. – Киев. – 1865. – № 2. – С. 1–20.
194. Драгоманов М. Император Тиберий / Михаил Драгоманов // Университетские известия. – Киев. – 1864. – № 1. – С. 1–54.
195. Драгоманов М. Император Тиберий / Михаил Драгоманов // Университетские известия. – Киев. – 1864. – № 2. – С. 1–57.
196. Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории / М. П. Драгоманов // Михайло Драгоманов. Вибрані праці у 3 т., 4 кн. – Київ : Знання України, 2006. – Т. I. Кн. 1 : Історія. Педагогіка. Публіцистика / [Упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенник]. – С. 15–52.
197. Драгоманов М. П. Программа по истории Древнего Востока / М. П. Драгоманов // Университетские известия. – Киев. – 1865. – № 10. – С. 1–6.
198. Дуров В. Поэзия любви и скорби / В. Дуров // Овидий. Собрание сочинений. – СПб. : Студия Биографика, 1994. – Т. I. – С. 5–22.
199. Дюрант В. Цезарь и Христос / Вил Дюрант ; [пер. с англ.]. – М. : Крон-Пресс, 1995. – 736 с.
200. Дьячков С. В. Римские граждане в Северном Причерноморье / Сергей Владимирович Дьячков // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1997. – С. 75–76.
201. Егоров А. Б. Вопрос о роли римского сената в политической системе принципата в историографии XIX–XX вв. / Алексей Борисович Егоров // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – СПб. : Центр антиковедения СПбГУ, 2002. – С. 175–190.
202. Егоров А. Б. Проблемы титулатуры римских императоров / Алексей Борисович Егоров // ВДИ. – 1988. – № 2. – С. 161–172.

203. Егоров А. Б. Рим на грани эпох : Проблема рождения и формирования принципата / Алексей Борисович Егоров. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1985. – 225 с.
204. Егоров А. Б. Правление Веспасиана и Тита / Алексей Борисович Егоров // Проблемы античной истории. Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова; [под ред. А. Ю. Дворниченко]. – СПб. : Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2003. – С. 283–305.
205. Заборовский Я. Ю. Некоторые стороны политической борьбы в римском сенате (40 – 20 гг. II в. до н. э.) / Ярослав Юрьевич Заборовский // ВДИ. – 1977. – № 3. – С. 182–192.
206. Заборовский Я. Ю. Попытка разрешения аграрного кризиса конца 130-х гг. до н. э. в республиканском Риме (Аграрная реформа Тиберия Гракха) : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 / Ярослав Юрьевич Заборовский. – Л. : Ленинградский гос. университет, 1967. – 18 с.
207. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Опанасович Зашкільняк. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. – 230 с.
208. Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия / Фаддей Францевич Зелинский. – Киев : Синто, 1993. – 127 с.
209. Историография античной истории / [В. И. Кузищин, А. И. Немеровский, Э. Д. Фролов и др.] ; под ред. В. И. Кузищина. – Москва : Высшая школа, 1980. – 415 с.
210. Кадеев В. И. В. П. Бузескул как историк / Владимир Иванович Кадеев // Вестник Харьк. ун-та. – 1983. – № 238. – С. 108–116. – (История и культура докапиталистических формаций).

211. Кадеев В. И. К вопросу о культуре римских императоров в Херсонесе / Владимир Иванович Кадеев // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1992. – № 362. – История. Вып. 25. – С. 86–90.
212. Кадеев В. И. О римском влиянии на материальную культуру Херсонеса в I–III вв. н. э. / Владимир Иванович Кадеев // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1993. – № 374. – История. Вып. 27. – С. 16–24.
213. Кадеев В. И. Статус Херсонеса Таврического во время римской оккупации (II–III вв. н. э.) / Владимир Иванович Кадеев // XV Conference internationale d'études classique des Pays socialistes "Eirene": Res. des Communications. – Sofia, 1978. – S. 34–35.
214. Кадеев В. И. Херсонес, Боспор и Рим в I в. до н. э. – III в. н. э. / Владимир Иванович Кадеев // Вестник древней истории. – 1979. – № 2. – С. 55–76.
215. Кадеев В. И. О ветеранах римской армии в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н. э. / Владимир Иванович Кадеев, Алексей Павлович Мартемьянов // Античный мир и археология. – Саратов, 1990. – Вып. 7. – С. 77–86.
216. Казаков М. М. Проблема христианизации Римской империи // Исследования по зарубежной истории / Михаил Михайлович Казаков. – Смоленск : СГПУ, 2000. – С. 196–204.
217. Казаков М. М. Языческие религии и христианство в I – III веке (К проблеме перехода от античности к средневековью) / Михаил Михайлович Казаков // Переходные эпохи в историческом развитии. – Смоленск : СГПУ, 2001. – С. 29–44.
218. Кантор Г. М. Провинция Ликия : Отечественные законы под римской властью / Г. М. Кантор // ВДИ. – 2006. – № 4. – С. 50–77.
219. Карышковский П. О. Восстание Спартака / Петр Осипович Карышковский. – М. : Изд-во политической литературы, 1958. – 62 с.

220. Карышковский П. О. Находки монет Римской империи в Ольвии / Петр Осипович Карышковский // Нумизматика и сфрагистика. – 1965. – Вып. 2. – С. 50–75.
221. Касперавичюс М. М. Египет Римской империи / М. М. Касперавичюс // Искусство Восточного Средиземноморья I – IV веков. – Москва : Искусство, 1985. – С. 154–245.
222. Каутский К. Происхождение христианства / Карл Каутский ; [пер. с нем. Н. Рязанова]. – М. : Изд-во политической л-ры, 1990. – 463 с. – (Библиотека атеистической литературы).
223. Кнабе Г. С. Категория престижности в жизни Древнего Рима / Георгий Степанович Кнабе // Быт и история в античности. – М. : Наука, 1988. – С. 143–169.
224. Кнабе Г. С. Корнелий Тацит : Время. Жизнь. Книги / Георгий Степанович Кнабе. – М. : Наука, 1981. – 208 с.
225. Кнабе Г. С. Римское общество в эпоху ранней империи / Георгий Степанович Кнабе // История древнего мира. – М. : Наука, 1989. – Т. 3. – С. 112–140.
226. Колінгвуд Р. Д. Ідея історії : з лекціями 1926 – 1928 рр. / Робін Джордж Колінгвуд ; [пер. з англ. О. Мокровольський]. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
227. Колосовская Ю. К. К истории падения римского господства в Дакии / Юлия Константиновна Колосовская // ВДИ. – 1955. – № 3. – С. 61–84.
228. Корелинь М. С. Падение античного мирозерцания : (культур. кризис в Рим. империи) / Михаил Сергеевич Корелинь. – [2-е изд.]. – СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1901. – VIII, 169 с. – (История Европы по эпохамъ и странамъ въ средніе века и новое время).
229. Котигорошко В. Г. Верхне Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н. е. / Вячеслав Григорович Котигорошко – Ужгород : Карпати, 2008. – 432 с.

230. Кривченко В. И. Помпеи. Геркуланум. Стабии / Виктория Ильинична Кривченко. – М. : Искусство, 1981. – 221 с. – (Города и музеи мира).
231. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина / Карл Крист. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – Том 1. – 576 с. – (Историческая библиотека Бека).
232. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина / Карл Крист. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – Том 2. – 509 с. – (Историческая библиотека Бека).
233. Кузищин В. И. Античное классическое рабство как экономическая система / Василий Иванович Кузищин. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 270 с.
234. Куликова Л. Б. К вопросу об истории создания отечественного учебника по всемирной истории / Л. Б. Куликова // Педагогічний альманах : Збірник наукових праць. – К. ; Херсон, 2007. – Вип. 2. – С. 249–259.
235. Лебедев А. П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-римском мире при Константине Великом / Алексей Петрович Лебедев. – М. : издательский отдел Спасо-Преображенского Валаамского Ставропигиального монастыря, 1994. – 400 с.
236. Левек П. Эллинистический мир / Пьер Левек. – М. : Наука, 1989. – 252 с.
237. Литовченко С. Д. Армения в восточной политике Марка Антония / Сергей Дмитриевич Литовченко // Вісник Харківського Університету. – Харків, 2000. – № 485. – Історія. Вип. 32. – С. 21–32.
238. Литовченко С. Д. Армянский поход Гнея Помпея / Сергей Дмитриевич Литовченко // Древности. – Харьков, 2005. – С. 40–46.

239. Литовченко С. Д. Римская политика в Армении при Августе / Сергей Дмитриевич Литовченко // Вісник Харківського Університету. – Харків, 1999. – № 441. – Історія. Вип. 31. – С. 55–66.
240. Лісовий І. А. Дослідження античної історії в Чехословацькій Соціалістичній Республіці (1945 – 1970) / Ігор Андрійович Лісовий // Вісник Львівського університету. – Львів, 1984. – Серія іст. Вип. 20. – С. 58–64.
241. Лісовий І. А. Дослідження античної історії і культури на Україні (1917 – 1978) / Ігор Андрійович Лісовий // Вісник Львівського університету. – Львів, 1980. – Серія іст. – Вип. 16. – С. 82–89.
242. Лісовий І. А. Питання античної історії в історіографії Німецької Демократичної Республіки 70 – 80-х років / Ігор Андрійович Лісовий // Вісник Львівського університету. – Львів, 1983. – Серія іст. Вип. 19. – С. 60–66.
243. Лісовий І. А. Римські гарнізони в Херсонесі Таврійському / Ігор Андрійович Лісовий // УІЖ. – 1968. – № 3. – С. 96–101.
244. Лісовий І. А. Стародавній Рим найдавнішого (царського) і республіканського періодів у польській історіографії (40 – 70-і роки) / Ігор Андрійович Лісовий, Казимір Адамович Ревяко // Вісник Львівського університету. – Львів, 1992. – Серія іст. Вип. 27. – С. 76–84.
245. Лісовий І. А. І. І. Вейцківський – дослідник античної історії / Ігор Андрійович Лісовий, Микола Андрійович Пелещишин // Вісник Львівського університету. – Львів, 1984. – Серія іст. Вип. 20. – С. 78–81.
246. Лурье. С. Я. Архимед / Соломон Яковлевич Лурье. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1945. – 272 с.
247. Лурье. С. Я. Геродот / Соломон Яковлевич Лурье. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1947. – 212 с.
248. Лурье. С. Я. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования / Соломон Яковлевич Лурье. – Л. : Наука, 1970. – 604 с.

249. Лурье С. Я. Язык и культура микенской Греции / Соломон Яковлевич Лурье. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 402 с.
250. Малеваный А. М. История иллирийцев и римской провинции Иллирик / Александр Михайлович Малеваный. – Запорожье : Б. и., 1997. – 287 с.
251. Малеваный А. М. Классовая борьба в Древнем Мире / А. М. Малеванный, Е. А. Чиглинцев, А. С. Шифман. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1987. – 112 с.
252. Мартемьянов А. П. Императорские земли в Нижней Мезии и Фракии: локализация, управляющий и рабочий персонал / Алексей Павлович Мартемьянов // Античный мир. Византия : К 70-летию профессора В. И. Кадеева. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1997. – С. 123–129. – (Сб. науч. трудов).
253. Махлаюк А. В. Войсковая клиентела в позднереспубликанском и раннеимперском Риме / Александр Валентинович Махлаюк // ВДИ. – 2005. – № 3. – С. 36–57.
254. Махлаюк А. В. Политические последствия военных реформ Септимия Севера / Александр Валентинович Махлаюк // Из истории античного общества : Межвузовский сборник ; [под ред. С. К. Сизова]. – Н. Новгород : Изд-во ННГУ, 1991. – С. 62–75.
255. Махлаюк А. В. Роль ораторского искусства полководца в идеологии и практике военного лидерства в Древнем Риме / Александр Валентинович Махлаюк // ВДИ. – 2004. – № 1. – С. 31–48.
256. Машкин Н. А. Принципат Августа : происхождение и социальная сущность / Николай Александрович Машкин. – М. ; Л. : АН СССР, 1949. – 688 с.
257. Машкин Н. А. Эдикты Августа из Киренаики / Николай Александрович Машкин // ВДИ. – 1938. – № 3. – С. 180–193.

258. Межеричкий Я. Ю. «Республиканская монархия»: метаморфозы идеологии и политики императора Августа / Яков Юрьевич Межеричкий. – Москва ; Калуга : Изд-во КГПУ, 1994. – 442 с.
259. Михайловский Ф. А. Трибунская власть в политической системе принципата : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук : 07.00.03 / Федор Александрович Михайловский. – М. : Московский государственный педагогический ин-т, 1986. – 16 с.
260. Мишина З. Выступление Максимиана и позиция сената / З. Мишина // ВДИ. – 1938. – № 3. – С. 133–146.
261. Моммзен Т. История Рима / Теодор Моммзен. – М. : АСТ ; Харьков : Фолио, 2002. – Т. V. – 749 с.
262. Неверов О. Я. Геммы античного мира / Олег Яковлевич Неверов. – М. : Наука, 1983. – 144 с.
263. Недельский В. И. Революция рабов и происхождение христианства / В. И. Недельский. – М. ; Л. : АН СССР, 1936. – 73 с.
264. Немировский А. И. Евангельский Иисус как человек и проповедник / Александр Иосифович Немировский // ВИ. – 1990. – № 4. – С. 112–132.
265. Немировский А. И. Идеология и культура раннего Рима / Александр Иосифович Немировский. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1964. – 208 с.
266. Нетушиль И. В. Очеркъ римскихъ государственныхъ древностей / Иван Вячеславович Нетушиль. – Харьковъ : М. Зильбербергъ и С-вья, 1908. – Т. II, Вып. 2. – 230 с.
267. Нони Д. Калигула / Даниель Нони. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 350 с.
268. Отцы и учителя Церкви III века / [Антология : в 2 т.]. – М. : Либрис, 1996. – Т. 1. – 378 с. – (Памятники святоотеческой письменности).

269. Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов 1841 – 1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / М. Павлик. – Львів : з друкарні В. Манецкого, 1896. – 442 с., XXXIV.
270. Памятники мирового искусства. Искусство этрусков и Древнего Рима / [авт. текста Юрий Дмитриевич Колпинский, Наталия Николаевна Бритова]. – Москва : Искусство, 1983. – LXIV, 112 с., 175 л. ил.
271. Панов А. Р. Рим на северо-восточных рубежах : взаимоотношения с государствами Северного Причерноморья и Закавказья в I в. до н. э. – первой трети II в. н. э. / А. Р. Панов; науч. ред. Е. А. Молев; АГПИ им. А. П. Гайдара. – Арзамас : АГПИ, 2008. – 356 с.
272. Парфенов В. Н. Сеян : взлет и падение / Виктор Николаевич Парфенов // АМА. – Саратов, 1999. – Вып. 10. – С. 63–88.
273. Петречко О. Антикознавство в Україні у другій половині ХХ століття (проблематика та огляд публікацій) / Олег Петречко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Випуск VII. – Дрогобич, 2003. – С. 434–445.
274. Петречко О. Антикознавство у Львівському державному університеті ім. І. Франка у другій половині ХХ ст. / Олег Петречко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Випуск III. – Дрогобич, 1998. – С. 253–258.
275. Петречко О. М. Армія та римське суспільство у добу принципату / Олег Петречко // Carpatica – Карпатика. – Ужгород : видавництво УжНУ «Говерла», 2008. – Вип. 37. – С. 46–59.
276. Петречко О. М. Династична політика Октавіана та перша зміна правителя у Римській імперії / Олег Петречко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Вимір, 2001. – Випуск V. – С. 260–274.
277. Петречко О. М. Династична політика як складова системи принципату / Олег Петречко // Проблеми гуманітарних наук : Наукові

- записки ДДПУ ім. Івана Франка. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2007. – Вип. XX, Історія. – С. 128–137.
278. Петречко О. Дослідження історії Стародавнього Риму в сучасній українській історіографії / Олег Петречко // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”, Луцьк, 17–19 травня 2006 р. : доповіді та повідомлення в 3-х т. Т. 3 / Українське історичне товариство [та ін.] ; ред. Л. Винар [та ін.]. – Луцьк : Вежа, 2008. – С. 465–470.
279. Петречко О. М. Еволюція моральних норм ранньої Римської Імперії / Олег Петречко // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Дрогобич, 1998. – Вип. II. – С. 123–134.
280. Петречко О. Імператор Нерон очима його сучасників / Олег Петречко // Проблеми гуманітарних наук : Наукові записки ДДПУ ім. Івана Франка. – Дрогобич : Вимір, 2004. – Випуск чотирнадцятий. Історія. – С. 125–135.
281. Петречко О. М. Імператорський культ у Римі доби принципату / Олег Петречко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2007. – Випуск 27, Серія “Історія та географія”. – С. 5–15.
282. Петречко О. М. Переслідування християн за часів імператора Траяна / Олег Петречко // Проблеми гуманітарних наук : Наукові записки ДДПУ ім. Івана Франка. – Дрогобич : Вимір, 2005. – Вип. XVI, Історія. – С. 114–123.
283. Петречко О. М. Переслідування християн у ранній Римській імперії / Олег Петречко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Вимір, 2000. – Випуск IV. – С. 54–59.
284. Петречко О. Поетичне мистецтво Горация в контексті соціальних процесів Риму / Олег Петречко // Людина і мистецтво в гуманістичних

- вимірах. Матеріали людинознавчих філософських читань. – Вип. IV. – Львів, 1997. – С. 228–235.
285. Петречко О. М. Політична пропаганда у ранній Римській імперії (від Августа до Северів) / Олег Петречко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2006. – Випуск X. – С. 52–63.
286. Петречко О. М. Політичні репресії у Римі доби принципату (I – II ст. н. е.) / Олег Петречко // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Вип. 8. – Частина 1. – С. 15–26.
287. Петречко О. М. Принципат та інститут римського громадянства / Олег Петречко // Проблеми гуманітарних наук : Наукові записки ДДПУ імені Івана Франка. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2008. – Вип. XXII, Історія. – С. 183–193.
288. Петречко О. М. Провінційна політика Стародавнього Риму у I ст. н. е. / Олег Петречко // Вісник Східноукраїнського державного університету. – Луганськ, 2000. – Історичні науки. – № 2 (24). – С. 102–108.
289. Петречко О. М. Репресії як складова частина внутрішньої політики Ранньої Римської Імперії / Олег Петречко // Вісник Східноукраїнського національного університету. – Луганськ, 2001. – № 4 (38). – С. 166–175.
290. Петречко О. М. Рим та християнство у I – II ст. н. е. [Текст] / Олег Петречко // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2007. – Вип. 10. – С. 142–155.
291. Петречко О. М. Римське селянство у період ранньої імперії / Олег Петречко // Carpatica – Карпатика. – Ужгород : Говерла, 2007. – Вип. 36. – С. 152–163.

292. Петречко О. М. Розвиток монархічних тенденцій у період правління імператора Калігули / Олег Петречко // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Дрогобич : Вимір, 1999. – Вип. IV. – С. 217–228.
293. Петречко О. М. *Ludi Saeculares* доби Ранньої Імперії / Олег Петречко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2008. – Вип. 27. Серія “Історія та географія”. – С. 17–23.
294. Петречко О. М. *Ordo senatorius (amplissimus)* у добу принципату / Олег Петречко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2008. – Випуск XI–XII. – С. 9–17.
295. Петречко О. М. *Plebs Urbana* у добу принципату / Олег Михайлович Петречко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Харків : Планета-Прінт, 2008. – Вип. 33. Серія “Історія та географія”. – С. 11–19.
296. Пивоваров С. В. Пізньоантична монета в старожитностях Буковини / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1996. – Вип. 2. – С.11–22.
297. Покровский И. А. История Римского права / Иосиф Алексеевич Покровский. – Минск : Харвест, 2002. – 528 с.
298. Прешенди Ф. Несколько наблюдений относительно различия между магией и религией в римской культуре / Ф. Прешенди // ВДИ. – 1988. – № 3. – С. 124–134.
299. Прохненко І. А. Історія військової справи даків I ст. до н. е. – початку II ст. н. е. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Ігор Анатолійович Прохненко. – Ужгород : Ужгородський нац. ун-т, 2002. – 17 с.
300. V Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвященная 350-летию Харькова и 200-летию

- Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина // Древности. – Харьков, 2005. – С. 354–355.
301. Ранович А. Очерк истории раннехристианской церкви / Абрам Ранович. – М. : ГАИЗ, 1941. – 260 с.
302. Ранович А. Б. Эдикт Каракаллы о даровании римского гражданства населению империи / Абрам Борисович Ранович // ВДИ. – 1946. – № 2. – С. 66–80.
303. Ранович А. Восточные провинции Римской империи в I–III вв / Абрам Ранович. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – 262 с.
304. Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства / Абрам Борисович Ранович ; [Вступ. Статьи И. С. Свенцицкой] – М. : Изд-во политической л-ры, 1990. – 479 с. – (Библиотека атеистической литературы).
305. Ревиль Ж. Религия в Риме при Северах / Жан Ревиль ; [пер. с фр. под ред. В. Н. Линда]. – М. : Книжное дело, 1898. – X, 320 с.
306. Ренан Э. Марк Аврелий и конец античного мира / Эрнест Ренан ; [Пер. с фр.]. – М. : Терра, 1991. – 347 с. – (репринтное воспроизведение издания Н. Глаголева).
307. Ростовцев М. История государственного откупа в Римской империи (от Августа до Диоклетиана) / Михаил Иванович Ростовцев. – Санкт-Петербург : тип. И. Н. Скороходова, 1899. – XIV, 304 с. – (Записки Историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета Ч. 51).
308. Ростовцев М. И. Общество и хозяйство Римской империи / Михаил Иванович Ростовцев ; [пер. с нем.]. – Санкт-Петербург : Наука, 2000. – Т. I. – 400 с.
309. Ростовцев М. И. Общество и хозяйство Римской империи / Михаил Иванович Ростовцев ; [пер. с нем.]. – Санкт-Петербург: Наука, 2001. – Т. II. – 413 с.

310. Ростовцевъ М. Римскія свинцовыя тессеры / Михаил Ростовцевъ. – С.–Петербургъ : типографія И. Н. Скороходова, 1903. – 333 с., V табл. – (Записки историко-филологическаго факультета).
311. Ростовцев М. И. Рождение Римской империи / Михаил Иванович Ростовцев. – М.: Книжная находка, 2003. – 157 с. – (Колыбель цивилизации).
312. Рязанов В. В. Образ Секста Помпея в римской исторической традиции / В. В. Рязанов // Норция. – Воронеж. – 1999 . – Вып. 4–5. – С. 132–134.
313. Сальвиоли Г. Капитализм в античном мире. Этюд по истории хозяйственного быта Рима / Г. Сальвиоли ; [пер. с фран.]. – Екатеринослав : Р. В. Ц Екатеринослав, 1922. – 188 с.
314. Свенцицкая И. С. Некоторые черты экономического развития Западной Малой Азии в системе Римской империи / Ирина Сергеевна Свенцицкая // ВДИ. – 1956. – № 2. – С. 18–27.
315. Свенцицкая И. С. Раннее христианство : страницы истории / Ирина Сергеевна Свенцицкая. – М. : Политиздат, 1987. – 336 с.
316. Свенцицкая И. С. Культ императора в Римской державе : от персонального обожествления к формальному культу носителя власти / Ирина Сергеевна Свенцицкая // Сакрализация власти в истории цивилизаций. – М. : Центр цивилизационных и региональных исследований, 2006. – С. 236–254.
317. Сергеев В. С. Принципат Тиберия. К вопросу о социальной природе императорской власти в Риме / В. С. Сергеев // ВДИ. – 1940. – № 2. – С. 78–95.
318. Сергеев В. С. Разложение рабовладельческой системы и начало колоната в Римской империи / В. С. Сергеев // ВДИ. – 1938. – № 3. – С. 117–132.

319. Сергеев Д. Д. Место триумфа в формировании императорского культа (по Цицерону и Титу Ливию) / Д. Д. Сергеев // Жебелевские чтения I. Тезисы докладов научной конференции 28 – 29 октября 1997 года ; [пред. редкол. : д. ист. н., проф. Э. Д. Фролов]. – СПб : Изд-во С.–Петербургского университета, 1998. – С. 38–39.
320. Сергеев И. П. Всадничество в политической жизни Римской империи периода кризиса III века / Иван Павлович Сергеев // Древности. – Харьков, 2005. – С. 54–58.
321. Сергеев И. П. К вопросу о движущих силах кризиса III века в Римской империи / Иван Павлович Сергеев // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25 – 26 жовтня 2003 р. – Харків, 2003. – С. 60–63.
322. Сергеев И. П. Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории / Иван Павлович Сергеев. – Харьков : Майдан, 1999. – 224 с.
323. Сергеев І. П. Соціально-політичний розвиток Римської імперії в III столітті н. е. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.02 / Іван Павлович Сергеев. – Харків : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 36 с.
324. Сердюкова С. Г. Политическая элита эпохи Антонинов / Светлана Геннадьевна Сердюкова // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира ; [под ред. Э. Д. Фролова]. – Санкт-Петербург, 2003. – Выпуск 2. – С. 241–256.
325. Сердюкова С. Г. Правление Антонина Пия. К проблеме адаптации в императорский период / Светлана Геннадьевна Сердюкова // Античное государство. Политические отношения и государственные формы в античном мире. Сборник научных статей : [под ред. Э. Д. Фролова]. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 159–168.

326. Сестон В. Римское гражданство / В. Сестон : XIII международный конгресс исторических наук, (Москва, 16-23 августа 1970 г.). – М. : Наука, 1970. – 13 с.
327. Сморгочков А. М. Сакральные ограничения консульского империя / Андрей Михайлович Сморгочков // ВДИ. – 2006. – № 4. – С. 154–169.
328. Содомора А. На дорозі до самого себе / Андрій Содомора // Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія ; [пер. з лат. А. Содомора]. – К. : Основи, 1995. – С. 3–35.
329. Спиченко Н. К. Правовое положение городского вольноотпущенника в эпоху Римской Империи / Нина Константиновна Спиченко // ВДИ. – 2006. – № 3. – С. 23–39.
330. Ставнюк В. В. Владислав Петрович Бузескул (до 140-річчя з дня народження) / Віктор Володимирович Ставнюк // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1988. – № 2. – С. 163–175.
331. Ставнюк В. В. Роль античних студій у формуванні історико-філологічних поглядів Михайла Драгоманова / Віктор Володимирович Ставнюк // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 46–54.
332. Ставнюк В. Становлення Афіньського поліса / Віктор Володимирович Ставнюк. – К. : Аквілон-Плюс, 2005. – 216 с.
333. Стратановский Г. А. Страбон и его «География» / Г. А. Стратановский // Страбон. География. – М. : Олма-Пресс Инвест, 2004. – С. 5–22.
334. Токарев А. Н. О целях семейного законодательства Октавиана Августа / Андрей Николаевич Токарев // Вісник Харківського університету. Історія. Вип. 36. – Харків, 2004. – С. 222–231.
335. Токарев А. Н. Augustus и Σεβαστός: о семантике терминов / Андрей Николаевич Токарев // Древности. Харьковський історико-

- археологический ежегодник. – Харьков : Харьковское историко-археологическое общество, 2005. – С. 165–177.
336. Толковая Библия. – Петербургъ : приложение къ журналу “Странникъ”, 1912. – Т. 10. – 519 с.
337. Тома Э. Римъ и имперія въ первые два вѣка новой эры / Эмиль. Тома ; [пер. с фр. Я. И. Руднев]. – СПб : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1899. – VIII. 326 с.
338. Троїцька Т. С. Конструктивність антропологічного виміру толерантності : філософсько-освітній аспект / Т. С. Троїцька // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2007. – № 34. – С. 26–30.
339. Труды В. И. Кадеева // Античный мир. Византия : К 70-летию профессора В. И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков, 1997. – С. 17–25.
340. Утченко С. Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения республики / Сергей Львович Утченко. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 300 с.
341. Утченко С. Л. Юлий Цезарь / Сергей Львович Утченко. – М. : Мысль, 1976. – 365 с.
342. Федорова Е. В. Введение в латинскую эпиграфику / Елена Васильевна Федорова. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 255 с.
343. Федосик В. А. Киприан и античное христианство / Виктор Анатольевич Федосик. – Минск : Университетское, 1991. – 208 с.
344. Федосик В. А. Христианская церковь в Римской империи в III – начале IV в. : (Становление христианской церкви и религиозная политика императорской власти) : автореф. дис. на соискание учёной степени докт. ист. наук : 07.00.03 / Виктор Анатольевич Федосик. – Минск, 1992. – 51 с.

345. Фридендер Л. Картины из бытовой истории Рима в эпоху от Августа до конца династии Антонинов / Людвиг Фридендер. – СПб. : Брокгауз – Ефрон, 1914. – 628 с.
346. Фролов Э. Д. Немецкая буржуазная историография античности новейшего времени (1917-1975) / Эдуард Давидович Фролов // АМА. – Вып. 4. – Саратов, 1979. – С. 124–175.
347. Чернышов Ю. Г. Социально-утопические идеи и миф о “золотом веке” в Древнем Риме: В 2 ч. Ч. 2 : Ранний принципат / Юрий Георгиевич Чернышов. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Новосибирск : изд-во Новосибирского университета, 1994. – 167 с.
348. Чубова А. П. Античные мастера. Скульпторы и живописцы / А. П. Чубова, Г. И. Конькова, Л. И. Давидова. – Ленинград : Искусство, 1986. – 251 с.
349. Шайд Д. Религия римлян / Джон Шайд. – М. : Новое издательство, 2006. – 280 с.
350. Шахермайр Ф. Александр Македонский / Фриц Шахермайр. – [Пер. с нем.]. – [2-е изд. испр.]. – М. : Наука, 1986. – 384 с. – (По следам исчезнувших культур Востока).
351. Шифман И. Ш. Цезарь Август / Илья Шолеймович Шифман. – Л. : Наука, 1990. – 200 с. – (Из истории мировой культуры).
352. Штаерман Е. М. Еще раз к вопросу о римской сельской общине / Елена Михайловна Штаерман // ВДИ. – 1978. – № 2. – С. 89–110.
353. Штаерман Е. М. История крестьянства в древнем Риме / Елена Михайловна Штаерман. – М. : Наука, 1996. – 200 с.
354. Штаерман Е. М. К вопросу о *dediticii* в эдикте Каракаллы / Елена Михайловна Штаерман // ВДИ. – 1946. – № 2. – С. 72–88.
355. Штаерман Е. М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской Империи / Елена Михайловна Штаерман. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 512 с.

356. Штаерман Е. М. Латинские надписи, опубликованные в 1949 – 1955 гг. / Елена Михайловна Штаерман // ВДИ. – 1956. – № 2. – С. 111–128.
357. Штаерман Е. М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи (Италия и западные провинции) / Елена Михайловна Штаерман. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 320 с.
358. Штаерман Е. М. Проблема падения рабовладельческого строя / Елена Михайловна Штаерман // ВДИ. – 1953. – № 2. – С. 51–79.
359. Штаерман Е. М. Древний Рим. Проблемы экономического развития / Елена Михайловна Штаерман. – М. : Наука, 1978. – 222 с.
360. Штаерман Е. М. Рабские коллегии и фамилии в период империи / Елена Михайловна Штаерман // ВДИ. – 1950. – № 3. – С. 71–85.
361. Штаерман Е. М. Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике / Елена Михайловна Штаерман. – М. : Наука, 1964. – 264 с.
362. Штаерман Е. М. Социальные основы религии Древнего Рима / Елена Михайловна Штаерман. – М. : Наука, 1987. – 320 с.
363. Штаерман Е. М., Трофимова М. К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия) / Елена Михайловна Штаерман, Марианна Казимировна Трофимова. – М. : Наука, 1971. – 324 с.
364. Щетинин М. Н. Император Август и распространение римского гражданства в провинциях / Михаил Николаевич Щетинин // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира ; [под ред. проф. Э. Д. Фролова] ; Выпуск 3. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 285–304.
365. A Companion to Latin Studies / [Ed. by John Edwin Sandys]. – [2nd ed.]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1913. – XXXV, 891 p.
366. A Companion to the Roman Army / [Ed. By Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – XXVI, 574 p. – (Blackwell companions to the ancient world).
367. Abbot F. F. A history and description of Roman political institutions / Frank Frost Abbot. – [3rd ed.]. – Boston : Ginn, 1911. – 451 p.

368. Abbot F. F. *Society and politics in Ancient Rome* / Frank Frost Abbot. – New York : Charles Scribner's sons, 1912. – X, 267 p.
369. Abbot F. F. *The common people of Ancient Rome. Studies of Roman life and literature* / Frank Frost Abbot. – New York : Charles Scribner's sons, 1911. – XII, 290 p.
370. Abbot F. F. *Municipal administration in the Roman Empire* / Frank Frost Abbot, Allan Chester Johnson. – Princeton : Princeton University Press, 1926. – VII, 598 p.
371. Adam A. *Roman antiquities : or an account of the manners and customs of the Romans* / Alexander Adam. – Glasgow : Blackie & Son, 1835. – XII, 528 p.
372. Adams J. N. *The regional diversification of Latin, 200 BC-AD 600* / James Noel Adams. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2007. – XIX, 828 p.
373. Alföldy G. *The Social History of Rome* / Géza Alföldy ; [transl. from Ger. By David Braund and Frank Pollock]. – London : Croom Helm, 1985. – 251 p.
374. Allcroft A. H. *The Early Principate : history of Rome, 31 B. C.–96 A. D.* / Arthur Hadrian Allcroft, John Hampden Haydon. – [2nd ed.]. – London : W. B. Clive, dateless. – XVI, 256 p.
375. Allen W. *The Political Atmosphere of the Reign of Tiberius* / Walter Allen // *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. – 1941. – LXXII. – P. 1–25.
376. Alston R. *Aspects of Roman history, AD 14–117* / Richard Alston. – London : Routledge, 1998. – XVIII, 342 p.
377. Alston R. *Soldier and society in Roman Egypt* / Richard Alston. – London : Routledge, 1995. – VIII, 263 p.
378. Alston R. *The military and politics* / Richard Alston // *The Cambridge history of Greek and Roman warfare* ; [ed. by P. Sabin, H. van Wees and

- M. Whitby]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – Vol. II. – P. 176–197.
379. Altheim F. A History of Roman Religion / Franz Altheim ; [transl. from Germ. by Harold Mattingly]. – London : Methuen, 1938. – XI, 548 p.
380. Ando C. Imperial ideology and provincial loyalty in the Roman Empire / Clifford Ando. – Berkeley : University of California Press, 2000. – XXI, 494 p.
381. Ando C. The Army and the Urban Elite : A Competition for Power / Clifford Ando // A Companion to the Roman Army ; [ed. Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 359–378.
382. Andreau J. Banking and business in the Roman world / Jean Andreau. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 176 p.
383. Antologia listu antycznego / [oprac. Jerzy Schnayder]. – Wrocław ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. – 290 s.
384. Aubé B. Les chrétiens dans l'Empire Romain de la fin des Antonins au milieu du IIIe s. / Benjamin Aubé – Paris : Didier, 1881. – VI, 530 p.
385. Auguet R. Kaligula czyli władza w ręku dwudziestolatka / Ronald Auguet. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990. – 164 s.
386. Bagnall R. S. Reading papyri, writing Ancient History / Rogers S. Bagnall. – London : Routledge, 1995. – VIII, 145 p.
387. Bailey C. The Religion of Ancient Rome / Cyril Bailey. – London : Constable, 1911. – 114 p.
388. Baker G. P. Tiberius Caesar / George Philip Baker. – New York : Dodd Mead & Co., 1929. – XI, 322 p.
389. Ball W. Rome in the East. The transformation of the Empire / Warwick Ball. – London ; New York : Routledge, 2000. – XX, 523.
390. Baring-Gould S. The tragedy of the Caesars : a study of the characters of the Caesars of the Julian and Claudian houses / Sabine Baring-Gould. – London : Methuen, 1892. – Vol. I. – XIII, 384 p.

391. Barker D. "The golden age is proclaimed"? The Carmen Saeculare and the renaissance of the golden race / Duncan Barker // CQ. – London, 1996 (No. 2). – New Series. Vol. 46. – P. 434–446.
392. Barrett A. A. Agrippina : sex, power, and politics in the Early Empire / Anthony Barrett. – London : Routledge, 1999. – XXII, 330 p.
393. Barrett A. A. Caligula : The Corruption of Power / Anthony A. Barrett. – London : Batsford, 1989. – XXVI, 334 p.
394. Barrett A. Livia : first lady of Imperial Rome / Anthony A. Barrett. – New Haven ; London : Yale University Press, 2002. – XIX, 425 p.
395. Bartlet J. V. Church life and church-order during the first four centuries : with special reference to the early eastern church-orders / James Vernon Bartlet. – Oxford : Basil Blackwell, 1943. – LXIV, 207 p. – (Birkbeck lectures).
396. Barton C. A. The Price of Peace in Ancient Rome / Carlin A. Barton // War and Peace in the Ancient World ; [ed. K. A. Raaflaub]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 245–255.
397. Barton T. Ancient astrology / Tamsyn S. Barton. – London : Routledge, 1994. – XXVI, 245 p.
398. Bauman R. A. Women and politics in ancient Rome / Richard A. Bauman. – London : Routledge, 1992. – XVI, 294 p.
399. Dickie M. W. Magic and magicians in the Greco-Roman world / Matthew W. Dickie. – London ; New York : Routledge, 2003. – VII, 371 p.
400. Dieleman J. Stars and the Egyptian Priesthood in the Graeco-Roman Period / Jacco Dieleman // Prayer, magic, and the stars in the ancient and late antique world ; ed. Scott Noegel, Joel Walker, Brannon Wheeler. – University Park : Pennsylvania State University Press, 2003. – P. 137–154. – (Series : Magic in history).

401. Baumbach M. Lukian : Der Tod des Peregrinos / [M. Baumbach, J. Gerlach, D. U. Hansen, P. Pilhofer] // *Scripta Antiquitatis Posterioris ad Ethicam et Religionem pertinentia*. IX. – Darmstadt, 2005. – S. 1-257.
402. Beacham R. The Emperor as impresario : producing the Pageantry of Power / Richard Beacham // *The Cambridge companion to the Age of Augustus* ; [ed. by Karl Galinsky]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – P. 151–174.
403. Belayche N. Foundation myths in Roman Palestine. Traditions and reworkings / Nicole Belayche // *Ethnic constructs in antiquity : the role of power and tradition*. – Amsterdam : Amsterdam University Press, 2009. – P. 167–188. – (Amsterdam archaeological studies).
404. Bell H. I. Egypt under the early Principate / H. Idris Bell // *CAH*. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : At the University Press, 1934. – Vol. X. – P. 284–315.
405. Bell H. I. Fragments of an unknown Gospel and other early Christian papyri / Harold Idris Bell, Theodore Cressy Skeat. – London : Trustees of the British Museum, 1935. – X, 63 p.
406. Bell H. I. Recent discoveries of biblical papyri / H. Idris Bell. – Oxford : The Clarendon Press, 1937. – 30 p.
407. Bellemore J. Cassius Dio and the Chronology of A. D. 21 / Jane Bellemore // *CQ*. – 2003. – № 1 (53). – P. 268–285.
408. Berger A. Encyclopedic dictionary of Roman law / Adolf Berger // *Transactions of the American Philosophical Society*. – New ser. – V. 43, P. II. – Clark : The Lawbook Exchange, 2004. – P. 333–808.
409. Birley A. R. Hadrian to the Antonines / Anthony R. Birley // *CAH*². – [Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Dominic Rathbone]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – V. XI. – P. 132–194.

410. Birley A. R. Making Emperors. Imperial Instrument or Independent Force? / Anthony R. Birley // A Companion to the Roman Army ; [ed. Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 379–394.
411. Birley A. Septimius Severus : the African Emperor / Anthony R. Birley. – London : Eyre and Spottiswoode, 1971. – XIV, 398 p.
412. Birley A. R. The Roman Government of Britain / Anthony R. Birley. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – XIV+532 p.
413. Bispham E. From Asculum to Actium : the municipalization of Italy from the Social War to Augustus / Edward Bispham. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2007. – XVII, 566. – (Oxford University Press).
414. Blagg T. The Early Roman Empire in the West / Thomas Blagg. – Oxford : Oxbow Books, 1990. – IV, 250 p. – (Oxbow monograph).
415. Boatwright M. T. Hadrian and the cities of the Roman Empire / Mary Taliaferro Boatwright. – Princeton : Princeton University Press, 2000. – XVIII, 244 p.
416. Boatwright T. The Romans : from village to Empire / Mary T. Boatwright, Daniel J. Gargola, Richard J. A. Talbert. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 2004. – XXVII, 516 p.
417. Boissier G. Cicero and his friends. A Study of Roman society in the time of Caesar / Gaston Boissier. – London ; Melbourne : Ward, Lock & Co., undated. – VII, 399 p.
418. Bomgardner D. L. The story of the Roman amphitheatre / David Lee Bomgardner. – London : Routledge, 2000. – XIX, 276 p.
419. Bond S. M. The coinage of the Early Roman Empire / Shelagh M. Bond // GR. – 1957. – Ser. 2. – Vol. 4. – P. 149–159.
420. Bonnefoy Y. Roman and European Mythologies / Yves Bonnefoy ; [transl. from French]. – Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1992. – XXI, 319 p.

421. Boren H. C. Roman society : a social, economic and cultural history / Henry C. Boren. – [2nd ed.]. – Lexington ; Toronto : Heath and Company, 1992. – XXIII, 338 p.
422. Bowerman H. C. Roman sacrificial altars. An archaeological study of monuments in Rome / Helen Cox Bowerman. – Lancaster : The New Era Printing Company, 1913. – 103 p.
423. Bowersock G.W. Augustus and the Greek world / Glen Warren Bowersock. – Oxford : Clarendon Press, 1965. – XII, 176 p.
424. Boyce A. A. The Twelfth Imperial Acclamation of Septimius Severus / Aline Abaecherli Boyce // AJA. – 1949. – № 4. – Vol. 53. – P. 337–344.
425. Braginton M. V. Exile under the Roman Emperors / Mary V. Braginton // CJ. – XXXIX. – 1944. – № 7. – P. 391–407.
426. Braund S. M. Praise and Protreptic in Early Imperial Panegyric : Cicero, Seneca, Pliny / Susanna Morton Braund // The propaganda of power : the role of panegyric in the late antiquity. – Leiden ; Boston : Brill Academic Publishers, 1998. – P. 53–76.
427. Brent A. The Imperial Cult and the Development of Church Order : concepts and images of authority in paganism and early Christianity before the age of Cyprian / Allen Brent. – Leiden : Brill, 1999. – XXII+402 p.
428. Brewster E. H. Roman craftsmen and tradesmen of the Early Empire / Ethel Hampson Brewster. – New York : B. Franklin, 1972. – XIV, 101 p.
429. Brunt P. A. Princeps and Equites / P. A. Brunt // JRS. – 1983. – Vol. 73. – P. 42–75.
430. Brunt P. A. The fall of the Roman republic : and related essays / P. A. Brunt. – Oxford : Clarendon Press, 1988. – XI+545 p.
431. Bryan C. Render to Caesar : Jesus, the early church and the Roman superpower / Christopher Bryan. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – XII+185 p.

432. Bryant E. E. *The reign of Antoninus Pius* / Ernest Edward Bryant. – Cambridge : University Press, 1895. – XVI+216 p. – (Cambridge historical essays ; No VIII).
433. Bryce J. *The Ancient Roman Empire and the British Empire in India : the Diffusion of Roman and English Law throughout the World* / James Bryce. – London : Humphrey Milford ; New York : Oxford University Press, 1914. – 138 p.
434. Buchan J. *Augustus* / John Buchan. – Boston : Houghton Mifflin Company; Cambridge : The University Press, 1937. – XVII, 379 p.
435. Buckland W. W. *Classical Roman law* / W. W. Buckland // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1936. – Vol. XI. – 806–844.
436. Burns J. *Great women of Imperial Rome : mothers and wives of the Caesar* / Jasper Burns. – London : Routledge, 2007. – XXII, 348 p.
437. Burrell B. *Neokoroi : Greek cities and Roman emperors* / Barbara Burrell. – Leiden : Brill, 2004. – XVIII, 422 p.
438. Bury J. B. *A history of the Roman Empire from its foundation to the death of Marcus Aurelius (27 B. C.–180 A. D.)* / John Bagnell Bury. – New York : Harper & Brothers, 1893. – VIII, 638 p.
439. Butler H. E. *Post-Augustan poetry from Seneca to Juvenal* / Harold Edgeworth Butler. – Oxford : Clarendon Press, 1909. – VIII, 323 p.
440. Campbell B. *The Roman Army, 31 BC – AD 337 a sourcebook* / Brian Campbell. – London : Routledge, 1994. – XIX, 272 p.
441. Campbell B. *War and society in Imperial Rome, 31 BC–AD 284* / Brian Campbell. – London ; New York : Routledge, 2002. – XIV, 208 p.
442. Campbell B. *The Severan dynasty* / Brian Campbell // CAH². – [Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron]. – Cambridge : University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 1–27.

443. Carcopino J. Daily life in Ancient Rome / Jerome Carcopino. – New York : Penguin books, 1978. – 365 p. – (Peregrine books).
444. Cardwell E. Lectures on the coinage of the Greeks and Romans / Edward Cardwell. – Oxford : J. Murray, 1832. – 236 p.
445. Carey S. Pliny's catalogue of culture : art and Empire in the natural history / Sorcha Carey. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – XIII, 208 p.
446. Carrié J. M. Developments in provincial and local administration / Jean-Michel Carrié // CAH². – [Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron]. – Cambridge : University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 269–312.
447. Carson R. A. G. Coins of the Roman Empire / Robert Andrew Glendinning. – London ; New York : Routledge, 1990. – XIV, 367 p., 64 pl.
448. Carter J. B. The religious life of Ancient Rome / Jesse Benedict Carter. – Boston ; New York : The Riverside Press Cambridge, 1911. – 270 p.
449. Carter J. B. The religious of Numa and other essays on the religion of Ancient Rome / Jesse Benedict Carter. – London : Macmillan & Co., 1906. – X, 189 p.
450. Cartledge P. Hellenistic and Roman Sparta : a tale of two cities / Paul Cartledge, Antony Spawforth. – [2nd ed.]. – London : Routledge, 2002. – XV, 312 p.
451. Casson L. Libraries in the ancient world / Lionel Casson. – New Haven ; London : Yale Nota Bene, 2002. – XII, 177 p.
452. Chadwick H. The Church in Ancient Society. From Galilee to Gregory the Great / Henry Chadwick. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 730 p. – (Oxford History of the Christian Church).
453. Champlin E. Notes on the heirs of Commodus / Champlin Edward // AJPh. – 1979. – № 2. – Vol. 100. – P. 288–306.
454. Charlesworth M. P. Flaviana / Martin Percival Charlesworth // JRS. – 1937. – Vol. 27, Part 1. – P. 54–62.

455. Charlesworth M. P. *Gaius and Claudius* / Martin Percival Charlesworth // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1934. – Vol. X. – P. 653–701.
456. Charlesworth M. P. *The Flavian dynasty* / Martin Percival Charlesworth // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : University Press, 1936. – V. XI. – P. 1–45.
457. Chilver G. *Cisalpine Gaul : social and economic history from 49 B. C. to the death of Traian* / Guy Edward Farquhar Chilver. – Oxford : Clarendon Press, 1941. – VI, 235 p.
458. Cole S. E. *Immortal designs : Cicero and the rise of deification at Rome (Marcus Tullius Cicero, Roman Republic) : Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy* / Spencer Everett Cole. – Arn Arbor : Columbia University, 2006. – 198 p.
459. Connors C. *Politics and spectacles* / C. Connors // *The Cambridge companion to the Greek and Roman novel*. – [Ed. by T. Whitmarsh]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – P. 162–184.
460. Cool H. E. M. *Eating and drinking in Roman Britain* / H. E. M. Cool. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2006. – XVI, 282 p.
461. Cormack J. M. R. *High Priests and Macedoniarchs from Beroea* / J. M. R. Cormack // JRS. – 1943. – Vol. 33, Pt. 1–2. – P. 39–44.
462. Cornford F. M. *Greek religious thought from Homer to the age of Alexander* / Francis Macdonald Cornford. – London : Dent ; New York ; Dutton, 1923. – XXXV, 252 p.
463. Cowell F. R. *The Revolutions of Ancient Rome* / Frank Richard Cowell. – London : Thames and Hudson, 1962. – 228 p.
464. Croix G. *Christian Persecution, Martyrdom, and Orthodoxy* / G. E. M. de Ste. Croix ; [Ed. M. Whitby & J. Streeter]. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 394 p.

465. Crook J. A. *Augustus : power, authority, achievement* / J. A. Crook // CAH². – [Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – Vol X. – P. 113–146.
466. Crossan J. D. *God and Empire : Jesus against Rome, then and now* / John Dominic Crossan. – New York : Harper Collins, 2008. – 271 p.
467. Crowther N. B. *Sport in Ancient times* / Nigel B. Crowther. – Westport ; London : Praeger, 2007. – XXIII, 183 p.
468. Cumont F. *Astrology and religion among the Greeks and Romans* / Franz Cumont. – New York ; London : Putnam's Sons, 1912. – XXVII, 208 p.
469. Cumont F. *The Oriental Religions in Roman Paganism* / Franz Cumont. – Chicago : The Open Court Publishing Company, 1911. – XXVI, 298 p.
470. Curchin L. *The Romanization of central Spain : complexity, diversity and change in a provincial hinterland* / Leonard A. Curchin. – London : Routledge, 2004. – XI, 300 p.
471. Dahmen K. *The legend of Alexander the Great on Greek and Roman coins* / Karsten Dahmen. – London ; New York : Routledge, 2007. – XI, 179 p.
472. Damon C. *Constructing a Narrative* / Cynthia Damon // *A Companion to the Roman Empire*. – [Ed. By David S. Potter]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2006. – P. 23–34. – (Blackwell companions to the ancient world. Ancient history).
473. Davis W. S. *The influence of wealth in Imperial Rome* / William Stearns Davis. – New York : the Macmillan Company, 1910. – XII, 340 p.
474. Del Mar A. *The worship of Augustus Caesar* / Alexander Del Mar. – New York : Cambridge Encyclopedia Co., 1900. – XXIV, 346 p.
475. Dench E. *Romulus' asylum : Roman identities from the age of Alexander to the age of Hadrian* / Emma Dench. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – XI, 441 p.

476. Dennison W. The epigraphic sources of the writings of Gaius Suetonius Tranquillus / Walter Dennison. – New York : The MacMillan Co., 1898. – 70 p.
477. Diakonoff I. M. The paths of history / Igor M. Diakonoff. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – XI, 355 p.
478. Dickie M. Magic and magicians in the Greco-Roman world / Matthew Dickie. – London ; New York : Routledge, 2001. – VIII, 380 p.
479. Dictionary of Greek and Roman Antiquities / [Ed. William Smith]. – Boston : Little, Brown and Co., 1865. – 1293 p.
480. Dill S. Roman Society. From Nero to Marcus Aurelius / Samuel Dill. – New York : Meridian books, 1956. – 642 p.
481. Dise R. L. Variation in Roman Administrative Practice : the Assignments of Beneficarii Consularis / Robert L. Dise // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – Bonn, 1997. – № 116. – P. 284–299.
482. Dodge T. A. Caesar / Theodore Ayrault Dodge. – Boston ; New York ; Cambridge : Houghton, Mifflin & Co. ; the Riverside Press, 1900. – XX, 792.
483. Donati A. Epigrafia romana : la comunicazione nell'antichità / Angela Donati . – Bologna : Mulino, 2002. – 111 p. – (Società editrice il Mulino).
484. Dudley D. The civilization of Roma / Donald Reynolds Dudley. – New York : New American Library ; London : New English Library, 1962. – 256 p.
485. Dudley D. Roman society / Donald Reynolds Dudley . – Harmondsworth : Penguin books, 1975. – XXVI, 330 p.
486. Duff A. M. Freedmen in the early Roman Empire / Arnold Mackay Duff. – Oxford : Clarendon Press, 1928. – XII, 252.
487. Duff J. W. Social life in Rome and Italy / J. Wight Duff // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1934. – Vol. XI. – P. 743–774.

488. Duncan-Jones R. Money and government in the Roman Empire / Richard Duncan-Jones. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – XIX, 300 p.
489. Dupont F. Daily Life in Ancient Rome / Florence Dupont ; [Transl. from Fr. by Christopher Woodal]. – Oxford : Blackwell, 2001. – XI, 314 p.
490. Eck W. The Age of Augustus. New Material by Sarolta A. Takács / Werner Eck. – Malden ; Oxford : Blackwell Publishing, 2003. – VI, 166 p.
491. Eck W. The emperor and his advisers / Werner Eck // CAH². – [Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Dominic Rathbone]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – V. XI. – P. 195–213.
492. Egbert J. C. Introduction to the Study of Latin Inscriptions. – New York ; Cincinnati ; Chicago : American book Company, 1923. – 480 p.
493. Ehrenberg V. Man, state and deity : essays in ancient history / Victor Ehrenberg. – London : Methuen, 1974. – XI, 191 p.
494. Eilers C. F. Roman patrons of Greek cities / Claude Eilers. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – XIII, 334 p. – (Oxford classical monographs).
495. Elsner J. Image and Ritual : reflections on the Religious Appreciation of Classical Art / John Elsner // CQ. – 1996. – № 2. – New Series. Vol. 46. – P. 515–531.
496. Elsner J. Imperial Rome and Christian Triumph / Jaś Elsner. – Oxford : Oxford University Press, 1998. – XVI, 297 p. – (Oxford history of art).
497. Encyklopedia Katolicka / [pod red. Feliksa Gryglewicza, Romualda Łukaszyka ta in.]. – Lublin : KUL, 1997. – T. VII. – 1456 s.
498. Ensslin W. The Senate and the Army / W. Ensslin // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes]. – Cambridge : University Press, 1939. – V. XII. – P. 57–95.
499. Ensslin W. The end of the Principate / W. Ensslin // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes]. – Cambridge : At the University Press, 1939. – V. XII. – P. 352–382.

500. Erdkamp P. *Army and Society* / Paul Erdkamp // *A Companion to the Roman Republic*. – Malden : Blackwell, 2006. – P. 278–296.
501. Erdkamp P. *Introduction* / Paul Erdkamp // *A Companion to the Roman Army* / Ed. Paul Erdkamp. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 1–3.
502. Erdkamp P. *The grain market in the Roman Empire : a social, political and economic study* / Paul Erdkamp. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – VIII, 364 p.
503. Evans J. *The Art of Persuasion : Political Propaganda from Aeneas to Brutus* / Jane DeRose Evans. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1992. – XII, 176 p.
504. Feeney D. *Literature and religion at Rome : cultures, context and beliefs* / Denis Feeney. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – XII, 161 p.
505. Feyfer J. *Roman portraits in context* / Jane Feyfer. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2008. – IX, 592 p. – (Image & context ; v. 2).
506. Ferrero G. *The greatness and decline of Rome* / Guglielmo Ferrero ; [transl. from French by H. J. Chaytor]. – London : Heinemann, 1908. – Vol. IV : Rome and Egypt. – 291 p.
507. Ferrero G. *The greatness and decline of Rome* / Guglielmo Ferrero ; [transl. from French by H. J. Chaytor]. – London : Heinemann, 1909. – Vol. V : The Republic of Augustus. – 371 p.
508. Fields N. *Roman auxiliary cavalry, AD 14–193* / Nic Fields. – Oxford : Osprey, 2006. – 64 p. – (Warrior series ; 101).
509. Finley M. I. *Ancient history : evidence and models* / Moses I. Finley. – London : Chatto & Windus, 1985. – 131 p.
510. Finley M. I. *Politics in the ancient world* / Moses I. Finley. – Cambridge : Cambridge University Press, 1991. – VIII, 152 p. – (Cambridge paperbacks).

511. Fishwick D. *Flamen Augustorum* / Duncan Fishwick // HSCPh. – 1970. – Vol. 74. – P. 299–312.
512. Fishwick D. *Sanctissimum numen : emperor or god?* / Duncan Fishwick // ZPE. – 1991. – Bd. 89. – S. 196–200.
513. Fishwick D. *The Imperial Cult in the Latin West : studies in the ruler cult of the western provinces of the Roman Empire* / Duncan Fishwick. – Leiden : Brill, 1991. – Vol. 1.1. – XII, 194 p.
514. Fishwick D. *The Imperial Cult in the Latin West : studies in the ruler cult of the western provinces of the Roman Empire* / Duncan Fishwick. – Leiden : Brill, 1987. – Vol. 1.2. – VII, 195–371 p.
515. Fishwick D. *The Imperial Cult in the Latin West : studies in the ruler cult of the western provinces of the Roman Empire* / Duncan Fishwick. – Leiden : Brill, 1991. – Vol. 2.2. – 375–626 p.
516. Fishwick D. *The Imperial Cult in the Latin West : Provincial cult* / Duncan Fishwick. – Leiden : Brill, 1993. – Vol. 3.1. – 248 p.
517. Fishwick D. *The deification of Claudius* / Duncan Fishwick // CQ. – 2002. – № 1. – P. 341–349.
518. Fishwick D. *Vae Pvto devs Fio* / Duncan Fishwick // CQ. – 1965. – № 1. – New Series. – Vol. 15. – P. 155–157.
519. Fishwick D. *Votive offerings to the emperor?* / Duncan Fishwick // ZPE. – 1990. – Bd. 80. – P. 121–130.
520. Fowler W.W. *Julius Caesar and the foundation of the Roman Imperial system* / William Warde Fowler. – New York ; London : The Knickerbocker Press, 1919. – XX, 389 p.
521. Fowler W.W. *Social life at Rome in the age of Cicero* / W. Warde Fowler. – London : Macmillan, 1965. – XVII, 362 p.
522. Frank T. *An economic history of Rome : to the end of the Republic* / Tenney Frank. – Baltimore : The Johns Hopkins Press, 1920. – 310 p.

523. Frank T. Notes on Latin Inscriptions / Tenney Frank // CPh. – Chicago, 1924. – № 1. – Vol. 19. – P. 77–78.
524. Frazer J. G. The golden bough : a study in magic and religion : in two volumes. Part I. Vol. I. The magic art and the evolution of kings / James George Frazer ; [3rd ed.]. – London : Macmillian and Co., 1920. – XXXII, 426 p.
525. Fredouille J. Słownik cywilizacji rzymskiej / Jean-Claude Fredouille ; [przeł. z fr. Maria Chołdyk, Krystyna Jachieć]. – Katowice : Książnica, 1996. – 330 s.
526. Frend W. H. C. Persecutions : genesis and legacy / William Hugh Clifford Frend // The Cambridge History of Christianity ; [Ed. by M. M. Mitchell & F. M. Young]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – Vol. I : Origins to Constantine. – P. 503–523.
527. Friedländer L. Roman life and manners under the early Empire / Ludwig Friedländer. – London : G. Routledge & Sons ; New York ; E. P. Dutton & Co, undated. – Vol. I. – XXVIII, 428 p.
528. Friedländer L. Roman life and manners under the early Empire / Ludwig Friedländer. – London : G. Routledge & Sons ; New York ; E. P. Dutton & Co, undated. – Vol. III. – XII, 324 p.
529. Friedländer L. Roman life and manners under the early Empire / Ludwig Friedländer. – London : G. Routledge & Sons ; New York ; E. P. Dutton & Co, 1913. – Vol. IV : Appendices and notes. – VIII, 718 p.
530. Frier B. W. A Casebook on Roman Family Law / Bruce W. Frier, Thomas A. J. McGinn. – New York : Oxford University Press, 2004. – XXI, 506 p. – (Classical resources ; No 5).
531. Friesen S. J. Imperial cults and the Apocalypse of John : reading Revelation in the ruins / Steven J. Friesen. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 2001. – XIII, 285 p.

532. Gage J. De Caesar à Auguste. Ou est le probleme des origines du principat? / J. Gage // *Revue historique*. – Paris. – 1936. – T. 177. – P. 279–342.
533. Gagos T. Documents / Traianos Gagos, David S. Potter // *A Companion to the Roman Empire*. – [Ed. By David S. Potter]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2006. – P. 45–74. – (Blackwell companions to the ancient world. Ancient history).
534. Galinsky K. Augustan culture : an interpretive introduction / Karl Galinsky. – Princeton : Princeton University Press, 1998. – XI, 474 p.
535. Gardner J. F. Being a Roman Citizen / Jane F. Gardner. – London ; New York : Routledge, 1993. – VII, 244 p.
536. Gardner J. F. Women in Roman law and society / Jane F. Gardner. – Bloomington : Indiana University Press, 1991. – 281 p.
537. Garnsey P. The Roman Empire : economy, society and culture / Peter Garnsey, Richard Saller. – Berkeley : University of California Press, 1987. – 231 p.
538. Gibbon E. Pochód religii chrześcijańskiej, obyczaje, stan liczebny i warunki życia pierwszych chrześcijan / Edward Gibbon // *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego*. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. – T. 2. – S. 11–59.
539. Gibbon E. Postępowanie rządu rzymskiego wobec chrześcijan od panowania Nerona do czasów panowania Konstantyna / Edward Gibbon // *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego*. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. – T. 2. – S. 60–107.
540. Gilliver K. The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army / Kate Gilliver // *A Companion to the Roman Army*. – [Ed. Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 183–200.

541. Gilliver K. *Rome at war : Caesar and his Legacy* / Kate Gilliver, Adrian Goldsworthy, Michael Whitby. – Oxford : Osprey, 2005. – 288 p. – (Essential histories special ; 6).
542. Glover T. R. *The Conflict of Religions in the Early Roman Empire* / Terrot Reaveley Glover. – London : Methuen, 1927. – VII+359 p.
543. Gneecchi F. *Roman coins : elementary manual* / Francesco Gneecchi ; [Transl. from ital. By A. W. Hands]. – [2nd ed.]. – London : Spink & Son, 1903. – 216 p., 25 pl.
544. Goldsworthy A. *Caesar's Civil War 49–44 BC* / Adrian Keith Goldsworthy // *Rome at war : Caesar and his legacy*. – Oxford : Osprey, 2005. – P. 106–182.
545. Goldsworthy A. K. *The Complete Roman Army* / Adrian Keith Goldsworthy. – London : Thames & Hudson, 2003. – 224 p.
546. Goldsworthy A. K. *The Roman Army at War 100 BC–AD 200* / Adrian Keith Goldsworthy. – Oxford : Clarendon Press, 1996. – XIV, 311 p.
547. Goodman M. *The Roman World, 44 BC–AD 180* / Martin Goodman ; [with the assistance of Jane Sherwood] – London : Routledge, 1997. – XXIII, 380 p. – (Routledge history of the ancient world).
548. Goodman P. J. *The Roman city and its periphery : from Rome to Gaul* / Penelope J. Goodman. – London : Routledge, 2007. – XV, 309 p.
549. Gordon M. L. *The nationality of slaves under the Early Roman Empire* / Mary L. Gordon // *JRS*. – 1924. – Vol. 14. – P. 93–111.
550. Goudineau C. *Gaul* / C. Goudineau // *CAH²*. – [Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – Vol. X. – P. 464–502.
551. Gradel I. *Emperor Worship and Roman Religion* / Ittai Gradel. – Oxford : Clarendon Press, 2002. – 398 p. – (Oxford Classical Monographs).
552. Grainger J. D. *Nerva and the Roman succession crisis AD 96–99* / John D. Grainger. – London : Routledge, 2003. – XXVII, 162 p.

553. Granger F. *The Worship of the Romans viewed in Relation to the Roman Temperament* / Frank Granger. – London : Methuen & Co, 1895. – 370 p.
554. Grant M. *Greek and Roman historians : information and misinformation* / Michael Grant. – London ; New York : Routledge, 1995. – XII, 172 p.
555. Grant M. *Neron* / Michael Grant ; [przeł. Alicja Podzielna]. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. – 220 s.
556. Green W. *Notes on the Augustan Deities* / William McAllen Green // *CJ*. – Northfield, 1927. – Vol. 23. – №. 2. – P. 86–93.
557. Griffin M. *Nero : the End of a Dynasty* / Miriam Tamara Griffin. – New Haven ; London : Yale University Press, 1985. – 320 p.
558. Griffin M. *The Flavians* / Miriam Griffin // *CAH²*. – [Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Dominic Rathbone]. – Cambridge : University Press, 2000. – Vol. XI. – P. 1–83.
559. Grosby S. *Nationalism. A very short introduction* / Steven Grosby. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 142 p.
560. Gruen E.S. *Augustus and the Making of the Principate* // *The Cambridge companion to the Age of Augustus*. – [Ed. by K. Galinsky]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – P. 33–51.
561. Haacker K. *Paul's life* / Klaus Haacker // *The Cambridge Companion to St Paul*. – [Ed. J. D. G. Dunn]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – P. 19–33.
562. Habinek T. *Probing the entrails of the universe : astrology as bodily knowledge in Manilius' Astronomica* / Thomas Habinek // *Ordering knowledge in the Roman Empire*. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press. – P. 229–240.
563. Haywood R. M. *The African policy of Septimius Severus* / Richard M. Haywood // *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. – 1940. – Vol. 71. – P. 175–185.

564. Haley E. W. *Baetica felix : people and prosperity in southern Spain from Caesar to Septimius Severus* / Evan W. Haley. – Austin : University of Texas Press, 2003. – XVIII, 277 p.
565. Halsall P. *Early Western Civilization under the Sign of Gender : Europe and the Mediterranean* / Paul Halsall // *A Companion to Gender History*. – Malden ; Oxford ; Melbourne : Blackwell Publishing, 2004. – P. 285–304.
566. Hammond M. *City-state and World-state in Greek and Roman Political Theory until Augustus* / Mason Hammond. – Cambridge : Harvard University Press, 1951. – X, 217 p.
567. Hammond M. *Septimius Severus, Roman bureaucrat* / Mason Hammond // *HSCPh*. – 1940. – Vol. 51. – P. 137–173. – (In Honor of William Scott Ferguson).
568. Hammond M. *The Sincerity of Augustus* / Mason Hammond // *HSCPh*. – 1965. – Vol. 69. – P. 139–162.
569. Hanel N. *Military Camps, Canabae, and Vici. The Archaeological Evidence* / Norbert Hanel // *A Companion to the Roman Army*. – [Ed. Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 395–416.
570. Hansen M. H. *Polis : an introduction to the ancient Greek city-state* / Mogens Herman Hansen. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – VIII, 237 p.
571. Harker A. *Loyalty and dissidence in Roman Egypt : the case of the Acta Alexandrinorum* / Andrew Harker. – New York ; Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – VI, 256 p.
572. Harland P. A. *Associations, synagogues, and congregations : claiming a place in ancient Mediterranean society* / Philip A. Harland. – Minneapolis : Fortress, 2003. – XV, 399 p.
573. Harland P. A. *Connections with Elites in the World of the Early Christians* / Philip A. Harland // *Handbook of Early Christianity : Social Science*

- Approaches. – [Ed. by A. J. Blasi, J. Duhaime and P. Turcotte]. – Walnut Creek ; Oxford : AltaMira Press, 2002. – XXVII, 802 p.
574. Harland P. A. Imperial Cults within Local Cultural Life : Associations in Roman Asia / Philip A. Harland // *Ancient History Bulletin*. – Calgary, 2003. – № 17. – P. 105–106.
575. Harlow M. Growing up and growing old in Ancient Rome : a life course approach / Mary Harlow, Ray Laurance. – London ; New York : Routledge, 2002. – VIII, 184 p.
576. Hauser A. The social history of art / Arnold Hauser. – [3rd ed]. – London ; New York : Routledge, 1999. – Vol. I : from prehistoric times to the Middle Ages.– XLII, 151 p.
577. Haynes I. Military service and cultural identity in the auxilia / Ian Haynes. – [The Roman army as a community including papers of a conference held at Birkbeck College, University of London on 11 – 12 January, 1997] // *JRA*. – Portsmouth, 1999. – Supplementary series, № 34. – P. 165–174.
578. Heater D. A Brief History of Citizenship / Derek Heater. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2004. – IV, 155 p.
579. Heinze R. Kultura Augustowska / Ryszard Heinze ; [Przekł. z niem]. – Lwów : Filomata, b. r. – 176 s.
580. Hekster O. Commodus: An Emperor at the Crossroads. – Amsterdam: Gieben, 2002. – VI+250 p.
581. Hekster O. The Roman Army and Propaganda / Olivier Hekster // *A Companion to the Roman Army*. – [Ed. Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 339–358.
582. Hekster O. Rome and its Empire / Olivier Hekster, Nicholas Zair. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2008. – XVI, 183 p.
583. Hellems F. Lex de imperio Vespasiani. A consideration of some of the constitutional aspects of the Principate at Rome / Fred B. R. Hellems. – Chicago : Scott, Foresman & Co., 1902. – 25 p.

584. Hemelrijk E. A. *Imperial Priestesses, a Preliminary Survey* / Emily A. Hemelrijk // *The impact of imperial Rome on religions, ritual, and religious life in the Roman Empire* ; [proceedings of the Fifth International Network, Münster, June 30 – July 4, 2004]. – Leiden ; Boston : Brill, 2006. – P. 179–193.
585. Henderson B. W. *Civil War and Rebellion in the Roman Empire A. D. 69–70* / Bernard W. Henderson. – London : MacMillan and Co., 1908. – 360 p.
586. Henig M. *Religion in Roman Britain* / Martin Henig. – [2nd ed.]. – London : Batsford, 1995. – 263 p.
587. Herz P. *Finances and Costs of the Roman Army* / Peter Herz // *A Companion to the Roman Army*. – [Ed. Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 306–322.
588. Hill G. F. *Historical Roman coins : from the earliest times to the reign of Augustus* / George Francis Hill. – London : Constable & Co., 1909. – XVII, 191 p.
589. Holleran C. *The development of public entertainment venues in Rome and Italy* / Clare Holleran // “Bread and circuses”. *Euergetism and municipal patronage in Roman Italy*. – [Ed. by Kathryn Lomas and Tim Cornell]. – London : Routledge, 2003. – P. 46–60. – (Routledge classical monographs).
590. Homo L. *Roman political institutions : from city to state* / Léon Pol Homo ; [transl. from Fr. by M. R. Dobie]. – London : K. Paul, Trench, Trubner & co., 1929. – XVIII, 403 p. – (History of civilization. 4. Rome).
591. Homo L. *Vespasian, l’empereur du bon sens* / Léon Pol Homo. – Paris : Albin Michel, 1949. – 398 p.
592. Hope V. *Inscription and Sculpture : the Construction of Identity in the Military Tombstones of Roman Mainz* / Valerie Hope // *The epigraphy of death : studies in the history and society of Greece and Rome* ; [Ed. G. J. Oliver]. – Liverpool : Liverpool University Press, 2000. – P. 155–186.

593. Hope V. M. Negotiating identity and status : the gladiators of Roman Nomes / Valerie M. Hope // Cultural identity in the Roman Empire. – [Ed. by Ray Laurence & Joanne Berry]. – London ; New York : Routledge, 1998. – P. 179–195.
594. Hopkins K. Death and renewal / Keith Hopkins. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – XX, 276 p. – (Sociological studies in Roman history).
595. Hopkins K. Elite mobility in the Roman Empire / Keith Hopkins // Past and Present. – 1965. – Vol. 32. – P. 12–26.
596. Hopkins K. Taxes and trade in the Roman Empire (200 B.C. – A.D. 400) / Keith Hopkins // JRS. – 1980. – Vol. 70. – P. 101–125.
597. Hout M. A commentary on the letters of M. Cornelius Fronto / Michael Petrus Josephus van den Hout. – Leiden ; Boston : Brill, 1999. – XI, 725 p. – (Mnemosyne, bibliotheca classica Batava, 190).
598. Howgego C. J. Ancient history from coins / Christopher Howgego. – London : Routledge, 1995. – XVI, 176 p.
599. Højte J. M. Roman imperial statue bases : from Augustus to Commodus / Jakob Munk Højte. – Aarhus : Aarhus University Press, 2005. – 658 p. – (Aarhus studies in Mediterranean antiquity ; 7).
600. Huidekoper F. Judaism at Rome (B. C. 76 to A. D. 140) / Frederic Huidekoper. – New York : David G. Francis, 1891. – 617 p.
601. Humphrey J. W. Ancient technology / John W. Humphrey. – Westport ; London : Greenwood Press, 2006. – XXIV, 219 p.
602. Hunt E. J. Christianity in the second century. The case of Tatian / Emily J. Hunt. – London ; New York : Routledge, 2003. – XII, 240 p.
603. Hus A. Greek and Roman religion / Alain Hus ; [Transl. from the Franch by S. J. Tester]. – New York : Hawthorn Books, 1962. – 160 p. – (Faith and fact books ; 142).

604. Huzar E. G. *Mark Antony, a biography* / Eleonor Goltz Huzar. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1978. – IX, 347 p.
605. Ibbetson D. *High classical law* / David Ibbetson // CAH². – [Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 184–199.
606. Icks M. *Priesthood and Imperial Power. The Religious Reforms of Heliogabalus, 220 – 222 AD* / Martijn Icks // *The impact of imperial Rome on religions, ritual, and religious life in the Roman Empire*. – [proceedings of the Fifth International Network, Münster, June 30 – July 4, 2004]. – Leiden ; Boston : Brill, 2006. – P. 169–178.
607. Ireland S. *Roman Britain. A sourcebook* / Stanley Ireland. – [3rd ed.]. – London ; New York : Routledge, 2008. – XVI, 284 p.
608. Isserlin R. M. J. *A spirit of improvement? Marble and the culture of Roman Britain* / Raphael M. J. Isserlin // *Cultural identity in the Roman Empire* / Ed. by Ray Laurence & Joanne Berry. – London ; New York : Routledge, 1998. – P. 125–155.
609. Jackson R. *Holding on to health? Bone surgery and instrumentation in the Roman Empire* / Ralph Jackson // *Health in antiquity*. – [Ed. by Helen King]. – London : Routledge, 2005. – P. 97–119.
610. Jaczynowska M. *Historia Starożytnego Rzymu* / Maria Jaczynowska. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1986. – 416 s.
611. Jones H. S. *Senatus Populusque Romanus* / Henry Stuart Jones // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : University Press, 1934. – Vol. X. – P. 159–181.
612. Jones H. S. *The princeps* / Henry Stuart Jones // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : University Press, 1934. – Vol. X. – P. 127–158.
613. Jones W. B. *The Emperor Domitian* / Brian W. Jones. – London : Routledge, 1992. – XI, 292 p.

614. Johnson W. R. Introduction / W. R. Johnson // Virgil. Aeneid. – Indianapolis : Hackett Publishing, 2005. – P. XV–LXXI.
615. Johnson A. C. Ancient roman statutes / Allan Chester Johnson, Paul Robinson Coleman-Norton, Frank Card Bourne ; [general editor Clyde Pharr]. – Austin : University of Texas Press, 1961. – XXXI, 290 p. – (The Corpus of Roman law).
616. Jowett G. S. Propaganda and Persuasion / Gareth S. Jowett, Victoria O'Donnell. – [3rd ed.]. – London ; New Delhi : Sage, 1999. – XVIII, 430 p.
617. Kaster R. A. Emotion, restraint, and community in Ancient Rome / Robert A. Kaster. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2005. – IX, 245 p. – (Classical culture and society).
618. Keil J. The Greek provinces / J. Keil // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1936. – Vol. XI. – P. 555–605.
619. Kelly C. The Roman Empire : a very short introduction / Christopher Kelly. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2006. – 153 p. – (Very short introductions).
620. Kenrick J. Roman sepulcral inscriptions : their relation to archaeology, language, and religion / John Kenrick. – London ; York : John Russell Smith ; R. Sunter ; H. Sotheran, 1858. – VIII, 70 p.
621. Kessler D. Money and Prices in the Early Roman Empire / David Kessler and Peter Temin // The monetary systems of the Greeks and Romans. – [Ed. by W. V. Harris]. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – P. 137–159.
622. Klauck H. J. The Roman Empire / Hans-Josef Klauck // The Cambridge History of Christianity. – [Ed. by Margaret M. Mitchell & Frances M. Young]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – Vol. I : Origins to Constantine – P. 69–83.
623. Klein I. Fasti consulares inde a Caesaris nece usque ad imperium Diocletiani / Josephus Klein. – Lipsiae : Teubneri, 1881. – 130 p.

624. Kotula T. *Septymiusz Sewerus. Cesarz z Lepcis Magna* / Tadeusz Kotula. – Wrocław : Zakł. Nar. im. Ossolineum, 1987. – 188 s.
625. König A. *Knowledge and power in Frontinus' On aqueducts* / Alice König // *Ordering knowledge in the Roman Empire*. – [Ed. by Jason König & Tim Whitmarsh]. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2007. – P. 177–205.
626. Kulikowski M. *Rome's Gothic Wars : from the third century to Alaric* / Michael kulikowski. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – XII, 225 p. – (Key conflicts of classical antiquity).
627. Kunisz A. *Mennictwo cesarstwa Rzymskiego* / Andrzej Kunisz. – Warszawa : Biblioteczka “Biuletynu Numizmatycznego”, 1973. – 39 s.
628. Laing G. J. *Survivals of Roman religion* / Gordon J. Laing. – London : Harrap, 1931. – XIII, 257 p. – (Our debt to Greece and Rome).
629. Lanciani R. *Pagan and Christian Rome* / Rodolfo Lanciani. – Boston ; New York : Houghton, Mifflin and company, 1892. – IX, 374 p.
630. Langlands R. *Sexual morality in Ancient Rome* / Rebecca Langlands. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – VIII, 399 p.
631. Łapicki B. *Etyczna kultura Starożytnego Rzymu a wczesne chrześcijaństwo* / Borys Łapicki. – Łódź : Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1958. – 322 s.
632. Last H. *The Fiscvs : A Note* / Hugh Last // *JRS*. – London, 1944 (Parts 1–2). – Vol. 34. – P. 51–59.
633. Last H. *Rome and the Empire* / Hugh Last // *CAH*. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1936. – Vol. XI. – P. 435–478.
634. Last H. *The social policy of Augustus* / Hugh Last // *CAH*. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : At the University Press, 1934. – Vol. X. – P. 425–464.

635. Laurence R. *The roads of Roman Italy : mobility and cultural change* / Ray Laurence. – London : Routledge, 1999. – XIII, 221 p.
636. Le Bohec Y. *La troisième légion Auguste* / Yann Le Bohec. – Paris : Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1989. – 632 p. – (Etudes d'Antiquités africaines).
637. Le Bohec Y. *The Imperial Roman army* / Yann Le Bohec. – London : Routledge, 2000. – 304 p.
638. Lendon J. *Empire of Honour* / J. E. Lendon. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – XII, 320 p.
639. Lendon J. E. *Soldiers & ghosts : a history of Battle in Classical Antiquity* / J. E. Lendon. – New Haven ; London : Yale University Press, 2005. – XII, 468 p.
640. Lenkowski S. *Z życia i kultury antyku* / Stanisław Lenkowski. – Lwów : Filomata, 1936. – T. III. – 357s. – (Biblioteka Filomaty).
641. *Letteratura e propaganda nell'Occidente latino da Augusto ai regni romanobarbarici : atti del Convegno internazionale, Arcavacata di Rende, 25 – 26 maggio 1998* / [a cura di Franca Ela Consolino]. – Roma : L'Erma di Bretschneider, 2000. – 227 p. – (Saggi di storia antica).
642. Levick B. *Claudius* / Barbara Levick. – New Haven ; London: Yale University Press, 1990. – XVI, 256 p.
643. Levick B. *Julia Domna : Syrian empress* / Barbara Levick. – London : Routledge, 2007. – XXXI, 244 p. – (Women of the ancient world).
644. Levick B. *The Politics of the Early Principate* / Barbara Levick // *Roman Political Life 90 B.C. – A.D. 69.* – [Ed. by T. P. Wiseman]. – Exeter : University of Exeter, 1985. – P. 45–68. – (Exeter studies in history, No 7).
645. Levick B. *Tiberius the politician* / Barbara Levick. – London : Routledge, 1999. – XVI, 328 p. – (Roman imperial biographies).
646. Levick B. *Vespasian* / Barbara Levick. – London : Routledge Press, 1999. – XXIII, 310 p. – (Roman imperial biographies).

647. Lityński M. Cesarz Tyberyusz w swietle nowoczesnych badan / Michał Lityński. – Lwow : Nakladem Funduszu Naukowego, 1893. – 113 s.
648. Llewelyn S. R. New Documents Illustrating Early Christianity / S. R. Llewelyn. – Grand Rapids ; Cambridge : W. B. Erdmans Pub. Co., 1998. – Vol. 8 : A Review of the Greek Inscriptions and Papyri Published 1984 – 85. – 198 p.
649. Lo Cascio E. The age of the Severans / Elio Lo Cascio // CAH². – [Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron]. – Cambridge : University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 137–155.
650. Loane H. J. Vespasian's spice market and tribute in Kind / Helen Jefferson Loane // CPh. – XXXIX. – 1944. – № 1. – P. 10–21.
651. Lomas K. Roman imperialism and the city in Italy / Kathryn Lomas // Cultural identity in the Roman Empire. – [Ed. by R. Laurence & J. Berry]. – London ; New York : Routledge, 1998. – P. 64–78.
652. Lomas K. Roman Italy, 338 BC–AD 200 : a sourcebook / Kathryn Lomas. – London : UCL Press, 1996. – XIII, 274 p.
653. Lomas K. Rome and the Western Greeks, 350 BC–AD 200 : conquest and acculturation in Southern Italy / Kathryn Lomas. – London ; New York : Routledge, 1993. – XIII, 244 p.
654. Lomas K. Urban elites and cultural definition: Romanization in southern Italy / Kathryn Lomas // Urban society in Roman Italy. – [Ed. by T. J. Cornell & K. Lomas]. – London : Routledge, 2003. – P. 107–120.
655. Lomas K. Introduction : patronage and benefaction in ancient Italy / Kathryn Lomas, Tim Cornell // "Bread and circuses". Euergetism and municipal patyronage in Roman Italy. – [Ed. by Kathryn Lomas and Tim Cornell]. – London : Routledge, 2003. – P. 1–11. – (Routledge classical monographs).

656. Long A. A. Roman philosophy / A. A. Long // The Cambridge companion to Greek and Roman philosophy. – [Ed. by David Sedley]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – P. 184–210.
657. Long G. Lex Julia et Papia Poppaea / Georg Long // A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. – [Ed. by William Smith]. – London : John Murray, 1875. – P. 691–692.
658. Long G. Majestas / Georg Long // A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. – [Ed. by William Smith]. – London : John Murray, 1875. – P. 724–726.
659. Longden R. P. Nerva and Trajan / R. P. Longden // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : University Press, 1936. – V. XI. – P. 188–222.
660. Łoposzko T. Zarys dziejów społecznych cesarstwa Rzymskiego / Tadeusz Łoposzko. – Lublin : UMCS, 1989. – 254 s.
661. Łoś A. Czy II w. n. e. był początkiem kryzysu Rzymskiego społeczeństwa niewolniczego? / Andrzej Łoś // Acta Universitatis Wratislaviensis. – № 1682. – Antiquitas. – № XXI. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 65–78.
662. Łoś A. “Dobrze Urodzeni” i “Dorobkiewiczze” : Studium socjologiczne elit miast Kampańskich od Augusta do Domicjana / Andrzej Łoś. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 378 s.
663. Lusnia S. Urban Planning and Sculptural Display in Severan Rome : reconstructing the Septizodium and Its Role in Dynastic Politics / Susann S. Lusnia // AJA. – Boston, 2006. – № 4. – P. 517–544.
664. Luttwak E. N. The Grand Strategy of the Roman Empire : From the First Century A. D. to the Third / Luttwak Edward. – Baltimore ; London : the Johns Hopkins University Press, 1976. – XIV, 255.
665. Lynch C. A. Tacitus Annals, XIII, 26 / C. Arthur Lynch // CPh. – XL. – 1945. – № 4. – P. 250–251.

666. Mackay C. *Ancient Rome : a military and political history* / Christopher S. Mackay. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2004. – XVI, 395 p.
667. MacKendrick P. *The Mute Stones Speak. The story of archeology in Italy* / Paul Lachlan MacKendrick. – New York ; London : Penguin Books, 1988. – 492 p.
668. Malin-Boyce S. *Celts* / Susan Malin-Boyce // *Ancient Europe 8000 B.C.–A.D. 1000 : encyclopedia of the Barbarian world.* – [Peter Bogucki & Pam J. Crabtree]. – New York ; London : Charles Scribner's Sons, 2004. – P. 140–143.
669. Malitz J. *Nero* / Jürgen Malitz ; [transl. from Germ. Allison Brown]. – Malden ; Oxford : Blackwell Pub., 2005. – XI, 174 p. – (Blackwell ancient lives).
670. Malloch S. J. V. *The end of the Rhine mutiny in Tacitus, Suetonius, and Dio* / S. J. V. Malloch // *CQ.* – 2004. – № 1. – Vol 54. – P. 198–210.
671. Manfre G. *La crisi politica dell'anno 68-69 B.C.* / Guglielmo Manfre. – Bologna : Zanichelli, 1947. – 149 p.
672. Mantle I. C. *The roles of children in Roman religion* / I. C. Mantle // *GR.* – 2002. – № 1. – Vol. 49. – P. 85–196.
673. Maranón G. *Tiberius : The Resentful Caesar* / Gregorio Maranón. – New York : Duell, Sloan and Pearce, 1956. –XI, 234 p.
674. Marsh F. B. *The Founding of the Roman Empire* / Frank Burr Marsh. – Austin : University of Texas Press, 1922. – VII, 329 p. – (University of Texas studies).
675. Mattingly H. *The Imperial Civil Service of Rome* / Harold Mattingly. – Cambridge : University Press, 1910. – X, 159 p. – (Cambridge Historical Essays ; No 18).

676. Mattingly H. *Virgil's Golden Age : Sixth Aeneid and Fourth Eclogue* / Harold Mattingly // CR. – Cambridge, 1934. – № 5. – Vol. XLVIII. – P. 161–165.
677. McGinn T. A. J. *Prostitution, sexuality, and the law in ancient Rome* / Thomas A. J. McGinn. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 1998. – XVI, 416 p.
678. McLynn F. *Marcus Aurelius : a life* / Frank McLynn. – Cambridge : Da Capo Press, 2009. – XVII, 684 p.
679. Mead R. D. *Hellas and Rome : the story of Greco-Roman Civilization* / Robert Douglas Mead. – New York : New American Library, 1972. – 352 p. – (A Mentor book, MJ1146).
680. Mellor R. *Augustus and the Creation of the Roman Empire : a Brief History with Documents* / Ronald Mellor. – New York : Palgrave Macmillan, 2006. – XVI, 192 p. – (Bedford series in history and culture).
681. Metcalf E. *Roman Imperial Numismatics* / William E. Metcalf // *A Companion to the Roman Empire*. – [Ed. By David S. Potter]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2006. – P. 35–44. – (Blackwell companions to the ancient world. Ancient history).
682. Miles R. *Constructing identities in late antiquity* / Richard Miles. – London : Routledge, 1999. – IX, 262 p.
683. Millar F. *A study of Cassius Dio* / Fergus Millar. – Oxford : Clarendon Press, 1964. – XIV, 239 p.
684. Millar F. *Rome, the Greek world, and the East* / Fergus Millar ; [Ed. by Hannah M. Cotton & Guy M. Rogers. – Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2002. – Vol. I : *The Roman Republic and the Augustan Revolution*. – 383 p. – (Studies in the history of greece and Rome).
685. Miller P. A. *Lyric texts and lyric consciousness : the birth of a genre from Archaic Greece to Augustan Rome* / Paul Allen Miller. – London ; New York : Routledge, 1994. – VIII, 240 p.

686. Miller S. N. *The army and the Imperial house* / S. N. Miller // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1939. – Vol. XII. – P. 1–56.
687. Momigliano A. *Claudius : The Emperor and His Achievement* / Arnaldo Momigliano ; [transl. by T. D. Hogarth]. – New York : Oxford University Press, 1934. – XVI, 125 p.
688. Momigliano A. *Nero* / Arnaldo Momigliano // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1934. – Vol. X. – P. 702–742.
689. Moore C. H. *Pagan ideas of immortality during the Early Roman Empire* / Clifford Herschel Moore. – Cambridge : Harvard University Press, 1918. – 64 p.
690. Morawski K. *Dwaj Cesarze Rzymscy Tyberyusz i Hadryan* / Kazimierz Morawski. – Krakow : Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1893. – 148 s.
691. Morgan G. *69 A. D. : the Year of the Four Emperors* / Gwyn Morgan. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – XIV, 322 p.
692. Morley N. *Trade in Classical Antiquity* / Neville Morley. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – XIV, 118 p. – (Key Themes in Ancient History).
693. Mounce R. H. *The Book of Revelation* / Robert H. Mounce. – [Rev. edn.]. – Grand Rapids ; Cambridge : W. B. Eerdmans, 1998. – XXXVI, 439 p. – (New International Commentary on the New Testament).
694. Mrozek S. *Prix et remuneration dans l'occident romain (31 av. n. è. – 250 de n. È)* / Stanislaw Mrozek. – Gdańsk : Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 1975. – 142 p. – (Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Wydział nauk społecznych i humanistycznych ; 55).

695. Mueller H. F. Roman religion in Valerius Maximus / Hans-Friedrich Mueller . – London ; New York : Routledge, 2002. – XV, 266 p. – (Routledge classical monographs).
696. Muir S. C. “Look How They Love One Another” : Early Christian and Pagan Care for the Sick and Other Charity / Steven C. Muir // Religious Rivalries in the Early Roman Empire and the Rise of Christianity. – [Ed. L. E. Vaage]. – Waterloo, Ont. : Wilfrid Laurier University Press, 2006. – P. 213–232. – (Studies in Christianity and Judaism / Études sur le christianisme et le judaïsme).
697. Muirhead J. Historical introduction to the private law of Rome / James Muirhead. – [3rd ed.]. – London : A. & C. Black, 1916. – XXVIII, 443 p.
698. Mullens H. G. The revolt of the civilians / H. G. Mullens // GR. – 1948. – Vol. 17. – P. 65–77.
699. Munslow A. The Routledge Companion to Historical Studies / Alun Munslow. – [2nd ed.]. – London ; New York : Routledge, 2006. – XIV, 298 p.
700. Murray W. M. Octavian’s campsite memorial for the Actian War / William M. Murray, Photios M. Petsas. – Philadelphia : American Philosophical Society, 1989. – XI, 172 p. – (Transactions of the American Philosophical Society ; v. 79, pt. 4).
701. Naiden F. S. Ancient Supplication / F. S. Naiden. – New York ; Oxford: Oxford University Press, 2006. – XIV, 426 p.
702. Nelson N. The Value of Epigraphic Evidence in the interpretation of Latin Historical Literature / Narka Nelson // CJ. – XXXVII. – 1942. – № 5. – P. 281–290.
703. Newman K. The Third Book : Defining a Poetic Self / John Kevin Newman // Brill’s companion to Propertius. – [Ed. by Hans-Christian Günther. – Leiden : Brill, 2006. – P. 319–352. – (Brill’s companions in classical studies).
704. Nicolet C. Dictatorship in Rome / Claude Nicolet // Dictatorship in History and Theory. Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism. – [Ed. by P. Baer &

- M. Richter]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – P. 263–278.
705. Nicolet C. Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire / Claude Nicolet ; [transl. by Hélène Leclerc]. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1991. – VIII, 230 p. – (Jerome lectures ; 19).
706. Nipperdey K. Notes / Karl Nipperdey // Tacitus Cornelius. Annales. – London : Francis & John Rivington, 1852. – Part. I : Lib. I–VI. – 336 p.
707. Nock A. D. Religious developments from the close of the Republic to the death of Nero / A. D. Nock // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1934. – Vol. X. – P. 465–511.
708. North J. A. Roman Religion / John A. North. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – 101 p. – (Greece & Rome. New surveys in the classics ; no. 30).
709. Noy D. Foreigners at Rome : citizens and strangers / David Noy. – London : Duckworth, 2000. – XIII, 360 p.
710. Oertel F. The economic life of the Empire / F. Oertel // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1939. – Vol. XII. – P. 232–281.
711. Ogden D. Greek and Roman necromancy / Daniel Ogden. – Princeton ; Oxford : Princeton University Press, 2001. – XXXII, 313 p.
712. Ogden D. Magic, witchcraft, and ghosts in the Greek and Roman worlds : a sourcebook / Daniel Ogden. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – X, 353 p.
713. Oko J. Mownica rzymska (Rostra romana) / Jan Oko. – Wilno : skład Gł. w księgarni sw. Wojciecha, 1926. – 29 s.
714. Osborne R. Introduction: Roman poverty in context / Robin Osborne // Poverty in the Roman world. – [Ed. by Margaret Atkins and Robin Osborne]. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2006. – P. 1–20.

715. Packer J. E. Looking again at Pompey's Theater : the 2005 excavation season / James E. Packer, John Burge, Maria C. Gagliardo // *AJA*. – Vol. 111. – 2007. — № 3. – P. 505–522.
716. Pagan V. E. Conspiracy narratives in Roman history / Victoria Emma Pagan. – Austin : University of Texas Press, 2004. – VIII, 197 p.
717. Palmer R. E. Hermeneutics : interpretation theory in Schleiermacher, Dilthey, Heidegger, and Gadamer / Richard E. Palmer. – Evanston : Northwestern University Press, 1969. – 283 p. – (Northwestern University studies in phenomenology & existential philosophy).
718. Parker J. H. The Archaeology of Rome / John Henry Parker. – Oxford : James Parker and Co; London ; John Murray, 1876. – Part VII. The Flavian Amphitheatre, commonly called the Colosseum. – XVI, 68 p., XXXVI Pl.
719. Parkin T. G. Demography and Roman Society / Tim G. Parkin. – Baltimore ; London : Johns Hopkins University Press, 1992. – XVI, 225 p. – (Ancient society and history).
720. Parkin T. Out of Sight, Out of Mind : Elderly Members of the Roman Family / Tim G. Parkin // *The Roman family in Italy : Status, Sentiment, Space*. – [Ed. B. Rawson, P. Weaver]. – Oxford : Oxford University Press, 1997. – P. 123–148.
721. Paterson J. Friends in high places : the creation of the court of the Roman Emperor / Jeremy Paterson // *The Court and Court Society in Ancient Monarchies* ; [Ed. A. J. S. Spawforth]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – P. 121–156.
722. Patterson J. R. Settlement, city and elite in Samnium and Lycia / J. R. Patterson // *City and country in the Ancient World*. – [Ed. by John Rich, Andrew Wallace-Hadrill]. – London ; New York : Routledge, 1992. – P. 150–172. – (Leicester-Nottingham studies in ancient society ; v. 2).
723. Patterson J. R. The emperor and the cities of Italy / J. R. Patterson // “Bread and circuses”. Euergetism and municipal patyronage in Roman Italy. –

- [Ed. by Kathryn Lomas and Tim Cornell]. – London : Routledge, 2003 – P. 89–104. – (Routledge classical monographs).
724. Peachin M. Rome the Superpower : 96–235 / Michael Peachin // *A Companion to the Roman Empire*. – [Ed. By David S. Potter]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2006. – 126–152. – (Blackwell companions to the ancient world. Ancient history).
725. Pellison M. Roman life in Pliny's time / Maurice Pellison. – Philadelphia : G. W. Jacobs & Co., 1897. – 315 p.
726. Penrose J. Rome and her enemies : an Empire created and destroyed by war / Jane Penrose. – London : Osprey Publishing, 2005. – 304 p.
727. Perkins J. Roman imperial identities in early Christian era / Judith Perkins. – London ; New York : Routledge, 2009. – X, 209 p. – (Routledge monographs in classical studies).
728. Peterson E. H. Working the Angles / Eugene H. Peterson. – Grand Rapids : Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 1990. – V, 137 p.
729. Petit P. La Paix romaine / Paul Petit. – Paris : Presses Universitaires de France, 1967. – 414 p.
730. Phang S. E. Military Documents, Languages, and Literacy / Sara Elise Phang // *A Companion to the Roman Army*. – [Ed. Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 286–305. – (Blackwell companions to the ancient world. Ancient history).
731. Phang S. E. Roman military service : ideologies of discipline in the late Republic and early Principate / Sara Elise Phang. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2008. – XV, 336 p.
732. Platnauer M. The life and reign of the emperor Lucius Septimius Severus / Maurice Platnauer. – London : Oxford University Press, 1918. – VI, 221 p.
733. Platner S. B. A Topographical Dictionary of Ancient Rome / Samuel Ball Platner. – London : Oxford University Press, 1929. – XXIII, 609 p.

734. Porter M. W. What Rome was built with : a description of the stones employed in ancient times for its building and decoration / Mary Winearls Porter. – London ; Oxford : Henry Frowde, 1907. – VIII, 108 p.
735. Potter D. S. Literary texts and the Roman historian / David Stone Potter . – London ; New York : Routledge, 1999. – IX, 218 p. – (Approaching the ancient world).
736. Potter D. S. The Roman Empire at bay : A.D. 180–395 / David Stone Potter. – London ; New York : Routledge, 2004. – XXII, 762 p. – (Routledge history of the ancient world).
737. Premerstein A. Vom Werden und Wesen des Prinzipats / Anton von Premerstein. – München : Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, in Kommission bei der C. H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung München, 1937. – XII, 290 s. – (Abhandlungen (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse) n. F. Heft 15).
738. Price S. R. F. Between Man and God: Sacrifice in the Roman Imperial Cult / S. R. F. Price // JRS. – 1980. – Vol. 70. – P. 28–43.
739. Price S. R. F. Gods and Emperors : The Greek Language of the Roman Imperial Cult / S. R. F. Price // JHS. – 1984. – Vol. 104. – P. 79–95.
740. Price S. R. F. Rituals and power : The Roman imperial cult in Asia Minor / S. R. F. Price. – Cambridge : Cambridge University Press, 1984. – XXVI, 289 p.
741. Price S. R. F. The place of religion : Rome in the Early Empire / S. R. F. Price // CAH². – [Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – Vol. X. – P. 812–847.
742. Prosopographia imperii Romani : saec. 1. 2. 3 / [edita consilio et auctoritate Academiae litterarum borussicae]. – Berolini ; Lipsiae : Walter de Gruyter, 1933. – Pars I. – 375 p.

743. Pullen H. W. Handbook of ancient Roman marbles : or history and description of all ancient columns and surface marbles still existing in Rome, with a list of the building in which they are found / Henry William Pullen. – London : John Murray, 1894. – 205 p.
744. Putnam M. Artifices of Eternity : Horace's Fourth Book of Odes / Michael C. J. Putnam. – Ithaca ; London : Cornell University Press, 1996. – 352 p. – (Cornell studies in classical philology ; v. 43).
745. Putnam M. C. J. Horace's Carmen saeculare : ritual magic and the poet's art / Michael C. J. Putnam. – New Haven ; London : Yale University Press, 2000. – VIII, 182 p.
746. Quigley C. The evolution of civilizations : an introduction to historical analysis / C. Quigley. – [2nd ed.]. – Indianapolis : Liberty Press, 1979. – 442 p.
747. Ramsay W. M. Studies in the Roman Province Galatia / William Mitchell Ramsay // JRS. – 1922. – Vol. 12. – P. 147–186.
748. Ramsay W. M. The Church in the Roman Empire / William Mitchell Ramsay. – [2nd ed.]. – London : Hodder and Stoughton, 1893. – XVI, 494 p.
749. Ramsay W. M. The social basis of Roman power in Asia Minor / William Mitchell Ramsay. – Aberdeen : Aberdeen University Press, 1941. – XII, 305 p.
750. Rathbone D. Military finance and supply / Dominic Rathbone // The Cambridge history of Greek and Roman warfare. – [Ed. by P. Sabin, H. van Wees, M. Whitby]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – Vol. II. – P. 158–176.
751. Reid J. S. The municipalities of the Roman Empire / James S. Reid . – Cambridge : University Press, 1913. – XV, 548 p.
752. Richardson J. S. The language of empire : Rome and the idea of empire from the third century BC to the second century AD / John S. Richardson. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – IX, 220 p.
753. Riggsby A. M. Caesar in Gaul and Rome : war in words / Andrew M. Riggsby. – Austin : University of Texas Press, 2006. – X, 271 p.

754. Robinson O. F. *Ancient Rome. City planning and administration* / Olivia F. Robinson. – London ; New York : Routledge, 1992. – IX, 236 p.
755. Robinson O. F. *The Role of Delators* / Olivia F. Robinson // *Beyond Dogmatics : law and Society in the Roman World*. – [Ed. by J. W. Cairns, P. J. du Plessis]. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. – P. 206 – 220. – (Edinburgh studies in law ; v. 3).
756. Roby H. J. *Roman private law in the times of Cicero and of the Antonines* / Henry John Roby. – Cambridge : University Press, 1902. – Vol. I. – XXXII, 543 p.
757. Rogers R. S. *Studies in the reign of Tiberius. Some Imperial virtues of Tiberius and Drusus Julius Caesar* / Robert Samuel Rogers. – Baltimore : The Johns Hopkins Press, 1943. – IX, 181 p.
758. Rogers R. S. *The Conspiracy of Agrippina* / Robert Samuel Rogers // *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. – 1931. – LXII. – P. 141–168.
759. Rorty R. *Objectivity, relativism, and truth. V. 1* / Richard Rorty. – Cambridge : Cambridge University Press, 1991. – X, 226 p.
760. Rosenstein N. *War and Peace, Fear and Reconciliation at Rome* / Nathan Rosenstein // *War and Peace in the Ancient World*. – [Ed. K. A. Raafaub]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 226–244.
761. Roth. J. P. *The Logistics of the Roman Army at War (264 BC – AD 235)* / Jonathan P. Roth. – Leiden : Brill, 1998. – XXI, 400 p. – (Columbia studies in the classical tradition ; v. 23).
762. Rowe G. *The Emergence of monarchy : 44 BCE–96 CE* / Greg Rowe // *A Companion to the Roman Empire*. – [Ed. By David S. Potter]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2006. – P. 114–125. – (Blackwell companions to the ancient world. Ancient history).
763. Rudich V. *Political Dissidence under Nero ; the Price of Dissimulation* / Vasily Rudich. – London ; New York : Routledge, 1993. – XXXIV, 354 p.

764. Russo L. *The Forgotten Revolution : how science was born in 300 BC and why it had to be reborn* / Lucio Russo. – [with the collaboration of the translator, Silvio Levy]. – Berlin ; New York : Springer, 2004. – IX, 487 p.
765. Ruth T. *The problem of Claudius : some aspects of a character study* / Thomas DeCoursey Ruth. – Baltimore : Lord Baltimore Press, 1916. – 138 p.
766. Saddington D. B. *Classes. The Evolution of the Roman Imperial Fleets* / D. B. Saddington // *A Companion to the Roman Army*. – [Ed. Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 201–217.
767. Sailor D. *Writing and Empire in Tacitus* / Dylan Sailor. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – XII, 359 p.
768. Saller R. P. *Patriarchy, property and death in the Roman family* / Richard P. Saller. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – XIV, 249 p. – (Cambridge studies in population, economy, and society in past time).
769. Sanders H. A. *Suetonius in the Civil Service under Hadrian* / Henry A. Sanders // *AJPh*. – LXV. – 1944. – № 2. – P.112–124.
770. Scheidel W. *Emperors, Aristocrats, and the Grim Reaper : Towards a Demographic Profile of the Roman Elite* / Walter Scheidel // *CQ*. – New Series. – 1999. – Vol. 49. – № 1. – P. 254–281.
771. Scheidel W. *Marriage, Families, and Survival : Demographic Aspects* / Walter Scheidel // *A Companion to the Roman Army*. – [Ed. Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 417–434.
772. Scheithauer A. *Kaiserliche Bautätigkeit in Rom : das Echo in der antiken Literatur* / Andrea Scheithauer. – Stuttgart : F. Steiner, 2000. – 338 s. – (Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien ; Bd. 32).
773. Schlinkert D. *Ordo senatorius und nobilitas : die Konstitution des Senatsadels in der Spätantike* / Dirk Schlinkert. – Stuttgart : Franz Steiner, 1996. – VIII, 311 p. – (Hermes. Einzelschriften ; Heft 72).

774. Schmitz L. *Ludi Saeculares* / L. Schmitz // *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. – [Ed. William Smith]. – London : John Murray, 1875. – P. 716–717.
775. Schmitz L. *Senatus* / L. Schmitz // *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. – [Ed. William Smith]. – London : John Murray, 1875. – P. 1016–1022.
776. Schoder R.V. *Masterpieces of Greek Art* / Raymond V. Schoder. – [Revised 2nd ed.]. – New York : New York Graphic Society, 1965. – 192 p. + 112 Pl.
777. Scott K. *Emperor Worship in Ovid* / Kenneth Scott // *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. – 1930. – Vol. 61. – P. 43–69.
778. Scott K. *The imperial cult under the Flavians* / Kenneth Scott. – Stuttgart ; Berlin : W. Kohlhammer, 1936. – VIII, 204 p.
779. Scramuzza V. M. *The emperor Claudius* / Vincent M. Scramuzza. – Cambridge : Harvard University Press; London : H. Milford, 1940. – 328 p. – (Harvard historical studies ; v. 44).
780. Scullard H. H. *From the Gracchi to Nero : a history of Rome from 133 B. C. to A. D. 68* / Howard Hayes Scullard. – London : Methuen, 1959. – XI, 450 p.
781. Seager R. *Tiberius* / Robin Seager. – [2nd ed.]. – Madlen ; Oxford : Blackwell, 2005. – XVIII, 310 p.
782. Severy B. *Augustus and the family at the birth of the Roman Empire* / Beth Severy. – New York ; London : Routledge, 2003. – XIV, 280 p.
783. Shero L. R. *Augustus and his Associates* / L. R. Shero // *CJ*. – XXXVII. – 1941. – № 2. – P. 87–93.
784. Sherwin-White A. N. *The Roman Citizenship* / Adrian Nicholas Sherwin-White. – [2nd ed.]. – Oxford : Clarendon Press, 1980. – X, 486 p.
785. Sherk R. K. *Rome and the Greek East to the death of Augustus* / Robert Kenneth Sherk. – Cambridge : Cambridge University Press, 1984. – XVIII, 181 p. – (Translated documents of Greece and Rome ; v. 4).

786. Shotter D. *Augustus Caesar* / David Colin Arthur Shotter. – London : Routledge, 1991. – X, 98 p. – (Lancaster pamphlets).
787. Shotter D. *Nero* / David Colin Arthur Shotter. – [2nd ed.]. – London ; New York : Routledge, 2005. – X, 117 p. – (Lancaster pamphlets in ancient history).
788. Shotter D. *Roman Britain* / David Colin Arthur Shotter. – London : Routledge, 1998. – XIV, 98 p. – (Lancaster pamphlets).
789. Shotter D. *Roman Historians and the Roman Coinage* / David Colin Arthur Shotter // GR. – 1978. – № 2. – P. 156–168.
790. Shotter D. *Tiberius Caesar* / David Colin Arthur Shotter. – [2nd ed.]. – London : Routledge, 2004. – XIII, 109 p.
791. Shuckburgh E. S. *Augustus : the life and times of the founder of the Roman Empire (B. C. 63–A. D. 14)* / Evelyn Shirley Shuckburgh. – London ; Leipsic : T. Fisher Unwin, 1908. – XII, 318 p.
792. Sicker M. *Between Rome and Jerusalem : 300 years of Roman-Judean relations* / Martin Sicker. – Westport ; London : Praeger, 2001. – 201 p.
793. Sidebotham S. E. *Roman Economic Policy in the Erythra Thalassa 30 B. C. – A. D. 217* / Steven E. Sidebotham. – Leiden : Brill Academic Publishers, 1986. – XI, 226 p. – (Mnemosyne, bibliotheca classica Batava ; 91).
794. Sidebottom H. *International relations* / Harry Sidebottom // *The Cambridge history of Greek and Roman warfare*. – [Ed. by P. Sabin, H. van Wees and M. Whitby]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – Vol. II. – P. 3–29.
795. Simon E. *Gods in harmony : the Etruscan Pantheon* / Erika Simon // *The religion of the Etruscans*. – [Ed. Nancy Thomson de Grummond, Erika Simon]. – Austin : University of Texas Press, 2006. – P. 45–65.
796. Slingerland H. D. *Claudian Policymaking and the Early Imperial Repression of Judaism at Rome* / H. Dixon Slingerland. – Atlanta : Scholars Press, 1997. – XI, 283 p. – (South Florida studies in the history of Judaism ; no. 160).

797. Smith C. E. *Tiberius and the Roman Empire* / Charles Edward Smith . – Baton Rouge : Louisiana State University Press, 1942. – V, 281 p.
798. Smith W. *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* / William Smith. – Boston : Little, Brown and Co., 1867. – 1096 p.
799. Smith W. *Dictionary of Greek and Roman antiquities* / William Smith. – Boston : C. Little and J. Brown, 1870. – XII, 1293 p.
800. Smith W. *A school dictionary of Greek and Roman antiquities* / William Smith. – New-York : Harper & Brothers, 1851. – 373 p.
801. Sobocinski M. G. *Visualizing Ceremony : The Design and Audience of the Ludi Saeculares Coinage of Domitian* / Melanie Grunow Sobocinski // *AJA*. – 2006. – № 4. – P. 581–602.
802. Southern P. *The Roman army. A social and institutional history* / Pat Southern. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 2006. – X, 383 p.
803. Southern P. *The Roman Empire from Severus to Constantine* / Pat Southern. – London : Routledge, 2001. – XII, 401 p.
804. Spaeth B. S. *The Roman Goddess Ceres* / Barbette Stanley Spaeth. – Austin : University of Texas Press, 1996. – XVI, 256 p.
805. Spence-Jones H. *The early Christians in Rome* / Henry Donald Maurice Spence-Jones. – [2nd ed.]. – London : Methuen, 1911. – XXXII, 409 p.
806. Stamper J. *The Architecture of Roman Temples : the Republic to the middle Empire* / John W. Stamper. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – XV, 287 p.
807. Staples A. *From good goddess to vestal virgins : sex and category in Roman religion* / Ariadne Staples. – London : Routledge, 1998. – X, 207 p.
808. Steel C. E. W. *Cicero, Rhetoric, and Empire* / C. E. W. Steel. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 254 p. – (Oxford Classical Monographs).
809. Stevenson G. H. *The Imperial Administration* / G. H. Stevenson // *CAH*. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : University Press, 1934. – Vol. X. – P. 182–217.

810. Stevenson G. H. *The Army and Navy* / G. H. Stevenson // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : University Press, 1934. – Vol. X. – P. 218–238.
811. Stevenson S. W. *A dictionary of Roman Coins, republican and imperial* / Seth William Stevenson. – London : George Bell and sons, 1889. – VIII, 929 p.
812. Stewart P. *Statues in roman society : representation and response* / Peter Stewart. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – XVI, 333 p. – (Oxford studies in ancient culture and representation).
813. Stoll O. *The Religions of the Armies* / Oliver Stoll // *A Companion to the Roman Army*. – [Ed. Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 451–476.
814. Story W.W. *Roba di Roma* / William Wetmore Story. – London : Chapman and Hall, 1866. – Vol. II. – 318 p.
815. Streeter B. H. *The rise of Christianity* / B. H. Streeter // CAH. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1936. – V. XI. – P. 253–293.
816. Strobel K. *Strategy and Army Structure between Septimius Severus and Constantine the Great* / Karl Strobel // *A Companion to the Roman Army*. – [Ed. Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 267–285.
817. Strobel K. *The Galatians in the Roman Empire. Historical tradition and ethnic identity in Hellenistic and Roman Asia Minor* / Karl Strobel // *Ethnic constructs in antiquity : the role of power and tradition*. – Amsterdam : Amsterdam University Press, 2009. – P. 117–144. – (Amsterdam archaeological studies).
818. Strong A. *Roman sculpture from Augustus to Constantine* / Arthur Strong. – London : Duckworth & Co ; New York : Charles scribner's sons, 1907. – 408 p.

819. Suder W. A Study of the Age and Sex Structure of Population in the Western Provinces of the Roman Empire / Wiesław Suder. – Wrocław : wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1990. – 93 p. – (Historia ; XLIX).
820. Suder W. Moralność i płodność. Kryzys demograficzny arystokracji rzymskiej na przełomie I w. p. n. e. i I w. n. e. / Wiesław Suder // Acta Universitatis Wratislaviensis. Antiquitas. Kryzysy państwa rzymskiego : republika i cesarstwo. – [pod red. Tadeusz Kotula i Andrzej Ladomirskiej]. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 91–103. – (Acta Universitatis Wratislaviensis ; No 1682 ; Antiquitas XXI).
821. Sutherland C. H. V. Aerarium and fiscus during the Early Empire / C. H. V. Sutherland // AJPh. – 1945. – № 2. – Vol. 66. – P. 151–170.
822. Swan P. M. The Augustan Succession : An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History. Books 55–56 (9 B. C.–A. D. 14) / Peter Michael Swan. – Oxford : Oxford University Press, 2004. – XX, 428 p.
823. Swift L. J. Early Christian Views on Violence, War, and Peace / J. Louis Swift // War and Peace in the Ancient World. – [Ed. K. A. Raaflaub]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 279–296.
824. Syme R. Guard Prefects of Trajan and Hadrian / Ronald Syme // JRS. – 1980. – Vol. 70. – P. 64–80.
825. Syme R. The Son of the Emperor Macrinus / Ronald Syme // Phoenix. – 1972. – № 3. – Vol. 26. – P. 275–291.
826. Syme R. The Roman Revolution / Ronald Syme. – Oxford : Clarendon Press, 1939. – XI, 568 p.
827. Syme R. Tacitus / Ronald Syme. – Oxford : Clarendon Press, 1958. – V. II. – 466–856 p.
828. Tacitus. The Annals. Books I–VI / Publius Cornelius Tacitus. – [Ed. by W. F. Allen]. – Boston ; London : Ginn & Co., 1899. – 444 p.

829. Takács S. A. Vestal virgins, sibyls, and matrons : women in Roman religion / Sarolta A. Takács. – Austin : University of Texas Press, 2008. – XXIII, 194 p.
830. Tani A. D. Sketches of Ancient Roman life / Aristide D. Tani. – Rome : The Roman Mail Office, 1914. – 126 p.
831. Tarver J. C. Tiberius the tyrant / John Charles Tarver. – Westminster : Archibald Constable & Co., 1902. – 450 p.
832. Taylor L. R. New Light on the History of the Secular Games / Lily Ross Taylor // *AJPh*. – Baltimore. – Vol. 55. – № 2, 1934. – P. 101–120.
833. Taylor L. R. Party Politics in the Age of Caesar / Lily Ross Taylor. – Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 1961. – VIII, 250 p.
834. Taylor P. M. Munitions of the Mind : A History of Propaganda from the Ancient World to the Present Era / Philip M. Taylor. – [3rd ed.]. – Manchester : Manchester University Press, 2003. – VIII, 344 p.
835. Taylor T. M. A constitutional and political history of Rome from the earliest times to the reign of Domitian / Thomas Marris Taylor. – [2nd ed.]. – London : Methuen & Co., 1910. – X, 507 p.
836. Temin P. A market economy in the Early Roman Empire / Peter Temin // *JRS*. – 2001. – Vol. 91. – P. 169–181.
837. Timonen A. Cruelty and death : Roman historians' scenes of Imperial violence from Commodus to Philippus Arabs / Asko Timonen. – Turku : Turun Yliopisto, 2000. – 273 p. – (Turun Yliopiston julkaisu. Sarja B ; osa 241).
838. Tomlinson R. A. From Mycenae to Constantinople : the evolution of the ancient city / Richard Allan Tomlinson. – London : Routledge, 1992. – XIII, 238 p.
839. Torelli M. Studies in the Romanization of Italy / Mario Torelli. – [Ed. H. Fracchia, M. Gualtieri]. – Edmonton : University of Alberta Press, 1995. – XIX, 262 p.

840. Tracy H. L. Notes on Plutarch's Biographical Method / H. L. Tracy // CJ. – 1942. – № 4. – P. 213–221.
841. Van Nostrand J. J. The reorganization of Spain by Augustus / John James Van Nostrand. – Berkeley : University of California Press, 1916. – P. 83–154. – (Univ. of Calif. Publ. in hist. vol. 4).
842. Varner E. R. Mutilation and transformation : damnatio memoriae and Roman imperial portraiture / Eric R. Varner // Monumenta Graeca et Romana. Vol. X ; [Founding editor H. F. Mussche]. – Leiden ; Boston : Brill, 2004. – VIII, 340 p., 120 p. of plates.
843. Vermeule C. Roman art : early Republic to late Empire / Cornelius Clarkson Vermeule. – Boston : Department of Classical Art, Museum of Fine Arts, 1979. – X, 424 p. – (Art of antiquity ; vol. 3).
844. Vidman L. Fasti Ostienses / Ladislaus Vidman. – Praha : Academia, 1982. – 162 p.
845. Wagenvoort H. De oorsprong der Ludi Saeculares / Hendrik Wagenvoort. – Amsterdam : Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1951. – 37 p. – (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Afd. Letterkunde. Nieuwe reeks. Dl. 14. no. 4).
846. Wagenvoort H. Studies in Roman literature, culture, and religion / Hendrik Wagenvoort. – Leiden : E. J. Brill, 1956. – 316 p.
847. Wallace-Hadrill A. The imperial court / Andrew Wallace-Hadrill // CAH². – [Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott]. – Cambridge : University Press, 1996. – Vol. X. – P. 283–308.
848. Warrior V. M. Roman Religion / Valerie M. Warrior. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – XVII, 165 p.
849. Waters K. H. The Second Dynasty of Rome / K. H. Waters // Phoenix. – 1963. – № 3. – Vol. 17. – P. 198–218.

850. Weaver O. R. C. Freedmen Procurators in the Imperial Administration / O. R. C. Weaver // *Historia : Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1965. – №. 4 – Vol. 14. – P. 460–469.
851. Weber W. Hadrian / Wilhelm Weber // *CAH*. – [Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1936. – Vol. XI. – P. 294–324.
852. Webster G. The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A. D. / Graham Webster. – [3rd ed.]. – Totowa : Barnes & Noble Books, 1985. – XV, 343 p.
853. Webster G. The Roman invasion of Britain / Graham Webster. – [New ed.]. – London : Batsford, 1993. – 224 p.
854. Weigall A. Nero, emperor of Rome / Arthur Weigall. – London : T. Butterworth, 1930. – 319 p.
855. Wellesley K. The year of the four emperors / Kenneth Wellesley. – [3rd ed.]. – London ; New York : Routledge, 2000. – XXVI, 241 p.
856. Wells C. M. Romanization in Western Europe / Colin Michael Wells // *Classical Review*. – 1994. – № 1. – P. 132–133.
857. Wells C. M. The German policy of Augustus : an examination of the archaeological evidence / Colin Michael Wells. – Oxford : Clarendon Press, 1972. – XXIV, 337 p.
858. Wells C. The Roman Empire / Colin Wells. – [2nd ed.]. – London : Fontana Press, 1992. – XV, 366 p.
859. Wendland P. Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum / JohannTheodor Paul Wendland. – Tübingen : Mohr, 1912. – X, 448 s. – (Handbuch zum Neuen Test. Bd. 1, Teil 2, 3).
860. Wesch-Klein G. Recruits and Veterans / Gabriele Wesch-Klein // *A Companion to the Roman Army*. – [Ed. Paul Erdkamp]. – Malden ; Oxford : Blackwell, 2007. – P. 435–450.

861. White P. Poets in the New Milieu : realigning / P. White // The Cambridge companion to the Age of Augustus. – [Ed. by K. Galinsky]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – P. 321–339.
862. Wiedemann T. Emperors and gladiators / Thomas Wiedemann. – London ; New York : Routledge, 1995. – XVIII, 198 p.
863. Wilkins J. Food in the ancient world / John M. Wilkins, Shaun Hill. – Malden ; Oxford : Blackwell Pub., 2006. – XII, 300 p.
864. Williams G. The Curse of Exile : A Study of Ovid's Ibis / Gareth D. Williams. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – V, 146 p. – (Supplementary volume / Cambridge Philological Society ; No. 19).
865. Williams M. The Jewish Family in Judaea from Pompey to Hadrian – the Limits of Romanization / Margaret Williams // The Roman family in the Empire : Rome, Italy, and beyond. – [Ed. by M. George]. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – P. 159–182.
866. Wiseman T. P. Remus : A Roman Myth / Timothy Peter Wiseman. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – XV, 243 p.
867. Wissowa G. Religion und Kultus der Römer / Georg Wissowa. – München : Beck, 1902. – XII, 534 s.
868. Woolf G. Becoming Roman : the origins of provincial civilization in Gaul / Greg Woolf. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1998. – XV, 296 p.
869. Wyke M. The Roman mistress : ancient and modern representations / Maria Wyke. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 2002. – X, 452 p.
870. Yamauchi E. M. Jesus outside the New Testament : what is the evidence? / Edwin M. Yamauchi // Jesus under fire. – [Ed. by M. J. Wilkins, J. P. Moreland]. – Grand Rapids : Zondervan Publishing House, 1995. – P. 207–230.
871. Yavetz Z. Plebs and princeps / Zvi Yavetz ; [with a new preface by the author]. – New Brunswick ; Oxford : Transaction Books, 1988. – XX, 170 p.

872. Zanker P. The power of images in the age of Augustus / Paul Zanker ; [transl. from the Germ. Alan Shapiro]. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1988 – VII, 385 p.
873. Zoll F. O składzie senatu Rzymskiego na zasadzie ustawy Ovinia / Fryderyk Zoll. – Kraków : w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1885. – 26 s.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Хронологічна таблиця

- 44 (15 березня) Убивство Цезаря.
- 43 Обожнення Цезаря, тріумвірат Антонія, Лепіда та Октавіана.
- 38 Октавіан одружується з Лівією.
- 36 Октавіан отримує недоторканність народного трибуна.
- 30 Октавіану надано пожиттєву трибунську владу.
- 27 Встановлення принципату. Надання Октавіану імені “Август”. Поділ провінцій на імператорські та сенатські.
- 24 Август отримує звільнення від усіх обмежень законів.
- 23 Завершення конституційного оформлення системи принципату. Август відмовляється від консулату, отримує *tribunicia potestas* і *proconsulare imperium maius*.
- 18 *lex Julia de maritandis ordinibus, lex Iulia de adulteriis*.
- 17 Святкування *Ludi Saeculares*.
- 12 Август стає *Pontifex Maximus*.
- 2 Август проголошений *Pater Patriae*.
- Наша ера**
- 6 Створено *aerarium militare*.
- 9 *lex Papia Poppaea*.
- 14-37 Принципат Тіберія.
- 31 Змова Сеяна.
- 37-41 Принципат Гая Цезаря (Калігули).
- 41 Вбивство Гая Калігули.
- 41-54 Принципат Клавдія.
- 47 Святкування *Ludi Saeculares*.
- 54 Отруєння Клавдія.
- 54-68 Принципат Нерона.
- 64 Пожежа у Римі. Переслідування християн.
- 65 Змова Пізона.
- 68 Кінець правління династії Юлів-Клавдіїв.
- 68-69 Громадянська війна. Принципат Гальби, Отона, Вітеллія.
- 69-79 Принципат Веспасіана.
- 69-96 Правління династії Флавіїв.

70	Тіт захоплює Єрусалим.
79-81	Принципт Тіта.
79	Виверження Везувію.
81-96	Принципат Доміціана.
88	Святкування <i>Ludi Saeculares</i> .
96	Вбивство Доміціана. Кінець правління династії Флавіїв. Початок принципату Нерви.
96-192	Правління династії Антонінів.
98-117	Принципат Траяна.
117-138	Принципат Адріана.
138-161	Принципат Антоніна Пія.
161-180	Принципат Марка Аврелія.
175	Повстання Авідія Кассія.
180-192	Принципат Коммода.
192	Вбивство Коммода.
193-211	Септімій Север.
193-235	Династія Северів.
211-217	Принципат Аврелія Антоніна (Каракалли). <i>Constitutio Antoniniana</i> .
218-222	Принципат Елагабала.
222-235	Принципат Олександра Севера.

ДОДАТОК Б

Соціальна структура римського суспільства доби принципату

